

KULTURERBE SIEBENBÜRGISCHE KIRCHENBURGEN-LANDSCHAFT

Natur und Kultur im Spannungsfeld – Erhalt von Kulturlandschaft und gebauten Kulturgütern

Beiträge zum internationalen Symposium im Mai 2018

Verband der Restauratoren

BISERICILE FORTIFICATE ÎN PEISAJUL CULTURAL DIN TRANSILVANIA

Natura și cultura în Camp de tensiune – Conservarea peisajului cultural și a activelor culturale construite

Contribuții la simpozionul internațional din mai 2018

Verband der Restauratoren
Asociația Restauratorilor

KULTURERBE SIEBENBÜRGISCHE KIRCHENBURGENLANDSCHAFT

Postprint zum internationalen Symposium vom 4. bis 6. Mai 2018 in Berlin

BISERICILE FORTIFICATE ÎN PEISAJUL CULTURAL DIN TRANSILVANIA

Publicarea Simpozion Internaţional din 4 - 6 mai 2018 în Berlin

Projektleitung / *gestionare a proiectului*

Verband der Restauratoren (VDR) e. V. / *Asociația Restauratorilor (VDR)*

Kooperationspartner / *partener de cooperare*

Evangelische Kirche A. B. Rumänien / *Biserica Evanghelica C. A. din România*

Projektpartner / parteneri de proiect

Stiftung Kirchenburgen (RO) / *Fundația Biserici Fortificate (RO)*

Kulturerbe Kirchenburgen e. V. (DE) / *Asociația Kulturerbe Kirchenburgen e. V. (DE)*

Weitere Projektpartner / alți parteneri de proiect

Dipl.-Rest. Henriette Lemnitz (VDR), Dr. Dipl.-Rest. Ralf Buchholz (VDR), Dipl.-Rest. Sven Taubert (VDR)

Gefördert durch die Deutsche Bundesstiftung Umwelt (DBU) und die Botschaft von Rumänien in der Bundesrepublik Deutschland

Susținut prin intermediul Fundație Federale Germană pentru Mediu (DBU) și Ambasada României în Republica Federală Germania

BOTSCHAFT VON RUMÄNIEN
in der Bundesrepublik Deutschland

Impressum

© 2019
Verband der Restauratoren (VDR) e. V.
Haus der Kultur
Weberstraße 61
53113 Bonn
Telefon +49 228 926897-0
info@restauratoren.de
www.restauratoren.de

Tagungsorganisation / *Organizatori*

Tagungsteam / *Echipa organizatorică*	Dr. Ralf Buchholz (VDR), Alexander Kloos (Kulturerbe Kirchenburgen e. V.), Henriette Lemnitz (VDR), Sven Taubert (VDR), mit Unterstützung von / *cu sprijinul lui* Philipp Harfmann (Stiftung Kirchenburgen)
VDR Geschäftsstelle/ *Biroul administrativ al VDR*	Patricia Brozio, Stefanie Bründel, Julia Kun, Nadine Limberger, Henrike Steinweg
Tagungsbüro / *Birou organizatoric*	Ingrid Fillinger (Kulturerbe Kirchenburgen e. V.), Sabine Haranzha (Kulturerbe Kirchenburgen e. V.), Sarah Maria Lemnitz, Anelia Ristea
Dolmetscher / *Interpreţi*	Mirela Kulin, Christiana-Maria Kaffer-Popescu

Redaktion / *Personal al unei edituri*

Fachredaktion	Alexander Kloos, Henriette Lemnitz, Sven Taubert
VDR-Geschäftsstelle/ *Biroul administrativ al VDR*	Patricia Brozio, Dr. Christiane Schillig
Übersetzer / *Traducere*	Melinda Braga, Pia Dölitzscher, Mirela Kulin, Sarah Maria Lemnitz
Gestaltung / *Design*	Fritjof Wild, Wild GbR serviervorschlag.de (Umschlag / *Coperta*), Alexander Kloos (Innenseiten / *Pagini)*
Bildnachweis / *Surse foto*	Alexander Kloos, 2016 (Umschlag / *Coperta*)
ISBN	978-3-930015-06-1 (E-Book PDF) 978-3-930015-07-8 (E-Book USB)

Auf eine gendergerechte Bezeichnung wurde in dieser Publikation zugunsten der einfacheren Lesbarkeit weitgehend verzichtet. Soweit im folgenden Berufs-, Gruppen- oder Personenbezeichnungen Verwendung finden, so ist auch stets die jeweils weibliche Form gemeint. Die veröffentlichten Artikel geben die Meinungen der Autoren wieder und stellen nicht unbedingt die Meinung der Redaktion und Herausgeber dar. Alle Rechte beim Herausgeber. Nachdruck, fotomechanische Vervielfältigung sowie alle sonstigen auch auszugsweisen Wiedergaben nur mit vorheriger Genehmigung des VDR.

În această publicație s-a renunțat în mare măsură la denumirea corectă din punctul de vedere al genului, în favoarea unei lecturări mai ușoare. În măsura în care în textele următoare se folosesc denumiri de profesii, grupuri sau persoane, acestea se referă de asemenea mereu și la forma feminină a substantivelor respective. Articolele publicate redau opiniile autorilor și nu reprezintă neapărat opinia redacției și a editorilor. Toate drepturile sunt deținute de editor. Tipărirea ulterioară, multiplicarea prin mijloace fotomecanice precum și orice alte redări, și numai parțiale, sunt permise numai cu acordul prealabil din partea Uniunii Restauratorilor din Germania (VDR).

GRUSSWORTE
CUVÂNTARE DE BUN VENIT

Prof. Dr. Jan Raue, VDR 11
Clauia Domel, DBU 13
Bischof Reinhart Guib, EKR 14
Alexander Kloos, KKeV 15

FACHBEITRÄGE
ARTICOLE DE SPECIALITATE

I. DIE KIRCHENBURGEN IN SIEBENBÜRGEN
GESCHICHTLICHE EINFÜHRUNG

BISERICI FORTIFICATE ÎN TRANSILVANIA
PERSPECTIVE ISTORICE

Zur Siedlungs- und Verteidigungsgeschichte Siebenbürgens. Die Siebenbürger Sachsen im Verteidigungssystem des mittelalterlichen Königreichs Ungarn und des frühneuzeitlichen Fürstentums Siebenbürgen

Despre istoria așezării și istoria apărării în Transilvania. Rolul sașilor transilvani în sistemul de apărare al Regatului medieval Ungar și al Principatului Transilvan premodern

Konrad Gündisch 25

Architektonisches Sakralbauerbe in Südsiebenbürgen. Eine archäologische Perspektive

Patrimoniul arhitectural ecleziastic din sudul Transilvaniei. O perspectivă arheologică

Ioan Marian Țiplic 51

Kirchenburgen als identitätsstiftende Architektur

Material, imaterial și intangibil

Anca Hanna Derer 73

II. DENKMALPFLEGE UND DENKMALSCHUTZ
DENKMALPFLEGE IN RUMÄNIEN – ARBEITSPRAXIS UND PROBLEMSTELLUNG

CONSERVAREA ŞI PROTECTIA PATRIMONIULUI
CONSERVAREA PATRIMONIULUI ÎN ROMÂNIA – PRACTICA ŞI DEFINIREA PROBLEMEI

Denkmalschutz und Denkmalpflege in Rumänien früher und heute – eine Standortbestimmung

Protecția și întreținerea monumentelor în România de ieri și de azi – o definire a poziției

Christoph Machat 87

Dörfer mit ihren Kirchenburgen als UNESCO Weltkulturerbe – Aspekte des Schutzes und der Verwaltung

Aspecte ale protecției și gestiunii sitului „Sate cu biserici fortificate din Transilvania" înscris în Lista Patrimoniului Mondial UNESCO

Iozefina Postăvaru 101

Kirchen und Kirchenburgen der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien – Stand der Denkmalpflege

Biserici și biserici fortificate ale Bisericii Evanghelice C.A. din România – starea protecției monumentelor

Sebastian Bethge 115

III. RESTAURIERUNG UND MASSNAHMEN ZUR BAUWERKSERHALTUNG

RESTAURARE ŞI MĂSURI PENTRU CONSERVAREA CLADIRILOR

Erhaltung der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen vor dem Hintergrund notwendiger Umnutzungen

Despre practica întreținerii adaptată bisericilor fortificate săsești din Transilvania

Liviu Alexandru Gligor 121

Kirchenburg Birthälm – beispielhafte Instandsetzung unter Beachtung von Naturschutzzielen

Biserica fortificată Biertan – reabilitare exemplarăsubordonată obiectivelor de protecție a naturii

Jan Hülsemann 137

Restaurierungsplanung und Steinrestaurierung in Siebenbürgen: Epitaphien in Birthälm

Planificarea restaurării și restaurarea pietrei în Transilvania: epitafele de la Biertan

Henriette Lemnitz 153

Situation zum Kulturerbe Wandmalerei in den evangelischen Kirchen Siebenbürgens. Untersuchungen, Erhaltungszustand, Lösungen für Konservierungen. Fallstudie: Erhalt der Wandmalereien in der katholischen Kapelle in Birthälm

Situația patrimoniului mural al bisericilor evanghelice din Transilvania. Cercetări, stare de conservare, soluții deconservare. Studiu de caz: conservarea picturilor murale din capela Catolicilor Biertan

Lóránd Kiss 181

Beitrag zur physikalisch-chemischen Analyse in der Forschung und in der Konservierung und Restaurierung von historischen Denkmalen: aktueller Zustand in Rumänien

Contribuția analizelor fizico-chimice la cercetarea, conservarea și restaurarea monumentelor istorice: stadiul actual în România

Márta-Júlia Guttmann 193

IV. BILDUNGS- UND FORTBILDUNGSPROJEKTE

PROIECTE DE EDUCAȚIE ȘI FORMARE

Die Verwendung von Blattmetallauflagen an Flügelaltären in Siebenbürgen von der Spätgotik bis zur Frührenaissance

Aplicarea metalelor prețioase în pictura altarelor politpice din Transilvania din Goticul târziu – început de Renaștere

Cristina Serendan 205

Beobachtungen an vorreformatorischen Flügelaltären und Gestühlen der siebenbürgisch-sächsischen Kirchen

Observații privind altarele poliptice și stranele din bisericile săsești din Transilvania, construite înainte de Reformă.

Mihály Ferenc 217

„Ein feste Burg….“ und mittendrin die wehrlose Holzausstattung — Lösungsansätze

„O cetate puternică…“ și în interiorul ei mobilier lipsit de apărare – abordări de soluționare

Ralf Buchholz 235

Warum und wie sollte man die Authentizität von historischen Baudenkmalen erhalten? Zwei Fallbeispiele: Das „Haus mit dem Hirschgeweih“ und die „Bergkirche“ in Schäßburg

De ce și cum restituim “epiderma” monumentelor istorice. Două cazuri: Biserica din Deal și Casa cu Cerb din Sighișoara

Dan Mohanu 249

V. PROJEKTE NICHTSTAATLICHER ORGANISATIONEN

PROIECTE ALE ORGANIZAȚIILOR NEGUVERNAMENTALE (ONG-URILOR)

„Zentrum zur Interpretation der traditionellen Kultur“ in Almen – Sanierung und Umnutzung der befestigten Anlage

Centrul de interpretare a culturii tradiționale Alma Vii – reabilitarea și refuncționalizarea incintei fortificate

Caroline Fernolend 271

Eingriff in die volkstümliche und Monumentalarchitektur – zwei verschiedene Ansätze

Intervenții asupra arhitecturii vernaculare și a celei monumentale – două abordări diferite

Eugen Vaida 285

Kulturlandschaft Kirchenburgen

Peisajul bisericilor fortificate

Jonas Arndt 297

Stiftung Kirchenburgen — Die Leitstelle für das Kulturerbe der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien

Fundația Bisericilor Fortificate — biroul central pentru conservarea patrimoniului cultural al Bisericii Evanghelice C. A. din România

Philipp Harfmann 307

SCHLUSSFOLGERUNG

CONCLUZIE

Reflexion und Ausblick

Reflecții și perspective

Sven Taubert, Henriette Lemnitz 311

Grußworte

Sehr geehrter Herr Bischof Guib, sehr geehrte Frau Domel als Vertreterin unseres Förderers DBU, verehrte Referentinnen und Referenten, liebe Tagungsgäste, Partner und Freunde aus Rumänien und Deutschland!

Der VDR freut sich sehr, gemeinsam mit der Stiftung Kirchenburgen, der Evangelischen Kirche A.B. in Rumänien sowie dem Verein Kulturerbe Kirchenburgen e. V. die Tagung in diesem sonnendurchfluteten, freundlichen Rahmen am Müggelsee in Berlin ausrichten zu dürfen. Herzlichen Dank und willkommen allen, die der Einladung gefolgt sind und so ihr Interesse und ihre Unterstützung für die Siebenbürgische Kirchenburgenlandschaft zum Ausdruck bringen!

„Internationales Symposium Kulturerbe Siebenbürgische Kirchenburgenlandschaft", das klingt wuchtig und ambitioniert, und vor unserem geistigen Auge erhebt sich die eine oder andere trutzige Kirchenburg, eingebettet in das atemberaubende Panorama des Karpatenrückens. Jahrhundertelang war diese Kirchenarchitektur tatsächlich überaus wehrhaft und hatte für die Siebenbürger Sachsen über Generationen hinweg eine identitätsstiftende Funktion. Eine die Gemeinde bergende Rolle haben die Kirchenburgen leider meist verloren, und viele von ihnen benötigen heute selbst den Schutz und die Fürsorge, die sie einst boten. Insofern haben wir es mit einem sogar höchst fragilen Gegenstand zu tun, und es ist sehr passend, dass sich Restauratorinnen und Restauratoren – Spezialisten für das Erhalten kostbaren Kulturerbes – aus Rumänien und aus Deutschland seiner annehmen.

Es ist sehr berechtigt und erfreulich, dass die geschichtliche, architektonische und kulturelle Bedeutung (man kann auch den landschaftlichen sowie den touristischen Wert hinzufügen) der Siebenbürgischen Kirchenburgenlandschaft – vertreten durch einige der im Wortsinn herausragendsten Beispiele – als Weltkulturerbe der UNESCO anerkannt worden ist. Damit ist die Aufgabe der Erhaltung der Kirchenburgen nach dem Exodus des überwiegenden Teils der sächsischen Gemeinden aber noch keineswegs geleistet. Diese Herausforderung lastet heute auf den Schultern der Evangelischen Kirche, der Stiftung Kirchenburgen, der unterstützenden Vereine und vieler Engagierter vor Ort und freundschaftlich Verbundener überall in Europa. Sicherung, Instandsetzung, Nutzung – das ist der Dreiklang, der an jeder einzelnen Kirchenburg individuell und oft mit ganz verschiedenen, oft unkonventionellen Lösungen angegangen werden muss.

Was hat das mit dem VDR zu tun, dem Berufs- und Fachverband der Restauratorinnen und Restauratoren in Deutschland mit seinen rund 3.000 Mitgliedern? Auf der einen Seite muss man vor einem Missverständnis warnen: Der VDR ist kein aktiver Player in der praktischen Denkmalpflege, er ist kein Technisches Hilfswerk, er kann und will keine Feuerwehrtruppen aufstellen, die europa- oder gar weltweit eingreifen, wo gerade Kulturgut bedroht ist. Ich möchte keine Hoffnungen wecken, die sich als unerfüllbar erweisen. Ich möchte vor allem kein Strohfeuer entzünden, davon gab und gibt es auch in Siebenbürgen schon genug. Und noch eines ist mir wichtig: Wir sehen uns nicht als Barmherzige Samariter oder Entwicklungshelfer, auch nicht im besten Sinne. Das würde der Situation mit großer lokaler Kompetenz vor Ort gar nicht gerecht. Im Gegenteil: Wir möchten auch selbst profitieren, von den Kontakten, vom Wissen, vom Genuss der Kulturlandschaft, so wie es in einer guten Partnerschaft üblich ist.

Ich habe nun gesagt, was alles nicht unsere Aufgabe ist – worum geht es dann? Es geht um viel mehr als um gedeckte Kirchendächer: Es geht – und das ist uns als Restauratoren sehr bewusst – um teils bereits gut gesicherte, teils bedrohte Ausstattungen aus Holz, Textilien, Stein und Wandmalerei. Hier sehe ich unsere Möglichkeiten für Erfahrungsaustausch und vielleicht gemeinsame Projekte mit rumänischen und deutschen Restauratoren, wie es sie ja schon hier und da sehr erfolgreich gibt, denkt man z.B. an das Hildesheimer Studentenprojekt für das Tobsdorfer Chorgestühl. In diesem Sinne verstehen wir uns vom VDR als Interessenvertretung der Engagierten in unserem Beruf, wenn es klappt, als Vermittler für fachlichen Austausch, vielleicht auch einmal als Brückenbauer über Ländergrenzen hinweg, als ein Akteur unter vielen für gemeinsames europäisches Kulturerbe. Und in diesem besonderen Fall unserer Tagung sind wir heute Mit-Organisatoren und Gastgeber einer Plattform zur Begegnung.

Wenn uns das mit dieser Tagung ansatzweise gelingen sollte, würde es uns beim VDR, dem Präsidium und der Geschäftsstelle sehr glücklich machen. Es gelänge und gelingt uns allerdings nicht ohne unsere Partner, die Stiftung Kirchenburgen, vertreten durch Philipp Harfmann, den Verein Kulturerbe Kirchenburgen e. V., vertreten durch Alexander Kloos, von dem die erste Idee zu dieser Tagung stammt und – eigentlich an erster Stelle zu nennen – die Deutsche Bundesstiftung Umwelt, DBU, in Person von Dr. Paul Bellendorf sowie Claudia Domel, deren großzügige und unbürokratische Förderung die Zusammenarbeit erst ermöglicht. Erlauben Sie mir als Präsident des VDR auch, dass ich in den Dank die Organisatoren der Tagung Sven Taubert, Ralf Buchholz und Henriette Lemnitz – allesamt Experten für deutsch-rumänische Zusammenarbeit in der Restaurierung – einschließe und dabei auch nicht die Mitarbeiterinnen in der VDR-Geschäftsstelle Stefanie Bründel, Patricia Brozio, Julia Kun und Nadine Limberger vergesse.

Ich danke Bischof Reinhart Guib und Hauptanwalt Friedrich Gunesch für die vertrauensvolle Zusammenarbeit, die Lust auf eine Fortsetzung der Kooperation macht. Ich freue mich sehr, dass uns der Botschafter Rumäniens, Seine Exzellenz Emil Hurezeanu, heute Abend in der Botschaft eingeladen hat, was wir dankbar als Ehre für uns und Wertschätzung für das Anliegen dieser Tagung annehmen.

Ich wünsche Ihnen und uns eine inspirierte, wegweisende Tagung und hoffe auf vielfältige Impulse zum weiteren Nutzen der großartigen Kulturlandschaft Siebenbürgens!

Prof. Dr. Jan Raue
Präsident des VDR

Sehr geehrte Damen und Herren, liebe Tagungsteilnehmer, herzlichen Dank für Ihre Einladung zum 1. Internationalen Symposium „Kulturerbe Siebenbürgische Kirchenburgenlandschaft", der ich sehr gern nachgekommen bin. Ich möchte die Gelegenheit nicht versäumen Sie ebenfalls im Namen des Generalsekretärs der Deutschen Bundesstiftung Umwelt, Herrn Alexander Bonde, und im Namen unseres für Umwelt und Kulturgüter zuständigen Fachreferenten, Dr. Paul Bellendorf, recht herzlich zu grüßen.

Mit ihrem Förderschwerpunkt »Umwelt und Kulturgüterschutz« unterstützt die Deutsche Bundesstiftung Umwelt seit langem die Bewahrung national wertvoller Kulturgüter vor den Folgen schädlicher Umwelteinflüsse. Insofern ist es nur folgerichtig, dass die DBU seit 2005 in Rumänien u.a. im Bereich der Kirchenburgen fördernd aktiv ist: Die Kirchenburgen als außerordentlich prägende Elemente der Siebenbürgischen Kulturlandschaft sind ein wichtiger Teil unseres europäischen und nationalen Kulturguts. Der Zusammenhang von gebauter Architektur und der sie umgebenden Kulturlandschaft wurde in der Vergangenheit nicht immer ausreichend betrachtet, ist aber dringend erforderlich. Die DBU ist überzeugt, dass das Zusammentreffen der hier anwesenden Experten und Interessierten zum Erhalt der Siebenbürgischen Kirchenburgenlandschaft diesen dringend benötigten inter- und transdisziplinären Impuls liefern kann, um später mit konkreten Umsetzungsprojekten die nächsten Schritte in die Wege leiten zu können.

Die fachliche Expertise des VDR und seiner Partner einerseits und die inhaltlich spannende Themensetzung beider Symposien andererseits haben zu einer positiven Einschätzung des Projektantrags durch die DBU geführt. Ich möchte an dieser Stelle lobend die intensive und konstruktive Qualifizierungsarbeit der Beteiligten im Antragsprozess erwähnen, die mit so viel Engagement und Zeit eingebracht wurde und nicht zuletzt – aufgrund der unterschiedlichen Interessenslagen – allseits auch besondere Anstrengungen gekostet hat.

Zum Abschluss noch einige Worte zur Umweltstiftung selbst: Die DBU ist eine der größten Stiftungen Deutschlands, in Sachen Umwelt die größte in Europa. Das Stiftungskapital stammt aus dem Privatisierungserlös der damals staatseigenen Salzgitter AG: heute sind das mehr als 2,1 Milliarden Euro. Die Erträge aus dem Vermögen stehen für Förderaufgaben zur Verfügung. Seit DBU-Gründung im Jahr 1990 wurden somit über 9.500 modellhafte, umweltentlastende und innovative Projekte mit einer Summe von 1,7 Milliarden Euro in den Bereichen Umwelttechnik, Umweltforschung und Naturschutz sowie Umweltkommunikation und Kulturgüterschutz gefördert.

In Rumänien selbst, vor allem in Siebenbürgen, hat die DBU seit 2005 insgesamt 42 Maßnahmen mit zirka 3 Millionen Euro fördern können. Hinzu kommen 24 Projekte mit insgesamt 5,2 Millionen Euro, bei denen Rumänien eines von mehreren teilnehmenden Projektländern war. Wichtige Themen der Fördertätigkeit in Rumänien waren und sind der Kulturgüter- und Kulturlandschaftsschutz, der Naturschutz, die Behandlung von Abwässern und die Umweltbildung. Rumänien ist für die DBU eine „Insel des Gelingens". Dies ist nicht zuletzt auf das große Engagement, das immanente Interesse und die Ernsthaftigkeit der Mitwirkenden vor Ort zurückzuführen, mit denen notwendige Diskussionen geführt und Projekte angegangen werden. Diesen vielen Beteiligten möchte ich unseren herzlichen Dank und unsere Hochachtung aussprechen und hoffe auf eine weitere gute Zusammenarbeit.

Ich wünsche diesem Symposium und daraus folgenden Aktivitäten gutes Gelingen!

Claudia Domel
DBU-Sonderbeauftragte für Mittel- und Osteuropa

Sehr geehrter Vorstand! Sehr geehrte Mitglieder des Verbandes der Restauratoren in Deutschland! Verehrte Gäste! Es ist für die Evangelische Kirche A. B. in Rumänien eine große Ehre und Freude bei ihrer Verbandstagung hier in Berlin vertreten und als Gast dabei zu sein. Herzlichen Dank für die Einladung und, dass Sie diese Tagung der Siebenbürgischen Kirchenburgenlandschaft widmen.

Durch ihren geschichtlichen, architektonischen und kulturellen Wert gehört die Siebenbürgische Kirchenburgenlandschaft zu Recht zum rumänischen wie europäischen, ja zum Weltkulturerbe der UNESCO. Die Herausforderung ist – dieser Gabe und implizit der Aufgabe ihres Erhalts, ihrer Sicherung, Instandsetzung, Nutzung und letztlichen Rettung – gerecht zu werden.

Das betrifft in erster Reihe den juristischen Eigentümer, die Evangelische Kirche A. B. in Rumänien. Bis 1989 war das noch eine machbare Aufgabe. Seit der großen Auswanderungswelle, im Jahr 1990, die 90 % der von 100.000 Evangelischen Deutschen in Rumänien mitriss, ist die kleine fleißige und bemühte Schar der 10.000 Verbliebenen mit dem Erbe der rund 160 Kirchenburgen, über 100 Kirchen und vielen weiteren kirchlichen Gebäuden wie Pfarrhäuser, Schulen, Kultursäle etc. restlos überfordert.

Darum ist die Evangelische Kirche bereit die geistige Kulturerbschaft und Verantwortung zu teilen: mit der rumänischen Bevölkerung im Lande sowie den ehemaligen, heute in Deutschland lebenden Gemeindegliedern, den staatlichen Vertretungen in Rumänien, Deutschland und Europa, den Fachverbänden und NGO-Organisationen, sowie Freunden und Partnern.

Um gemeinsam Verantwortung übernehmen und für den Schutz der Kirchenburgen werben zu können, haben wir die „Stiftung Kirchenburgen“ der Evangelischen Kirche ins Leben gerufen. Dadurch bekommt das Anliegen mehr Sichtbarkeit im In-und Ausland, mehr Zuwendung dank der zwei Schirmherren, dem rumänischen und deutschen Präsidenten, mehr Freunde und Förderer, mehr Konzeption und Durchschlagskraft.

Ich lade Sie herzlich ein zur Zusammenarbeit mit der „Stiftung Kirchenburgen“ zur Rettung eines einmaligen europäischen Kulturerbes in Siebenbürgen. Nur zusammen mit Ihnen und weiteren fachkompetenten Partnern können wir nachhaltig dem Zusammenbruch und Verlorengehen dieses gemeinsamen Schatzes entgegenarbeiten. Nur so kann die Rettung gelingen. Wir zählen auf Sie. Auch laden wir Sie ein nach Siebenbürgen. Lernen Sie unsere Kirchenburgen und Naturlandschaften selbst kennen. Und werden Sie zum Beispiel Pate einer Kirchenburg. Oder unterstützen Sie uns in Partnerschaft mit der „Stiftung Kirchenburgen“ bei restauratorischen Maßnahmen vor Ort.

Sie sind uns herzlich willkommen.

Ich wünsche eine gesegnete und fruchtbare Tagung.

Reinhart Guib
Bischof der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien

Sehr geehrte Damen und Herren, geschätzte Interessierte und Freunde der Kulturlandschaft Siebenbürgens, ich begrüße Sie ganz herzlich im Namen unseres Vereins Kulturerbe Kirchenburgen e. V. im wunderschönen Berlin. An dieser Stelle spreche ich ein aufrichtiges Dankeschön allen aus, die diese Fachtagung ermöglicht haben. Aus der Reihe der Organisatoren sei dem Verband der Restauratoren, der Evangelischen Kirche A. B. Rumänien und deren Stiftung Kirchenburgen gedankt, sowie den Förderern, der Deutschen Bundesstiftung Umwelt und der Rumänischen Botschaft in Berlin.

Als noch junger, aber auch sehr aktiver Verein konzentrieren wir unsere Kraft, um einen positiven Beitrag zur Erhaltung der siebenbürgisch-sächsischen Kulturdenkmäler zu leisten. Wir setzen uns gezielt für ein besseres Verständnis des einzigartigen kulturellen Erbes der Siebenbürger Sachsen ein.

Wir sehen einen wichtigen Schritt darin, durch Wissensvermittlung ein kulturhistorisches Bewusstsein zu schaffen. Es sind nicht allein die siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen, sondern auch die angrenzenden Pfarrhäuser und Bauernhöfe – folglich die Kulturlandschaft in ihrer Gesamtheit mit ihrer historischen Dorfstruktur, der urtümlichen Landschaft und ihrer Biodiversität – die dringend weitere Unterstützung und Anerkennung als Teil des Weltkulturerbes bedürfen.

Da der Großteil der Kirchenburgen stark in ihrer Existenz und vom Verfall bedroht ist, stellt sich die Frage, in welcher Form sich eine Unterstützung gestalten lässt. Diese bildet auch einen Schwerpunkt des Symposiums und thematisiert das Erarbeiten von Handlungsvorschlägen zu nächsten Schritten für kurz-, mittel- und langfristige Möglichkeiten.

Einen wichtigen Ansatz sehen wir in der Steigerung des öffentlichen Engagements und der Motivation zur Teilnahme am Erhalt und der Wiederbelebung dieses Erbes. Ebenso spielt die Vernetzung gleichgesinnter Akteure, die mit Leidenschaft helfen, diese Schätze der Menschheit heute zu erhalten, eine tragende Rolle. Durch den Austausch von Informationen und das Setzen neuer Impulse hoffen wir auch gemeinschaftliche Ziele über diese erste Veranstaltung hinaus zu forcieren.

„Wir werden nicht durch die Erinnerung an unsere Vergangenheit weise, sondern durch die Verantwortung für unsere Zukunft."

Diese Worte sagte einst der irische Schriftsteller George Bernard Shaw, und wenn wir uns die Herausforderungen ansehen, denen wir uns im Hinblick auf das Kulturerbe in Siebenbürgen stellen müssen, dann kann man ihm heute nur Recht geben. Verantwortung für die Zukunft zu übernehmen, bedeutet nichts weniger, als in der Gegenwart den Blick fest auf die zukünftige Generation zu richten. Dies ist für deren Orientierung und Identität unverzichtbar. Deshalb bemühen wir uns, eine ständig wachsende Gemeinschaft von Machern und Visionären zu schaffen und durch unsere Arbeit zu gewährleisten, dass die kommenden Generationen die gleiche faszinierende Schönheit Siebenbürgens erleben können, die wir heute sehen.

Wir wünschen Ihnen eine nachhaltige Veranstaltung und freuen uns auch auf interessante Gespräche sowie einen fachlichen Austausch im Rahmen der Tagung und darüber hinaus.

Alexander Kloos
Vorsitzender des Kulturerbe Kirchenburgen e.V.

Cuvântare de bun venit

Stimate domnule episcop Guib, stimată doamnă Domel, în calitate de reprezentantă a finanțatorului nostru, Fundația Germană pentru Mediu, stimați lectori, dragi oaspeți ai simpozionului, parteneri și prieteni din România și Germania!

Uniunea Restauratorilor din Germania, împreună cu Fundația Bisericilor Fortificate, cu Biserica Evanghelică C.A. din România precum și cu Asociația Patrimoniului Cultural al Bisericilor Fortificate, se bucură mult să poată ține simpozionul în acest cadru prietenos și inundat de soare, de la lacul Müggelsee din Berlin. Mulțumiri cordiale și un bun venit tuturor care ne-au onorat invitația și își exprimă astfel interesul și susținerea pentru peisajul bisericilor fortificate din Transilvania!

„Simpozionul Internațional despre Patrimoniul Cultural al Peisajului Bisericilor Fortificate din Transilvania", acest titlu sună impunător și ambițios, iar cu ochii minții vedem ridicându-se în fața noastră o biserică fortificată falnică sau alta, încadrată în panorama Carpaților, care îți taie răsuflarea. Timp de secole, această arhitectură bisericească a fost efectiv extrem de eficientă în funcțiunea ei defensivă și a avut, pentru sașii transilvăneni, o funcție de formare a identității timp de generații. Din păcate, majoritatea bisericilor fortificate și-au pierdut rolul de a adăposti comunitatea, iar multe din ele necesită azi chiar acea protecție și grijă pe care le ofereau odinioară. În acest sens, avem de-a face cu un obiect chiar extrem de fragil și este foarte potrivit ca restauratorii – specialiști în conservarea patrimoniului cultural valoros – din România și din Germania să se ocupe de el.

Este foarte îndreptățit și îmbucurător că importanța istorică, arhitectonică și culturală (putem adăuga și valoarea peisagistică precum și turistică) a peisajului bisericilor fortificate transilvănene – reprezentat prin câteva exemple din cele mai pregnante, în sensul literal al cuvântului – a fost recunoscută ca patrimoniu cultural mondial al UNESCO. Astfel nu se rezolvă însă în niciun caz sarcina conservării bisericilor fortificate după exodul părții majoritare a comunităților săsești. Această provocare apasă azi pe umerii Bisericii Evanghelice, ai Fundației Bisericilor Fortificate, ai asociațiilor care oferă sprijin și ai multor oameni implicați, de la fața locului și ai aliaților cauzei din prietenie din Europa. Consolidare, reparații, utilizare – acesta este acordul celor trei noțiuni care trebuie abordat la fiecare biserică fortificată în parte în mod individual și adesea cu soluții foarte diverse, adesea neconvenționale.

Ce are a face acest lucru cu Uniunea Restauratorilor din Germania (VDR), asociația profesională și de specialitate a restauratorilor din Germania, cu cei exact 3.000 membri ai săi? Pe de o parte trebuie să avertizăm cu privire la o neînțelegere: VDR nu este un jucător activ în protecția practică a monumentelor, nu este o instituție de întrajutorare tehnică, nu poate și nu vrea să instituie trupe de pompieri care să intervină la nivel european sau chiar mondial, oriunde este periclitat patrimoniul cultural la un anumit moment dat. Nu doresc să trezesc speranțe care să se dovedească a fi deșarte. Mai ales nu doresc să aprind un foc de paie, din acestea au existat deja și încă mai există destule în Transilvania. Încă ceva este important pentru mine: noi nu ne considerăm niște buni samariteni sau sprijinitori pentru dezvoltare, nici măcar în cel mai bun sens al cuvântului. Aceasta nu ar face dreptate situației existente la fața locului, cu multă competență locală. Din contră: și noi înșine dorim să profităm de contacte, de cunoaștere, de savurarea peisajului cultural, așa cum se obișnuiește într-un parteneriat bun.

Am spus acum tot ce nu este sarcina noastră – despre ce este vorba atunci? Este vorba de mult mai mult decât de acoperișuri intacte pentru biserici: este vorba – și asta ne este foarte clar nouă ca restauratori – de dotări din lemn, textile, piatră și picturi murale, din care o parte sunt deja bine consolidate, o parte sunt periclitate. Aici văd posibilitatea noastră pentru un schimb de experiență și potențiale proiecte comune cu restauratori români și germani, așa cum există deja unele foarte de succes pe ici, pe colo, să ne gândim de ex. la proiectul cu studenții de la Hildesheim pentru stranele din corul bisericii fortificate din Dupuș. În acest sens, noi, cei de la VDR, ne percepem ca reprezentanți ai intereselor celor implicați în profesia noastră, atunci când reușim, ca mediatori pentru schimburi de specialitate, poate uneori și ca constructori de punți peste granițele statelor, ca un actor între mulți alții pentru un patrimoniu cultural european comun. Iar în acest caz aparte al simpozionului nostru, suntem azi coorganizatori și gazde ale unei platforme pentru întâlnire și contacte.

Dacă acest simpozion urmează să ne reușească și numai ca abordare, acest lucru ne-ar face foarte fericiți pe noi cei de la VDR, din prezidiu și de la biroul central de coordonare. Acest demers nu ne-ar reuși, și într-adevăr nu ne reușește fără partenerii noștri, Fundația Bisericilor Fortificate, reprezentată de Philipp Harfmann, Asociația Patrimoniului Cultural al Bisericilor Fortificate e. V., reprezentată de Alexander Kloos, de la care provine prima idee pentru acest simpozion și – de fapt trebuie să o menționăm pe primul loc – Fundația Germană pentru Mediu, DBU, în persoana domnului dr. Paul Bellendorf și a doamnei Claudia Domel, a cărei finanțare generoasă și nebirocratică a făcut posibilă colaborarea în primul rând. În calitate de președinte al VDR, permiteți-mi de asemenea să-i includ în cuvântul de mulțumire pe organizatorii simpozionului, Sven Taubert, Ralf Buchholz și Henriette Lemnitz – cu toții experți în colaborarea germano-română în domeniul restaurării – și să nu-i uit aici nici pe angajații de la biroul central al VDR, Stefanie Bründel, Patricia Brozio, Julia Kun și Nadine Limberger.

Mulțumesc episcopului Reinhart Guib și avocatului principal Friedrich Gunesch pentru colaborarea bazată pe încredere, care îndeamnă la continuarea cooperării. Mă bucur mult că Excelența Sa, Emil Hurezeanu, ambasadorul României, ne-a invitat în această seară la ambasadă, invitație pe care o acceptăm recunoscători ca semn al onoarei pentru noi și al aprecierii pentru dezideratul acestui simpozion.

Vă doresc și ne doresc, un simpozion inspirat, care să ne arate calea, și sper să primim impulsuri diverse pentru utilizarea viitoare a extraordinarului peisaj cultural al Transilvaniei!

Prof. Dr. Jan Raue
Präsident des VDR

Stimate Doamne și stimați Domni, dragi participanți la simpozion,

Vă mulțumesc cordial pentru invitația din partea dvs. la prima ediție a Simpozionului Internațional „Patrimoniul Cultural al Bisericilor Fortificate din Transilvania", căreia i-am dat curs cu mare plăcere. Doresc să nu ratez ocazia de a vă saluta cordial și în numele secretarului general al Fundației Germane pentru Mediu (DBU), domnul Alexander Bonde, și în numele specialistului nostru responsabil cu chestiunile de mediu și patrimoniu cultural, dr. Paul Bellendorf.

Punând accentul subvențiilor ei pe »mediu și protecția patrimoniului cultural«, Fundația Germană pentru Mediu sprijină de mult timp păstrarea bunurilor culturale de valoare națională și le protejează de urmările influențelor de mediu dăunătoare. Așadar, este o simplă concluzie logică faptul că DBU este activă cu finanțări încă din anul 2005 în România, printre altele, în domeniul bisericilor fortificate: în calitate de elemente extrem de marcante ale peisajului cultural transilvănean, bisericile fortificate sunt o parte importantă a patrimoniului nostru cultural european și național. Corelația între arhitectura construită și peisajul cultural care o înconjoară, nu a fost întotdeauna considerată suficientă în trecut, însă este imperios necesară. DBU este convinsă că întrunirea experților, prezențiaici de față și a factorilor interesați de conservarea peisajului bisericilor fortificate din Transilvania, poate furniza acest impuls inter- și transdisciplinar imperios necesar pentru a putea iniția ulterior, prin proiecte de implementare concrete, pașii următori pentru conservarea acestor valoroase bunuri culturale.

Expertiza de specialitate a Uniunii Restauratorilor Germani (VDR) și a partenerilor acesteia pe de o parte și stabilirea tematicii cu conținut captivant a ambelor simpozioane pe de altă parte, au dus la evaluarea pozitivă de către DBU a cererii de proiect. Aici doresc să menționez în mod laudativ și munca intensă, calificată și constructivă a celor implicați în procesul de elaborare a cererii, îmbinată cu atâta implicare, dedicare și timp și care a costat, nu în ultimul rând – din cauza situației diferite a zonelor de interes – de asemenea eforturi deosebite din partea tuturor celor implicați. În încheiere, câteva cuvinte despre însăși fundația pentru mediu: DBU este una din cele mai mari fundații din Germania, cea mai mare din Europa în chestiuni de mediu. Capitalul fundației provine din câștigurile din privatizarea companiei Salzgitter AG, pe vremea aceea în proprietatea statului: azi suma se ridică la peste 2,1 miliarde euro. Veniturile din acest patrimoniu sunt disponibile pentru sarcini de finanțare. De la înființarea DBU, în anul 1990, au fost finanțate astfel peste 9.500 proiecte model, care degrevează mediul și sunt inovatoare, cu o sumă totală de 1,7 miliarde euro, în domeniile tehnologiei de mediu, cercetării mediului și protecției naturii, precum și al comunicațiilor de mediu și protecției patrimoniului cultural.

În România însăși, și mai ales aici în Transilvania, DBU a putut finanța începând din 2005 un total de 42 măsuri, cu un total de cca. 3 milioane euro. Se mai adaugă 24 proiecte cu un total de 5,2 milioane euro, în care România a fost una din mai multe țări participante la proiect. Subiectele importante ale activității de finanțare în România au fost și sunt protecția patrimoniului cultural și a peisajelor culturale, protecția naturii, tratarea apelor uzate și pluviale și formarea și educația în domeniul mediului. România este pentru DBU o „insulă a reușitelor". Acest fapt se datorează nu în ultimul rând implicării puternice, interesului imanent și seriozității celor care activează la fața locului, cu care sunt purtate discuțiile și sunt abordate proiectele necesare. Doresc să exprim mulțumirile noastre cordiale și stima noastră profundă față de acești numeroși oameni implicați și sper că vom continua să colaborăm la fel de bine.

Urez mult succes acestui simpozion și activităților care decurg de aici!

Claudia Domel
Responsabilă extraordinară din partea DBU pentru Europa Centrală și de Est

Stimat prezidiu, stimați membri ai Uniunii Restauratorilor din Germania, stimați oaspeți,

Pentru Biserica Evanghelică C. A. din România este o mare onoare și bucurie să fie reprezentată aici în Berlin, la conferința Uniunii dvs., și să mă aflu aici în calitate de oaspete. Vă mulțumesc cordial pentru invitație și pentru că dedicați această conferință peisajului bisericilor fortificate din Transilvania.

Prin valoarea sa istorică, arhitectonică și culturală, peisajul bisericilor fortificate din Transilvania aparține pe bună dreptate patrimoniului cultural român, precum și european, ba chiar mondial, aflat pe lista UNESCO. Provocarea este de a ne ridica la înălțimea acestui dar și implicit a sarcinii conservării sale, a consolidării, reparării, folosirii și, în ultimă instanță, a salvării sale.

Acest lucru se referă în primul rând la proprietarul său legal, Biserica Evanghelică C. A. din România. Până în 1989 acest lucru constituia încă o sarcină fezabilă. De la marele val de emigrare din anul 1990, care a luat cu el 90 % din cei 100.000 etnici germani de confesiune evanghelică luterană din România, micul grup harnic și plin de străduință al celor 10.000 oameni rămași cu patrimoniul celor 160 biserici fortificate, peste 100 biserici și multe alte clădiri ce aparțineau Bisericii, cum ar fi case parohiale, școli, cămine culturale etc., este depășit de situație până peste puteri.

De aceea, Biserica Evanghelică este dispusă să împartă patrimoniul cultural spiritual și răspunderea: cu populația de români din țară, precum și cu foștii membri ai comunităților de enoriași care trăiesc azi în Germania, cu reprezentanți ai statului Român, German și ai Europei, cu uniunile de specialitate și organizații neguvernamentale, precum și cu prieteni, simpatizanți și parteneri.

Pentru a ne asuma răspunderea împreună și a putea să promovăm protecția bisericilor fortificate, am înființat „Fundația Bisericilor Fortificate“ a Bisericii Evanghelice. Astfel, preocuparea noastră devine mai vizibilă în țară și peste hotare și se bucură de mai multă atenție datorită celor doi patroni, președinții României și Germaniei, dobândește mai mulți simpatizanți și susținători, sponsori, mai multă concepție și capacitate de a se impune.

Vă invit cordial să colaborați cu „Fundația Bisericilor Fortificate“ pentru salvarea unui patrimoniu cultural european unic, situat în Transilvania. Numai împreună cu dvs. și alți parteneri de specialitate competenți putem combate, în mod durabil,colapsul și pierderea acestui tezaur comun. Numai așa putem reuși să îl salvăm. Contăm pe dvs. și vă invităm de asemenea să ne vizitați în Transilvania și să faceți cunoștință personal cu bisericile noastre fortificate și peisajele noastre naturale. Puteți deveni, de exemplu, „nașul” unei biserici fortificate sau ne puteți sprijini în parteneriat cu „Fundația Bisericilor Fortificate“, la măsurile de restaurare executate la fața locului.

Sunteți bineveniți cu drag, la noi în Transilvania.

Vă doresc o conferință binecuvântată și cu rezultate fructuoase.

Reinhart Guib
Episcop al Bisericii Evanghelice C. A. din România

Doamnelor și domnilor, stimați prieteni și factori interesați de peisajul cultural al Transilvaniei,

Vă invit călduros, în numele asociației noastre, Kulturerbe Kirchenburgen e. V., în frumosul Berlin. Cu acest prilej, îmi exprim sincerele mulțumiri tuturor celor care au făcut posibil acest simpozion. Printre organizatori, dorim să le mulțumim Asociației Restauratorilor din Germania, Bisericii Evanghelice C. A. din România și Fundației Bisericilor Fortificate, precum și sponsorilor, Fundației Federale Germane pentru Mediu și Ambasadei României la Berlin.

Fiind o asociație tânără, dar și foarte activă, ne concentrăm tot interesul în a aduce o contribuție pozitivă la păstrarea monumentelor culturale săsești din Transilvania. Ne propunem să înțelegem mai bine unicitatea patrimoniului cultural al sașilor transilvăneni.

Un pas important îl vedem în crearea unei conștiințe cultural-istorice prin transferul de cunoștințe. Nu doar bisericile fortificate săsești transilvănene, ci și parohiile și fermele adiacente – prin urmare peisajul cultural în întregime, cu structura satului istoric, cu peisajul original și cu biodiversitatea lui - necesită urgent un sprijin suplimentar și o recunoaștere ca parte a patrimoniului cultural mondial.

Întrucât majoritatea bisericilor fortificate sunt puternic amenințate de degradare în existența lor, se pune întrebarea sub ce formă se poate oferi un sprijin.

Acesta va fi, de asemenea, punctul central al simpozionului și va aborda dezvoltarea propunerilor de acțiune privind pașii următori pe termen scurt, mediu și lung.

O abordare semnificativă constă în creșterea angajamentului și motivației publice de a participa la conservarea și revigorarea acestui patrimoniu. De asemenea, crearea unei rețele de activiști având aceeași gândire și care sunt pasionați de păstrarea acestor comori ale omenirii joacă un rol major. Prin schimbul de informații și prin stabilirea de noi planuri de acțiune sperăm, de asemenea, să promovăm obiectivele colaborării dincolo de acest prim eveniment.

„Nu suntem înțelepți prin pomenirea trecutului nostru, ci prin responsabilitatea față de viitorul nostru“.

Aceste cuvinte au fost spuse cândva de scriitorul irlandez George Bernard Shaw, și dacă ne uităm la provocările cu care ne confruntăm în ceea ce privește patrimoniul cultural din Transilvania, puteți fi astăzi de acord cu el. Asumarea responsabilității pentru viitor nu înseamnă cu nimic mai puțin decât concentrarea în prezent asupra generației viitoare.

Acest lucru este indispensabil pentru orientarea și identitatea generației viitoare, așa că ne străduim să creăm o comunitate din ce în ce mai mare de creatori și vizionari, iar prin munca noastră să ne asigurăm că generațiile viitoare vor putea experimenta aceeași frumusețe fascinantă a Transilvaniei pe care o vedem astăzi.

Vă dorim un eveniment durabil și așteptăm, desigur, discuții interesante, precum și schimburi de idei profesionale, în cadrul conferinței și dincolo de aceasta.

Alexander Kloos
Președinte al Asociației Kulturerbe Kirchenburgen e. V.

Beiträge

Prezentări

I.

DIE KIRCHENBURGEN IN SIEBENBÜRGEN

GESCHICHTLICHE EINFÜHRUNG

BISERICI FORTIFICATE ÎN TRANSILVANIA

PERSPECTIVE ISTORICE

Zur Siedlungs- und Verteidigungsgeschichte Siebenbürgens. Die Siebenbürger Sachsen im Verteidigungssystem des mittelalterlichen Königreichs Ungarn und des frühneuzeitlichen Fürstentums Siebenbürgen

Importanța sașilor din Transilvania în sistemul de apărare al Regatului Ungariei în Evul Mediu și al Principatului Transilvaniei în epoca modernă

Konrad Gündisch

Radeln / Roadeş 2016 (Foto: A. Kloos)

Der Vortrag schildert die wechselvolle Geschichte Siebenbürgens im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der Gefährdungen der Landesbewohner durch einfallende Völker und Staaten, da durch Siebenbürgen strategisch wichtige Wege von Ost nach West und von Süd nach Nord führten und auch der Reichtum der Region für Angreifer attraktiv war, insbesondere für die Mongolen im 13. und für die Osmanen und ihre Verbündeten im 14.–17. Jh. . Um sich zu schützen, haben die Bewohner unterschiedliche Verteidigungsstrategien und -systeme entwickelt, etwa jenes der Verhaue und Burgen in den Grenzgebieten Ungarns, jenes der Ansiedlung von Grenzwächtern und Hilfsvölkern in besonders gefährdeten Gebieten (Szekler und Siebenbürger Sachsen), des Ausbaus königlicher Burgen und königlicher Freistädte, die mit Mauern umgeben wurden. Unter ihnen war die Verbindung eines einzigartigen Systems von Wehrkirchen in den Dörfern mit jenem der befestigten Städte der Siebenbürger Sachsen besonders erfolgreich. Auf die frühesten Nachrichten über den Bau von Kirchenburgen und die Anlage ummauerter Städte durch die Siebenbürger Sachsen wird ein besonderes Augenmerk gerichtet.

Hermannstadt / Sibiu, Vedute. Johannes Tröster, 1666.

Welche Rolle spielten die Siebenbürger Sachsen, ihre Kirchenburgen und Städte im Verteidigungssystem des mittelalterlichen Königreichs Ungarn und des frühneuzeitlichen Fürstentums Siebenbürgen? Wie wurden sie dieser Rolle gerecht? Im folgenden Beitrag wird versucht Antworten auf diese Fragen zu geben.

Im Karten- oder Satellitenbild des südöstlichen Mitteleuropas hebt sich Siebenbürgen als eine deutlich umrissene geografische Einheit ab: Ein mit einer Festung vergleichbares, von den Ost- und Südkarpaten (rum. Carpații Orientali și Meridionali, ung. Keleti-és Déli-Kárpátok) sowie den Siebenbürgischen Westgebirgen (rum. Munții Apuseni, ung. Nyugati Hegység) wallartig umschlossenes Hochland: das Siebenbürgische Becken (rum. Podișul Transilvaniei, ung. Erdélyi medence). Fruchtbares Acker- und Weideland, reiche Bodenschätze (u. a. Salz, Edel- und Buntmetalle), nicht zuletzt eine günstige geografische Lage am Schnittpunkt west-östlicher und nord-südlicher Verkehrswege bieten günstige Voraussetzungen für die wirtschaftliche Entwicklung.

Geografische Lage und natürlicher Reichtum bedingen aber auch eine bewegte politische Geschichte. Durch die Tore der Karpatenwälle – über die Gebirgspässe und durch die Täler des Somesch (rum. Someș, ung. Szamos), des Mieresch (rum. Mureș, ung. Maros) und des Alt (rum. Olt, ung. Olt) – ziehen immer wieder andere Völker mit ihren Kulturen auf der Suche nach neuen Siedlungsgebieten. Siebenbürgen erlebt keine Geschichtsperiode, in der in diesem Land eine kulturelle oder ethnische Einheit geherrscht hätte.

Eine grundlegende Veränderung der Machtverhältnisse im Donau-Karpaten-Raum erfolgt an der Wende des 9. zum 10. Jh.s. Beginnend mit dem Jahr 895 nehmen die finnougrischen Magyaren, aus dem nördlichen Schwarzmeergebiet über die Waldkarpaten (rum. Carpații Păduroși, ung. Északkeleti Kàrpátok, poln. Beskidy Lesiste, ukr. Lisysti Karpaty) eindringend, die Pannonische Tiefebene (rum. Câmpia Panonică, ung. Alföld) in Besitz. Zur Sicherung der neuen Heimat und zur Abschreckung der Nachbarn unternehmen sie bald Streifzüge nach Westen, die in Raub- und Beutezüge ausarten und das spätkarolingische Westeuropa ein halbes Jahrhundert lang in Angst und Schrecken versetzen.

Erst König Otto I. gelingt es auf dem Lechfeld bei Augsburg, die Magyaren vernichtend zu schlagen (955). Sein Sieg, der ihm den Beinamen „der Große“ einträgt, setzt den magyarischen Einfällen ein Ende. Die Schlacht trägt dazu bei, dass sich die Magyaren unter ihrem Großfürsten Géza (972-997) aus dem Geschlecht der Arpaden dem Christentum zuwenden und sich nach westlichen Vorbildern staatlich zu organisieren beginnen. Statt der Konfrontation suchen sie nun die Kooperation mit dem Heiligen Römischen Reich, dessen Religion sie übernehmen und dessen staatliche Organisationsformen sie unter Berücksichtigung eigener Traditionen nachahmen. Wegbereiter sind vor allem die Großfürsten Géza und Vajk/Stephan.

Diese Bemühungen werden von Kaiser Otto III. und Papst Silvester II. honoriert und finden, wohl am 1. Januar 1001, in der Krönung Stephans ihren symbolischen Ausdruck. Das abendländisch-christliche Königreich Ungarn wird Mitglied der abendländisch-christlichen Staatengemeinschaft.[1]

Das Vorrücken der Magyaren in Siebenbürgen im 10. bis 12. Jh. wirkt sich nachhaltig auf die Entwicklung des Landes aus, das sie, von Pannonien aus gesehen, als „Land jenseits der Wälder“ bezeichnen. Die Landnahme Siebenbürgens erfolgt in mehreren Etappen, die von der innenpolitischen Situation in Ungarn, vom Widerstand der kleineren siebenbürgischen Herrschaftsbildungen, von den Beziehungen zum Byzantinischen Reich und zum Ersten Bulgarisch-Wlachischen Zarat bestimmt wird.

1 H. FISCHER, K. GÜNDISCH, Eine kleine Geschichte Ungarns. 2. Aufl. Frankfurt am Main 2000 (edition suhrkamp 2114), S. 20–51

Diese Etappen konnten im Gelände an den Spuren eines Schutzsystems festgestellt werden, das die Magyaren an den jeweiligen Grenzen ihres Reiches angelegt haben und das sich auf 10–40 km breite Ödlandstreifen (Verhaue, lat. indagines, rum. prisăci, ung. gyepük) mit Erdburgen und Grenzwächtersiedlungen an den passierbaren Stellen (den Toren, ung. kapuk) stützt. Viele Orts- und Riednamen (etwa Kapus/Kopisch) erinnern bis heute an diese Grenzbefestigungen. Als Wehrbauern werden an deren „Toren" sogenannte Hilfsvölker angesiedelt, denen man dafür als Gruppe Freiheiten gewährt.[2] Zu den wichtigsten Grenzwächtern Ungarns gehören die Szekler, die sich wohl noch zur Zeit der Landnahme Pannoniens den Magyaren anschließen.

Nach jedem Vorschieben der Grenze wird das Ödland der alten Verhausäume frei und fällt an den König. Die Besiedlung dieses deshalb so genannten Königsbodens (lat. fundus regius, rum. Pământul Crăiesc, ung. Királyföld) ist aus strategischen und wirtschaftlichen Gründen wichtig. Notwendig erscheint es den Herrschern, hier, im Vorfeld der neuerrichteten Verhausäume, eine kriegstüchtige Bevölkerung anzusiedeln, die zugleich imstande sein soll, das Land durch Rodung urbar zu machen, Ackerbau, Handwerk und Handel zu treiben, möglichst auch den wachsenden Bedarf an Salz und Edelmetallen durch Erschließung der Bodenschätze zu decken.

Den riesigen Aufgaben der Verteidigung und wirtschaftlichen Erschließung der erworbenen Territorien sind die Magyaren schon wegen ihrer relativ geringen Bevölkerungszahl nicht gewachsen, auch die als Grenz- und Hilfsvölker integrierbaren Bevölkerungsgruppen (oftmals sind es Flüchtlinge aus der eurasischen Steppe) werden rar, und der Mangel an qualifizierten Fachkräften macht sich bald besonders im Bergbau bemerkbar. Die Magyaren erkennen – wie bereits der Staatsgründer Stephan der Heilige seinen Sohn Emmerich in einem „Libellus de institutione morum", einer Art Fürstenspiegel, ermahnt – dass einwandernde „Gäste verschiedene Sprachen und Sitten, verschiedene Lehren und Waffen mit sich bringen, die alle Reiche und den königlichen Hof schmücken und erhöhen, [...] denn schwach und vergänglich ist ein Reich, in dem nur eine Sprache gesprochen wird und einerlei Recht gilt."[3]

Vor allem König Géza II. ist es gelungen, auf diese Weise deutsche und flämische Bauern, Handwerker, Kaufleute und niedere Adlige (Ministeriale) anzuwerben und in der Zips, in der heutigen Slowakei, sowie in Siebenbürgen anzusiedeln.

Ihre Ansiedlung ist Teil einer umfassenden europäischen Bewegung des Landesausbaus, die von den wirtschaftlich besonders entwickelten Gebieten des Kontinents ausgeht, in denen sich die Bevölkerung sprunghaft vermehrt. Sie ist als „deutsche Ostsiedlung des Mittelalters" in die Geschichtsschreibung eingegangen. Waldgebiete, die durch Rodung erschlossen werden können und die menschenarmen Räume Ostmittel- und Südosteuropas bieten vor allem jüngeren Familienangehörigen, die durch das Erbrecht benachteiligt sind, die Chance, Grund und Boden zu erwerben. Die zunehmende Bedrückung der ländlichen Bevölkerung in den Grundherrschaften veranlasst andere dazu, dem Ruf in ein fernes Land zu folgen. Denn es wird nicht nur vererbbarer Grundbesitz in Aussicht gestellt sowie persönliche Freiheit und Freizügigkeit garantiert, sondern meistens auch freie Richter- und Pfarrerwahl (als Garantie für Jurisdiktion nach eigenem Recht und für ein eigenes Kirchsprengel) sowie mehrere Freijahre bis zu den ersten Abgaben; auch von Frondiensten werden die Siedler befreit. Die mittelalterliche deutsche Südostsiedlung erfolgt in Ungarn nicht

2 H. GÖCKENJAN, Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden 1972 (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, Bd. 5); M. TIPLIC, Die Grenzverteidigung Siebenbürgens im Mittelalter (10.–14. Jahrhundert). Heidelberg 2007.

3 „De institutione morum ad Emericum ducem", ediert von G. GYÖRFFY, Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende. Gesetze und Synodalbeschlüsse Ungarns aus dem 11. Jh.. Wien, Köln, Graz 1983, hier S. 259. Deutsche Übersetzung aus: Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa. 2. Aufl. Sigmaringen 1987, S. 66.

durch erobernde Landnahme, sondern auf friedlichem Wege, denn der König selbst ruft die Zuwanderer in sein Land nach Siebenbürgen, die später so genannten Sachsen.

Aufgrund der oft widersprüchlichen Forschungsergebnisse kann die Herkunftsfrage der Siebenbürger Sachsen nicht als abschließend geklärt betrachtet werden. Eine Klärung ist angesichts der Quellenlage auch kaum zu erwarten und erübrigt sich, wenn man davon ausgeht, dass die Siedler in kleinen Gruppen aus allen Gebieten des damaligen Römisch-Deutschen Reiches ausgewandert, unterschiedlicher regionaler und ethnischer Herkunft sind und erst in Siebenbürgen zu einer Gruppe mit eigenem Identitätsbewusstsein, mit einer einheitlichen deutschen Mundart und Kultur zusammengewachsen sind. Ohnehin ist ihre Zahl verschwindend gering, sie wird auf anfänglich 520 Familien, etwa 2.600 Personen, geschätzt.

Gegen Ende des 12. Jh. ist die ungarische Landnahme Siebenbürgens weitgehend abgeschlossen, die Grenze des Königreichs bilden nun die Karpaten. Damals dürfte die deutsche Besiedlung von Klausenburg (rum. Cluj, ung. Kolozsvár) erfolgt sein. 1202 wird dann südlich des Alt das Zisterzienserkloster Kerz (rum. Cârța, ung. Kerc) gegründet. Der Orden spielt übrigens in ganz Europa bei der Ostsiedlung eine wichtige Rolle.

In den beiden ersten Jahrzehnten des 13. Jh. werden in einer zweiten Etappe vom Altland aus Tochtersiedlungen im Harbachtal (rum. Valea Hârtibaciului, ung. Hortobágy folyó) sowie am Fuße des Zibins- und des Mühlbacher Gebirges gegründet. Vermutlich treffen auch weitere Kolonisten aus dem Abendland ein. Man gibt auch die Verhausäume im Raum Mühlbach (rum. Sebeș, ung. Szászsebes) auf und verlegt die Szekler aus den dortigen Grenzorten in ihre heutigen Wohngebiete im Osten des Landes. Das deutsche Siedlungsgebiet in Südsiebenbürgen erreicht seine im Andreanischen Freibrief von 1224 angeführte west-östliche Ausdehnung von Broos (rum. Orăștie, ung. Szászváros) bis Draas (rum Dryușeni, ung. Homoródderoc).

„Ad retinendam coronam“ – dass sich die Siebenbürger Sachsen dem Schutz der Krone zum Schutz des Staates verpflichtet sahen, wird an dieser Formulierung deutlich, die wir erstmals auf dem Siegel der Hermannstädter Provinz in einer Urkunde von 1302 finden. Im Siegelfeld vier Männer – zwei stehend, zwei knieend – welche eine Krone halten mit der Umschrift SIGIL[LVM CIBINIENS]IS PROVINCIE AD R[ETINENDAM CORONAM].[4] Nicht zuletzt zeugt jede siebenbürgisch-sächsische Kirchenburg von der Übernahme und der Durchführung dieses Auftrags zur Landes- und zur Selbstverteidigung. Die ummauerten Städte ohnehin, aber auch die Dörfer waren insgesamt zur Verteidigung angelegt und ausgebaut. Nicht nur die zur Burg erweiterte Kirche, auch die Fronten der dicht aneinander errichteten Häuser, die Reihe der Scheunen, die jedes Gehöft nach hinten abschlossen, und die Gartenhecken am Ende der Parzelle, die weder Tier noch Menschen ungehindert durchließen, bildeten ein Verteidigungssystem.

Die Verpflichtung zum Schutz der Krone, zur Übernahme von Verteidigungsaufgaben war, neben der Steuerzahlung, der wichtigste Gegendienst, den die aus unterschiedlichen Gebieten des Römisch-Deutschen Reiches in den Osten des damaligen Königreichs Ungarn gerufenen Siedler für die Verleihung wichtiger Vorrechte zu leisten hatten: persönliche Freiheit, Selbstverwaltung als Gruppe, eigene Gerichtsbarkeit, Eigenkirchlichkeit und vieles mehr. Diese wurden festgehalten im bekannten Privileg König Andreas' II. von 1224 („Andreanischer Freibrief“; UB 21). Die Rolle als Wehrbauern, die im Süden und im Nordosten Siebenbürgens die Grenzverteidigung sichern sollten, wird in diesem Privileg

4 Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, Bd. 1. Hermannstadt 1892 Nr. 296. Dieser und weitere sechs Bände der insbesondere von F. ZIMMERMANN und G. GÜNDISCH betreuten Quellenedition sind Online unter http://urts81.uni-trier.de:8083 abrufbar (letzter Aufruf: 15.02.2019). Im Folgenden werden Nachweise aus diesem Werk im Text selbst angeführt, mit der Abkürzung UB und der laufenden Nummer der Urkunde z.B.: (UB 296).

festgehalten, wobei die Vertreter der Siebenbürger Sachsen Wert darauf legten, dass die Verpflichtungen zur Heeresfolge in Artikel 4 des Andreanums klar geregelt werden: „Es sollen 500 Bewaffnete (milites) gestellt werden, um bei einer Heerfahrt des Königs im Reich Kriegsdienst zu leisten. Außerhalb des Reiches müssen sie 100 Bewaffnete entsenden, wenn der König selbst (ins Feld) zieht. Wenn er aber einen Adligen (iobagionem) über die Reichsgrenze schickt, es sei um einem Freund zu helfen oder in eigener Sache, dann müssen sie nur 50 Bewaffnete entsenden. Weder darf der König über die genannte Zahl hinaus (Bewaffnete) anfordern noch müssen sie selbst solche entsenden."[5]

Die Verhandlungen, die der Ansiedlung vorausgingen, führten Personen, die mit dem deutschen Gewohnheitsrecht ebenso vertraut waren wie mit den Angeboten des ungarischen Gastrechts, die in der Lage waren, die Ansprüche einer Gruppe zu vertreten und ihr auf dem langen und gefährlichen Weg von West nach Ost einen gewissen militärischen Schutz zu gewährleisten, denen aber auch zugetraut werden konnte, dass sie den vom künftigen Gastland erwarteten Grenzschutz organisieren. Es ist deshalb davon auszugehen, dass eine mit den schlesischen Lokatoren vergleichbare Personengruppe als Werber und Siedlungsunternehmer zwischen König und Kolonisten vermittelt, Privilegien ausgehandelt, das zugewiesene Land verteilt und den Aufbau der neuen Ortschaften überwacht hat. Die gewiss auch kampferprobten Führungskräfte wurden selbst im Siedlungsgebiet ansässig; sie bewahrten und festigen ihre leitende Funktion, indem sie sich das erbliche Schulzenrecht aneigneten und neue Ortschaften gründeten. So können nur die sogenannten Gräfen aktiv geworden sein, die auch die erste Führungsschicht der Siebenbürger Sachsen bildeten und wohl der deutschen Ministerialität (Dienstadel) entstammten.

Diese siebenbürgisch-sächsischen Gräfen errichteten offenbar früh auch eigene Befestigungen, zum Schutz ihrer Familien wie zur Sicherung des unter ihrer Verantwortung stehenden Gebietes und seiner Bewohner. Auf derartige Gräfenburgen – die bekannteste steht heute noch in Kelling (rum. Câlnic, ung. Kelnek) – nimmt eine Urkunde von König Andreas III. aus dem Jahre 1291 Bezug, die den „nach Art des Adels lebenden" Gräfen den Bau derartiger Anlagen verbietet (UB 73). In dieser Urkunde wird übrigens auch erstmals eine Wehrkirche beschrieben: „turres sive castra super ecclesiis aedificata" (Türme, bzw. Burgen, die über Kirchen erbaut werden; UB 73).

Burgen hat auch der Deutsche Orden im südöstlichen Siebenbürgen, im Burzenland (rum. Țara Bârsei, ung. Bárcaság) gebaut. Er wurde hier zwischen 1211 und 1225 „ad munimen regni" (zum Schutz des Reiches; UB 19) eingesetzt. Die Deutschordensburgen sollten die strategisch wichtigen Pässe Richtung Osten und Süden schützen, die Landesgrenzen gegen die einfallenden Kumanen verteidigen, diese und andere Völker jenseits der Karpaten zum katholischen Glauben bekehren und nach Möglichkeit das ungarische Herrschaftsgebiet in diesen Raum ausweiten. Die kriegserfahrenen Ritter-Mönche erhielten allerdings nur die Erlaubnis, Burgen aus Holz zu bauen. Als sie diese in Stein befestigten und sich anschickten, einen eigenen Ordensstaat aufzubauen, wurden sie vom König vertrieben. An die Deutschordensburgen erinnern heute – neben einigen Ruinen – vor allem die Wehranlagen in Marienburg (rum. Feldioara, ung. Földvár) und Tartlau (rum. Prejmer, ung. Prázsmár).

Einen ersten Hinweis auf die Kriegstüchtigkeit der Siedler gibt die Nachricht, dass Graf Joachim von Hermannstadt irgendwann zwischen 1210 und 1213 im Auftrag König Andreas II. mit einem aus Sachsen, Szeklern, Petschenegen und Rumänen bestehenden Aufgebot gegen Widin vorgerückt ist, um den verbündeten bulgarischen Zaren Asan Borila gegen Aufständische zu schützen.[6]

5 UB 21. Deutsche Übersetzung aus E. WAGNER, Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen. 2. Auf. Köln, Wien 1995 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Bd. 2), Nr. 5, S. 16–19.

6 F. CURTA, Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250. Cambridge 2006, S. 384f.

Die aufstrebende Gemeinschaft der Siebenbürger Sachsen wurde – wie die anderen Ethnien dieses Raumes – durch den Mongolensturm von 1241 / 1242 einer schweren Belastung ausgesetzt. Die „tatarischen" Reiter des Mongolenfeldherrn Batu-Khan fielen gleichzeitig über mehrere Karpatenpässe in Siebenbürgen ein, überwanden das alte Grenzschutzsystem fast mühelos, verwüsteten ganze Landstriche und besiegten am 11. April 1241 das ungarische Ritterheer unter König Béla IV. bei Mohi am Sajó. Kein siegreicher Feldzug, sondern allein der Tod des Großkhans Ögödei verhinderte das Schlimmste. Batu zog 1242 mit seinem Heer in Eilmärschen zurück nach Osten, um seinen Anspruch auf die die Thronnachfolge des legendären Dschingis-Chan mit Waffengewalt durchzusetzen. Der flüchtige König Béla IV. konnte daraufhin nach Ungarn zurückkehren und den Wiederaufbau des Landes in die Wege leiten.

Die Mongolen stießen in Siebenbürgen offenbar nur bei den Sachsen auf zumindest zeitweisen erfolgreichen Widerstand, der beispielsweise im Bergbauzentrum Rodenau (rum. Rodna Veche, ung. Ó-Radna) nur dank einer List – eines vorgetäuschten Rückzugs, auf den die Verteidiger mit einem siegestrunkenen Vollrausch reagierten – gebrochen werden konnte. Jedoch vermerkte der Chronist, die Eroberung Rodenaus sei trotz des Widerstands von Gräf Ariscaldus und seiner 600 Bewaffneten nur möglich gewesen, „da weder Gräben noch Mauern noch sonst irgendwelche Befestigungen vorhanden waren".[7]

Nach dem Mongolensturm reorganisierte Béla IV. das Wirtschafts- und Verteidigungssystem des Landes. Das war bitter notwendig, weil – wie ein Zeitgenosse feststellte – die Abwehr der Mongolen auch daran gescheitert war, dass „das ganze Königreich Ungarn fast keine mit Mauern bewehrte Stadt und keine festen Burgen hat."[8] Das neue Defensivsystem sollte nun auf Steinburgen anstelle der alten Befestigungen aus Erde, Palisaden und wenig Mauerwerk, vor allem aber auf einem Kranz befestigter Städte beruhen. Nicht nur militärisch, sondern auch wirtschaftlich waren dazu vor allem die Siebenbürger Sachsen befähigt. Ihre an Karpatenpässen gelegenen Vororte wurden besonders gefördert, durch Verleihung von Stadtrechten und Vorantreiben der Befestigungsarbeiten. Flucht- und Fliehburgen – deren Reste beispielsweise in Urwegen (rum. Gârbova, ung. Szászorbó), Keisd (rum. Saschiz, ung. Szászkézd), Rosenau (rum. Râșnov, ung. Barcarozsnyó) oder Stolzenburg (rum. Slimnic, ung. Szelindek) erhalten geblieben sind – sollten künftig im Fall eines Angriffs dem Schutz der Bevölkerung, aber auch des Umlandes dienen.

Zunehmend wird nun auf die Städte als Bollwerke gegen fremde Eindringlinge und als Katalysatoren der ökonomischen Entwicklung gesetzt. Zu diesem Zweck werden strategisch und handelspolitisch wichtige Orte durch Privilegien und Steuervergünstigungen gefördert. Nicht nur militärisch, sondern auch wirtschaftlich sind dazu vor allem die Siebenbürger Sachsen befähigt. Ihre an Karpatenpässen gelegenen Vororte werden besonders gefördert durch Verleihung von Stadtrechten und Vorantreiben der Befestigungsarbeiten.

Dabei spielt Bélas Sohn Stephan V. eine wichtige Rolle. 1245 als iunior rex zum Mitkönig erhoben, baut dieser Siebenbürgen zur eigenen Machtbasis aus und lehnt sich mehrmals gegen den Vater auf. Er treibt nicht nur die Entwicklung des Bergbaus, sondern auch die Stadtwerdung voran. Rodenau, ein Zentrum des Silberabbaus, das sich im Mongolensturm tapfer verteidigt hat, will Stephan offenbar zum Vorort der Nösner Grafschaft ausbauen, indem er sein Stadt- und Bergrecht bestätigt, das älteste seiner Art im südöstlichen Ostmitteleuropa. Die Stadt hält jedoch einem zweiten Mongoleneinfall (1285) nicht stand, der Vorort der nordsiebenbürgisch-sächsischen Gebietskörperschaft wird endgültig nach

7 Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen, 1235–1250. Übersetzt, eingeleitet u. erläutert v. H. GÖCKENJAN, J. R. SWEENEY. Graz: Böhlau Verlag 1985, S. 154.

8 Der Mongolensturm, S. 51.

Bistritz (rum. Bistrița, ung. Beszterce) verlegt, dessen cives (Bürger) sich gegen die erneut eingedrungenen Mongolen erfolgreicher zur Wehr gesetzt haben. Die Entscheidung zugunsten der zentralörtlichen Funktion von Bistritz findet Ausdruck in einer städtischen Plananlage, deren Hauptstraßen den nun auf dem Marktplatz mit dem sogenannten „Kornmarkt" zusammenlaufenden Handelswegen durch Nordostsiebenbürgen entsprechen.

Stephan V. fördert insbesondere den Ausbau von Klausenburg. Neu gerufene und entsprechend privilegierte „Gäste" bewerkstelligen hier den planmäßigen Ausbau einer älteren, von einer Burg geschützten Siedlung zur Stadt; 1316 ist diese Entwicklung so weit gediehen, dass Klausenburg mit einem städtischen Freibrief ausgestattet werden kann.

Das von den Mongolen zerstörte Hermannstadt (rum. Sibiu, ung. Nagyszeben), offenkundig seit der Ansiedlungszeit zum Vorort der Siebenbürger Sachsen bestimmt, wird in der leichter zu verteidigenden Oberstadt von bereits ansässigen und neuhinzuziehenden Bewohnern planmäßig ausgebaut und befestigt. Richter, Geschworene und Kommune stellen 1292 die älteste erhaltene Originalurkunde dieser Stadt aus, bezeichnenderweise für einen Mönchsorden, der das Armenhaus zu unterhalten hat.

Kronstadt (rum. Brașov, ung. Brassó), dessen Gründung eng mit der Berufung des Deutschen Ordens ins Burzenland zusammenhängt und das als Handelsniederlassung planmäßig angelegt worden sein dürfte, hat sich nach der Vertreibung der Ritter langsamer entwickelt. Erst 1353 kann der Ort eine gewisse kommunale Autonomie erringen, doch erst die Auflösung der Burzenländer Grafschaft im Jahre 1422 ermöglicht den Aufstieg zur bedeutendsten und bevölkerungsreichsten Handelsmetropole des Landes.

Entlang des Karpatenbogens, vorrangig in der Nähe der Pässe, entsteht eine Kette deutscher Handels- und Gewerbezentren wie Bistritz, Kronstadt, Hermannstadt, Mühlbach und Klausenburg, die sich zu den Bergstädten Rodenau, Offenburg (rum. Baia de Arieș, ung. Aranyosbánya), Thorenburg (rum. Turda, ung. Torda) und Großschlatten (rum. Abrud, ung. Abrudbánya) gesellen.

Seit dem Ende des 14. Jahrhunderts mussten sich die Siebenbürger Sachsen, wie alle Bevölkerungsgruppen Südosteuropas, der wachsenden Bedrohung durch die osmanischen Türken erwehren. Diese hatten um 1352 erstmals von Anatolien aus in Europa Fuß gefasst und binnen kurzer Zeit weite Teile der Balkanhalbinsel unterworfen. 1389 wurde ein serbisches Heer auf dem Amselfeld vernichtend geschlagen, 1393 schon standen die Osmanen in breiter Front an der unteren Donau. Die Walachei, die Moldau und Siebenbürgen waren nun direkt bedroht.

1395 fielen die Osmanen erstmals in Siebenbürgen ein und verwüsteten das Burzenland, konnten aber zum Rückzug gezwungen werden. Das Ereignis zeigte jedoch, dass nun Ungarn und die römisch-katholische Christenheit direkt im Blickfeld der muslimischen Osmanen standen. Der ungarische König Sigismund von Luxemburg reagierte schnell, eilte persönlich nach Siebenbürgen, schloss einen Beistandspakt mit dem Fürsten der Walachei und half ihm, die Türken zurückzuschlagen. Dann rief er zum Kreuzzug gegen die „Feinde der Christenheit" auf. Tausende ungarische, französische, deutsche, italienische und andere Ritter zogen im Sommer 1396 an die untere Donau, wurden aber vor der Festung Nikopolis von den disziplinierten und vor allem weniger schwerfälligen Truppen Sultan Bayezids I. besiegt. Ein großer Teil der Ritter fiel in der Schlacht, andere wurden gefangengenommen und nur gegen hohe Lösegelder wieder freigelassen. Sigismund entkam der Katastrophe nur knapp und kehrte auf Umwegen über Konstantinopel und Dalmatien erst 1397 nach Ungarn zurück.

Allein der Einfall des Mongolensultans Timur Läng in Kleinasien, dem Kernland der Osmanen, und die darauffolgenden Thronstreitigkeiten retteten damals Ungarn und Siebenbürgen vor der Katastrophe und gewährten der Region eine etwa zwanzigjährige Atempause. Sigismund nutzte sie, um die Befestigung der siebenbürgischen Städte voranzutreiben.

Auch die römisch-katholische Kirche griff ein und nutzte das Instrument der Ablassgewährung, um Besucher anzulocken, deren Gaben dem Bau, der Restaurierung und vor allem der Befestigung von Kirchenbauten dienen sollten. Während der Henndorfer (rum. Brădeni, ung. Hétúr) Kirche für den Bau oder einfach nur für das Seelenheil schon 1350 ein Ablass gewährt und 1406 erneuert wurde (UB 657, 658, 1571), auch Marienburg bei Schäßburg (rum. Hetiur, ung. Hégén) 1417 (UB 1833) und Schellenberg (rum. Șelimbăr, ung. Sellenberk) 1423 (UB 1934) diese gewinnträchtige Vergünstigung ausdrücklich für Bauarbeiten an ihrer Kirche erhielten, kann man den Ablassbrief Papst Martins V. von 1424 für die Kirche von Marienburg bei Schäßburg (UB 1944) als ersten erhaltenen Beleg für die Förderung eines Kirchenburgenbaus ansehen: Ausdrücklich ist hier von einer baufälligen Kirche die Rede, die in der Nachbarschaft und an den Grenzen der Türken und der Orthodoxen gelegen ist („quae in confinibus et metis Turchorum et scismaticorum est“). Eindeutig wird hier der Zweck der Umbauarbeiten genannt, die der Sicherung des Kirchenbaus gegen die Ungläubigen dienen sollte. Aus den folgenden Jahren sind weitere Ablassbriefe überliefert, die der Erhaltung und dem Ausbau von Kirchen dienen sollen: Mediasch (rum. Mediaș, ung. Medgyes; 1446), Halwelagen (rum. Hoghilag, ung. Holdvilág; 1446), Haschagen (rum. Hașag, ung. Hasság; 1446), Wurmloch (rum. Valea Viilor, ung. Nagybarumlak; 1446), Neithausen (rum. Netuș, ung. Netus; 1448), Scharosch (rum. Șaroș pe Târnave, ung. Szászsáros; 1449), Wölz (rum. Velț, ung. Velc; 1460), Hundertbücheln (rum. Movile, ung. Százhalom; 1475), Schönberg (rum. Dealu Frumos, ung. Lesses; 1499) und andere. Auf das im 15. und 16. Jh. aufgebaute System von rund 250 architektonisch wie wehrtechnisch beeindruckenden Verteidigungsanlagen der kleinen siebenbürgisch-sächsischen Gemeinden sind die Nachkommen dieser Baumeister bis heute stolz.

1436 bietet Papst Eugen IV. höchstselbst sozusagen eine Definition der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen: Im Dekanat Hermannstadt, das sich an den Grenzen der Heiden, Schismatiker und Türken sowie anderer Feinde der Christen befinde, hätten die Bewohner ihre Kirchen zwecks größerer Sicherheit mit Türmen und anderen Konstruktionen zu einer Verteidigungsanlage, einem Bollwerk ausgebaut, in die sie sich mit ihren Frauen bei nahender Gefahr zurückziehen könnten („propter maiorem securitatem moram trahunt, ac in turribus et locis eminentioribus dictarum ecclesiarum defensiones et propugnacula contra inimicos faciunt, et sic cum uxoribus suis et mulieribus in ecclesiis et cimiteriis conversantur“ (UB 2276)).

Unter Mehmed I. nehmen die Osmanen ihre Expansionspolitik wieder auf, 1417 muss die Walachei ihre Oberhoheit anerkennen. Siebenbürgen wird nun zum Ziel wiederholter Beutezüge der Türken, welche Teil einer systematischen Zermürbungstaktik sind, mit dem Zweck, die Eroberung Ungarns vorzubereiten. Im Herbst 1420 brechen sie durch den Eisernen-Tor-Pass (rum. Porțile de Fier, ung. Vaskapu) ein, zerreiben ein siebenbürgisches Aufgebot bei Hatzeg (rum. Hațeg, ung. Hátszeg) und verwüsten Broos. Im darauffolgenden Frühjahr richten sie ihren Angriff gegen das Burzenland.

Die Siebenbürger Sachsen versuchen, die türkischen Aufmarschgebiete in der Walachei unter Kontrolle zu bringen. Sie bauen auf eigene Kosten ein Kundschaftersystem auf, um sich früh über gefährliche Truppenaufmärsche im Nachbarland zu informieren. 1426 unterstützt eine vom Hermannstädter Königsrichter befehligte Schutztruppe den türkenfeindlichen Fürsten Dan II.

König Sigismund von Luxemburg selbst kommt im November 1426 nach Siebenbürgen, um die Aktionen gegen die Türken zu koordinieren. Die Befestigung von Hermannstadt und Kronstadt wird fieberhaft vorangetrieben, die Wirtschaftskraft der siebenbürgischen Städte – eine Voraussetzung ihrer Wehrfähigkeit – durch weitere Handelsprivilegien gestärkt, die Waffenproduktion intensiviert. Im März 1427 trifft der König in Kronstadt eingehende Regelungen für das siebenbürgische Heerwesen (UB 1997), im April bittet er den Hochmeister des Deutschen Ordens um Hilfe (UB 9023). Auch ein Feldzug gegen die Türken in die Walachei führt nicht den ersehnten Frieden herbei.

Kurz nach Sigismunds Tod erfolgt 1438 der erste osmanische Großangriff auf Siebenbürgen, von Sultan Murad II. persönlich angeführt. Weite Teile Südsiebenbürgens wurden verwüstet, Hermannstadt wurde tagelang, allerdings erfolglos belagert. Mühlbach hingegen wird erobert und weitgehend zerstört, die überlebenden Bewohner werden in die Sklaverei verschleppt. Die Stadt erholt sich von diesem Schlag nicht mehr, der großangelegte Kirchenbau, dessen Ausmaße der vor der Eroberung fertiggestellte Chor andeutet, wird nie mehr vollendet.

Unter den siebenbürgischen Heerführern ragt um die Mitte des 15. Jahrhunderts Johannes Hunyadi heraus, der als Woiwode von Siebenbürgen in zahlreichen Türkenkämpfen sein überragendes Feldherrentalent unter Beweis stellt, unter anderem auch vor den Toren von Hermannstadt und im „langen Feldzug“ (1442–1444) auf dem Balkan. Als ungarischer Reichsverweser trägt er entscheidend dazu bei, dass der osmanischen Expansion nach der Eroberung von Konstantinopel (1453) für einige Zeit Einhalt geboten werden kann. Auch ein Großangriff auf Ungarn wird 1456 vor Belgrad zurückgeschlagen, doch bereits 1457 belagern die Türken wieder Hermannstadt und werden, nachdem sie erfolglos abziehen mussten, von einem städtischen Aufgebot im Roten-Turm-Paß besiegt.

Auf Hunyadis Betreiben werden die Sachsen stärker in die effektive Grenzverteidigung eingebunden, wobei ihre Wirtschaftskraft und damit die Fähigkeit, Burgen zu bauen und zu erhalten, eine wichtige Rolle spielt. 1453 verleiht Ladislaus V. die königlichen Grenzburgen Talmesch (rum. Tălmaciu, ung. Tolmács), Lauterburg (rum. Cetatea Lotrioara, ung. Latorvár) und den Roten-Turm (rum. Turnu Roșu, ung. Vöröstorony) mit den dazugehörigen Besitzungen und dem dortigen Grenzzoll an die Sachsen der Sieben Stühle und überträgt ihnen den Schutz des Passes („ut confinia regni nostri integra praeserventur et ea, quae corrupta sunt, reparentur“; UB 2818). Die Anregung, sächsische Arbeits- und Verteidigungskraft für die Befestigung und Verteidigung der Grenzburgen einzusetzen, wird auch später aufgenommen. 1476 fordert der siebenbürgische Woiwode Johann Pongracz Richter und Rat von Kronstadt sowie alle Gemeinden des Burzenlandes auf, zur Renovierung der Burg, der Türme und der Mauern der königlichen Törzburg (rum. Bran, ung. Törcsvár) beizutragen (UB 4115).

Unter Matthias Corvinus, dem zum König aufgestiegenen Sohn Hunyadis, der das Reich wieder festigt, herrscht zunächst Ruhe. 1463 erlässt Matthias eine gemeinsame Heeresordnung aller siebenbürgischen Stände, die jene seines Vorgängers Sigismund aufgreift und den neuen Gegebenheiten anpasst. 1466 gewährt er dem Marktort Agnetheln (rum. Agnita, ung. Szentágota) das Recht, im Kriegsfall die Hälfte seiner waffenfähigen Mannschaft zur Verteidigung der Kirchenburg (in der Urkunde „fortalitium“ genannt) zurückzuhalten (UB 3507). 1471 gestattet derselbe König der Gemeinde Hetzeldorf (rum. Ațel, ung. Ecel), im Kriegsfall ein Drittel ihrer waffenfähigen Mannschaft zur Verteidigung der Kirchenburg zurückzuhalten (UB 3846). Ausdrücklich wird hier Bezug genommen auf die Pfarrkirche, die damals bereits zur Burg (castrum) mit Türmen, Mauern und anderen erforderlichen Anlagen umgebaut worden ist („in ecclesia sua parochiali castrum aedificare

idemque turribus, moenibus ac aliis necessariis ad id aptis propugnaculis“). Wie bereits sein Vater, bezieht er die Sachsen auch in die Grenzsicherung Südsiebenbürgens ein, so 1468, als König Matthias seinem siebenbürgischen Zolleinnehmer aufträgt, Zollgebühren zur Erhaltung der Burg Roter Turm an den Hermannstädler Rat abzuführen (UB 3635).

Ähnliches bezweckt die Urkunde von 1496, mit welcher der siebenbürgische Vizewoiwode die Einwohner von Keisd während des Baus der dortigen Kirche von jeder Einquartierung der gegen die Türken aufgebotenen Truppen befreit (UB 5655). Ebenso die 1494 dem Ort Neustadt im Burzenland (rum. Cristian, ung. Keresztényfalva) gewährte Erlaubnis von König Wladislaus II., bei Türkeneinfällen die Hälfte seines pflichtmäßigen Aufgebotes zur Verteidigung der eigenen Burg und der umliegenden Orte zurückzuhalten (UB 5451 A).

Das organisierte gemeinsame Vorgehen aller Bewohner des Landes bewährt sich in der Abwehr des Türkeneinfalls von 1479. Ein siebenbürgisches Aufgebot, in dem Ungarn, Szekler, Rumänen und Sachsen gemeinsam kämpfen, stellt sich den Eindringlingen am 13. Oktober 1479 entgegen. In der Schlacht auf dem Brodfeld (rum. Câmpul Pânii, ung. Kenyérmeze), in der sich ein vom Hermannstädter Bürgermeister angeführter Heerbann durch besondere Tapferkeit ausgezeichnet haben soll, wird den Osmanen eine empfindliche Niederlage zugefügt.

1493 unternehmen die Osmanen über das Zibinsgebirge (rum. Munții Cibinului, ung. Szebeni havasók) einen Überraschungsangriff gegen Hermannstadt. Das Umland wird verwüstet, die Stadt und auch die meisten Kirchenburgen des Umlandes widerstehen jedoch. Einem siebenbürgisch-sächsischen Heerbann unter Führung des Hermannstädter Bürgermeisters Georg Hecht gelingt es sogar, am Roten-Turm-Pass die beutebeladenen Türken aufzureiben. Über die Erfolge dieses „miles aureatus“ wird sogar in Rom vor versammeltem Kardinalskollegium berichtet.

Danach verstärken die Siebenbürger Sachsen ihre Abwehrmaßnahmen im südlichen Vorfeld der Karpaten. 1508 verhilft ein vom Sachsengrafen Johannes Lulay befehligtes Interventionskorps dem Türkengegner Mihnea dem Bösen auf den walachischen Thron. In den folgenden Jahren verlagert sich dann der osmanische Druck nach Westen, auf Zentralungarn. Er gipfelt in dem Großangriff Süleymans des Prächtigen von 1526, der bei Mohács das Schicksal des ungarischen Königreichs besiegelt. Dem in der Türkenabwehr bewährten Siebenbürgen hingegen bleibt die osmanische Besetzung erspart.

Mit ihren Verteidigungsanlagen – ummauerte Städte, zu Fluchtburgen ausgebaute Kirchen, die ein in seiner Dichte einmaliges System von Wehrkirchen bilden – mit ihrem Kundschaftersystem in der Walachei, das türkische Truppenkonzentrationen frühzeitig nach Siebenbürgen meldet, mit den Waffen, die sie produzieren und mit denen sie selbst in den Krieg ziehen, fügen sich die Siebenbürger Sachsen in das vielgerühmte Antemurale Christianitatis ein, in die Vormauer der Christenheit, die die südosteuropäischen Völker gegen die vordringenden Türken bilden.

Das ist eine ihrer großen historischen Leistungen im Mittelalter und darauf sind bereits die Zeitgenossen stolz. So berichtet der Bürgermeister von Hermannstadt nach dem Fall von Konstantinopel nach Wien, seine Stadt sei nun „bei den Türken vor anderen Städten des Königreiches zu Ungarn namhaftiger; darum schreien die verfluchten Türken oft und dick [laut], jung und alt ohne Unterlaß: Cibin, Cibin, das ist Hermannstadt, Hermannstadt, damit hoffen sie, wenn sie diese Stadt gewännen, so möchten sie nicht allein dem Königreich zu Ungarn, dem die Hermannstadt ein Schild und Schirm ist, sondern auch der ganzen Christenheit desto leichter, nach ihrer Bosheit Willen, Schaden und Irrung bringen“ (UB 2911).

Nach der Schlacht bei Mohács besteht das Königreich Ungarn formal weiter, als mittlere Großmacht im südosteuropäischen Raum verschwindet es jedoch von der politischen Landkarte. Die verbliebenen Kräfte zerreiben sich in einem verheerenden Thronkampf, der zwischen Ferdinand von Habsburg und Johann Szapolyai um die Nachfolge Ludwigs II. ausbricht.

Den Osmanen bietet dieser Bürgerkrieg die willkommene Gelegenheit, ihre Position auch staatsrechtlich auszubauen. Szapolyai verbündet sich mit den Gegnern der Habsburger, mit Frankreich und der Hohen Pforte, wird von den Fürsten der Moldau und der Walachei unterstützt. Petru Rares, dem Szapolyai die Schlösser Csicsó (rum. Ciceu), Kokelburg (rum. Cetatea de Baltă, ung. Küküllövár), die Kokelburg und den Bistritzer Distrikt verleiht, um seine Hilfe zu erkaufen, fällt aus der Moldau wiederholt in sächsisches Siedlungsgebiet ein, vor allem ins Nösner- und ins Burzenland. Die befestigten Städte und Kirchenburgen bieten in der Regel den erforderlichen Schutz.

1541 / 1542 entsteht dann das Fürstentum Siebenbürgen unter osmanischer Oberhoheit, in dem die Sachsen eine nicht unerhebliche Rolle spielen, da sie an der Fürstenwahl beteiligt, im fürstlichen Rat vertreten sind und mit dem „Kuriatvotum" ein Vetorecht beim Erlass von Gesetzen haben.

1551 rückt ein habsburgisches Heer unter dem General Giovanni Baptista Castaldo in Siebenbürgen ein. „Möge Gott uns endlich Frieden geben unter unserm deutschen König" notiert ein Chronist hoffnungsvoll.[9] Die schlecht bezahlten Truppen aber halten sich an der Bevölkerung schadlos, sind unzureichend ausgestattet und müssen sich 1553 angesichts des Vorrückens eines osmanischen Heeres zurückziehen.

Die folgende Zeit wird von Georg Daniel Teutsch als „Schrecken ohne Ende" apostrophiert.[10] Ein zwölf Jahre andauernder „Langer Türkenkrieg" zwischen Habsburgern und Osmanen, der sich weitgehend auf siebenbürgischem Boden abspielt, verwüstet ab 1594 das Land, stürzte es in Elend und Chaos. Dazu tragen aber auch die ins Land eilenden habsburgischen Kräfte bei, unterbezahlte Söldnertruppen des Generals Basta und des walachischen Woiwoden Michael. Sie verwüsten ihrerseits ganze Gebiete, plündern vorzugsweise die reichen sächsischen Dörfer. Sie gebärden sich nicht als „defensores [Verteidiger], sondern als devastatores und devoratores [Verwüster und Verzehrer]"[11]. Ein anderer Chronist kommt zu dem Schluss: „Mit Basta und dessen rauberischen Kriegsvolck ist alles Unglück nach Siebenbürgen gekommen." [12] In Urwegen etwa überstehen nach einer Besetzung durch Michael den Tapferen nur vier Familien das Schreckensjahr 1600, wie die Wandchronik der Kirche festhält.

Mit Gabriel Báthory besteigt 1608 ein ehrgeiziger, aber auch zügelloser Jüngling den Fürstenthron, der das Land an den Rand des Ruins führt. Er will das im Langen Türkenkrieg offenbar gewordene Machtvakuum der Habsburger und Osmanen ausfüllen und von Siebenbürgen aus, unter Einbeziehung Ungarns, Polens und der rumänischen Fürstentümer, ein eigenes Reich schaffen. Wer aber „Siebenbürgen in seiner Hand haben will, der nehme die Stadtschlüssel von Hermannstadt in seine Tasche", stellte er bald fest.[13] Um das zu erreichen, beruft er 1610 den Landtag in den sächsischen Vorort ein, kommt aber in Beglei-

9 Zitiert nach G. GÜNDISCH, P. HALLER, Bürgermeister von Hermannstadt und Sachsengraf (1500–1569). In: Südostdeutsches Archiv 32/ 33 (1989–1990), S. 21.

10 G. D. TEUTSCH, Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk, Bd. 1. Hermannstadt 1899, S. 388.

11 Tagebuch des späteren Kronstädter Richters Michael Weiß, in: Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt, Bd. 5. Kronstadt 1909, S. 166.

12 Album Oltardinum. In: Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens, Bd. 1. Kronstadt 1840, S. 36.

13 G. KRAUS, Siebenbürgische Chronik. Wien 1862, S. 6.

tung von 20.000 Soldaten und wird vom ängstlichen Magistrat eingelassen. Die bis dahin von keinem Belagerer eingenommene Stadt wird Báthorys Willkür ausgeliefert.

Zum Zentrum des Widerstands gegen den willkürlichen Fürsten entwickelt sich Kronstadt, dem der Richter Michael Weiß vorsteht. Die Stadt kann jedoch die umliegenden Gemeinden nicht schützen. Die Kirchenburg Weidenbach wird in Brand gesteckt, etwa 300 Bewohner sterben in den Flammen, nur sechs Bewohner überleben. Zeiden (rum. Codlea, ung. Feketehalom), Rosenau, Neustadt und andere Burzenländer Gemeinden ergeben sich nach kurzer Belagerung, nur Honigberg (rum. Hărman, ung. Szászhermány) hält stand. Kronstadt versucht schließlich, die Belagerung zu durchbrechen und den Tyrannen in offener Feldschlacht zu besiegen, unterliegt jedoch 1612 in der Schlacht bei Marienburg. Der Stadtrichter und 300 seiner Mitbürger, unter ihnen 22 als „Studenten" bezeichnete Gymnasialschüler, fallen.

In dieser Zeit des „Schreckens ohne Ende", in der die Osmanen oft Tataren aus dem Gebiet der „Goldenen Horde" (Krim) voraussenden, um vor ihrem eigentlichen Angriff Furcht und Schrecken zu verbreiten, werden die Kirchenburgen weiter ausgebaut, um zumindest diesen Mordplünderern widerstehen zu können. Wertsachen und Lebensmittel werden dort deponiert. Ein Frühwarnsystem schützt vor Überraschungsangriffen. Die ländlichen Verteidigungsanlagen halten in der Regel nur den häufigen Beutezügen der Türken und Tataren stand, bilden aber auch für größere Feldzüge ein beachtliches Hindernis. Letztlich aber helfen sie wenig, wenn größere und organisierte osmanische Truppenverbände anrücken.

Um sich eine Vorstellung dessen zu machen, was damals in den siebenbürgisch-sächsischen Gemeinden geschah, sei ein Bericht des Kronstädter Chronisten Daniel Nekesch-Schuller über den Türken- und Tatareneinfall von 1658 in Siebenbürgen zitiert: „Folgendes Tages geschehendes Jammers sein viel geraubete Menschen von der Weydenbach sowohl, auch anders vornher vor unser Vorstadt zu verkaufen bracht; ein Kind von 3 oder 4 Jahren umb 2 und 3 Taller gekauft ist worden; alte Leut umb 10 und 20 Taller verkauft sein. Die zarten Jüngling und Jungfern sein geschändet, und mit hinweg geführet; die schwache Manns- und Weibespersonen, wenn man sie nicht hat wollen alsbald lösen, vor unseren Augen darnieder gehauen. Summa, der Jammer ist nicht zu erzählen und auszusprechen, was in kurzer Zeit in Burzenland sich zugetragen hat, dass auch an manchem Ort bis auf den 21. Septembris die tote Körper in den Schlösseren und auf dem Feld sein gefunden worden, davon ein großer Gestank entstanden. Dazumahlen hat sich die gantze Heerestabor von Pittersberg unden der Altstadt beim Hoffen herüber durch das Koren und Sommerfeld bis kegen den Weidenbach und Neustadt, dass man kein End hat sehen können, und das Korn, Haber, Hirsch [Hirse] mit Feuer verbrennet und schrecklicher Schaden getan. Nach diesem allem ziehen diese große Tyrannen aus Burzenland aus, nachdem sie alles eingeäschert haben, über den Geister Wald in Fogarascher Land mit Morden, Rauben und Brennen auf die Hermannstadt, von dannen auf Stuel Weißenburg [...]."[14]

Nach jahrelangen Vorbereitungen versuchen die Osmanen 1683 den entscheidenden Schlag gegen die Habsburger und belagern Wien, erleiden jedoch in der Schlacht am Kahlenberg eine vernichtende Niederlage. Die Truppen der „Heiligen Liga" – Österreich, Polen, Venedig, später auch Russland – gehen zum Gegenangriff über. In relativ kurzer Zeit werden die Osmanen von den Habsburgern aus Ungarn vertrieben. 1699 erkennen die Osmanen im Frieden von Karlowitz (serb. Sremski Karlovci) den Verlust ihrer ungarischen Territorien an Österreich an. Auch Siebenbürgen wird damit offiziell aus dem türkisch-orientalischen Machtbereich entlassen und gehört nunmehr wieder zu Ostmitteleuropa. Die

14 Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt, Bd. 4. Kronstadt 1903, S. 248.

Verteidigung übernehmen nun die österreichischen Truppen und die von ihnen erbauten Befestigungen. Die Kirchenburgen haben ausgedient.

Doch gelten sie bis heute als sichtbarstes „Symbol sächsischer Existenz“ in Siebenbürgen, die als „Folgeerscheinungen der türkischen Bedrohung und zugleich die äußerlich sichtbar gebliebenen Zeichen ihrer Überwindung“ interpretiert werden, wie Karl Kurt Klein festgestellt hat.[15] Deren Errichtung und Ausbau haben zwar im 15.–17. Jahrhundert alle Kräfte mobilisiert, die sich nun weniger auf die künstlerische Ausgestaltung, als auf Wehrtechnik und Sicherheit konzentrierten, sie haben aber andererseits zur Entstehung eines in seiner Art einzigartigen Defensivsystems geführt.

Keywords: Siebenbürgen, Siebenbürger Sachsen, Mittelalter, Frühe Neuzeit, Verteidigung, Kirchenburgen, Städte.

Teile des Beitrags wurden bereits publiziert unter dem Titel: Konrad Gündisch, Die Wehrkirchen in Siebenbürgen. Geschichtlicher Kontext. In: Der befestigte Glaube. Kirchenburgen in Siebenbürgen. Hrsg. v. Jürgen van Buer, Josef Balazs. Berlin 2018, S. 19–25. Bei der Schilderung der allgemeinen politischen Entwicklungen wurde gelegentlich zurückgegriffen auf Konrad Gündisch, Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen, 2. Aufl. München 2005.

15 K. K. KLEIN, „Sachsengeschichte”. Aus achthundert Jahren deutschen Lebens in Siebenbürgen. In: Siebenbürger Sachsen gestern und heute. Hg. Oskar Schuster. Troisdorf 1962, S. 25.

Prelegerea descrie istoria plină de evenimente a Transilvaniei în Evul Mediu și epoca modernă timpurie, punând accentul în special pe amenințările asupra locuitorilor țării prin invazia unor popoare și state, deoarece prin Transilvania au trecut rute strategice importante de la est la vest și de la sud la nord, precum și bogăția regiunii, ea fiind atrăgătoare pentru atacatori, în special pentru mongolii din secolul al XII-lea, cât și pentru otomani și aliații lor, în secolele XIV–XVII.

Pentru a se apăra, locuitorii au dezvoltat diferite strategii și sisteme de apărare, cum ar fi cetățile din zonele de graniță ale Ungariei, cea a colonizării gărzilor de frontieră și a popoarelor auxiliare, din zonele deosebit de periclitate (secui și sași transilvăneni), extinderea castelelor regale și a orașelor regale înconjurate de ziduri.

Dintre acestea, combinarea unui sistem unic de biserici fortificate în sate cu cetățile fortificate ale sașilor transilvăneni a fost extrem de reușită. O atenție deosebită este acordată celor mai vechi înscrisuri despre construirea bisericilor fortificate și a cetăților fortificate de către sașii transilvăneni.

Ce rol au jucat sașii transilvăneni, bisericile fortificate și cetățile lor în sistemul de apărare al regatului medieval al Ungariei și al Principatului modern al Transilvaniei? Cum a fost îndeplinit acest rol? Următorul articol încearcă să răspundă la aceste întrebări.

Privind imaginea hărții sau cea captată de satelit a sud-estului Europei Centrale, Transilvania se remarcă ca o unitate geografică bine definită: o cetate comparabilă cu o fortăreață: Podișul Transilvaniei (Erdélyi medence, în maghiară), înconjurat de Carpații Orientali și Meridionali (Keleti-és Déli-Kárpátok, în maghiară) precum și de Munții Apuseni (Nyugati hegység, în maghiară), ca de niște ziduri de apărare. Terenuri arabile fertile și pășuni, bogăția resurselor minerale (inclusiv sare, metale prețioase și metale neferoase), nu în ultimul rând poziția geografică favorabilă, fiind la intersecția căilor de transport vest-est și nord-sud, oferă condiții favorabile dezvoltării economice.

Cu toate acestea, locația geografică și bogăția naturală cauzează și o istorie politică turbulentă. Prin porțile zidurilor carpatine - peste pârâiele montane și prin văile Someșului (maghiară Szamos), Mureșului (maghiară Maros) și Oltului (maghiară Olt) - atrage mereu alte popoare, din alte culturi, aflate în căutarea unor noi arii de așezare. Transilvania nu cunoaște nicio perioadă istorică în care țara să fi avut o unitate culturală sau etnică.

Schimbarea fundamentală a echilibrului de putere în regiunea carpato-dunăreană are loc la cumpăna dintre secolul al IX-lea și secolul al X-lea. Începând cu anul 895, maghiarii de origine fino-ugrică, care au pătruns din zona nordică a Mării Negre prin Carpați (magh. Északkeleti Kàrpátok, pol. Beskidy Lesiste, ucr. Lisysti Karpaty), invadează Câmpia Panonică (magh. Alföld) și o iau în posesie. Pentru a-și asigura noua lor așezare și pentru a-și descuraja vecinii, ei se îndreaptă în curând spre vest, degenerând în campanii forțate și raiduri, terorizând Europa de Vest carolingiană târzie timp de o jumătate de secol.

Doar regele Otto I. a reușit să învingă hoardele devastatoare ale maghiarilor la Lechfeld, lângă Augsburg (955). Victoria lui, care i-a adus epitetul de „cel Mare“, a pus capăt invaziei maghiare. Lupta contribuie la convertirea maghiarilor la creștinism sub marele lor conducător, Géza din dinastia arpadiană (972-997), și la începutul organizării statale, în conformitate cu modelul occidental. În loc de confruntare, ei caută acum cooperarea cu Sfântul Imperiu Roman, a cărui religie o preiau și a cărei formă de organizare statală o imită, ținând cont de propriile lor tradiții. Precursorii acestei creștinări și organizări statale sunt marele conducător Géza și Vajk/Ștefan.

Aceste eforturi făcute de împăratul Otto al III-lea și Papa Silvestru al II-lea sunt recompensate și își vor găsi, probabil, expresia lor simbolică prin încoronarea lui Ștefan, la 1 ianuarie 1001. Astfel, Regatul Creștin al Ungariei devine membru al Comunității creștine occidentale.[1]

Evoluția maghiarilor din Transilvania din secolele al X-lea până în secolul al XII-lea a avut un efect de durată asupra dezvoltării Transilvaniei, care, privită dinspre Panonia, a fost descrisă ca „țara de dincolo de păduri". Cucerirea Transilvaniei are loc în mai multe etape, determinate de situația politică internă din Ungaria, de rezistența conducătorilor mai mici transilvăneni, de relațiile cu Imperiul Bizantin și cu primul Țarat vlaho-bulgar.

Aceste etape pot fi determinate pe teren, pe urmele unui sistem de protecție pe care maghiarii l-au creat de-a lungul granițelor imperiului lor, alcătuit din abatize de 10–40 km (lat. indagines, mag. gyepük) cu gărzi și porți de trecere a frontierei (mag. kapuk). Multe nume de sate și mlaștini (precum Kapus / Kopisch) amintesc chiar și astăzi de aceste porți de frontieră. Paznicii, agricultorii și țăranii, organizați în armate, au fost stabiliți la porți pentru a apăra granițele. Ca recompensă li s-au acordat libertăți ca grupuri.[2] Printre cei mai importanți gardieni ai frontierei Ungariei se află secuii, care probabil s-au alăturat maghiarilor în timpul cuceririi Panoniei.

După fiecare avansare a frontierei, vechea abatiză rămasă pustie revine regelui. Colonizarea acestui așa-numit pământ regal (lat. fundus regius, rom. pământ crăiesc, mag. Királyföld) este importantă din motive strategice și economice. S-a dovedit a fi necesară colonizarea în aceste abatize a unei populații războinice, capabilă să curețe și să cultive terenul și să se ocupe de agricultură, meșteșuguri și comerț și să satisfacă, de asemenea, nevoia tot mai mare de sare și metale prețioase, prin exploatarea resurselor minerale.

Sarcina imensă de a apăra și de a dezvolta noile teritorii cucerite a fost dincolo de capacitățile maghiarilor, populația lor fiind relativ mică, iar grupurile de populație colonizate pentru apărarea frontierei (adesea grupuri strămutate din stepa euroasiatică) erau în număr insuficient. Lipsa unor oameni calificați se va simți în curând, mai ales în industria minieră.

Maghiarii își dau seama – așa cum și fondatorul statului, Ștefan cel Sfânt, îl sfătuiește pe fiul său Emeric, într-un „Libellus de institutione morum"- că imigranții cu diferite limbi și obiceiuri, arme și învățături diferite care cuprind toate domeniile, îmbogățesc și ridică toate regiunile și curtea regală [...], pentru că „un imperiu cu o singură limbă și o lege este slab și trecător."[3]

Regele Géza al II-lea, în special, a reușit să atragă țăranii germani și flamanzi, artizani, negustori, meseriași și nobilime mică, și să-i stabilească în Spiš, în Slovacia de astăzi, precum și în Transilvania.

Stabilirea lor face parte dintr-o amplă mișcare europeană de dezvoltare a terenurilor, pornind de la zonele extrem de dezvoltate din punct de vedere economic ale continentului, unde populația crește rapid. A intrat în istoriografie ca fiind o „așezare germană a Evului Mediu". Persoanele dezavantajate prin legea succesiunii au avut șansa de a-și asigura terenuri în zonele împădurite subpopulate care puteau fi dezvoltate prin defrișare. Suprimarea tot mai mare a populației rurale de către proprietarii de pământuri feudale îi încurajează

1 H. FISCHER, K. GÜNDISCH, Eine kleine Geschichte Ungarns. Ediția a II-a, Frankfurt am Main, 2000 (ediția suhrkamp 2114), pag. 20–51.

2 H. GÖCKENJAN, Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden, 1972 (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, Vol.. 5); M. ȚIPLIC, Die Grenzverteidigung Siebenbürgens im Mittelalter (sec. X–XIV), Heidelberg, 2007.

3 „De institutione morum ad Emericum ducem", editată de G. GYÖRFFY, Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende. Gesetze und Synodalbeschlüsse Ungarns aus dem 11. Jahrhundert. Wien, Köln, Graz, 1983, aici pag. 259. Traducere în germană din: Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa, ediția a 2-a, Sigmaringen, 1987, pag. 66.

pe alții să urmeze chemarea unui teren îndepărtat. Atrăgătoare nu au fost doar perspectivele deținerii terenurilor, ale libertății personale și libertății de mișcare, ci de asemenea alegerea liberă a judecătorilor și a preoților (ca garanție a jurisdicției în temeiul propriei sale legi și pentru o parohie separată), libertatea fiscală pe mulți ani și lipsa taxelor de arendare. Colonizarea sud-estică germană medievală în Ungaria s-a desfășurat în mod pașnic, nu prin cucerirea terenului, deoarece regele însuși i-a chemat pe coloniști în țara sa – cunoscuți ca sași în Transilvania.

Pe baza rezultatelor cercetărilor scrise, adesea contradictorii, clarificările problemei originii sașilor transilvăneni nu pot fi considerate ca fiind definitive. Nu se așteaptă o clarificare incontestabilă, deoarece este foarte probabil ca coloniști de diferite religii și etnii să fi venit în grupuri mici din toate regiunile imperiului de atunci și să fi crescut, odată stabilite în Transilvania, într-un grup cu identitate distinctă, vorbind limba și având cultura germană. În orice caz, numărul acestora a fost neglijabil de mic, fiind estimat la 520 familii, aproximativ 2600 de persoane.

Spre sfârșitul secolului al XII-lea, cucerirea maghiară a Transilvaniei a fost în mare măsură finalizată, iar granițele regatului sunt acum Munții Carpați. La acea vreme a avut loc, probabil, colonizarea germană din Cluj (mag. Kolozsvár). În 1202 este construită partea sudică a mănăstirii cisterciene de la Cârța (germ. Kerz, mag. Kerc). De altfel, ordinul cistercian joacă un rol important în colonizarea germanilor din Europa de Est.

În primele două decenii ale secolului al XIII-lea începe cea de a doua etapă a construirii așezărilor săsești, începând din regiunea Hermannstadt (orașul vechi), acestea fiind construite pe valea Hârtibaciului (germ. Harbachtal, mag. Hortobágy) și la poalele munților Cibinului (Zibin) și Munților Sebeșului (Mühlbach). Se presupune că au sosit mai mulți coloniști și din Occident.

La acea vreme, abatizele din regiunea Sebeș-Alba (germ. Mühlbach, magh. Szászsebes) sunt, de asemenea, abandonate, iar secuii sunt mutați din așezările lor de graniță în zonele rezidențiale actuale din estul țării. Regiunile cu coloniști germani din Transilvania de Sud au ajuns la limitele vest-est de la Orăștie (germ. Broos, magh. Szászváros) la Drăuşeni (germ. Draas, magh. Homoróddároc), așa cum este menționat în „Bula de Aur“, datată în 1224, a regelui Andrei al II-lea, document prin care se asigură o largă autonomie juridică, politică, economică şi clericală sașilor transilvăneni.

„Ad retinendam coronam“ - devine clar că sașii transilvăneni s-au angajat la protejarea coroanei, a statului, din această formulă pe care o găsim pentru prima dată pe sigiliul provinciei Sibiu, într-un document din 1302. În imaginea sigiliului apar patru bărbați - doi în picioare, doi în genunchi - ținând o coroană cu inscripția SIGIL [LVM CIBINIENS] ESTE PROVINCIE AD [RETINENDAM CORONAM].[4] Nu în ultimul rând, fiecare biserică fortificată săsească din Transilvania atestă ipoteza și implementarea acestei misiuni de apărare națională și de auto-apărare.

Cu toate acestea, nu doar orașele, ci și satele au fost construite și dezvoltate pentru apărare. Nu numai biserica se întindea spre castel, dar și fronturile caselor dens construite, șirul de hambare care închidea fiecare gospodărie în spate, iar gardurile de la capătul terenului, care nu permiteau nici animalelor, nici oamenilor să treacă nestingheriți, formau un sistem defensiv.

4 O consemnare a istoriei germanilor din Transilvania, vol. 1, Hermannstadt, 1892, Nr. 296. Acestea şi alte șase volume ale ediției sursă, în special cele editate de F. ZIMMERMANN și G. GÜNDISCH, sunt disponibile online la http://urts81.uni-trier.de:8083 (ultima actualizare:15.02.2019). În cele ce urmează, dovezile din această lucrare sunt redate în textul însuși, cu abrevierea UB și numărul de serie al certificatului, de exemplu: (UB 296).

Obligația de a proteja coroana, de a-și asuma sarcini de apărare, în plus față de plata impozitelor, a fost cel mai important contraserviciu pe care coloniștii chemați din diferite zone ale Imperiului Romano-German în estul Regatului Ungariei aveau să-l plătească în schimbul privilegiilor importante: libertatea personală, autoguvernarea ca grup, jurisdicția proprie, religia proprie și multe altele.

Acestea au fost consemnate în binecunoscutele privilegii ale regelui Andrei al II-lea din 1224 („Bula de Aur", UB 21).

Rolul fermierilor de a apăra frontiera din sudul și nord-estul Transilvaniei este menținut în acest privilegiu, întrucât reprezentanții sașilor transilvăneni acordă o mare importanță unei reglementări clare a obligațiilor de succesiune a armatei, în articolul 4 al Andreanumului: „500 de militari înarmați sunt pregătiți să ofere servicii militare într-o călătorie armată a regelui în imperiu. În afara imperiului, trebuie să trimită 100 de militari atunci când regele însuși trage (în câmp). Dar dacă trimite un iobag peste graniță pentru a-și ajuta un prieten sau în numele său, atunci trebuie să trimită doar 50 de oameni înarmați. Nici Împăratul nu poate solicita (înarmați) peste acest număr, nici nu trebuie să trimită așa ceva."[5]

Negocierile care au precedat colonizarea au făcut ca oamenii să fie familiarizați cu legislația obișnuită germană, ca și cu ofertele legii ospitalității maghiare, care au putut să reprezinte pretențiile unui grup și să-l urmeze pe traseul lung și periculos dinspre vest, pentru a garanta un grad de protecție militară la est, dar ar putea fi de așteptat să organizeze și poliția de frontieră solicitată de viitoarea țară gazdă. Se poate presupune, așadar, că în momentul în care reprezentanții coloniștilor (comparabili cu locatorii Sileziei) au mediat între rege și coloniști, negociind privilegiile, distribuirea terenului alocat și au supravegheat construcția noilor așezări, au apărut cel mai probabil așa numiții Gräfen (rom. greav, magh. gróf), care au devenit prima elită și care probabil au provenit din ministerele germane.

Aceste autorități transilvănene săsești se pare că și-au înființat propriile fortificații timpuriu, pentru a-și proteja familiile și pentru a-și asigura zona aflată sub responsabilitatea lor precum și locuitorii acesteia. În aceste comitate – cel mai cunoscut fiind cel de la Câlnic (germ. Kelling, magh. Kelnek) – un manuscris al regelui Andrei III. din anul 1291 interzice construirea unor astfel de spații de către greavii ce trăiau cu anumite privilegii (UB 73). De altfel, acest document descrie pentru prima dată și o biserică fortificată: „turres sive castra super ecclesiis aedificata" (turnuri sau castele construite peste biserici, UB 73).

Astfel de cetăți au fost construite și de ordinul teuton în sud-estul Transilvaniei, în Țara Bârsei (germ. Burzenland, magh. Barcaság). Ei au fost chemați aici între 1211 și 1225 „ad munimen regni" (pentru a proteja imperiul, UB 19).

Cetățile ordinului cavalerilor teutoni aveau importanță din punct de vedere strategic, urmând să protejeze granițele spre est și sud împotriva cumanilor invadatori, să convertească populația la credința catolică și, dacă este posibil, să extindă stăpânirea maghiară dincolo de Carpați. Cu toate acestea, călugării cavaleri care au participat la război au primit permisiunea de a construi doar biserici din lemn. Când însă le-au fortificat cu piatră, dorind să-și construiască propriul lor stat religios, au fost alungați de rege. Astăzi, în afară de câteva ruine, cetățile din Feldioara (germ. Marienburg, magh. Földvár) și Prejmer (germ. Tartlau, magh. Prazsmár) amintesc de cetățile ordinului teuton.

O primă dovadă a eficienței militare a coloniștilor este dată de informația cum că, în perioada 1210–1213, contele Joachim von Hermannstadt a avansat către Vidin în numele

5 UB 21. Traducere germană de la E. WAGNER, Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen. Köln, Viena, 1995 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Vol. 2), nr. 5, p. 16–19.

regelui Andrei al II-lea cu o armată formată din sași, secui, pecenegi și români pentru a se alătura țarului bulgar Asan Borila în lupta împotriva insurgenților.[6]

Comunitatea în creștere a sașilor transilvăneni a fost – ca și celelalte grupuri etnice din această zonă – expusă unei sarcini grele contra invaziei mongole din 1241/1242. Hoardele „tătare" conduse de comandantul mongol Batu-Han au pătruns în Transilvania prin mai multe trecători carpatine, au trecut peste vechiul sistem de protecție a frontierelor aproape fără efort, au devastat întregul teritoriu, iar pe 11 aprilie 1241 au înfrânt armata cavaleriei maghiare, aflată sub regele Béla IV, la Muhi pe râul Sajó. Nici o campanie de victorie, doar moartea marelui han Ogotai a dus la oprirea înaintării oștirilor mongole. În 1242, Batu și armata sa au început retragerea spre est, din dorința sa de a-și apăra dreptul la succesiunea tronului legendarului Gingis Han prin forța armelor. Regele fugar, Béla IV, s-a putut întoarce în Ungaria și a putut începe reconstrucția țării.

În Transilvania mongolii au întâmpinat rezistență, aparent doar din partea sașilor, cel puțin temporar, de exemplu în centrul minier Rodna Veche armata lor a putut fi înfrântă doar datorită unei viclenii (germ. Rodenau, magh. Ó-Radna) – au simulat o retragere, pe care apărătorii au sărbătorit-o cu o beție. Cu toate acestea, cronicarul a remarcat faptul că cucerirea Rodnei a fost posibilă abia în urma rezistenței contelui Ariscaldus și a celor 600 de soldați, „pentru că nu erau nici șanțuri, nici ziduri, nici alte fortificații".[7]

După invazia mongolă, Béla IV a reorganizat sistemul economic și de apărare al țării. Acest lucru a fost extrem de necesar deoarece, după cum remarcă un contemporan, apărarea în fața mongolilor a eșuat, de asemenea, pentru că „regatul Ungariei nu are aproape nici un oraș cu ziduri fortificate și nu există cetăți puternice".[8] Noul sistem de apărare ar trebui să se bazeze acum pe cetăți de piatră în loc de vechile fortificații din pământ, palisade și zidărie, dar mai presus de toate pe un șir de orașe fortificate. Sașii transilvăneni au fost capabili să facă acest lucru, nu numai din punct de vedere militar, ci și din punct de vedere economic.

Suburbiile lor, aflate pe trecătorile carpatine, au fost sprijinite în mod special prin acordarea de drepturi orășenești și extinderea lucrărilor de fortificare. Cetățile trebuie să servească drept refugiu – rămășițele cărora se găsesc, de exemplu, în Gârbova (germ. Urwegen, magh. Szászorbó), Saschiz (germ. Keisd, magh. Szászkézd), Râșnov (germ. Rosenau, magh. Barcarozsnyó) sau Slimnic (germ. Stolzenburg, magh. Szelindek) – în viitor, în eventualitatea unui atac, pentru a proteja populația precum și zona înconjurătoare. Din ce în ce mai mult, orașele sunt folosite ca paravane împotriva invadatorilor străini și ca și catalizatori ai dezvoltării economice. În acest scop, zonele importante din punct de vedere strategic și comercial sunt promovate prin acordarea unor privilegii și concesii fiscale. Nu numai din punct de vedere militar, ci și din punct de vedere economic, sașii transilvăneni sunt capabili să facă acest lucru. Zonele suburbane aflate în apropierea Carpaților sunt dezvoltate, în special prin acordarea drepturilor de oraș și extinderea lucrărilor de fortificare. Stephan al V-lea, fiul lui Béla, joacă un rol important în realizarea acestui lucru. În 1245, ca junior rex, devenind apoi rege de facto, acesta își construiește propria bază de putere în Transilvania, apărându-și titlul împotriva tatălui său de mai multe ori. El propulsează nu numai dezvoltarea mineritului, ci și dezvoltarea orașelor. Se pare că Ștefan dorește să extindă suburbia Rodna, centrul de exploatare a argintului, care s-a apărat curajos în invazia mongolă, până la județul Satu-Nou, confirmând dreptul la urbanizare și drepturile sale miniere,

6 F. CURTA, Europa de Sud-Est în Evul Mediu, 500–1250. Cambridge, 2006, p. 384 și urm.

7 Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen, 1235–1250. Tradus, prefațat și explicat de H. GÖCKJAN, J. R. SWEENEY. Graz: Editura Böhlau, 1985, p. 154.

8 Invazia mongolă, p. 51.

fiind cel mai vechi de acest gen din sud-estul Europei Centrale. Cu toate acestea, orașul nu se opune celei de-a doua invazii mongole (1285), iar suburbia unității teritoriale transilvănene săsești din nord este în cele din urmă relocată la Bistrița (germ. Bistritz, magh. Beszterce), ai cărei cetățeni au avut mai mult succes în a se apăra împotriva noii invazii mongole. Decizia în favoarea funcției de municipiu a orașului Bistrița se manifestă printr-o unitate urbanistică, ale cărei drumuri principale corespund rutelor comerciale care converg în așa-numitele piețe de cereale, prin nord-estul Transilvaniei. Ștefan al V-lea promovează în special extinderea orașului Cluj-Napoca. Persoanele nou-venite și privilegiate în mod corespunzător gestionează extinderea planificată a așezării mai vechi, protejate de o cetate la oraș; în 1316, această evoluție a progresat până acolo încât Cluj-Napoca va primi titlul de oraș. Orașul Sibiu, distrus de mongoli (germ. Hermannstadt, magh. Nagyszeben), destinat în mod evident să devină suburbie a sașilor transilvăneni, este în mod sistematic extins și fortificat de către rezidenți și noii locuitori, devenind mai ușor de apărat. Judecătorii, juriștii și autoritățile locale au emis, în 1292, cel mai vechi document original conservat al acestui oraș, caracteristic unei ordini monahale, prin care înființează azilul.

Brașovul (germ. Kronstadt, magh. Brassó), a cărui fondare este strâns legată de așezarea Cavalerilor Teutoni în Țara Bârsei și care ar fi trebuit să fie planificat pe o bază comercială, s-a dezvoltat mai lent după expulzarea cavalerilor. Până în 1353, orașul a dobândit un anumit grad de autonomie municipală, dar numai după dizolvarea județului Țării Bârsei în 1422 a fost posibil să devină cea mai importantă și mai populată metropolă comercială din țară.

De-a lungul arcului carpatin, în primul rând în apropierea trecătorilor, se construiește un lanț de centre comerciale germane precum Bistrița (Bistritz), Brașov (Kronstadt), Sibiu (Hermannstadt), Sebeș (Mühlbach) și Cluj-Napoca (Klausenburg), cărora li se alătură și orașele montane Rodna (Rodenau), Baia de Arieș (germ. Offenburg, magh. Aranyosbánya), Turda (germ. Thorenburg, magh. Torda) și Abrud (germ. Großschlatten, magh. Abrudbánya).

Pe la sfârșitul secolului al XIV-lea, sașii transilvăneni, la fel ca toate grupurile etnice din sud-estul Europei, au trebuit să reziste amenințării din ce în ce mai mari a turcilor otomani. În 1352, aceștia au pus prima oară piciorul în Europa prin extinderea imperiului din Anatolia și, într-un timp scurt, au supus mari părți ale peninsulei balcanice. În 1389, armata sârbă a fost învinsă pe câmpul Amselfeld din Kosovo. În 1393, otomanii erau deja pe un front larg la Dunărea de Jos. Țara Românească, Moldova și Transilvania erau, în acel moment, amenințate direct.

În 1395, otomanii au invadat prima dată Transilvania și au devastat Țara Bârsei (Burzenland), dar au fost forțați să se retragă. Cu toate acestea, evenimentul a arătat că acum Ungaria și creștinismul romano-catolic se aflau direct în centrul atenției otomanilor musulmani. Regele Ungariei, Sigismund de Luxemburg, a răspuns repede, grăbindu-se personal în Transilvania, semnând un pact de sprijin cu prințul Țării Românești și ajutându-l să-i respingă pe turci. Apoi, a pornit o cruciadă împotriva „dușmanilor creștinătății”. Mii de cavaleri maghiari, francezi, germani, italieni și alții au fost mutați în vara anului 1396 la cursul inferior al Dunării, însă au fost înfrânți în fața cetății Nicopole de trupele disciplinate și mai puțin greoaie ale sultanului Baiazid I. O mare parte din cavaleri au căzut în luptă, alții au fost capturați și eliberați numai pentru răscumpărări mari. Sigismund abia a scăpat din catastrofă și nu s-a întors în Ungaria până în 1397, făcând un ocol prin Constantinopol și Dalmația. Dar invazia dynanului mongol Timur Long în Asia Mică, inima otomanilor, și disputa ulterioară a tronului au salvat Ungaria și Transilvania de catastrofă și au dat regiunii un răgaz de douăzeci de ani. Sigismund l-a folosit pentru a întări fortificațiile orașelor transilvănene.

Chiar și Biserica Romano-Catolică a intervenit și a utilizat instrumentul indulgenței pentru a atrage vizitatori, ale căror daruri au fost folosite pentru a servi la construcția, restaurarea și în special anexarea clădirilor bisericești. Un exemplu ar fi cazul bisericii din Henndorf (rom. Brădeni, magh. Hétúr), la construcția căreia sau chiar doar pentru salvarea ei a fost acordat în 1350 un act de indulgență care a fost reînnoit în anul 1406 (UB 657, 658, 1571), de asemenea și al localităților Hetiur (germ. Marienburg bei Schäßburg, magh. Hégén) în 1417 (UB 1833) și Șelimbăr (germ. Schellenberg, magh. Sellenberk) în 1423 (UB 1934), cărora le-au fost acordate aceste contribuții bănești strict pentru lucrările de construcție a bisericilor proprii, lucru care se poate vedea și în scrisoarea de indulgență emisă de Papa Martin al V-lea în 1424 pentru biserica din Hetiur (Marienburg bei Schäßburg), fiind cea mai veche dovadă rămasă pentru promovarea bisericilor fortificate: în acest document este menționată o biserică în ruină, aflată în vecinătate și la granițele cu turcii și ortodocșii („quae in confinibus et metis Turchorum et scismaticorum est”).

În mod clar este numit aici scopul lucrării de convertire, care ar trebui să servească la protecția clădirii bisericii împotriva necredincioșilor. În anii următori au fost înmânate alte indulgențe pentru a servi la conservarea și extinderea bisericilor din: Mediaș (germ. Mediasch, magh. Medgyes, 1446), Hoghilag (germ. Halwelagen, magh. Holdvilág, 1446), Hașag (germ. Hashagen, magh. Hasság, 1446), Valea Viilor (germ. Wurmloch, magh. Nagybarumlak, 1446), Netuș (germ. Neithausen, magh. Netus, 1448), Șaroș pe Târnave (germ. Scharosch, magh. Szászsáros, 1449), Velț (germ. Völz, magh. Velc, 1460), Movile (germ. Hundertbücheln, magh. Százhalom, 1475), Dealu Frumos (germ. Schönberg, magh. Lesses, 1499) etc. Descendenții acestor constructori sunt încă mândri de sistemul construit în secolele XV și XVI din jurul a 250 de structuri de apărare ale micilor comunități săsești transilvănene.

În 1436, însuși Papa Eugen al IV-lea oferă o definiție a bisericilor fortificate săsești din Transilvania: în protopopiatul Sibiu, care se află la granițele păgânilor, schismaticilor și turcilor, precum și ale altor dușmani ai creștinilor, locuitorii au construit bisericile cu turnuri și alte structuri de sisteme de apărare, bastioane în care se retrăgeau împreună cu soțiile lor, în caz de pericol („propter maiorem sigur moram trahunt, ac in turribus et locis eminentioribus dictarum ecclesiarum defensiens et propugnacula contra inimicos faciunt, et sic cum uxoribus suis et muliberibus in ecclesiis et cimiteriis conversantur” (UB 2276)).

În timpul conducerii lui Mehmed I, otomanii și-au reluat politica de expansiune, în 1417 Țara Românească fiind nevoită să-i recunoască supremația. Transilvania este acum ținta raidurilor repetate ale turcilor, parte a unei politici de uzură sistematică, în scopul pregătirii cuceririi Ungariei. În toamna anului 1420, ei trec prin trecătoarea Poarta de Fier (germ. Eisernes-Tor-Pass, magh. Vaskapu), nimicesc o armată transilvăneană la Hațeg (germ. Hatzeg, magh. Hátszeg) și devastează Orăștia (germ. Broos, magh. Szászváros). În primăvara următoare își direcționează atacul împotriva Țării Bârsei (germ. Burzenland, magh. Barcaság).

Sașii transilvăneni încearcă să țină sub control zonele ocupate de turci din Țara Românească. Ei au înființat o grupare de cercetași, pe cheltuiala lor, pentru a se informa din timp despre manevrele periculoase ale trupelor din țara vecină. În 1426, o trupă de întărire, comandată de judecătorul de la Sibiu, vine în ajutorul prințului Dan al II-lea, dușmanul turcilor.

Regele Sigismund de Luxemburg însuși a sosit în Transilvania în noiembrie 1426 pentru a coordona acțiunile împotriva turcilor. Fortificarea orașelor Sibiu și Brașov progresează rapid, puterea economică a orașelor transilvănene – o condiție prealabilă privind capacitatea lor militară – este întărită de privilegiile comerciale ulterioare, producția de arme s-a

intensificat. În martie 1427, regele stabilește la Brașov norme detaliate pentru armata transilvăneană (UB 1997), în aprilie solicită ajutorul Marelui Maestru al Ordinului Teuton (UB 9023). Însă nici măcar o campanie împotriva turcilor din Țara Românească nu va aduce pacea dorită.

La scurt timp după moartea lui Sigismund în 1438, primul atac otoman la scară largă asupra Transilvaniei a fost condus personal de Sultanul Murad al II-lea. O mare parte din sudul Transilvaniei a fost devastată, Sibiul a fost asediat zile întregi, dar fără succes. Sebeșul (Mühlbach), în schimb, este cucerit și în mare parte distrus, locuitorii care au supraviețuit sunt duși în sclavie. Orașul nu și-a revenit din această lovitură, clădirea bisericii nu a fost niciodată finalizată la scară mare, la dimensiunile sugerate de mărimea corului de dinainte de asediu. Printre liderii armatei transilvănene iese în evidență, pe la mijlocul secolului al XV-lea, Iancu de Hunedoara, care, ca guvernator provincial al Transilvaniei, dovedește talentul său superior în numeroase conflicte cu turcii, inclusiv la porțile Sibiului și în „campania cea lungă" (1442-1444) din Balcani. În calitate de guvernator, el are o contribuție decisivă la oprirea expansiunii otomane, după cucerirea Constantinopolului (1453), pentru un timp îndelungat. De asemenea, un atac major asupra Ungariei este respins în 1456, înainte de Belgrad, însă în 1457 turcii au asediat din nou Sibiul și, după ce au fost nevoiți să se retragă, au fost învinși de un contingent de civili la trecătoarea Turnu Roșu (Roter-Turm-Pass).

La instigarea lui Hunyadi, sașii sunt mai implicați în apărarea eficientă a frontierelor, puterea lor economică și capacitatea de a construi și de a întreține castele joacă un rol important. În anul 1453, Ladislau al V-lea conferă fortărețele de frontieră regale din Tălmaciu (germ. Talmesch, magh. Tolmács), Cetatea Lotrioara (germ. Lauterburg, magh. Latorvár) și Turnul Roșu (germ. Roter-Turm, magh. Vöröstorony) cu proprietățile lor sașilor celor șapte scaune și le transferă protecția trecătorilor („ut confinia regni nostri integra praeserventur et ea, qua corrupta sunt, reparentur", UB 2818). Propunerea de a folosi forța de muncă și de apărare săsească pentru fortificarea și apărarea fortărețelor de frontieră va fi menținută și mai târziu, în 1476, la Bran (germ. Törzburg, magh. Törcsvár). În 1476, voievodul transilvănean Johann Pongracz a invitat judecătorii și consiliul din Brașov, precum și toate municipalitățile Țării Bârsei, să contribuie la renovarea fortăreței, a turnurilor și a zidurilor Castelului Regal (UB 4115).

Sub Matei Corvin, fiul lui Iancu de Hunedoara, care avea să devină rege, se restabilește imperiul și se instaurează la început pacea. În 1463 Matei adoptă un ordin de armată comună a tuturor ordinelor din Transilvania, care le preia pe cele ale predecesorului său Sigismund și le adaptează la noile circumstanțe. În 1466, el acordă orașului târg Agnita (germ. Agnetheln, magh. Szentágota) dreptul de a reține jumătate din echipajul său apt de arme, în caz de război, pentru apărarea bisericii fortificate (menționat în documentul „fortalitium") (UB 3507). În 1471, același rege a permis comunității din Ațel (germ. Hetzeldorf, magh. Ecel) ca în caz de război să rețină o treime din personalul lor armat pentru apărarea bisericii fortificate (UB 3846). Se face referire explicită la biserica parohială, care la acel moment era deja reconstruită în cetate (castrum), cu turnuri, ziduri și alte facilități necesare („in Ecclesia sua parochiali Castrum aedificare idemque turribus, aliis moenibus ac necessariis anuntid aptis propugnaculis"). La fel ca și tatăl său, el include și sașii în protejarea frontierei din sudul Transilvaniei, astfel încât, în 1468, ordonă colectorului său de taxe vamale transilvănene să transfere aceste taxe Consiliului de la Sibiu pentru conservarea fortăreței de la Turnu Roșu (UB 3635).

Scopul documentului din 1496 este asemănător, cu care voievodul transilvănean i-a păsuit pe locuitorii din Saschiz (Keisd) de orice implicare armată a trupelor împotriva turcilor (UB 5655) pe durata construirii bisericii locale. În mod similar, în 1494 satul Cristian (germ.

Neustadt im Burzenland, magh. Keresztényfalva) a acordat permisiunea regelui Władysław al II-lea, în invazia turcă, de a-și păstra jumătate din oferta sa pentru a-și apăra propriul castel și satele înconjurătoare (UB 5451 A). Acțiunea comună organizată a tuturor locuitorilor țării se dovedește a fi în apărarea față de invazia turcă din 1479. O echipă transilvăneană formată din maghiari, secui, români și sași luptă împreună contra invadatorilor, pe 13 octombrie 1479. În Bătălia de la Câmpul Pâinii (germ. Brodfeld, magh. Kenyérmeze), oastea menționată mai sus, condusă de către judele și primarul Sibiului, a înfrânt trupele otomanilor.

În 1493, otomanii au lansat un atac surprinzător asupra Sibiului prin Munții Cibinului (germ. Zibinsgebirge, magh. Szebeni havasok). Zona din împrejurimi este devastată, dar orașul și majoritatea fortificațiilor din jur rezistă. Un cadet al armatei săsești transilvănene, condusă de primarul Sibiului, Georg Hecht, reușește chiar să distrugă turcii la trecătoarea de la Turnu Roșu. Succesele acestui „miles laureatus” sunt raportate chiar și la Roma în fața adunării Colegiului Cardinalilor.

Ulterior, sașii transilvăneni își întăresc măsurile de apărare în apronul sudic al Carpaților. În 1508, un corp de intervenție comandat de savantul Johannes Lulay îl ajută pe Mihnea cel Rău să urce pe tronul muntean. În anii următori presiunea otomană se mută spre vest, spre centrul Ungariei. Ea culminează cu atacul devastator al lui Suleiman Magnificul în 1526 la Mohács, care a pecetluit soarta regatului maghiar. Pe de altă parte, zonele ocupate de otomani din Transilvania au fost cruțate.

Cu apărările lor – orașe înconjurate de ziduri, biserici evacuate, formând un sistem unic de biserici fortificate – și sistemul lor de cercetași din Țara Românească, care raporta din timp în Transilvania manevrele trupelor turcești, cu armele pe care le produceau și cu participarea lor directă la război, sașii transilvăneni sunt considerați a fi bastionul creștinătății, împreună cu popoarele din sud-estul Europei, împotriva turcilor care avansau.

Aceasta este una dintre marile lor realizări istorice în Evul Mediu, iar contemporanii sunt deja mândri de acest lucru. Astfel, după căderea Imperiului Otoman la Viena, primarul orașului Sibiu raportează că orașul său este acum „mai cunoscut printre turci decât alte orașe din regatul Ungariei; de aceea, de multe ori turcii blestemați, tineri și bătrâni, țipă tare, fără încetare: Cibin, Cibin, care este Sibiu, Sibiu, astfel încât ei speră că vor câștiga acest oraș, ei nu doresc numai Regatul Ungariei, căruia Sibiul îi este scut și pavăză, dar și întreaga creștinătate, fiind mai ușor de a aduce răul, pagubele și păcatele lor” (UB 2911). După bătălia de la Mohács, Regatul Ungariei continuă să existe în mod oficial, dar dispare de pe harta politică în calitate de putere majoră, de clasă mijlocie în Europa de Sud-est. Restul forțelor sunt sfărâmate într-un conflict devastator între Ferdinand de Habsburg și Ioan Zapolya pentru succesiunea lui Ludwig al II-lea.

Pentru otomani, acest război civil oferă o oportunitate binevenită de a-și consolida poziția în ceea ce privește legea statului. Zapolya, aliat cu oponenții Habsburgilor, cu Franța și Înalta Poartă, este susținut de prinții Moldovei și Țării Românești. Petru Rareș, cu ajutorul lui Zapolya, își consolidează stăpânirea asupra cetăților Ciceu (magh. Csicsó), Cetatea de Baltă (germ. Kokelburg, magh. Küküllövár) și invadează în mod repetat așezările săsești, în special Bistrița (Năsăudul) și Țara Bârsei (Burzenland). Orașele și bisericile fortificate asigură de obicei protecția necesară.

În 1541/1542, Principatul Transilvaniei se află sub suzeranitate otomană, iar sașii joacă un rol semnificativ, din moment ce participă la alegerea prinților, sunt reprezentați în consiliul princiar și cu drept de veto, „Kuriatvotum”, în adoptarea legilor.

În 1551, o armată habsburgică a invadat Transilvania sub conducerea generalului Giovanni Baptista Castaldo. „Fie ca Dumnezeu să ne dea pacea sub regele nostru german", scrie un cronicar plin de speranță.[9] Cu toate acestea, trupele prost plătite sunt inofensive pentru populație, sunt inadecvat echipate și trebuie să se retragă în 1553 în fața avansării unei armate otomane.

Următoarea perioadă este descrisă de Georg Daniel Teutsch ca „groază fără sfârșit"[10]. Un „război turc lung" de doisprezece ani între Habsburgi și otomani, care a avut loc în mare parte pe teritoriul Transilvaniei, a devastat țara în 1594, ducând-o în mizerie și haos. Dar, în același timp, a contribuit la grăbirea în țară a forțelor habsburgice, a trupelor mercenare deținute de generalul Basta și de voievodul valah Mihai. La rândul lor, ei au devastat zone întregi, preferând să atace satele săsești bogate. Ei nu se comportă ca apărători, ci ca devastatori și devoratori[11] Un alt cronicar concluzionează: „Cu Basta și războiul său lacom, toate nenorocirile au venit în Transilvania".[12] De pildă în Gârbova, după o povestire a lui Mihai Viteazul, doar patru familii supraviețuiesc în anul de groază 1600, așa cum stă scris în cronica de pe zidul bisericii.

Cu urcarea la tron în 1608 a lui Gabriel Báthory, un tânăr ambițios, dar și imoral, țara va fi condusă la marginea ruinei.
El vrea să umple vidul de putere creat în lungul război al Habsburgilor contra otomanilor și să creeze din Transilvania, inclusiv Ungaria, Polonia și Țara Românească, un imperiu separat. Cei care vor să aibă „Transilvania în mâinile lor, să ia cheile din Sibiu în buzunarele lor", avea să spună în curând.[13]

Pentru a realiza acest lucru, el convoacă parlamentul în suburbia săsească în 1610, însă va veni în compania a 20.000 de soldați și este admis de către temutul magistrat. Orașul, până atunci niciodată ocupat, este predat samavolniciei lui Báthory. În centrul rezistenței împotriva prințului samavolnic se va afla Brașovul (Kronstadt), în care prezidează judele Michael Weiß. Cu toate acestea, orașul nu poate proteja comunitățile din jur. Cetatea Ghimbav (Weidenbach) este incendiată, aproximativ 300 de locuitori mor în flăcări și doar șase locuitori supraviețuiesc. Codlea (germ. Zeiden, magh. Feketehalom), Râșnov (Rosenau), Cristian (Neustadt) și alte comunități din Țara Bârsei (Burzenland) sunt supuse unui asediu scurt care se oprește doar la Hărman (germ. Honigberg, magh. Szászhermány). Brașovul încearcă în cele din urmă să oprească asediul și să învingă tiranul în luptă deschisă, dar este supus în 1612 în Bătălia de la Feldioara (Marienburg). Judele orașului și 300 de concetățeni, dintre care 22 de elevi de liceu cunoscuți drept „studenți" vor pieri în această bătălie.

În această perioadă de „groază fără sfârșit", în care otomanii promovează adesea tătarii „Hoardei de Aur" (Crimeea) pentru a răspândi frica și teroarea înainte de atacul lor real, bisericile fortificate sunt extinse la cel puțin același nivel cu cel al crimelor, pentru a putea rezista. Obiectele de valoare și hrana sunt depozitate în aceste biserici fortificate, iar un sistem de avertizare timpurie protejează împotriva atacurilor surpriză. De regulă, apărarea rurală a rezistat doar raidurilor frecvente ale turcilor și tătarilor, dar a constituit și un obstacol considerabil pentru campaniile mai mari. În cele din urmă, totuși, acestea nu sunt de prea mult ajutor, atunci când se formează trupe otomane mai mari și mai organizate.

9 Citat după G. GÜNDISCH, P. HALLER, Bürgermeister von Hermannstadt und Sachsengraf (1500–1569). În: Südostdeutsches Archiv 32/ 33 (1989–1990), pag. 21

10 G. D. TEUTSCH, Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk, Vol. 1. Sibiu, 1899, pag. 388

11 Jurnalul judelui de mai târziu al Brașovului, Michael Weiß, în: Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt, Vol. 5. Brașov, 1909, pag. 166

12 Album Oltardinum. În: Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens, Vol. 1. Brașov, 1840, pag. 36

13 G. KRAUS, Siebenbürgische Chronik. Viena, 1862, pag. 6

Pentru a avea o idee despre ce s-a întâmplat atunci în comunitățile săsești din Transilvania, se citează un raport al cronicarului brașovean Daniel Nekesch-Schuller despre invazia turcilor și tătarilor din 1658 în Transilvania: „A doua zi, oamenii răpiți din Ghimbav (Weydenbach) au fost aduși cu jale pentru a-i vinde în fața suburbiei noastre, un copil de 3 sau 4 ani a fost cumpărat cu 2 și 3 taleri; oamenii în vârstă fiind vânduți în jurul valorii de 10 și 20 taleri. Tinerii și fecioarele sunt profanați și violate; bărbații și femeile slabe, dacă nu sunt doriți, li se va tăia gâtul imediat și vor fi aruncați în fața ochilor noștri. În general, nu se poate descrie și exprima suferința și mizeria ce s-a întâmplat în Țara Bârsei (Burzenland) într-un timp atât de scurt, însă, la un moment dat, în 21 septembrie, cadavrele au fost găsite aruncate în castele și pe câmp, în urma mirosului cumplit emanat.

Între timp, întreaga armată din Sânpentru (Pittersberg) și din vechea parte a orașului înainta prin lanurile de cereale spre Ghimbav (Weidenbach) și Cristian (Neustadt), de nu i se mai vedea capătul, și incendia lanurile de grâu, ovăz, mei în urma lor.

La urma urmei, acești mari tirani din Țara Bârsei (Burzenland), după ce au incendiat totul, au pornit spre Pădurea Bogății din Făgăraș (Fogarash) către Sibiu, cu crime, jafuri și incendiind Sibiul, de unde au pornit către Székesfehérvár (Stuhlweißenburg)[...].[14]

După ani de pregătire, în 1683, otomanii încearcă lovitura decisivă împotriva Habsburgilor și asediază Viena, dar suferă o înfrângere zdrobitoare în bătălia de la Kahlenberg. Trupele „Ligii Sfinte” – Austria, Polonia, Veneția, mai târziu Rusia – vor contraataca. Într-un timp relativ scurt, otomanii sunt expulzați de către Habsburgi din Ungaria. În 1699, otomanii semnează un act de pace la Karlowitz (sârbă Sremski Karlovci) și cedează teritoriile lor ungare Austriei. Și Transilvania va fi eliberată oficial din sfera de putere turco-orientală și va face din nou parte din Europa Centrală și de Est. Trupele austriece preiau acum apărarea și fortificațiile construite de ei.

Bisericile fortificate și-au îndeplinit menirea.

Cu toate acestea, ele sunt considerate astăzi drept cel mai vizibil „simbol al existenței săsești” din Transilvania, interpretat ca „consecință a amenințării turcești și, în același timp, semne vizibile din exterior ale depășirii acesteia[15], după cum a afirmat Karl Kurt Klein.

Construirea și expansiunea bisericilor fortificate a avut loc cu precădere în perioada secolelor XV–XVII. În secolul al XIX-lea s-au mobilizat toate forțele, care s-au concentrat mai puțin asupra aspectului artistic și mai mult asupra tehnologiei și securității apărării, dar, pe de altă parte, au dus la crearea unui sistem de apărare unic.

Cuvinte cheie: Transilvania, sașii transilvăneni, Evul Mediu, epoca modernă timpurie, apărare, pereți fortificați, cetăți

Părți ale articolului au fost deja publicate sub titlul: Konrad Gündisch, Die Wehrkirchen in Siebenbürgen. Geschichtlicher Kontext. În: Der befestigte Glaube. Kirchenburgen in Siebenbürgen. Publicat de Jürgen van Buer, Josef Balazs. Berlin 2018, p. 19-25. Ocazional, în descrierea evoluțiilor politice generale, s-a făcut referire la Konrad Gündisch, Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen, ediția a 2-a, München 2005.

14 Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt, Vol. 4. Brașov, 1903, pag. 248

15 K. K. KLEIN, „Sachsengeschichte”. Aus achthundert Jahren deutschen Lebens in Siebenbürgen. În: Siebenbürger Sachsen gestern und heute. Hg. Oskar Schuster. Troisdorf 1962, pag. 25

Kirchliches Kulturerbe Südsiebenbürgens. Archäologische Perspektive

Patrimoniul arhitectural ecleziastic din sudul Transilvaniei. Perspectivă arheologică

Ioan Marian Țiplic

Scholten / Cenade 2014 (Foto: A. Kloos)

Wissenschaftliche archäologische Untersuchungen an sakralen Baudenkmalen sind vor allem an jenen Baudenkmalen unerlässlich geworden, deren Geschichte vor dem 13. Jh. beginnt - dem Jahrhundert, ab dem vermehrt schriftliche Dokumente vorliegen. Tatsächlich können schriftliche Quellen, wo sie überliefert werden, die archäologischen Untersuchungsergebnisse untermauern und präzisieren, jedoch sind dokumentarische Quellen vor dem 13. Jh. äußerst rar. Daher ist die Aussage von Dorothy Owens sehr zutreffend, dass „sehr selten der genaue Baubeginn einer Kirche, Kapelle oder Pfarrstelle, deren Existenz schon vor 1100 bekannt ist und ermittelt werden kann".

Wissenschaftliche Untersuchungen an Kirchenbauten Südsiebenbürgens haben eine lange Tradition in den deutschsprachigen Geschichtswissenschaften, jedoch wurde in den meisten Fällen das Gewicht auf architektonische und kunstgeschichtliche Aspekte gelegt. Kirchenbauten und -burgen wurden verschiedenen archäologischen Forschungen vor allem in den 1960er- bis 1980er-Jahren des 20. Jh.s unterzogen während umfangreicher Restaurierungsmaßnahmen an bedeutenden und wichtigen Objekten dokumentiert sind – so die Evangelische Stadtpfarrkirche Hermannstadt, die Evangelische Kirche Mühlbach, die Schwarze Kirche Kronstadt, die Römisch-Katholische Kirche Weissenburg etc.

Grundlagen

In den vergangenen 15 Jahren wuchs die Zahl der archäologischen Forschungen an mittelalterlichen Kirchenbauten Siebenbürgens sprunghaft an (s. Tab. 1 und Diagramm 3), da viele Restaurierungsmaßnahmen mit Geldern aus EU-Fonds finanziert werden konnten. In diesem Zusammenhang bestand die Möglichkeit, archäologische Erkenntnisse im Rahmen von Ausgrabungen zu den wichtigsten mittelalterlichen Stadtzentren und deren Kirchenbauten zu gewinnen: Weißenburg (Kathedrale Hl. Michael), Kronstadt (Schwarze Kirche), Klausenburg (Michaeliskirche), Hermannstadt (Stadtpfarrkirche), Schäßburg (Bergkirche). Hinzu kamen viele kleinere Projekte aus dem ländlichen Raum: die romanische Kirche von Fürstendorf (Acâș), die Kirchenburg Agnetheln (Agnita), die Kirchenburg Birthälm (Biertan), die Kirchenburg Scholten (Cenade), die romanische Kirche in Grosschenk (Cincu), die Kirchenburg Heltau (Cisnădie), die romanische Kirche in Mönchsdorf (Herina), die evangelische Kirche von Malmkrog (Mălâncrav), die Kirchenburg Reussmarkt (Miercurea Sibiului), die Kirchenburg Meschen (Moșna), die Burg von Broos (Orăștie), die Kirchenburg von Rosenthal (Ruja), die Kirchenburg Seligstadt (Seliștat), die Kirchenburg Scharosch (Șaroș pe Târnavă), die Kirchenburg von Kleinschelken (Șeica Mică) etc. (s. Tab. 1 und Karte 3) Jedoch wurden diese Ausgrabungen nicht immer von auf mittelalterliche Archäologie spezialisierten Archäologen ausgeführt, was unter anderem darauf zurückzuführen ist, dass aufgrund hierzulande fehlender nachhaltiger universitärer Vermittlung und Ausbildung bezüglich fokusierter mittelalterlicher Problemstellungen eben dieses Wissen auf theoretischer Ebene - unserer Meinung nach - unzureichend ausgebildet ist.

Verwaltungsrechtliche und ausbildungstechnische Aspekte

Der gesetzliche Rahmen zu archäologischen Untersuchungsmaßnahmen in Rumänien wurde beginnend mit den Jahren nach 2000 - durch Gesetze und Regierungsbeschlüsse festgelegt: Gesetz Nr. 422 vom 18. Juli 2001 zum Schutz historischer Baudenkmale (veröffentlicht im Amtsblatt Nr. 938 vom 20. November 2006); Regierungsbeschluss Nr. 43/2000 zum Schutz des archäologischen Kulturerbes und Erklärung nationaler archäologischer Schutzzonen (Amtsblatt Nr. 951/24.11.2006), Ministerialbeschluss Nr. 2072 vom 3. Juli 2000 zur Aufstellung des Archäologenregisters. Verwaltungsrechtlich werden archäologische Forschungen in Rumänien vom Kultusministerium durch die Kulturerbedirektion

genehmigt. Diese Direktion führt ihre Aufgaben mit Unterstützung der Nationalen Archäologiekommission aus, welche wiederum ein dem Kultusministerium untergeordnetes Beraterorgan darstellt, in dem Vertreter von Museen, Forschungsinstituten und Universitäten zusammengeschlossen sind.
Leider sind die gesetzlichen Vorschriften hinsichtlich Konservierung/ Restaurierung historischer Baudenkmale nicht ausreichend formuliert. Der Gesetzgeber sieht vor, dass der Bauherr präventive archäologische Untersuchungen vor den Restaurierungsmaßnahmen an Denkmalen durchzuführen hat. Die Praxis der letzten 20 Jahre hat jedoch gezeigt, dass diese gesetzlich vorgeschriebene Pflicht oft sogar absichtlich ignoriert wird.

Ein häufiger Grund für diese Situation ist der fehlende konstruktive Dialog zwischen den für die Restaurierungsprojekte verantwortlichen Architekten und den Archäologen. Beide stellen Berufsgruppen dar, deren Herausbildung diametral entgegengesetzt ist. Während die ersteren professionell organisiert sind und eine unüberhörbare Stimme besitzen, fehlt den letzteren die Unterstützung durch eine Berufsorganisation und ihre Meinung wird nur gelegentlich gefragt. Mit dem Ziel zur Schaffung eines derartigen Dialoges wurde am 28. Oktober 2016 in Klausenburg ein Runder Tisch mit dem Titel „Archäologie und Restaurierung. Ein Anreiz zur Rekonstruktion von Baudenkmalen" organisiert, an der neben den Mitgliedern der Nationalen Kommission für Archäologie auch mehrere lokale Experten aus dem Bereich der Denkmalpflege inklusive Architekten (allerdings in begrenzter Zahl) teilnahmen.

Das Fehlen eines integrierten Qualifikationssystems für Spezialisten, einer Theorie und einer einheitlichen Forschung führte dazu, dass nach 1990 die Fortsetzung des von Radu Popa initiierten Programms[1] systematischer archäologisch-historischer Untersuchungen der Mikroregionen ausgesetzt wurde. Derzeit werden ausschließlich gelegentliche Untersuchungen durchgeführt, die im Zusammenhang mit umfassenden Restaurierungsmaßnahmen großer Stadtzentren stehen (Weißenburg, Kronstadt, Klausenburg, Bistritz, Hermannstadt, Schäßburg, Mediasch) oder Restaurierungsprojekten zu verdanken sind, die an Kirchenbauten Südsiebenbürgens ausgeführt und vom Landeskonsistorium der Evangelischen Kirche A.B. Rumäniens koordiniert werden.

Archäologie an Kirchenbauten Südsiebenbürgens

Archäologische Forschungen an Kirchenbauten sind unerlässlich vor allem an jenen Denkmalen, deren geschichtliche Datierung vor dem 12. Jh. liegt, da schriftliche Quellen jener Zeit sehr spärlich sind oder ganz fehlen. Diese universelle Situation spiegelt sich im äußersten Westen Europas als auch in den entlegensten Ecken Russlands wider. Die Archäologie von kirchlichen Baudenkmalen bleibt trotz allem ein Zweig der Archäologie, der im Hinblick auf methodologische und theoretische Definitionen in vielen Ländern Europas in den Kinderschuhen steckt. In Schweden wurde anlässlich eines Symposiums in Aarhus/ Dänemark die archäologische Forschung von Kirchenbauten als separater Zweig der Archäologie erst 1981 identifiziert und anerkannt[2].

Heute ist jedes Baudenkmal auf dem Gebiet des südlichen Siebenbürgens per Defintition auch eine potentielle archäologische Ausgrabungsstätte. Um diese archäologisch aufzuarbeiten, bedarf es eines riesigen Arbeitsaufwandes, bei dem große Datenmengen erhalten werden können, die eine digitale Verarbeitung erforderlich machen. Aus diesem Grund ist es notwendig, systematisch und auf Basis eines gut ausgearbeiteten Konzepts vorzugehen, das eine gemeinsame Matrix für alle zu untersuchenden Denkmale vorsieht und zusammenfassend einheitliche Datenbanken schafft.

1 siehe R. POPA, Cnezatul Marei. Studii documentare și arheologice în Maramureșul istoric, Baia Mare, 1969; Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea, București, 1970; La începuturile evului mediu. Țara Hațegului, București, 1988.

2 P. CRABTREE, Medieval Archaeology: An Encyclopedia, New York: Garland Publishing, p. 336.

Der Architekt oder Erbauer einer Kirche wurde von mehreren Faktoren eingeschränkt und motiviert. Zuerst ist die Nutzungsfunktion des zu erbauenden Gebäudes zu nennen, welche die allgemeine Form und Aufteilung bestimmt. Zweitens ist es die Symbolfunktion, die das Gebäude zu tragen hatte, wobei die Ikonographie ihrerseits diejenige war, die spezifische Aspekte des Baus erfordern konnte. Es folgt die Technologie: die technischen Kapazitäten des Architekten und Erbauers, die Materialien und Werkzeuge, die verwendet werden konnten, bestimmten die endgültige Konstruktion des Baus. Nicht zuletzt sollte der angestrebte Stil eingehalten werden, der vom Architekten zwar frei gewählt werden konnte, aber sowohl von jenem, der den Bau in Auftrag gab, als auch vom Geist der jeweiligen Epoche beeinflusst wurde[3].

Die frühere archäologische Annäherung an Kirchenbauten war vor allem an die Antworten auf diverse Fragen gebunden: Wie alt ist die Kirche? Gibt es andere Bauphasen? Wurde sie verlassen? Gehörte sie der Gemeinde oder war sie in Familienbesitz?

Unserer Meinung nach muss die archäologische Herangehensweise an eine Kirche eng verbunden werden mit der Betrachtung des Verhältnisses zwischen ihr und den sie umgebenden Friedhof, des Verhältnisses zwischen dem Gebäudekomplex (das/die Gebäude, der Friedhof) und der zugehörigen Siedlung, mit einer Vergleichsanalyse der Gebäudedimensionen und der eventuellen Größe des Siedlungsorts. H. Stoepker, der die Geschichte und die Perspektiven der Kirchenarchäologie der Niederlande analysiert hat – ohne die Rolle eines ”orthodoxen” Vorgehens bei der archäologischen Kirchenuntersuchung in Frage zu stellen – argumentiert, dass die Zukunft dieser Disziplin eng an die Erforschung der Kirchen im Zusammenhang mit ihrer Umwelt gebunden ist.

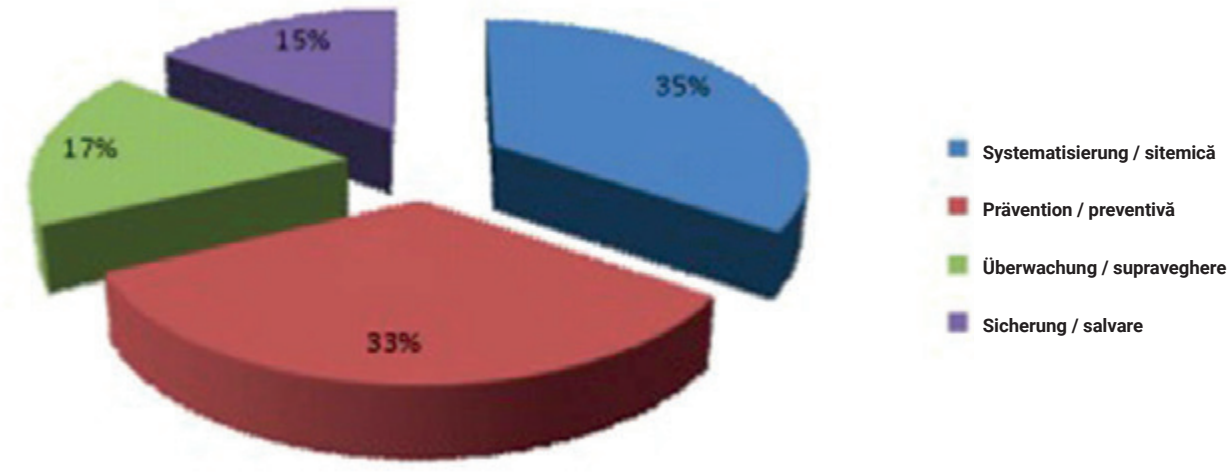

Diagramm 1: Situation archäologischer Untersuchungen an mittelalterlichen Ausgrabungsstätten 2000–2008 (überarbeitet nach Z.K. Pinter: ”Traditionen, Probleme und Perspektiven”)

Grafic 1: Situația cercetărilor arheologice în situri medievale – 2000–08 (prelucrare după Z.K. Pinter, Tradiții, probleme și perspective)

3 J. BLAIR, C. PYRAH, Church archaeology. Research directions for the future, London, 1996, p. 2.

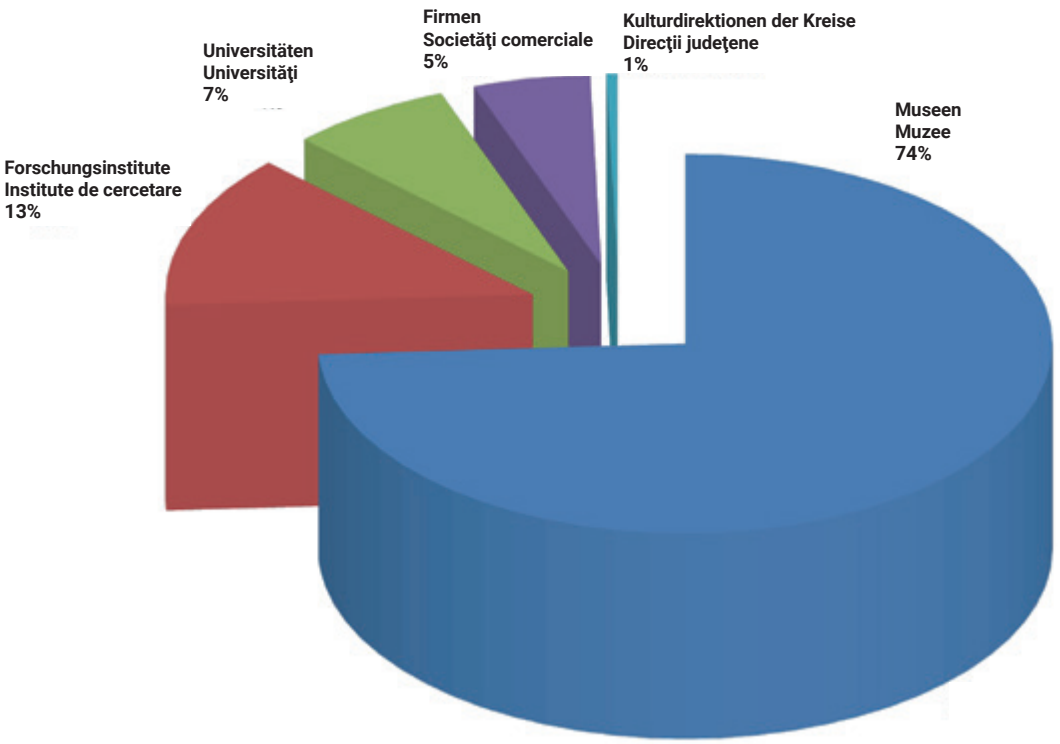

Diagramm 2: Aufteilung archäologischer Untersuchungen des Mittelalters auf unterschiedliche Institutionen (überarbeitet nach Z. K. Pinter: Traditionen, Probleme und Perspektiven)

Grafic 2: Situația repartizării cercetărilor arheologice medievale pe tipuri de instituții (prelucrare după Z.K. Pinter, Tradiții, probleme și perspective)

In diesem Sinne kann das Gewicht auf zwei Hauptprobleme verteilt werden:
a. Kirchenarchäologie als Teil der Architekturgeschichte im geografischen Kontext;
b. Kirchenarchäologie als Teil der Siedlungsarchäologie.[4]

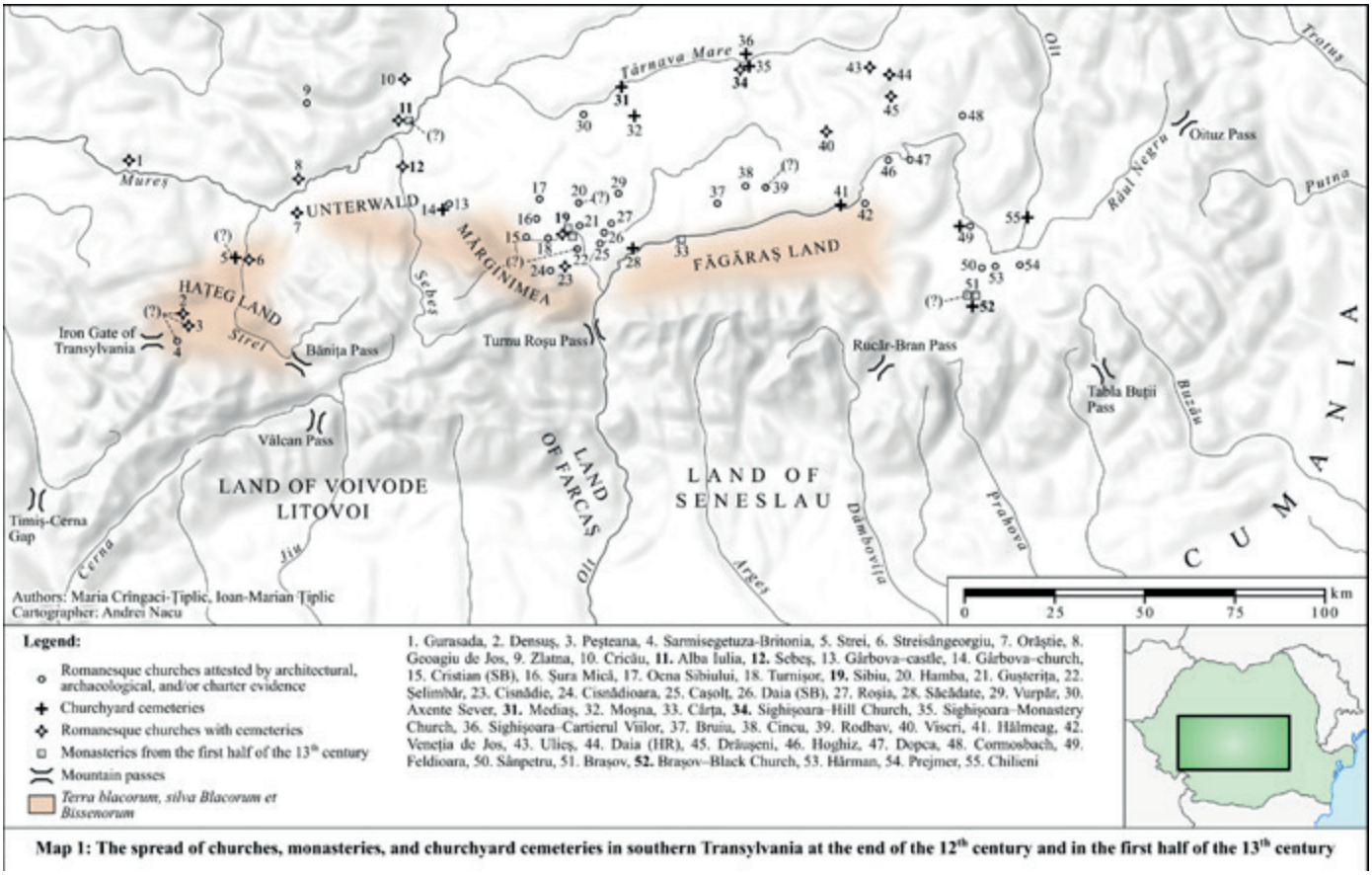
Im ersten Fall spielt das Verhältnis zwischen erhaltenen Kirchenbauten eines bestimmten Gebiets in einem bestimmten Zeitabschnitt und der Umgebung (landscape) eine Rolle, eine Herangehensweise, die für die regionale und überregionale Ebene (z.B. Erzbistümer, Bistümer, mittelalterliche Pfarrstellen) gilt. Die Hauptantwort dieser Methode ist mit der Frage verknüpft: Wie entwickelte sich die Christianisierung und die nachfolgende administrative Aufteilung der Kirche in diesem Gebiet?

Im zweiten Fall, der im Übrigen mit dem ersten in einem engen Zusammenhang steht, geht es um die lokale, bzw. unterregionale Herangehensweise, der Schwerpunkt liegt auf der Verbindung zwischen Kirche, Siedlung und Umgebung. Diese Methode kann auf drei Situationen bezogen werden, in denen die oben erwähnten drei Komponenten interagieren:

a. Kirche und Siedlung wurden gleichzeitig gegründet (z.B. Hermannstadt II – Romanische Basilika)
b. Die Kirche wurde später erbaut als die Siedlung, die schon vorher bestand (z.B. Mühlendorf / Moreşti)
c. Der Kirchenbau entstand in zeitlich größerem oder kleinerem Abstand zu dem der umliegenden Siedlungen (archäologisch nicht dokumentierter Fall in Siebenbürgen; Beispiele im Kreischgebiet – s. Rusu ”Biserici din județul Arad”, jedoch nicht archäologisch, sondern architektonisch und dokumentarisch belegt).

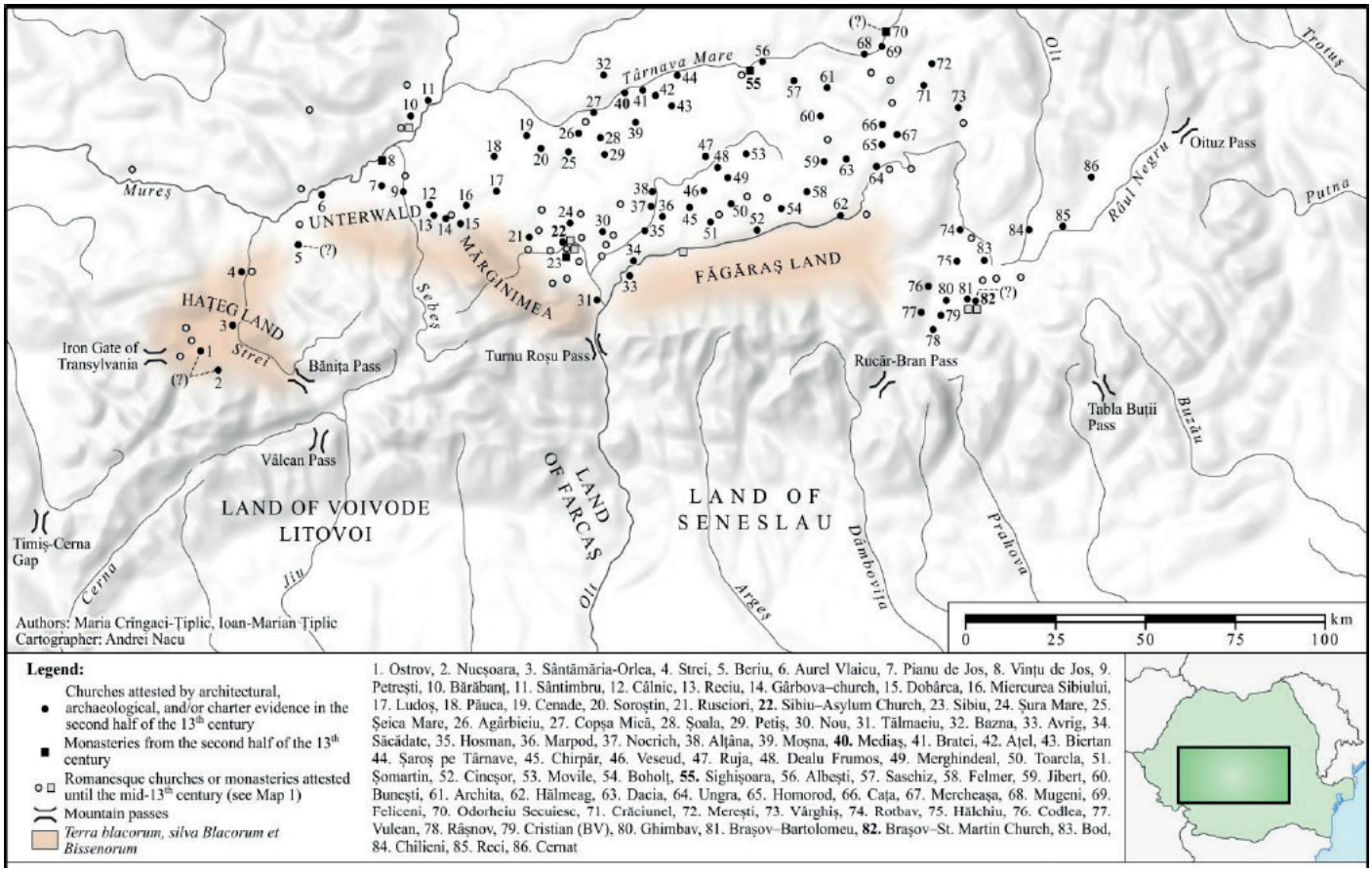
Diese Fälle sind anwendbar auf Gemeindekirchen, nicht aber auf private Kirchengebäude, die dem Adel des 12. Jh.s zuzuordnen sind, wie jene in Broos, Gergesdorf, Weissenburg, Hermannstadt I (Rotunde).

4 H. STOEPKER, Church Archaeology in the Netherlands. Problems, Prospects, Proposal, în: Medieval Archaeology in the Netherlands, p. 206.

Map 1: The spread of churches, monasteries, and churchyard cemeteries in southern Transylvania at the end of the 12th century and in the first half of the 13th century

Harta/ Karte 1

Harta/ Karte 2

Karte 1: Geografische Verbreitung romanischer Kirchenbauten im Süden Siebenbürgens bis zur ersten Hälfte des 13. Jh. (nach Maria Crîngaci Țiplic, Ioan Marian Țiplic, The Southern Transylvania in the 13th century, a Border between Catholic Space and Non-Catholic Space, în Arhin. I. Medieval Changing Landscape: Settlements, Monasteries and Fortifications, Sibiu, 2016, p. 153).

Harta 1: Răspândirea geografică a bisericilor romanice din sudul Transilvaniei până în prima jumătate a secolului al 13-lea (după Maria Crîngaci Țiplic, Ioan Marian Țiplic, The Southern Transylvania in the 13th century, a Border between Catholic Space and Non-Catholic Space, în Arhin. I. Medieval Changing Landscape: Settlements, Monasteries and Fortifications, Sibiu, 2016, p. 153).

Karte 2: Geografische Verbreitung romanischer Kirchenbauten im Süden Siebenbürgens in der zweiten Hälfte des 13. Jh. (nach Maria Crîngaci Țiplic, Ioan Marian Țiplic, The Southern Transylvania in the 13th century, a Border between Catholic Space and Non-Catholic Space, în Arhin. I. Medieval Changing Landscape: Settlements, Monasteries and Fortifications, Sibiu, 2016, p. 154).

Harta 2: Răspândirea geografică a bisericilor romanice din sudul Transilvaniei în a doua jumătate a secolului al 13-lea (după Maria Crîngaci Țiplic, Ioan Marian Țiplic, The Southern Transylvania in the 13th century, a Border between Catholic Space and Non-Catholic Space, în Arhin. I. Medieval Changing Landscape: Settlements, Monasteries and Fortifications, Sibiu, 2016, p. 154).

Stand der archäologischen Forschungen an Baudenkmalen Südsiebenbürgens

Erste archäologische Untersuchungen im Rahmen eines umfassenden Forschungsprojektes eines historischen Raumes betrafen die Adels- und Kirchensitze im Hatzeger Land unter der Leitung von Radu Popa sowie die Ausgrabungsstätten Strei und Streisîngiorgiu. Leider verhinderte das verfrühte Ableben von Radu Popa einen engeren Zusammenschluss des Teams und die Weiterführung des Projekts, wobei trotz allem vorzeigbare Resultate im Bereich der historiografischen Analysen entstanden von I. A. Pop[5], A. A. Rusu[6] oder auf archäologischem Niveau von V. Eskenassy (Cetatea de Colț), A. A.Rusu (Densuș, Mălăești, Nălați, Răchitova, Subcetate), Z. K. Pinter, I. M. Țiplic, M. Căstăian (Râu de Mori).

Archäologische Forschungen an Baudenkmalen im Hatzeger Land fanden in den letzten 30 Jahren vor allem im Rahmen von geplanten Restaurierungsmaßnahmen an Adels- oder Kirchensitzen statt, die in den touristischen Verkehr eingebunden werden sollten. Unglücklicherweise wurden nicht alle dieser Projekte zum Vorteil des Baudenkmals beendet (z.B. Mălăești, Clopotiva) oder sie wurden gar nicht zu Ende geführt (Bsp. Râu de Mori).

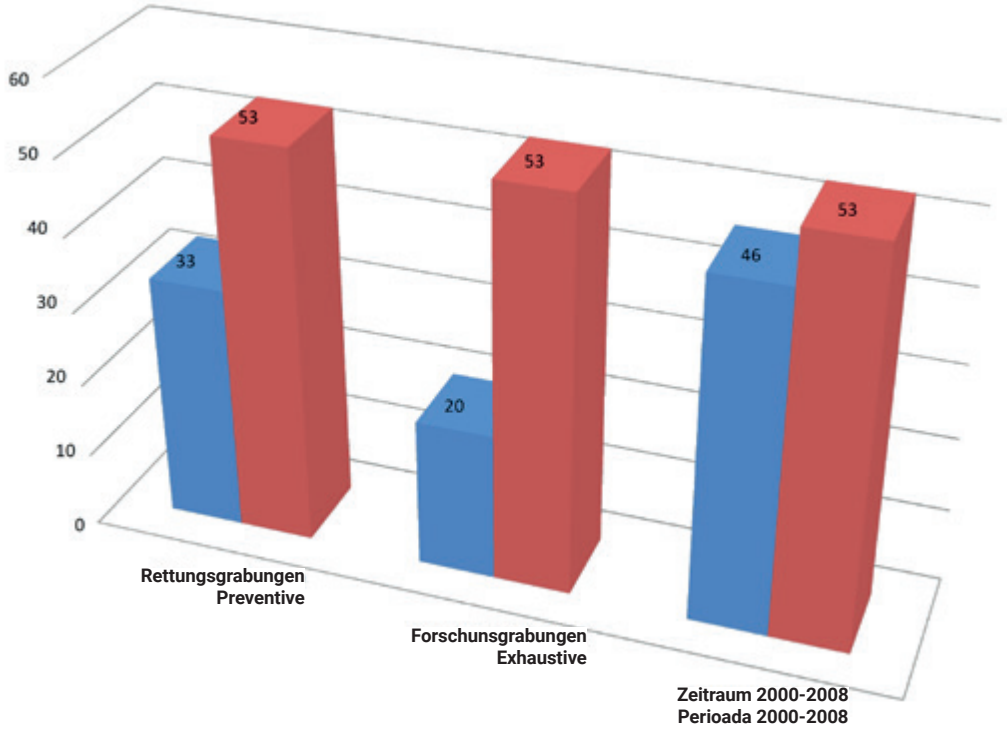
Das aufwändigste Restaurierungsprojekt im Zusammenhang mit einer Ausgrabungsstätte auf einem ehemals adligen Grund stellten die Maßnahmen an der Burganlage von Weißenburg dar. Dieses mit EU-Geldern finanzierte Projekt, dessen Fertigstellung fast die gesamte Burganlage betraf, wurde nicht durch ein entsprechendes Archäologie-Forschungsprojekt begleitet, was dem Umfang der Restaurierungsmaßnahmen hätte entsprechen müssen. Es führte zur rein mechanischen Entsorgung von Tausenden Kubikmetern Erde in Bereichen, in denen wichtige Befunde als Informationsträger zur römischen und mittelalterlichen Geschichte dieses Siedlungsbereiches und Gebäudekomplexes vermutet werden konnten.

Auf diese Weise ist die Chance, heute dort noch eventuelle archäologische Daten zu erhalten, für immer verloren. Zu erwähnen bleiben die Rettungsgrabungen, die die aufgefundenen Nekropolen im heutigen Stadtgebiet von Weißenburg, bzw. im angrenzenden Stadtrandbereich betrafen (durchgeführt von M. Blăjan, A. Dragotă[7]), sowie die Forschungsgrabungen anlässlich der Restaurierungsmaßnahmen an der Römisch-Katholischen Kathedrale von Weißenburg (durchgeführt von R.R. Heitel, Daniela Marcu Istrate). Die letzteren ergaben zusätzliche Daten sowohl hinsichtlich der planimetrischen Entwicklung des Baudenkmals,

5 I. A. POP, A. A. RUSU, I. DRĂGAN, Izvoare privind evul mediu românesc. Ţara Haţegului în secolul al XV-lea (1402–1473) , vol. I, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 19892 P. CRABTREE, Medieval Archaeology: An Encyclopedia, New York: Garland Publishing, p. 336.

6 A. A. RUSU, Ctitori şi biserici din Ţara Haţegului până în anul 1700, Satu Mare, 1997.

7 M. BLĂJAN, A. POPA, Cercetările arheologice de la Alba Iulia - „ Staţia de Salvare ”, în : Materiale şi Cercetări Arheologice, XV, 1983, 375–380 ; A. DRAGOTĂ, Aspecte de multiculturalitate spirituală: rit şi ritual funerar în Transilvania şi Europa centrală şi de sud-est (secolele IX–XI), Alba Iulia, 2006.

Grafic 3. Situația privind cercetările arheologice la monumente ecleziastice din sudul Transilvaniei

Diagramm 3: Stand der archäologischen Forschungen an Kirchengebäuden Südsiebenbürgens

als auch zur Ergänzung des Kenntnisstands die ersten kirchlichen Bauten des Mittelalters der Siedlung Weißenburg betreffend: die Rotunde und die Kirche mit byzantinischem Grundriss.[8]

Ein bedeutendes archäologisches Forschungsprojekt wurde als mehrjähriges Projekt an der romanischen Rundkapelle von Gergesdorf / Geoagiu durchgefuhrt, eines der frühesten sakralen Bauten auf dem Gebiet Siebenbürgens (Gh. Petrov[9]). Dieses Projekt resultierte aus dem archäologischen Forschungsprojekt der Burg von Broos / Orăștie, das Anfang der 1990er-Jahre im Rahmen eines der ersten Restaurierungsprojekte eines mittelalterlichen Gebäudekomplexes nach dem Fall des kommunistischen Regimes durchgeführt wurde. Die Forschungen an der Brooser Burg fanden ununterbrochen bis ins Jahr 2000 unter der Leitung von Z. K. Pinter[10] statt, anlässlich derer auch die Rotunde wiederentdeckt wurde. Ein Befund, der eine wissenschaftliche Diskussion zur Rolle sakraler Privatbauten im sächsisch besiedelten Territorium auslöste. Unter den archäologisch erforschten Rundkirchen ist diese die einzige, deren Datenstand umfassend publiziert wurde, während jener von Hermannstadt, bei der unterschiedliche Teams an den Grabungen beteiligt waren, nur teilweise und kurzgefasste Publikationen in Form archäologischer Berichte zuteil wurden[11] und die von Schäßburg, die nur eine kurze Erwähnung ohne weitere Details im Rahmen einer archäologischen Studie fand, da die Ergebnisse noch nicht veröffentlicht wurden.

8 D. MARCU ISTRATE, Erdély ezeréves püspöksége. A Gyulafehérvári Szent Mihály Székesegyház és Érseki Palota. régészeti kutatása 2000–2008 / Thousand Years of the Diocese of Transylvania. The Archaeological Investigation of the Saint Michael Cathedral and of the Archiepiscopal Palace in Alba Iulia 2000–2008 / Episcopia Romano-catolică a Transilvaniei: 1000 de ani de existență. Cercetarea arheologică a Catedralei Sfântul Mihai și a Palatului Arhiepiscopiei din Alba Iulia 2000–2008, T. L. ALAPÍTVÁNY, Budapest, 2010

9 G. PETROV, Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din complexul medieval de la Geoagiu de Jos, jud. Hunedoara (campaniile din 1993, 1994, 1995), în Acta Musei Napocensis, 33/I, 1996, pp. 403–4142 P. CRABTREE, Medieval Archaeology: An Encyclopedia, New York: Garland Publishing, p. 336

10 Z. K. PINTER, Die Rotunde in Broos/Orăştie (Kreis Hunedoara), in Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 54/2011

11 P. MUNTEANU-BEŞLIU, N. RODEAN, A. GEORGESCU, în Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania anului 2000, p. 471 sqq; Z. K. PINTER, I. M. ŢIPLIC, în Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania anului 2002, 2003, p. 284–285; D. MARCU ISTRATE, în Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania anului 2006, 2007, p. 44–50

Ein weiterer in Südsiebenbürgen verbreiteter Baustil war der meist klein dimensionierter Kirchen mit halbkreisförmigen Apsiden, die im Rahmen archäologischer Forschungen ans Licht gebracht wurden. Dieser Typus wurde – nach M. E. Țiplic – vorrangig von Grafen genutzt und war ursprünglich Privatkapelle / Familienkapelle, auffindbar in Kelling / Câlnic, Weisskirch / Albeşti[12], Frauendorf / Axente Sever (s. Karte 2); diese wurden in die zweite Hälfte des 13. Jh.s. datiert. Leider wurden diese nie aufschlussreich archäologisch untersucht oder die Ergebnisse solcher Untersuchungen wurden nie veröffentlicht[13]. Hierzu zählen die Kirchen von Deutsch-Weisskirch / Viscri[14] und Draas / Drăuşeni (?)[15], deren Datierung allerdings viel früher, in der Mitte des 12. Jh.s., liegt, und deren ursprüngliche Nutzung schwer einschätzbar ist.

Man kann für das 13. Jh. sagen, dass die wichtigste Besonderheit die von sächsischen Siedlern errichteten Kirchen waren. Dreischiffige Kirchen mit drei bis fünf Jochen[16], bei denen an das Mittelschiff im Osten ein quadratischer Chor mit halbkreisformiger Apsis anschließt. Eine Ausnahme dieser Grundrissform stellt die erste Bauphase der Evangelischen Kirche von Mühlbach / Sebeş-Alba dar (s. Karte 2). Hier ist das Hauptschiff von kurzen Seitenpfeilern abgetrennt, deren Breite teilweise die Stärke der Wände überschreitet (Michelsberg / Cisnădioara, Heltau / Cisnădie, Kirchberg / Chirpăr, Hammersdorf / Guşteriţa, Marienburg / Feldioara).

Die archäologischen Forschungen in Hermannstadt, die von schriftlichen, kartografischen und/oder architektonischen Quellen unterstützt werden, konnten den Befund der ersten romanischen Pfarrkirche der sächsischen Siedler nachweisen, die volumetrisch in etwa der gotischen am Huetplatz entspricht (s. Tabelle und Karte Nr. 100), sowie den sie umgebenden Friedhof, weitere fünf von sechs im Stadtgebiet Hermannstadt urkundlich belegte mittelalterliche Klöster, drei von vier bis fünf auf dem Huetplatz urkundlich erwähnte Kapellen und zwei in der Nähe des Großen Rings. Die Fachliteratur ist noch von Unklarheiten durchsetzt betreffend der Identitäten und geografischen Identifikationen dieser Klöster und Kapellen.

Für andere im sächsischen Siedlungsgebiet vorhandene Städte (Mühlbach, Mediasch, Schäßburg, Kronstadt) existieren leider keine derart zusammenfassende Studien, da hier nur punktuelle Untersuchungsergebnisse vorliegen wie im Falle Kronstadt (Schwarze Kirche, Martinskirche), Mühlbach (Evangelische Pfarrkirche) oder Schäßburg (Bergkirche). Von allen städtischen Kirchenbauten ist die Bergkirche Schäßburg die einzige, die eine umfassende und abgeschlossene Restaurierungsmaßnahme erfuhr, die von der Stiftung Restauro Messerschmidt aus Deutschland und vom rumänischen Kultusministerium finanziert wurde.

Die Untersuchungen an Stadtkirchen Südsiebenbürgens wurden nicht im Rahmen eines einheitlichen Gesamtprojektes ausgeführt, so dass die Untersuchungsmethoden von Bau

12 G. BALTAG, Sighișoara înainte de Sighișoara, 2000, p. 219

13 P. MUNTEANU-BEŞLIU, Cercetării arheologice la biserica fortificată şi la cimitirul de la Axente Sever (Frauendorf, Assonyfalva, Frâua), judeţul Sibiu, în Petre MUNTEANU BEŞLIU, Biserici dispărute, biserici pustiite, biserici regăsite, Sibiu, 2018, pp. 76–89; R. R. HEITEL, Cetatea Câlnic, București, 1968

14 Der erste Sakralbau von Deutsch-Weisskirch war eine Hallenkirche von kleinen Ausmaßen, die aus einfacher Halle und eigenständiger halbrunder Apsis bestand (Gesamtlange 13,5 m, davon Lange der Halle 9,8 m, während die Breite zwischen 8 m (Ostseite) und 7,8 m (Westseite) variiert. (s. M. DUMITRACHE, Evoluţia cetăţii ţărăneşti de la Viscri, jud. Braşov, în lumina cercetărilor arheologice şi de arhitectură, Bucureşti, 1981, p. 257)

15 Die Maße der Hallenkirche ergeben sich folgendermaßen: innere Hallenmaße 5,8 x 5,2 mm, ostseitig mit eingenständiger halbkreisformiger Apsis von 3,2 m Breite und 2,7 m Tiefe, mit einem kleinen quadratischen Turm westseitig mit Innenmaßen von 1,3 m. Gesamtlänge der Hallenkirche war 12,5 m und Gesamtbreite wahrscheinlich 7,2 m. (s. M. DUMITRACHE, Cetatea sătească din Drăuşeni, Jud. Braşov, Ansamblu de arhitectură medievală. Cercetări arheologice 1973–1977, în: Cercetări Arheologice, 3/1979, pp. 155–198)

16 Ausnahme dieser Regel sind zwei Kirchen: die von Michelsberg / Cisnădioara, wo das zweijochige Schiff fast quadratischen Grundriss besitzt und jene von Grosschenk / Cincu, deren rechteckiger Grundriss durch ein ostseitiges Joch zwischen den Kapellen der beiden Türme verlängert wird (s. mehr Details bei P. NIEDERMAIER, Der mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreischgebiet, Teil I. Die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241, Heidelberg, 1996, p. 16–18)

zu Bau differieren, was zu manchmal schwer abgleichbaren fragmentarischen Informationen führte. Andererseits ist die Verstreuung der archäologisch relevanten Daten dieser Baudenkmale ein Faktor, der den Mangel an Einstimmigkeit in den Untersuchungen aufzeigt. Für Mühlbach und Schäßburg, obwohl diese umfangreich untersucht wurden, existieren bis heute keine veröffentlichten zusammenfassenden Monographien. Die einzige städtische Kirche Südsiebenbürgens, die sich erhöhter und konstanter Aufmerksamkeit mit fast systematischer Publikation der archäologischen Untersuchungsergebnisse erfreuen konnte, war die Stadtpfarrkirche Hermannstadt.

Die archäologische Forschung an Kirchen im ländlichen Raum, obwohl quantitativ bedeutend, besitzt einen noch geringeren Publikationsgrad der Ergebnisse als die der Stadtkirchen. Obwohl an einigen Dutzend Kirchen mehr oder weniger große Restaurierungsmaßnahmen durchgeführt wurden, gibt es sehr wenige monographische Veröffentlichungen. Ein bildhaftes Beispiel für die Publikation der Ergebnisse archäologischer Forschung haben wir an der Kirche von Draas, wo die Ausgrabungen mit Unterbrechungen in mehreren Etappen innerhalb von 30 Jahren stattfanden und deren Ergebnisse größtenteils unbekannt blieben.

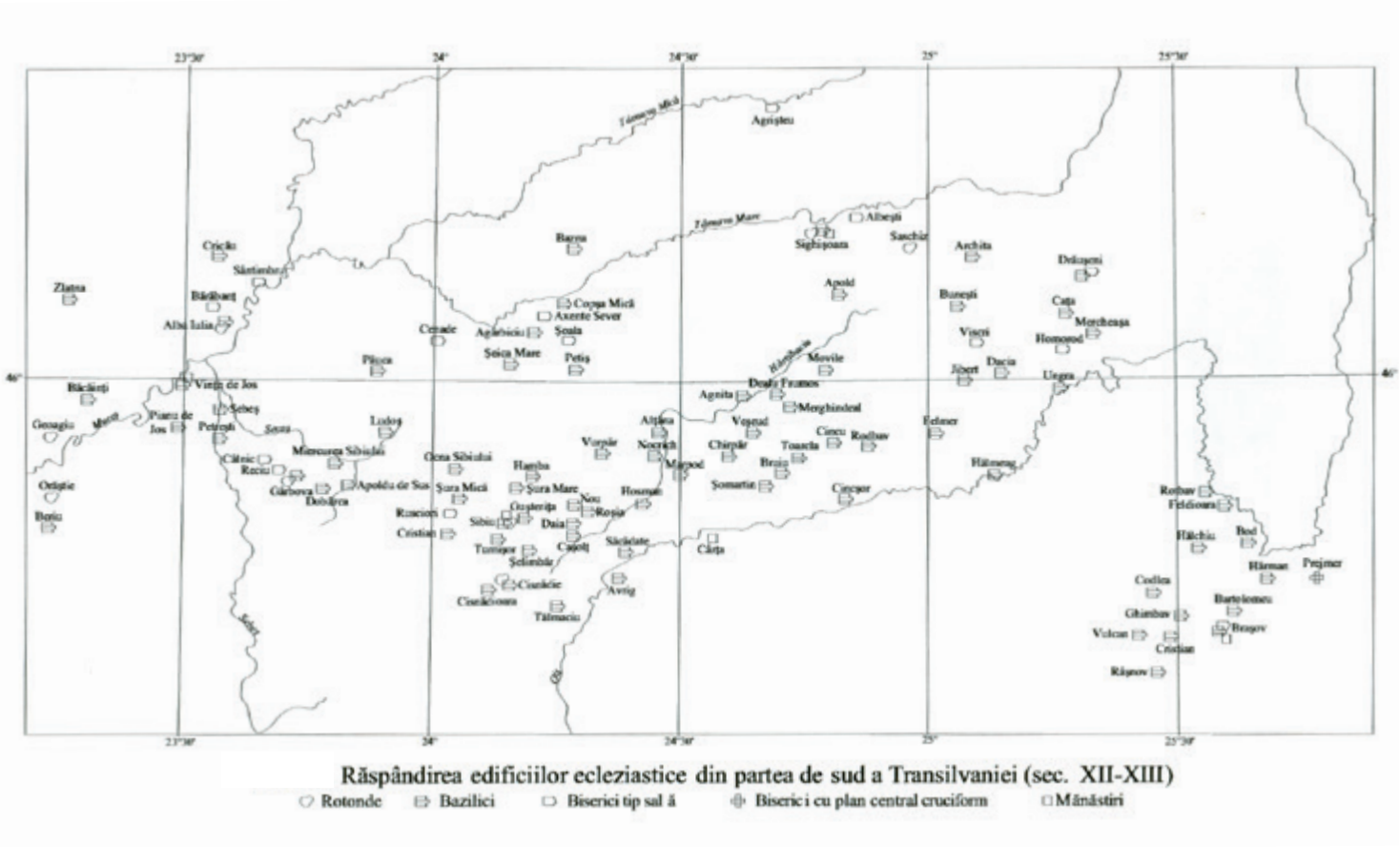
Zurzeit werden Restaurierungsmaßnahmen an wichtigen kirchlichen Baudenkmalen geplant oder durchgeführt wie: Kirchenburg Agnetheln, Kirchenburg Birthälm, Romanische Basilika von Grosschenk, Kirchenburg Heltau, Kirchenburg Reussmarkt, Kirchenburg Meschen, Kirchenburg Seligstadt, Kirchenburg Kleinschelken etc. In Folge dieser Projekte sind eine Reihe von archäologischen Untersuchungen in Planung / Ausführung, die maßgebliche Informationen zur Kirchengeschichte der Siebenbürger Sachsen zwischen dem 12. und 16. Jh. liefern werden.

Anstelle einer Schlussfolgerung

Die bedeutende Menge an Informationen, die bei archäologischen Forschungen im Rahmen von Rettungs- und Forschungsgrabungen an Kirchenbauten Südsiebenbürgens erhalten werden konnte, benötigt dringend eine einheitliche Auswertung und Integration in eine gemeinschaftliche Datenbank. Gleichzeitig müssen die Planungen zu archäologischen Untersuchungen an Gebäudekomplexen vereinheitlicht werden und sollten von einem Grundschema ausgehen, das etappenweise, in Abhängigkeit des durchzuführenden Gesamtprojekts, angewendet werden kann.

Schon während der Konzeption und Planung sollte eine gemischte Expertengruppe (Architekt, Ingenieur, Archäologe, Mikrobiologe, Restaurator) zusammengestellt werden, die für alle am Projekt Beteiligten einen gegenseitig vorteilhaften Dialog führen kann: Auftraggeber, ausführende Firma, Gemeinde. Dadurch können Situationen vermieden werden, die dazu führen, dass die Restaurierungsergebnisse am Baudenkmal in schlechtem Licht erscheinen. Ein Beispiel für tragisch beendete Restaurierungen stellen die Projektierungs- und Ausführungsergebnisse sowie der touristische Zugang an der Burganlage Marienburg dar (s. Foto 1-2).

Die Erstellung von Datenbanken für jeden Gebäudekomplex, die Verknüpfung dieser Daten und die Veröffentlichung monographischer Studien müssen Möglichkeiten darstellen, die von allen genutzt werden sollten, die sich mit der Erforschung der Kirchenbauten beschäftigen. Neuerdings existieren einige kleinere Projekte, die sich der Geschichte, dem Inventar, der Architektur oder der Ikonographie von Kirchengebäuden widmen und Informationen liefern (www.varak.hu, www.medievistica.ro, www.arhin.ro), aber diese stellen keine wirklichen verknüpften Datenbanken dar, sondern sind voneinander unabhängige Initiativen.

Harta 3. Răspândirea edificiilor ecleziastice din partea de sud a Transilvaniei (sec.XII-XIII)

Karte 3. Verbreitung der kirchlichen Bauten in Südsiebenbürgen (XII-XIII Jahrhundert)

Rotunde = Rotunde

Bazilici = Basiliken

Biserici tip sală = Hallenkirchen

Biserici cu plan centrul cruciform = Kreuzkirchen

Mănăstiri = Klöster

Abb. 1: Marienburg – Luftbild während der Restaurierung

Fig. 1: Feldioara - imagine aeriană din timpul lucrărilor de restaurare

Abb 2: Marienburg – Burginneres nach Beendigung der Restaurierung

Fig. 2: Feldioara – interiorul cetății după finalizarea restaurării

Tab 1: Liste der archäologischen Untersuchungen an Kirchenbauten Südsiebenbürgens

Tab. 1. Lista cu cercetările arheologice la monumente ecleziastice din sudul Transilvaniei

NR.	LOCALITATE / ORT-SCHAFT	PUNCT/ GEBÄUDE	TIP DE CERCETARE ARHEOLOGICĂ/ ART DER ARCHÄOLOGISCHEN UNTERSUCHUNG	AN DE DESFĂȘUR-ARE/ JAHR DER DURCH-FÜHRUNG	COORDONATOR/ LEITUNG
1.	Agnita/ Agnetheln	Biserica fortificată/ Kirchenburg	preventivă/ präventiv	2018	Ioan Marian Țiplic
2.	Alba Iulia/ Weißenburg	Catedrala romano-catolică/ Römisch-Katholische Kathedrale	sistematică/ systematisch	1983–1985	Radu R. Heitel
			preventivă/ präventiv	2000–2010	Daniela Marcu Istrate
3.	Alma Vii/ Almen	Biserica fortificată/ Kirchenburg	preventivă/ präventiv	2016	Despina și Andrei Măgureanu
4.	Axente Sever/ Frauendorf	Biserica fortificată/ Kirchenburg	preventivă/ präventiv	2005–2006	Petre Munteanu Beșliu
5.	Biertan/ Bierthälm	Biserica fortificată/ Kirchenburg	preventivă/ präventiv	2012	Ioan Marian Țiplic
6.	Bod/Brenndorf	Biserica evanghelică/ Evangelische Kirche	preventivă/ präventiv	2007, 2013	?
7.	Brateiu/Pretai	Biserica fortificată/ Kirchenburg	preventivă/ präventiv	2015	?
8.	Brateiu/Pretai	Kirchenburg	präventiv	2015	?
9.	Brădeni/ Henndorf	Biserica fortificată/ Kirchenburg	preventivă/ präventiv	2005	Petre Munteanu Beșliu
10.	Brașov/ Kronstadt	Biserica Neagră/ Schwarze Kirche	preventivă/ präventiv	2017	Daniela Marcu Istrate
		Biserica Sf. Martin/ Martinskirche	preventivă/ präventiv	2008–2009	Daniela Marcu Istrate
		Sf. Bartolomeu/ Bartholomeuskirche	preventivă/ präventiv	2008	Daniela Marcu Istrate
13.	Brădeni/ Hendorf	Biserica evanghelică/ Evangelische Kirche	preventivă/ präventiv	2005	Petre Munteanu Beșliu
14.	Cașolț/ Kastenholz	Biserica de pe deal/ Bergkirche	sistematică/ systematisch	2007–2010	Ioan Marian Țiplic
15.	Câlnic/ Kelling	Cetate/ Burg	sistematică/ systematisch	1968	Radu R. Heitel
		Biserica parohială evanghelică/ Evangelische Pfarrkirche	preventivă/ präventiv	2018	Maria Emilia Țiplic
17.	Cârța/Kerz	Mănăstirea cisterciană/ Zisterzienserkloster	sistematică/ systematisch	1981–1985	Martin Rill, Thomas Nägler
18.	Cenade/ Scholten	Biserica fortificată/ Kirchenburg	preventivă/ präventiv	2000–2001, 2003, 2005	Ioan Marian Țiplic, Maria Emilia Țiplic
19.	Cincu/ Grosschenk	Bazilica romanică/ Romanische Basilika	preventivă/ präventiv	2018	Ioan Marian Țiplic
20.	Cisnădie/ Heltau	Biserica fortificată/ Kirchenburg	preventivă/ präventiv	2017	Ioan Marian Țiplic
21.	Cisnădioara/ Michelsberg	Bazilica romanică/ Romanische Basilika	sistematică/ systematisch	1965–1966	Radu R. Heitel
22.	Codlea/Zeiden	Biserica fortificată/ Kirchenburg	preventivă/ präventiv	2006	Daniela Marcu Istrate
23	Cricău/Krakau	Bazilica romanică/ Romanische Basilika	sistematică/ systematisch	1961, 1965–1966	Radu R. Heitel

NR.	LOCALITATE / ORTSCHAFT	PUNCT/ GEBÄUDE	TIP DE CERCETARE ARHEOLOGICĂ/ ART DER ARCHÄOLOGISCHEN UNTERSUCHUNG	AN DE DESFĂȘURARE/ JAHR DER DURCHFÜHRUNG	COORDONATOR/ LEITUNG
24.	Dealul Frumos/ Schönberg	Biserica fortificată/ Kirchenburg	preventivă/ präventiv	2009	Daniela Marcu Istrate
25.	Drăușeni/Draas	Biserica fortificată/ Kirchenburg	preventivă/ präventiv	1973–1977	Maria Dumitrache
				1993–1996	Daniela Marcu Istrate
27.	Dumbrăveni/ Elisabethstadt	Biserică/ Kirche	sistematică/ systematisch	1989–1990	Petre Munteanu Beșliu
28.	Feldioara/ Marienburg	Cetate/ Burg	sistematică/ systematisch	1990–1996	Radu Popa, Adrian Ioniță
		Biserica fortificată/ Kirchenburg	sistematică/ systematisch		Adrian Ioniță, Daniela Marcu Istrate
30.	Gârbova/ Urwegen	Biserica de pe deal/ Bergkirche	sistematică/ systematisch	1972	Radu R. Heitel
31.	Geoagiu/ Gergesdorf	Rotondă/ Rotunde	sistematică/ systematisch	1992–1999	Gheorghe Petrov
32.	Hălmeag/ Halmagen	Biserică/ Kirche	preventivă/ präventiv	2006–2007, 2016	Daniela Marcu Istrate
33.	Hărman/ Honigberg	Biserica fortificată/ Kirchenburg	sistematică/ systematisch	1970	Mariana Dumitrache
34.	Homorod/ Hamruden	Biserica fortificată/ Kirchenburg	preventivă/ präventiv	2018	Daniela Marcu Istrate
35.	Mălâncrav/ Malmkrog	Biserică/ Kirche	preventivă/ präventiv	2003	Zeno Karl Pinter
36.	Mediaș/ Mediasch	Biserica fortificată/ Kirchenburg	sistematică/ systematisch	1971–1973	Mariana Dumitrache
37.	Meșendorf/ Meschendorf	Biserica fortificată/ Kirchenburg	preventivă/ präventiv	2013	?
38.	Merghindeal/ Mergeln	Biserica fortificată/ Kirchenburg	sistematică/ systematisch	1976–1978	Mariana Dumitrache
39.	Miercurea Sibiului/ Reussmarkt	Biserica fortificată/ Kirchenburg	preventivă/ präventiv	2018	Zeno Karl Pinter, Maria Emilia Țiplic
40.	Moșna/ Meschen	Biserica fortificată/ Kirchenburg	preventivă/ präventiv	1999	Daniela Marcu Istrate
41.	Orăștie/Broos	Cetate/ Burg	sistematică/ systematisch	1990–2000	Zeno Karl Pinter
		Mănăstirea franciscană/ Franziskanerkloster	sistematică/ systematisch	2005	Zeno Karl Pinter
43.	Prejmer/ Tartlau	Biserica fortificată/ Kirchenburg	sistematică/ systematisch	1960–1970	?
44.	Râșnov/ Rosenau	Cetate/ Burg	preventivă/ präventiv	1971–1980	Florea Costea
				1998–2001	Adrian Andrei Rusu
				2005	Angel Istrate
47.	Ruja/Roseln	Biserica fortificată/ Kirchenburg	preventivă/ präventiv	2002, 2003	Zeno Karl Pinter
48.	Rupea/Reps	Cetate/ Burg	preventivă/ präventiv	2005	Ioan F. Pascu
49.	Saschiz/Keisd	Biserică/ Kirche	sistematică/ systematisch	1999–2000, 2010	Daniela Marcu Istrate
		Cetate/ Burg	preventivă/ präventiv	1999–2000	Daniela Marcu Istrate

NR.	LOCALITATE / ORTSCHAFT	PUNCT/ GEBÄUDE	TIP DE CERCETARE ARHEOLOGICĂ/ ART DER ARCHÄOLOGISCHEN UNTERSUCHUNG	AN DE DESFĂȘURARE/ JAHR DER DURCHFÜHRUNG	COORDONATOR/ LEITUNG
51.	Săcădate/ Sakadat	Biserica romanică/ Romanische Kirche	preventivă/ präventiv	1968	Radu R. Heitel
52.	Sîntimbru/ Emerichsdorf	Biserica gotică/ Gotische Kirche	preventivă/ präventiv	2002–2004	Marius Ciută
53.	Sebeș/' Mühlbach	Biserica fortificată/ Kirchenburg	preventivă/ präventiv	1960–1962	Radu R. Heitel
54.	Seliștat/ Seligstadt	Biserica fortificată/ Kirchenburg	preventivă/ präventiv	2018	Ioan Marian Țiplic
55.	Sibiu/ Hermannstadt	Biserica azilului/ Spitalskirche	sistematică/ systematisch	1988, 1990–1997, 2002	Petre Munteanu Bește
		Biserica parohială evanghelică/ Evangelische Stadtpfarrkirche	preventivă/ präventiv	2001, 2012, 2015	Ioan Marian Țiplic
				2006, 2018	Daniela Marcu Istrate
		Rotondă/ Rotunde	preventivă/ präventiv	2000	Petre Munteanu Bește
				2002	Zeno Karl Pinter
				2006	Daniela Marcu Istrate
		Capela Sf. Iacob–Piața Huet/ Kapelle Hl. Jakob, Huetplatz	preventivă/ präventiv	2000	Ioan Marian Țiplic
		Mănăstirea dominicană/ Dominikanerkloster	preventivă/ präventiv	2003	Ioan Marian Țiplic
		Mănăstirea Franciscană/ Franziskanerkloster	preventivă/ präventiv	1991	Petre Munteanu Bește
64.	Sighișoara/ Schässburg	Biserica din Deal/ Bergkirche	preventivă/ präventiv	1998–2001	Daniela Marcu Istrate
		Biserica Mănăstirii/ Klosterkirche	preventivă/ präventiv	2005	Daniela Marcu Istrate
66.	Șaroș pe Târnava/Scharosch	Biserica fortificată/ Kirchenburg	preventivă/ präventiv	2018	Ioan Marian Țiplic
67.	Șeica Mică/ Kleinschelken	Biserica fortificată/ Kirchenburg	preventivă/ präventiv	2018	Ioan Marian Țiplic
68.	Turnișor/ Neppendorf	Biserică/ Kirche	preventivă/ präventiv	1986	Martin Rill
69.	Valea Viilor/ Wurmloch	Biserica fortificată/ Kirchenburg	preventivă/ präventiv	1970	Mariana Dumitrache
70.	Vințu de Jos/ Winzendorf	Mănăstirea dominicană – Castelul Martinuzzi/ Dominikanerkloster / Martinuzzi–Schloss	sistematică/ systematisch	1991–1999	Adrian Andrei Rusu
71.	Viscri/ Deutsch–Weißkirch	Kirchenburg	preventivă/ präventiv	1970–1971	Mariana Dumitrache
72.	Zlatna/ Kleinschlatten	Kirche (aktuell orthodox)	preventivă/ präventiv	1992	Gheorghe Petrov

Keywords: Archäologie, sakrale Baukunst, Restaurierung, Kunstgeschichte, Ausgrabungen, Geisteswissenschaften, mittelalterliche Kirchenbauten, wissenschaftliche Datenbank, Romanik, Südsiebenbürgen

Cercetarea arheologică a monumentelor ecleziastice a devenit inevitabilă mai ales pentru acele monumente a căror istorie începe înainte de secolul al XIII-lea, secol din care informaţiile scrise încep să se înmulţească. Într-adevăr sursele scrise, acolo unde ele au supravieţuit, pot fi utile pentru a furniza informaţii în vederea detalierii celor obţinute prin cercetare arheologică, dar înainte de jumătatea secolului al XIII-lea este extrem de neobişnuit să avem astfel de surse documentare. Din acest motiv este foarte adevărată afirmaţia făcută de Dorothy Owen cum că este foarte rar când poţi să descoperi cu precizie data de fondare a unei biserici, capele sau parohii cunoscută ca existând înainte de anul 1100.

Cercetarea patrimoniului ecleziastic din sudul Transilvaniei are o lungă tradiție în cadrul istoriografiei de limbă germană, dar, în cele mai multe dintre cazuri, abordările au vizat doar perspective arhitecturale și de istoria artei. Ansamblurile fortificate sau nu, au intrat în atenția unor programe de cercetare arheologică, mai ales în perioada anilor 1960–1980, când au fost demarate ample proiecte de restaurare la unele obiective importante: Sibiu – Biserica Parohială Evanghelică, Sebeș – Biserica Evanghelică, Brașov – Biserica Neagră, Alba Iulia – Catedrala Romano-Catolică ș.a.

Premise

Cercetările arheologice la monumente medievale ecleziatisce din Transilvania au cunoscut în ultimii 15 ani o creștere spectaculoasă (vezi tab.1 și grafic 3.), ca urmare a derulării unor proiecte de restaurare cu finanțare oferită de fondurile europene. În acest context cercetările arheologice de salvare efectuate, mai ales, în centrele orașelor medievale, au permis abordarea arheologică a celor mai importante construcții ecleziastice medievale din Transilvania: Catedrala Sf. Mihail din Alba Iulia, Biserica Neagră din Brașov, Biserica Sf. Mihail din Cluj-Napoca, Biserica Parohială Evanghelică din Sibiu, Biserica din Deal de la Sighișoara. Acestora li s-au adăugat numeroase alte cercetări ale monumentelor ecleziastice situate în centre mai mici sau în mediul rural: Biserica romanică din Acâș, Biserica fortificată din Agnita, Biserica Fortificată din Biertan, Biserica fortificată din Cenade, Biserica romanică din Cincu, Biserica Fortificată din Cisnădie, Biserica romanică din Herina, Biserica evanghelică din Mălâncrav, Biserica Fortificată din Miercurea Sibiului, Biserica Fortificată din Moșna, Cetatea Orăștiei, Biserica Fortificată din Ruja, Biserica fortificată din Seliștat, Biserica Fortificată din Șaroș pe Târnavă, Biserica Fortificată din Șeica Mică (vezi tab.1 și harta 3) ș. a. m. d., dar nu întotdeauna aceste cercetări au fost efectuate de arheologi medievişti şi aceasta s-a datorat, printre altele, şi lipsei unei coagulări la nivel teoretic a ceea ce înseamnă arheologia medievală românească, lucru ce derivă, în opinia noastră, din inexistența unei concentrări durabile a unei sau unor școli de arheologie medievală.

Aspecte legislativ-administrative și de formare a specialiștilor.

Cadrul legislativ privitor la cercetările arheologice în România este dat de o serie de legi și hotărâri de guvern, adoptate la începutul anilor 2000: Lege nr. 422 din 18 iulie 2001 privind protejarea monumentelor istorice (Republicată in MONITORUL OFICIAL nr. 938 din 20 noiembrie 2006); ORDONANŢA nr. 43/2000 privind protecţia patrimoniului arheologic şi declararea unor situri arheologice ca zone de interes naţional - Republicare (M.O. nr.951/24.11.2006); OMCC nr. 2072 din 03.07.2000 privind instituirea Registrului Arheologilor. Din punct de vedere administrativ cercetările arheologice din România sunt avizate de către Ministerul Culturii și Identității Naționale, prin Direcția Patrimoniu Cultural. Această Direcție își desfășoară activitatea cu sprijinul Comisiei Naționale de Arheologie, ce este un organism consultativ în Subordinea Ministerului Culturii, reunind reprezentanți ai muzeelor, institutelor de cercetare și universităților. (grafic 1)

Din păcate reglementările existente nu sunt bine articulate cu cele referitoare la conservarea și restaurarea patrimoniului istoric construit. Legislația prevede obligația beneficiarului

de a realiza cercetarea arheologică preventivă anterior intervențiilor de restaurare a monumentelor, dar practica ultimilor 20 de ani a demonstrat că această obligație este încălcată în mod frecvent, chiar fiind omise orice cercetări arheologice.

Această situație este generată și de lipsa unui dialog constructiv dintre arhitecții responsabili de proiectele de restaurare a monumentelor istorice și arheologi, două grupuri profesionale cu evoluții diametral opuse. În timp ce primii sunt organizați profesional și reprezintă o voce ascultată, ceilalți sunt lipsiți de sprijinul dat de o astfel de organizare, iar vocea lor este doar auzită câteodată. Tocmai pentru a încerca construirea unor punți de dialog a fost organizată o masă rotundă sub titlul Arheologie și restaurare. Tentația reconstrucției monumentelor, la Cluj-Napoca, în 28 octombrie 2016, la care au participat, pe lângă membrii Comisiei Naționale de Arheologie, mai mulți specialiști locali din domeniul protecției patrimoniului, inclusiv arhitecți (dar în număr redus). (grafic 2)

Lipsa unui sistem integrat de formare a specialiștilor, a unei teoretizări și unei/unor metode de cercetare a făcut ca după anul 1990 să nu fie posibilă continuarea programului de cercetare sistematică arheologico-istorică a microregiunilor, program inițiat de Radu Popa[1]. În prezent derulându-se doar cercetări conjuncturale, datorate mai ales proiectelor mari de restaurare a unor centre urbane (Alba Iulia, Brașov, Cluj-Napoca, Bistrița, Sibiu, Sighișoara, Mediaș) sau a unor proiecte de restaurare a monumentelor ecleziastice din sudul Transilvaniei (proiecte derulate sub coordonarea Consistoriului Superior al Bisericii Evanghelice C.A. din România).

Arheologia monumentelor ecleziastice din sudul Transilvaniei

Cercetarea arheologică a monumentelor ecleziastice a devenit inevitabilă mai ales pentru acele monumente a căror istorie începe înainte de secolul al XII-lea, perioadă pentru care informaţiile scrise sunt foarte puține sau lipsesc. Situaţia aceasta este universal răspândită din vestul extrem al continentului european şi până în cele mai îndepărtate colţuri ale câmpiei ruse. Arheologia bisericilor rămâne totuşi o ramură arheologică ce se află la începutul definirii metodologice şi teoretice în multe ţări ale Europei. În Suedia, arheologia bisericilor a fost identificată şi recunoscută ca branşă a arheologiei abia în anul 1981, cu prilejul unui simpozion susţinut la Arhus/Danemarca[2].

Astăzi, orice monument din zona de sud a Transilvaniei este prin definiţie şi un potenţial sit arheologic. O abordare arheologică a acestora necesită un volum de muncă uriaş, existând riscul obţinerii unor date extrem de elaborate, necesitând o gestionare digitalizată în vederea corelării lor. Tocmai de aceea este necesară o abordare sistemică şi în baza unui plan bine conceptualizat, care să reprezinte o matrice comună pentru toate monumentele cercetate şi să permită apoi închegarea unor baze de date unitare.

Arhitectul sau constructorul unei biserici a fost constrâns şi motivat de multiplii factori. În primul rând este vorba de funcţia pe care trebuie să o deservească clădirea, funcţie ce determină şi forma generală şi compartimentarea ei. În al doilea rând este vorba de simbolismul pe care clădirea îl poate manifesta, iconografia fiind la rândul ei cea care poate solicita anumite aspecte particulare în construcţie. Urmează apoi tehnologia: capacitatea tehnologică a arhitectului şi a constructorului, materialele şi sculele ce pot fi utilizate, care toate determină realizarea finală a construcţiei. Nu în ultimul rând este stilul care se doreşte a fi respectat, acesta fiind la libera alegere a arhitectului, dar condiţionat de aprobarea celui ce a solicitat construcţia şi de cutumele societăţii vremii respective[3].

1 vezi R. POPA, Cnezatul Marei. Studii documentare și arheologice în Maramureșul istoric, Baia Mare, 1969; Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea, București, 1970; La începuturile evului mediu. Țara Hațegului, București, 1988

2 P. CRABTREE, Medieval Archaeology: An Encyclopedia, New York: Garland Publishing, p. 336

3 J. BLAIR, C. PYRAH, Church archaeology. Research directions for the future, London, 1996, p. 2.

În trecut, abordarea arheologică a bisericii era realizată doar din perspectiva răspunderii la câteva întrebări: cât de veche este biserica? Există şi alte faze de construire? A fost abandonată? Aparţinea comunităţii sau era biserică de familie?

Considerăm că abordarea arheologică a unei biserici trebuie să ia în calcul relaţia acesteia cu cimitirul care o înconjoară, relaţia complexului ecleziastic (clădire(i), cimitir) cu aşezarea în care se află, analiza comparativă a dimensiunii bisericii cu potenţiala mărime a localităţii. H. Stoepker, analizând istoricul şi perspectivele arheologiei bisericilor din Olanda, susţine că, fără a minimaliza rolul cercetării arheologice a unei biserici în manieră „ortodoxă", viitorul acestei discipline este legat de studierea bisericii în relaţie cu mediul înconjurător. În acest sens atenţia poate fi centrată pe două probleme majore:

a. arheologia bisericilor ca un aspect al istoriei arhitecturii în context geografic;
b. arheologia bisericilor ca un aspect al arheologiei aşezărilor.[4]

În primul caz se are în vedere relaţia dintre bisericile existente într-o anumită zonă şi pe o anumită falie temporală cu mediul înconjurător (landscape), aceasta fiind o abordare la nivel regional şi super-regional (ex. arhiepiscopii, episcopii, parohii medievale). Răspunsul principal al acestei metode de abordare este legat de întrebarea: cum a evoluat creştinarea şi apoi divizarea administrativă a bisericii în regiunea dată?

În al doilea caz, ce de altfel este puternic legat de primul, avem de a face cu o abordare la nivel local sau sub-regional, iar atenţia este îndreptată spre legătura dintre biserică, aşezare şi mediul înconjurător: Acest tip de abordare se poate raporta la trei situaţii în care cele trei componente menţionate mai sus interacţionează:

a. biserica şi aşezarea au fost fondate în acelaşi timp (ex. Sibiu II - Bazilica Romanică)
b. biserica a fost construită ulterior aşezării a cărei existenţă este mai veche (vezi Moreşti)
c. biserica este construită la o distanţă mai mult sau mai puţin egală faţă de satele din împrejurimi (situaţie nedocumentată arheologic în Transilvania, în Crişana există exemple – v. Rusu Biserici din judeţul Arad, dar nu atestate arheologic, ci arhitectural sau documentar).

Acestea sunt aplicabile bisericilor de comunitate şi mai puţin acelora particulare aparţinând nobililor din secolul al XII-lea, cum este cazul celor de la Orăştie, Geoagiu, Alba Iulia sau Sibiu I (Rotondă).

Stadiul cercetărilor arheologice la monumentele medievale din sudul Transilvaniei

Primele cercetări arheologice derulate în cadrul unui proiect amplu de cercetare a unor micro-zone istorice a vizat cercetarea unor ansambluri nobiliare și ecleziastice din Țara Hațegului, sub coordonarea lui Radu Popa, fiind vizate situri precum cele de la Strei, Streisîngiorgiu. Din nefericire dispariția prematură a lui Radu Popa nu a permis coagularea unei echipe închegate care să ducă mai departe acest proiect, fiind, totuși, notabile unele rezultate obținute la nivel de analiză istoriografică de către I.A. Pop[5], A.A. Rusu[6] sau la nivel arheologic de către V. Eskenassy (Cetatea de Colț), A.A.Rusu (Densuș, Mălăești, Nălați, Răchitova, Subcetate), Z. K. Pinter, I. M. Țiplic, M. Căstăian (Râu de Mori).

În ultimii 30 de ani cercetările arheologice la monumentele reprezentative din Țara Hațegului au fost prilejuite în special de proiectele ce au vizat restaurarea unor ansambluri nobiliare sau ecleziastice, în vederea includerii lor în circuitul turistic. Din nefericire, astfel de

4 H. STOEPKER, Church Archaeology in the Netherlands. Problems, Prospects, Proposal, în: Medieval Archaeology in the Netherlands, p. 206.

5 I. A. POP, A. A. RUSU, I. DRĂGAN, Izvoare privind evul mediu românesc. Ţara Haţegului în secolul al XV-lea (1402–1473) , vol. I, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1989

6 A. A. RUSU, Ctitori şi biserici din Ţara Hţegului până în anul 1700, Satu Mare, 1997.

proiecte nu au avut totdeauna un final fericit pentru monumentul propriu-zis (vezi Mălăești sau Clopotiva) sau nu au fost finalizate (vezi Râu de Mori).

Cel mai coplex proiect de restaurea care a vizat un sit de pe fostul teritoriu nobiliar, este cel de punere în valoare a cetății bastionare a Albei Iulia. Acest proiect derulat cu fonduri europene și finalizat prin restaurarea aproape în întregime a fortificației bastionare, nu a beneficiat de un proiect de cercetare arheologică dimensionat la volumul lucrărilor de restaurare, ceea ce a dus la evacuarea mecanică a mii de metrii cubi de pământ din zona susceptibilă ce conținea date cu privire la istoria perioadei romane și medievale a așezării și fortificației.

În acest fel astăzi este cu totul pierdută șansa de a mai putea obține eventuale date arheologice. Sunt de menționat doar cercetările preventive care au vizat necropolele descoperite pe raza actualului municipiu Alba Iulia sau în teritoriul imediat limitrof acestuia (realizate de către Blăjan, A. Dragotă[7]), la care se adaugă cercetările arheologice extinse, prilejuite de proiectul de restaurare a catedralei romano-catolice din Alba Iulia (realizate de R.R. Heitel, Daniela Marcu Istrate). Acestea din urmă au dus la obținerea unor date suplimentare privind evoluția planimetrică a monumentului, dar și la completarea datelor cu privire la primele construcții ecleziastice medievale ale Albei: rotonda, biserica de plan bizantin[8].

O cercetare arheologică importantă, derulată în baza unui proiect de cercetare multianual, este cea dedicată rotondei de la Geoagiu, una dintre cele mai timpurii construcții ecleziastice de pe teritoriul Transilvaniei (Gh. Petrov[9]). Proiectul acesta a fost unul derivat din proiectul de cercetare arheologică a cetății Orăștiei, început în anul 1990 ca urmare a unuia dintre primele proiecte de restaurare a unui ansamblu medieval din Transilvania după căderea regimului comunist. Cercetarea arheologică a cetății Orăștiei s-a derulat fără întrerupere, până în anul 2000, sub coordonarea lui Z. K. Pinter[10], fiind descoperită cu acest prilej rotonda și demarându-se astfel o dezbatere științifică cu privire la rolul construcțiilor ecleziastice de tip familial în teritoriul de colonizare săsească. Dintre rotondele cercetate arheologic, singura publicată integral este cea de la Orăştie, cea de la Sibiu, având în vedere diferitele colective de arheologi, a fost publicată parţial şi foarte concis, sub formă de raport arheologic[11], iar rotonda descoperită la Sighişoara este doar amintită într-un raport arheologic, fără a se da alte detalii, rezultatele fiind încă nepublicate.

Un alt tip constructiv răspândit în sudul Transilvaniei este reprezentat de bisericile cu absidă semicirculară, fiind evidenţiat în special datorită cercetărilor arheologice şi caracterizat prin dimensiuni reduse. Acest tip a fost preferat – consideră M. E. Țiplic – mai ales de către greavi, având ca destinaţie iniţială aceea de capele private / senioriale şi aici ne referim la cele de la Câlnic, Albeşti[12], Axente Sever (vezi harta 2); ele au fost datate în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Din păcate nici una dintre ele nu a beneficiat de cercetări

7 M. BLĂJAN, A. POPA, Cercetările arheologice de la Alba Iulia - „ Staţia de Salvare ”, în : Materiale şi Cercetări Arheologice, XV, 1983, 375–380 ; A. DRAGOTĂ, Aspecte de multiculturalitate spirituală: rit şi ritual funerar în Transilvania şi Europa centrală şi de sud-est (secolele IX–XI), Alba Iulia, 2006.

8 D. MARCU ISTRATE, Erdély ezeréves püspöksége. A Gyulafehérvári Szent Mihály Székesegyház és Érseki Palota. régészeti kutatása 2000–2008 / Thousand Years of the Diocese of Transylvania. The Archaeological Investigation of the Saint Michael Cathedral and of the Archiepiscopal Palace in Alba Iulia 2000–2008 / Episcopia Romano-catolică a Transilvaniei: 1000 de ani de existență. Cercetarea arheologică a Catedralei Sfântul Mihai și a Palatului Arhiepiscopiei din Alba Iulia 2000–2008, T. L. ALAPÍTVÁNY, Budapest, 2010.

9 G. PETROV, Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din complexul medieval de la Geoagiu de Jos, jud. Hunedoara (campaniile din 1993, 1994, 1995), în Acta Musei Napocensis, 33/I, 1996, pp. 403–414

10 Z. K. PINTER, Die Rotunde in Broos/Orăştie (Kreis Hunedoara), in Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 54/2011.

11 P. MUNTEANU-BEŞLIU, N. RODEAN, A. GEORGESCU, în Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania anului 2000, p. 471 sqq; Z. K. PINTER, I. M. ŢIPLIC, în Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania anului 2002, 2003, p. 284-285; D. MARCU ISTRATE, în Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania anului 2006, 2007, p. 44–50.

12 G. BALTAG, Sighișoara înainte de Sighișoara, 2000, p. 219.

arheologice concludente sau nu au fost publicate rezultatele acestor cercetări[13]. Tot aici se încadrează şi bisericile de la Viscri[14] şi Drăuşeni (?)[15] (vezi harta 2), dar a căror datare este mult mai timpurie, la mijlocul secolului al XII-lea şi a căror destinaţie iniţială este greu de stabilit.

Putem spune că pentru secolul al XIII-lea particularitatea cea mai marcantă este aceea că majoritatea bisericilor ridicate de oaspeţii germani au fost bazilici cu trei nave, cu trei până la cinci travee[16]; nava principală continuă spre est cu un cor pătrat încheiat cu o absidă semicirculară – o excepţie de la această dispoziţie planimetrică întâlnim la prima fază a bazilicii de la Sebeş-Alba (harta 2); nava centrală este despărţită de colaterale prin stâlpi scunzi, a căror lăţime depăşeşte uneori grosimea pereţilor (Cisnădioara, Cisnădie, Chirpăr, Guşteriţa, Feldioara).

În Sibiu, cercetările arheologice completate de izvoarele documentare, cartografice și / sau arhitecturale, au reușit să identifice în teren prima biserică parohială de factură romanică a oaspeților germani care avea aceeași dispoziție spațială cu cea gotică din Piața Huet (v. tabel și hartă nr. 100) precum și cimitirul care a funcționat în jurul ei, cinci mănăstiri medievale din șase câte au fost atestate documentar pe teritoriul Sibiului, trei capele în Piața Huet din cele 4–5 atestate documentar și două în proximitatea Pieței Mari. Literatura de specialitate este dominată încă de confuzii în ceea ce privește identitatea și identificarea în teren a mănăstirilor și capelelor.

Din păcate nu beneficiem pentru celelalte orașe de pe teritoriul de colonizare săsească (Sebeș, Mediaș, Sighișoara, Brașov) de astfel de analize sintetice, existând doar studii rezultate în urma unor cercetări arheologice punctuale cum este cazul pentru Brașov (Biserica Neagră, Biserica Sf. Martin), Sebeș (Biserica parohială evanghelică) sau Sighișoara (Biserica din Deal). Dintre toate monumentele ecleziastice urbane, singurul care a beneficiat de un proiect de restaure derulat cu succes și până la capă,t este Biserica din Deal care a beneficiat de finanțarea dată de Fundația Restauro Messerchmidt din Germania și de Ministerul Culturii din România.

Cercetarea bisericilor urbane din sudul Transilvaniei nu a fost rezultatul unui proiect unitar și modalitățile de cercetare au diferit de la monument la monument, ceea ce a condus la obținerea de informații fragmentare, câteodată greu„ de pus în relație unele cu altele. Pe de altă parte, diseminarea rezultatelor cercetărilor arheologice la aceste monumente reprezintă un alt aspect ce ilustrează lipsa unei coerențe a cercetărilor, pentru Sebeș și Sighișoara, deși amplu cercetate, neavând niște sinteze monografice publicate până în prezent. Dintre toate bisericile urbane din sudul Transilvaniei, singura care s-a bucurat de o atenție sporită, constantă și de o publicare – aproape sistematică – a rezultatelor cercetărilor arheologice, este cea din Sibiu.

13 P. MUNTEANU-BEŞLIU, Cercetării arheologice la biserica fortificată şi la cimitirul de la Axente Sever (Frauendorf, Assonyfalva, Frâua), judeţul Sibiu, în P. MUNTEANU BEŞLIU, Biserici dispărute, biserici pustiite, biserici regăsite, Sibiu, 2018, pp. 76–89; Radu R. HEITEL, Cetatea Câlnic, București, 1968

14 Primul edificiu de cult de la Viscri a fost o biserică-sală, de dimensiuni relativ reduse, constând dintr-o sală simplă şi absidă semicirculară decroşată (lungimea totală este de 13,5 m, din care lungimea sălii este de 9, 8 m, în timp ce lăţimea sălii era la capătul ei estic de 8 m, iar la cel vestic de 7,8 m) (vezi M. DUMITRACHE, Evoluţia cetăţii ţărăneşti de la Viscri, jud. Braşov, în lumina cercetărilor arheologice şi de arhitectură, Bucureşti, 1981, p. 257)

15 Dimensiunile bisericii-sală se desfăşoară astfel: sala are dimensiunile interioare de 5, 8 x 5, 2 m, spre est cu o absidă decroşată semicirculară având o deschidere de 3,2 m şi o adâncime de 2, 7 m, iar spre vest un mic turn pătrat cu latura interioară de 1,3 m. Lungimea totală a bisericii-sală a fost de 12, 5 m iar lăţimea totală probabil de 7, 2 m (vezi M. DUMITRACHE, Cetatea sătească din Drăuşeni, Jud. Braşov, Ansamblu de arhitectură medievală. Cercetări arheologice 1973–1977, în: Cercetări Arheologice, 3/1979, pp. 155–198)

16 Excepţie de la această caracteristică generală o fac două bazilici: cea de la Cisnădioara, unde nava cu două travee a avut un plan aproximativ pătrat, şi cea de la Cincu al cărei plan longitudinal este lungit printr-o travee specială dispusă la capătul de est al navei, între capelele din cele două turnuri (v. detalii mai multe la P. NIEDERMAIER, Die mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreischgebiet, Teil I. Die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241, Heidelberg, 1996, p. 16–18)

Cercetarea arheologică a bisericilor din mediul rural, deși cantitativ mai consistentă, are un grad de publicare a rezultatelor mai scăzut decât în cazul celor urbane. Deși, discutăm despre câteva zeci de biserici ce au făcut obiectul unor intervenții de restaurare de mai mare sau mai mică amploare, avem foarte puține studii monografice publicate. Un exemplu care ilustrează foarte bine situația publicării rezultatelor este dat de cercetările arheologice de la Drăușeni, derulate în mai multe etape, cu întreruperi, pe o perioadă de timp de mai bine de 30 de ani și rămase în ceea mai mare parte necunoscute.

În prezent sunt în derulare sau sunt în pregătire proiecte de restaurare pentru monumente importante cum ar fi: Biserica fortificată din Agnita, Biserica fortificată din Biertan, Bazilica romanică de la Cincu, Biserica fortificată din Cisnădie, Biserica fortificată din Miercurea Sibiului, Biserica fortificată din Moșna, Biserica fortificată din Seliștat, Biserica fortificată din Șeica Mică ș.a. Ca umare a acestor proiecte sunt sau vor fi realizate o serie de cercetări arheologice care vor aduce un volum de cunoștințe important pentru cunoașterea istoriei ecleziastice a coloniștilor sași pentru secolele XII–XVI.

În loc de concluzii

Volumul mare de informații acumulate în urma cercetărilor arheologice preventive sau exhaustive derulate la monumetele ecleziastice din sudul Transilvaniei, necesită o prelucrare unitară și integrarea lor într-o bază de date comună. Totodată, proiectele de cercetare arheologică a unui ansamblu trebuie corelate și realizate în baza unui plan unitar aplicabil în etape, în funcție de condiționările specifice solicitate de etapele proiectului.

Încă din această fază de proiectare e indicat să fie constituită o echipă mixtă de specialiști (arhitect, inginer, arheolog, microbiolog, restaurator), care astfel poate duce la realizarea unui dialog reciproc avantajos pentru toți participanții într-un proiect de restaurare: beneficiar, executant, comunitate. Se va putea evita situația în care restaurarea monumentului va duce la crearea unei imagini defavorabile acestuia. Un exemplu ce ilustrează o restaurare nefericită este dat de proiectul restaurării și punerii în circuitul turistic al cetății Feldioara (Fig. 1–2).

Constituirea unor baza de date pentru fiecare ansamblu, relaționarea acestor baze de date și publicarea unor studii monografice de monument ar trebui să reprezintă modalități care să fie în atenția celor care își propun să realizeze cercetări asupra monumentelor ecleziastice. În prezent sunt în derulare o serie de proiecte ce furnizează date cu privire la istoria, inventarul, arhitectura sau iconografia monumentelor ecleziastice (www.varak.hu, www.medievistica.ro, www.arhin.ro), dar ele nu sunt realizate ca adevărate baze de date relaționale și reprezinte inițiative independente una de cealaltă.

Cuvinte cheie: Arheologie, arhitectur sacrală, restaurare, istoria arte, săpături, umaniste, bisericile medievale, baza de date științifică, romanic, Transilvania de Sud

Kirchenburgen als identitätsstiftende Architektur. Immateriell und materiell

Despre bisericile fortificate și identitate. Material, imaterial, intangibil

Hanna Derer

Hamlesch / Amnaș 2006 (Foto: H. Derer)

Immaterielle und materielle Kulturgüter sind untrennbar miteinander verbunden, auch weil deren Beziehung durch die Identität ihrer Erschaffer bestimmt wird. Drückt ein Gebäude oder ein Gebäudekomplex praktisch vollständig die Identität seiner Schöpfergemeinde aus, dann besitzt das betreffende Bauwerk auch die Fähigkeit die weitere Umgebung zu prägen und dadurch entscheidend zur Entstehung einer bestimmten Kulturlandschaft beizutragen. Dies haben offensichtlich auch die Kirchenburgen der Siebenbürger Sachsen bewirkt. Ihre Abwanderung führt gegenwärtig zum Verlust oder zur Substitution der immateriellen Werte, wodurch auch materielle Kulturgüter beeinflusst werden. Deren Pflege wird daher umso wichtiger und sollte beide Bedeutungsebenen berücksichtigen: die konkreten baulichen Bestandteile eines Kulturgutes und deren geistigen Bedeutungsinhalt. Auch sind die verschiedenen Wechselbeziehungen zu beachten, ganz besonders jene, die zwischen dem Bauwerk selbst und seiner Umgebung entstehen. Als greifbare Objekte bieten die Kirchenburgen den meisten Angriffen aber auch ungeeigneten Eingriffen weiterhin die Stirn. Ihr Bedeutungshintergrund aber schwindet, was sowohl den Dörfern als auch der Kulturlandschaft insgesamt schaden kann.

Abb. 1 Wolkendorf / Vulcan von Osten aus gesehen

Fig. 1: Wolkendorf / Vulcan văzut dinspre est (Foto: H. Derer)

Einige Bauwerke sind nicht nur von einigen wenigen, sondern praktisch von allen wichtigen Merkmalen ihrer Erbauer geprägt, wodurch auch die gesamte Umgebung beeinflusst wurde. Diese Gebäude zeigen sich nicht nur als konkrete Objekte, sondern manifestieren sich auch in ihrer geistigen, spirituellen Bedeutung.

Dass die zwei Hauptarten von Kulturerbe, das materielle und das immaterielle, eigentlich nur in Extremfällen völlig zu trennen sind, ist bekannt und mittlerweile auch offiziell anerkannt[1]. Ein Grund dafür ist die Tatsache, dass Gebäude und Siedlungen nicht nur aus konkreten Bestandteilen bestehen, sondern auch durch Wechselwirkungen geprägt sind. Diese spielen sich zwischen den eigenen Teilstücken, aber auch zwischen dem Ganzen und seiner Umgebung ab. Denn auch die körperlosen Eigenschaften der Bauwerke werden vom Auge wahrgenommen und vom Gehirn verarbeitet. Auch wenn sie nicht als greifbare Formen existieren. Solche substanzlosen Verhältnisse bestimmen den ebenso körperlosen Raum, der gleichzeitig zu den wichtigsten Rohstoffen und zu den wichtigsten „Produkten" der Architektur zu zählen ist. Es ist daher nicht ausgeschlossen, dass das Wesen der Kulturlandschaft, welches sich nicht komplett definieren lässt, zumindest zum Teil von eben solchen Beziehungen bestimmt wird. Ein Beispiel in dieser Hinsicht könnte die Art und Weise sein, in welcher ursprünglich die meisten (wenn nicht alle) Kirchenburgen der Siebenbürger Sachsen von Weitem zu sehen waren (Abb. 1). Die betreffende Art Aussicht hängt offenbar nicht nur von den gesehenen Bauten und Landschaftsteilen ab, sondern wird auch von deren Wechselwirkungen oder wenigstens von den Wechselwirkungen der wichtigsten konkreten „Bestandteile des Bildes" bestimmt.

Andererseits lässt sich die untrennbare Verknüpfung zwischen dem materiellen und dem immateriellen Kulturerbe wohl auch durch den Begriff der Identität erklären, da Identität durch Sprache, darstellende Künste, gesellschaftliche Bräuche, Rituale, Feste, Wissen und den Bezug auf die Natur und das Universum sowie traditionelle Handwerkstechniken"[2] geprägt wird und dennoch immer wieder auch konkrete Ausdrucksformen kennt. In dieser Hinsicht erfüllt die Kirchenburg, als „eine … Welt, die alle elementaren menschlichen Bedürfnisse materieller und geistiger Art umfasst"[3], alle nötigen Bedingungen, um praktisch die vollständige Identität einer gesamten Menschenkommunität mit architektonischen Mitteln abzubilden. „Die Kirchenburg, diese spezifische und so gewagte Schöpfung der Siebenbürger Sachsen, widerspiegelt deren wesentliche Eigenschaften" [4], schrieb George Oprescu, nicht zufällig, vor über sechs Jahrzehnten. Ergänzend merken 20 Jahre später auch Hermann und Alida Fabini an, dass, in der Kirchenburg „… die Gesellschaft, Gemeinschaft, die sie hervorgebracht hat"[5] zu erkennen ist..

Dass eine Gemeinde ihren bedeutendsten Gebäuden das eine oder das andere ihrer eigenen Attribute verleiht, ist bekannt und üblich. Dass einem Bauwerk jedoch praktisch alle wesentlichen Merkmale eingeflößt werden, geschieht eher selten: Es erklärt zumindest im Fall der Kirchenburgen der Siebenbürger Sachsen zwei Tatsachen: Eine besteht in der Stärke, mit der sich diese Baukomplexe nicht nur in ihrer näheren, sondern auch in ihrer weiteren Umgebung durchsetzen konnten, deren Identität durch ihre eigene geprägt und dadurch maßgebend zur Entstehung einer bestimmten Kulturlandschaft beigetragen hat (Abb. 1). Das zweite Merkmal der Kirchenburgen, das sich direkt davon ableitet, dass diese gänzlich die Identität ihrer Erschaffer ausdrücken, besteht in deren Flexibilität. Das

1 Siehe z.B. EUROPARAT 2005, Artikel 2a

2 UNESCO 2003, Artikel 2

3 FABINI & FABINI 1985, S. 8

4 OPRESCU 1956, S 5: „Biserica cetate, această creație specifică și atît de îndrăzneață a sașilor din Ardeal, oglindește însușirile lor esențiale.

5 FABINI & FABINI 1985, S. 10

Abb. 2: Tartlau / Prejmer (2018): Auf der südlichen Seite des Angers, gegenüber der Kirchenburg steht ein zeitgenössisches Denkmal, welches an die „Endlose Säule“ von Constantin Brâncuşi erinnert und auf dessen Sockel der Text an die erste Vereinigung der drei Rumänischen Fürstentümer im Jahr 1600 hinweist.

Fig. 2: În partea sudică a pieței, vizavi de biserica fortificată din Tartlau / Prejmer, se află un monument contemporan care amintește vizibil de Coloana fără Sfîrșit a lui Constantin Brâncuși și de pe al cărui soclu un text trimite cu gîndul la prima unire a Principatelor Române (din anul 1600). (Foto: H. Derer)

Verhältnis zwischen Kulturgütern und deren Urhebern ist selten statisch und als solches zu betrachten[6], aber die Kirchenburg war als umfangreichste Widerspiegelung einer Gemeinschaftsidentität umso dynamischer und reagierte umso empfindlicher auf jedes neue Bedürfnis der Kommunität. Dabei zeichnen sich die Siebenbürger Sachsen (auch) durch eine „erstaunliche Anpassungsfähigkeit" aus, wie Friedrich Müller-Langenthal diese Eigenschaft schon in der Zwischenkriegszeit beschrieben hat[7]. Daher wurde die Kirchenburg als „Abbild und Selbstdarstellung"[8] ihrer Schöpfer und Nutzer über längere Zeitspannen immer wieder fortgestaltet. Diese Flexibilität wird von der Entwicklung der allermeisten Kirchenburgen bestätigt, selbst in den Fällen, in denen die Schöpfergemeinde die Abtragung der Wehrmauern und / oder den Ersatz der Kirche entschieden hat. Solche historischen Entwicklungen sollen demgemäß als natürliche Werdegänge verstanden werden, jedoch nur solange die erwähnte „erstaunliche Anpassungsfähigkeit" von einem „Beharren auf das Erbe"[9] ausgeglichen war und wird – was natürlich eher erzielt werden kann, wenn sich die Besitzer und / oder Nutzer mit dem gegebenen Nachlass so vollständig wie möglich identifizieren.

Diese letzte Voraussetzung wird gegenwärtig in den meisten ehemals überwiegend sächsischen Ortschaften in Siebenbürgen bei weitem nicht mehr erfüllt, da die Schöpferkommunität an Ort und Stelle nicht vorhanden ist und sich noch keine andere Gruppe gebildet hat, die fähig und willig ist an deren Stelle zu treten. Zumindest nicht im Sinne einer „Gemeinschaft im Kulturerbe"[10]. Dieser Sachverhalt wirkt als erstes wie ein Leerraum an immateriellen Werten, der als solcher zuerst von unterschiedlichen spontanen Vorgängen aufgesucht wird, die aber auch unvermeidlich Spuren auf den materiellen Ausdrucksformen hinterlassen. Ohne tiefgehend umgestaltet zu werden, aber trotzdem sichtbar, sind zum Beispiel ehemalige Anger, in denen heutzutage keine oder viel zu wenige sächsische Brauchtümer, Rituale und Feste stattfinden, als Parkanlagen und / oder als Spielplätze umgenutzt. Gleichzeitig nehmen die ihrer althergebrachten Zwecke beraubten immateriellen Räume oft auch neue Symbole auf, die erwartungsgemäß den heutigen Nutzern mehr bedeuten als den vorhergehenden (Abb. 2). Derartige Entwicklungen werden offensichtlich durch die Empfindlichkeit des immateriellen Kulturerbes ausgelöst, welches in Abwesenheit seiner Schöpfer und unmittelbarer Träger unwiderruflich als erstes verschwindet oder ersetzt wird. Übrig bleiben dann nur die anfänglich daran gebundenen materiellen Kulturgüter, die aber, wie erwähnt, nicht nur eine greifbare Form besitzen, sondern auch in körperlosen Wechselwirkungen bestehen können. Wird tatsächlich ein Gleichgewicht zwischen Erhalten und Entwickeln angestrebt, dann sollten, besonders nach dem Verlust der historischen immateriellen Ursprünge, beide Bedeutungsebenen berücksichtigt werden.

Als konkrete Objekte erweisen sich die Kirchenburgen weiterhin als wehrfähig, auch wenn es sich heutzutage um andersartige Angriffe oder eher Eingriffe handelt. Die geschlossenen Baukomplexe – zumindest jene die erfreulicherweise noch nicht baufällig sind – halten Stand, auch wenn die Bauten an ihrem Äußeren von zeitweilig mehr oder weniger irreversiblen Umgestaltungen betroffen sind und dadurch beschädigt werden. Interessanterweise gilt diese Aussage auch in solchen Fällen, in denen die Kirchen schon vor langer Zeit ihre Wehranlagen verloren haben, diese jedoch schon am Ende des 19. Jh.s oder in den ersten Jahrzehnten des darauffolgenden Jh.s durch öffentliche Bauten ersetzt wurden, die auch heutzutage noch von Nutzen sind. Dagegen wird jedoch relativ oft das körperlose Be-

6 Siehe z. B. EUROPARAT 2005, Artikel 2a.

7 Apud GÜNDISCH 2008 und 2015, S. 16

8 Siehe Nebentitel von FABINI & FABINI 1985.

9 Friedrich Müller-Langenthal apud GÜNDISCH 2008 und 2015, S. 16

10 EUROPARAT 2005, Artikel 2b.

Abb. 3: Neustadt / Cristian von Nordwesten aus gesehen (2018): Von dem ursprünglichen Erscheinungsbild, das jenem von Wolkendorf/ Vulcan (Abb. 1) ähnelte, ist wegen der neuen Typenbauten nichts erhalten.

Fig. 3: Neustadt / Cristian dinspre nordvest (2018). Imaginea care, la origine, a fost asemănătoare cu cea oferită de Wolkendorf / Vulcan (imag. 1) a fost schimbată prin construirea unor locuințeletip. (Foto: H. Derer)

Abb. 4 Petersberg / Sânpetru (2018): Im Zentrum an der westlichen Angerfront steht seit wenigen Jahren das Rathaus (links am Rand), welches sich durch seine Proportionen und Architekturteile (wie Doppelgiebel und Balkon) von der traditionellen Architektur abhebt.

Fig. 4: Petersberg / Sânpetru (2018) în centru. În frontul vestic al pieței se ridică de numai cîțiva ani primăria (stînga, la margine) care diferă de arhitectura tradițională nu doar printro serie de componente (precum timpanul dublu și balconul), ci și prin proporții. (Foto: H. Derer)

stehen der Kirchenburgen geopfert und zwar auch in Fällen günstiger Bedingungen für die Denkmalpflege, wie zum Beispiel in Zeiten des wirtschaftlichen Aufschwunges. Unter solchen Umständen kommt es oft vor, dass Industriebauten und / oder Großmärkte den sonst starken Einfluss der Kirchenburgen auf ihre weitere Umgebung ersetzen, verbergen oder dramatisch verringern. Dadurch verliert die Identität der Landschaft nicht nur eine visuelle, sondern auch historisch wesentliche Komponente. Dass sich zumindest der südöstliche Teil Siebenbürgens in Anwesenheit der Sachsen in einer bestimmten Art entwickelt hat, ist unbestreitbar, sollte jedoch auch perspektivisch weiterhin sicht- und ablesbar sein. Genauso schwerwiegend wie die Errichtung von industriellen und Handelseinrichtungen an unpassenden Stellen, ist die Umwandlung der Dörfer zu Vororten bedeutsamer Städte. Ein Vorgang der nicht nur eine weitere „Schale" in der Erweiterung der Ortschaften mit sich bringt (Abb. 3), sondern tiefgehend deren bauliche Strukturen und Architektur (Abb. 4) umgestaltet. Ungehemmt können solche Entwicklungen früher oder später auch die Beziehung der Siedlung selbst zur Kirchenburg beeinflussen und dadurch zur Erosion der jetzigen Kulturlandschaft beitragen.

Daran aber würde auch die Vielfalt des kulturellen Erbes in Rumänien zu leiden haben.

Keywords: Kulturgüter: immateriell, materiell; Bauwerke: konkrete, körperlose Bestandteile; Identität: Gemeinschaft, Kirchenburg, Kulturlandschaft

Dieser Beitrag ist weder an weiteren Stellen zur Veröffentlichung eingereicht noch bereits publiziert worden.

Bunurile culturale imateriale nu pot fi separate de cele materiale, măcar datorită faptului că relația dintre acestea este determinată și de identitatea celor care leau realizat. Atunci cînd identitatea comunității creatoare este exprimată practic complet de un edificiu sau un ansamblu, acesta poate influența mediul înconjurător pe arii mari, contribuind astfel la constituirea unui anume peisaj cultural – ca în cazul bisericilor fortificate ale sașilor din Transilvania. Exodul lor duce azi la dispariția sau la înlocuirea valorilor imateriale, ceea ce influențează și bunuri culturale materiale. De aceea, prezervarea celor din urmă devine cu atît mai importantă și trebuie să ia în considerare atît componentele lor concrete, cît și ipostazele lor lipsite de corporalitate, precum spațiul sau diverse relații, inclusiv între clădire și mediul său înconjurător. Ca obiecte palpabile, bisericile fortificate se dovedesc în continuare apte de a se apăra de atacuri, adică de intervenții improprii, afirmație care însă nu este valabilă și pentru ființarea lor intangibilă, fapt care poate afecta satele și peisajul cultural în totalitatea sa.

Unor clădiri li se atribuie nu doar cîteva, ci practic toate trăsăturile importante ale comunităților care le creează, ceea ce influențează frecvent și mediul său înconjurător în ansamblul său. Astfel de edificii se manifestă nu doar în calitate de obiecte concrete, ci și prin ființa lor lipsită de corporalitate.

Faptul că cele două genuri majore de patrimoniu cultural, cel imaterial și cel material, nu pot fi separate complet decît în cazuri extreme este un lucru cunoscut și, de acum, recunoscut și în mod oficial[1]. Unul din motive constă în faptul că edificiile și așezările umane nu sînt constituite numai din componente concrete, ci și din relații. Acestea se desfășoară între propriile părți, dar și între întreg și mediul său înconjurător, ca elemente (ale clădirilor) lipsite de corporalitate, dar percepute de ochi și prelucrate de creier, chiar dacă nu există ca forme palpabile. Astfel de conexiuni lipsite de substanță (construită) determină și spațiul, la fel de intangibil și care se numără atît printre cele mai importante materii prime, cît și printre cele mai importante „produse" ale arhitecturii. Din aceste motive nu este exclus ca cel puțin o parte din esența inefabilă a peisajului cultural să rezide tocmai în astfel de legături lipsite de corporalitate. Un exemplu elocvent în acest sens este și modul în care erau inițial percepute de la distanță cele mai multe (dacă nu toate) bisericile fortificate ale sașilor din Transilvania (fig. 1). Acest gen de imagine este în mod evident determinat nu doar de clădirile și elementele de cadru natural vizibile, ci și de relațiile dintre acestea sau măcar dintre cele mai importante dintre ele.

Pe de altă parte, legătura indisolubilă dintre patrimoniul cultural material și cel imaterial se explică, probabil, și prin conceptul de „identitate", identitate care este determinată de „... limbă ..., artele spectacolului, obiceiuri, ritualuri, festivități, cunoștințe și tradiții privind natura și universul, tehnici meșteșugărești tradiționale"[2] și care, totuși, cunoaște permanent și forme de expresie materiale. Din acest punct de vedere, în calitate de „lume ... ce cuprinde toate nevoile umane elementare de natură materială și spirituală"[3], biserica fortificată îndeplinește toate condițiile necesare pentru a exprima, prin mijloacele specifice arhitecturii, identitatea practic completă a unei întregi comunități. „Biserica cetate, această creație specifică și atît de îndrăzneață a sașilor din Ardeal, oglindește însușirile lor esențiale."[4] (a scris, nu întîmplător, George Oprescu în urmă cu peste șase decenii) astfel încît, în ea, pot fi recunoscute „... societatea, comunitatea care au creato."[5] (așa cum, alți 20 de ani mai tîrziu, au formulat Hermann și Alida Fabini).

1 Vezi de exemplu CONSILIUL EUROPEI 2005, articolul 2 a.

2 UNESCO 2003, articolul 2

3 FABINI & FABINI 1985, p. 8

4 OPRESCU 1956, p. 5

5 FABINI & FABINI 1985, p. 10

După cum este cunoscut, faptul că o comunitate atribuie celor mai importante clădiri ale sale una sau alta din propriile trăsături este firesc. Edificii care însă încorporează toate caracteristicile esențiale sînt mai rare – dar două dintre calitățile bisericilor fortificate ale sașilor din Transilvania se explică tocmai în acest fel. Una din aceste proprietăți constă în forța cu care aceste ansambluri sau impus nu doar în contextul lor imediat, ci și în cel mai larg, influențîndul cu propria identitate (fig. 1) și contribuind astfel la definirea unui anume (gen de) peisaj cultural. A doua calitate a bisericilor fortificate determinată direct de capacitatea lor de a reflecta practic complet identitatea celor care leau realizat, constă în flexibilitatea de care au dat dovadă. Conexiunea dintre bunurile culturale și autorii lor nu este și nu trebuie considerată ca statică[6] decît arareori, dar, în calitate de oglindă fidelă pentru identitatea unei întregi comunități, biserica fortificată sa dovedit cu atît mai dinamică și a reacționat cu atît mai prompt la apariția unor necesități colective noi. Din acest punct de vedere, sașii transilvăneni sau caracterizat (și) prin „uimitoarea lor capacitate de adaptare", descrisă astfel de Friedrich Müller-Langenthal încă în perioada interbelică[7], și astfel, în calitate de „imagine și autoreprezentare"[8] a comunității respective, biserica fortificată a fost modelată și remodelată pe parcursul unor intervale lungi de timp. Această (formă de) flexibilitate este atestată de evoluția istorică a celor mai multe biserici fortificate, chiar și în cazurile în care comunitățile care leau creat au decis demantelarea sistemului defensiv și / sau înlocuirea bisericii. Astfel de evenimente istorice trebuie deci înțelese ca procese firești, dar numai cîtă vreme „uimitoarea capacitate de adaptare" menționată anterior a fost (și este) echilibrată de „stăruința asupra moștenirii"[9] – stare de fapt care este atinsă desigur mai degrabă atunci cînd proprietarii și / sau utilizatorii se identifică întro măsură cît mai mare cu patrimoniul în cauză.

În prezent însă, această condiție nu mai este îndeplinită de majoritatea localităților cîndva (preponderent) săsești din Transilvania, deoarece comunitatea care a creat bisericile fortificate nu mai există (la fața locului) și nu sa constituit încă o alta, capabilă și dornică să îi ia locul în sensul unei „comunități patrimoniale"[10]. Această stare de fapt se comportă în primul rînd ca un vid de valori imateriale, ce atrage deci diferite fenomene spontane care, însă, își imprimă inevitabil urmele în formele materiale. Astfel, de exemplu, fără să fie remodelate profund, dar totuși vizibil, piețele bisericilor fortificate care azi găzduiesc prea puține obiceiuri, ritualuri și festivități săsești sînt (re)folosite ca parcări și / sau locuri de joacă. Simultan, aceste spații care șiau pierdut rosturile inițiale absorb simboluri noi care, firesc, au semnificații pentru majoritatea locuitorilor actuali (fig. 2). Astfel de procese sînt desigur declanșate de fragilitatea patrimoniului cultural imaterial care, în absența autorilor și purtătorilor săi, este primul care dispare sau este înlocuit. În urmă rămîn deci numai bunurile culturale materiale legate inițial de cele imateriale, bunuri culturale materiale care, însă, nu se rezumă la forme tangibile, ci constau (sau pot consta) și în relații lipsite de corporalitate. În cazul în care se urmărește cu adevărat atingerea echilibrului dintre conservare și dezvoltare, atunci trebuie avute în vedere ambele tipuri de componente, afirmație cu atît mai valabilă atunci cînd sursa imaterială istorică șia încetat existența.

În calitate de obiecte concrete, bisericile fortificate se dovedesc în continuare apte să se apere, chiar dacă în prezent atacurile sau, mai degrabă, intervențiile, sînt de altă natură. Ansamblurile introvertite (cel puțin cele care, din fericire, încă nu stau să cadă) țin piept, chiar dacă edificiile alipite (la exteriorul) zidurilor de apărare sînt afectate prin remodelări mai

6 Vezi de exemplu CONSILIUL EUROPEI 2005, articolul 2 a.

7 Apud GÜNDISCH 2008 și 2015, p. 16

8 Vezi subtitlul de la FABINI & FABINI 1985.

9 Friedrich Müller-Langenthal apud GÜNDISCH 2008 și 2015, p. 16

10 CONSILIUL EUROPEI 2005, articolul 2 b.

mult sau mai puțin ireversibile. Interesant este faptul că această afirmație este valabilă și în cazul bisericilor care șiau pierdut deja de multă vreme sistemele defensive, acestea fiind însă înlocuite, încă din secolul al 19lea sau din prima parte a celui următor, cu clădiri publice utile și utilizate și în prezent. În schimb, este sacrificată relativ frecvent ființa lipsită de corporalitate a bisericilor fortificate, acest lucru întîmplânduse și în condiții aparent favorabile prezervării patrimoniului cultural cum sînt, de exemplu, perioadele de avînt economic. În acest caz, construcții industriale și / sau comerciale reușesc să înlocuiască, să ascundă sau să diminueze influența inițial puternică a bisericilor fortificate asupra contextului mai depărtat. Astfel, identitatea peisajului pierde nu numai o componentă esențială din punct de vedere vizual, ci și una semnificativă din punct de vedere istoric. Este incontestabilul faptul că (cel puțin) partea sudestică a Transilvaniei a cunoscut, în prezența sașilor, o anumită evoluție, dar această stare de fapt ar trebui să rămînă și în continuare vizibilă și lizibilă în imaginile pe care locurile respective le oferă. La fel de gravă ca adoptarea și găzduirea unor funcțiuni și clădiri industriale și / sau comerciale (pe amplasamente inadecvate), este și transformarea satelor în suburbii ale orașelor importante, transformare care nu înseamnă numai un nou „strat” în extinderea așezării (fig. 3), ci și eventuale modificări profunde în țesutul și arhitectura acestora (fig. 4). Necontrolate, astfel de fenomene pot influența în timp și relația dintre biserica fortificată și localitate, ceea ce ar contribui suplimentar la erodarea peisajului cultural actual.

În acest fel însă, ar avea de suferit și diversitatea patrimoniului cultural construit din România.

Keywords
bunuri culturale: imateriale, materiale; clădiri: componente concrete, componente lipsite de corporalitate; identitate: comunitate, biserică fortificată, peisaj cultural

Acest text nu este publicat și nici nu a fost predat în acest scop unor terți.

Bibliografie

Consiliul Europei, Convenția cadru privind valoarea patrimoniului cultural pentru societate. 2005

Hermann Fabini și Alida Fabini, Kirchenburgen in Siebenbürgen. Abbild und Selbstdarstellung siebenbürgischsächsischer Dorfgemeinschaften [Biserici fortificate în Transilvania. Imagine și autoreprezentare ale comunităților rurale ale sașilor transilvăneni]. Leipzig, 1985

Konrad Gündisch, Istorie și identitate la sașii transilvăneni / Geschichte und Identität bei den Siebenbürger Sachsen. În Sașii despre ei înșiși / Die Siebenbürger Sachsen über sich selbst. Ed. de Ligia Fulga. Brașov / Kronstadt, 2008 (vol. I) și 2015 (vol. II)

George Oprescu, Bisericile cetăți ale sașilor din Ardeal. București, 1956

UNESCO, Convenția pentru salvgardarea patrimoniul cultural imaterial, 2003

Holzmengen / Hosman 2016 (Foto: A. Kloos)

II.
DENKMALPFLEGE UND DENKMALSCHUTZ

DENKMALPFLEGE IN RUMÄNIEN – ARBEITSPRAXIS UND PROBLEMSTELLUNG

CONSERVAREA ŞI PRO-TECTIA PATRIMONIULUI

CONSERVAREA PATRI-MONIULUI ÎN ROMÂNIA – PRACTICA ȘI DEFINIREA PROBLEMEI

Denkmalschutz und Denkmalpflege in Rumänien früher und heute – eine Standortbestimmung

Protecția și întreținerea monumentelor în România de ieri și de azi – determinarea stării de fapt

Christoph Machat

Mühlbach / Sebeș 2015 (Foto: A. Kloos)

Bekanntlich hat die Denkmalpflege in Rumänien zwischen 1977 und 1990 eine Zwangspause einlegen müssen, nachdem das staatliche Denkmalamt Ende November 1977 aufgelöst worden war. Die Zerstörungen des Erdbebens im Frühjahr des Jahres 1977 hatten der kommunistischen Staatsführung einen willkommenen (wenn auch verspäteten) Vorwand geliefert, eine ungeliebte Institution loszuwerden, die sich vornehmlich mit den „klassischen" Zeugnissen der bürgerlichen Vergangenheit – Kirchen, Klöster, Burgen, Schlösser – auseinandergesetzt hatte: von der offiziellen Denkmalliste geschützt und mit staatlichen Mitteln renoviert bzw. instandgesetzt. Diese Konfliktsituation war den Denkmalpflegern freilich von Anbeginn bewusst. Die „didaktische" Einstellung zum Baudenkmal als wissenschaftliches Forschungsobjekt diente auch der eigenen Existenzrechtfertigung. So war es in Rumänien ein willkommenes Ziel, sämtliche Bauetappen eines Baudenkmals herauszuarbeiten und sichtbar zu machen – ein Vorgehen, das in der traditionellen Denkmalpflege Mittel- und Westeuropas undenkbar gewesen wäre. Die Planung, Vorbereitung und Durchführung sämtlicher Instandsetzungsmaßnahmen erfolgte durch die einzelnen Abteilungen des Denkmalamtes: durch Archäologen, Architekten, Ingenieure, Kunsthistoriker und Restauratoren.[1] Sämtliche Entscheidungen lagen in der Hand der Nationalkommission für Denkmalpflege. Ein Beispiel für solch didaktische Denkmalpflege ist das Südportal der Stadtpfarrkirche von Mühlbach/ rum. Sebeş (Abb. 1), Anfang 15. Jh., mit herauspräparierten Resten früherer und späterer Zeit, ausgeführt vom Denkmalamt 1961-64.[2]

Abb. 1: Birthälm, Gesamtansicht des Dorfes

Fig. 1: Biertan, imagine de ansamblu a satului (foto aeriană: G. Gerster)

1 MACHAT 2002, S. 17-20

2 KLEIN 1976, S. 23–59, zur Instandsetzung S. 55

Das Jahr 1990 brachte die Wende. Es ist verständlich, wenn einerseits das sozialistische Denkmalschutzgesetz – das nach wie vor Bestand gehabt hatte – sofort außer Kraft gesetzt wurde (und das neue Gesetz zehn Jahre auf sich warten lassen sollte), andererseits aber das neue Denkmalamt die Konzeption von 1977 beibehielt. Damit waren freilich die Konflikte mit einer im radikalen Strukturwandel befindlichen Gesellschaft vorprogrammiert, insbesondere wegen der Tätigkeit der Abteilung Projektentwicklung und Durchführung. Bereits im Herbst 1993 wurde das Denkmalamt aufgelöst und ein Teilbereich dem Kulturministerium angegliedert. Das Umdenken von der Position einer staatlich finanzierten Denkmalpflege hin zu der privatwirtschaftlichen, die eine Anerkennung der privaten Denkmaleigentümer mit all ihren Pflichten und Rechten voraussetzt, sollte einige Jahre in Anspruch nehmen. Dabei ist der internationale Austausch sicher hilfreich gewesen: etwa der Austausch von Architekturstudenten mit Frankreich oder das Kooperationsabkommen zwischen den Nationalkomitees von ICOMOS (Internationaler Rat für Denkmalpflege der UNESCO) Deutschland und Rumänien als Fachberater u.a. des deutsch-rumänischen Projektes Dokumentation des siebenbürgisch-sächsischen Kulturgutes, das vom Autor dieser Zeilen konzipiert und geleitet, vom siebenbürgisch-sächsischen Kulturrat getragen, von der deutschen Bundesregierung finanziert und von 1991-1998 mit rumänischen Fachleuten durchgeführt wird.[3] Die Ergebnisse des Projektes sind in der zweisprachigen (deutsch-rumänischen) Reihe der „Denkmaltopographie Siebenbürgen“ veröffentlicht und enthalten die vollständige Dokumentation jeder einzelnen Ortschaft.[4]

Die Ergebnisse sollten auch die Grundlage für die Aufnahme von sieben siebenbürgisch-sächsischen Ortschaften in die Welterbeliste der UNESCO bilden: Rumänien hatte (erst) 1990 die Welterbekonvention unterzeichnet. Die neu konstituierte Rumänische Nationalkommission für Denkmalpflege hatte darauf eine Vorschlagsliste (Tentativliste) mit 15 Baudenkmälern für die Welterbeliste aufgestellt. Als Geste guten Willens gegenüber Rumänien (da noch kein Denkmalschutzgesetz vorhanden war) hat das Welterbekomitee 1993 drei der Vorschläge in die Welterbeliste aufgenommen:

- für die Moldau die Klöster der Bukowina
- für die Muntenia das Kloster Hurezu
- für Siebenbürgen die Kirchenburg von Birthälm

Sie ist mit ihren drei Mauerringen die größte erhaltene Kirchenburg und war zudem von 1572-1867 Bischofssitz der Evangelischen Kirche A. B..

Da die Kirchenburg von Birthälm als einzige Vertreterin der über 150 erhaltenen Kirchenburgen der Siebenbürger Sachsen als nicht ausreichend repräsentativ angesehen wurde, intervenierte die deutsche UNESCO-Kommission 1994 bei der rumänischen Regierung. Daraufhin wurde der Verfasser dieser Zeilen durch den Präsidenten der Rumänischen Nationalkommission für Denkmalpflege gebeten, auf der Grundlage der Projektergebnisse eine Erweiterung dieser Position zu erarbeiten. Auswahlkriterien waren die verschiedenen historischen Siedlungsgebiete, die unterschiedlichen Formen der Wehranlagen einschließlich des Erhaltungszustands der einzelnen Dörfer, deren Siedlungsstruktur mit der Reihung

3 MACHAT 2013, S. 17-30

4 Ein erster Probeband konnte noch während des laufenden Projektes veröffentlicht werden: MACHAT 1994. Weitere fünf Bände folgten bis 2015

Abb. 2: Draas, evangelische Kirche von Süden

Fig. 2: Drăușeni, biserica evanghelică luterană văzută dinspre sud (Foto: C. Machat)

der Parzellen auf die Erstbesiedlung (ab der 2. Hälfte 12. Jh.) zurückgeht. Es konnte belegt werden, dass die Region als Gesamtheit schutzwürdig ist und damit eine ‚Lücke' für die dörflich-ländliche Architektur auf der UNESCO-Liste geschlossen wird.[5] Diese erweiterte, 1999 eingetragene Position auf der Welterbeliste:

„Dörfer mit Kirchenbefestigungen in Siebenbürgen" umfasst heute neben:

Birthälm (Biertan) (nicht allein die Kirchenburg, sondern die gesamte Ortschaft einschließlich der Weinbergterrassen) (Abb. 2),

Kelling (Câlnic) im Unterwald (erstmals 1269 mit der Burg des Gräfen Chyl von Kelling erwähnt, diese 1430 von der Dorfgemeinschaft übernommen),

Wurmloch (Valea Viilor) im Weinland (als Beispiel der umfangreichsten Wehranlagen an der Kirche selbst),

Keisd (Saschiz) mit seiner nach Abbruch der romanischen Basilika 1493-1496 neu errichteten Wehrkirche und der erhaltenen Fliehburg oberhalb des Ortes,

Deutschweißkirch (Viscri) im Repser Gebiet (dessen Kirchenburg 1743 umgebaut und von der Aufbewahrung in Gaden auf Kornkästen und Truhen umgestellt wurde)

und **Tartlau** (Prejmer) im Burzenland als Beispiel einer zwölf Meter hohen Wehranlage um die nicht befestigte Kirche in der Ebene.

Auf Vorschlag des Welterbekomitees (1996) wurde schließlich auch die auf der rumänischen Tentativliste enthaltene[6] Kirchenburg von Dersch (Dârjiu) als Vertreterin der kleinen Gruppe von erhaltenen Szekler Kirchenburgen in die Position aufgenommen, allerdings ohne das Dorf, das bereits stark überformt ist.

Die sächsischen Ortschaften umfassen – wie erwähnt – das gesamte Dorf mit sämtlichen Straßen, den Gehöften und den ursprünglichen Parzellenstrukturen – und stellen naturgemäß an Schutz und Pflege aller Beteiligten erhöhte Anforderungen.

Zeitgleich konnte 1999 dank der Unterlagen des Dokumentationsprojektes auch die Altstadt von Schäßburg (Sighişoara) in die Welterbeliste aufgenommen werden, als Beispiel einer ehemaligen „Ackerbürgerstadt", ablesbar anhand der erhaltenen Bauten in einer einheitlichen städtebaulichen Gesamtkonzeption der um 1200 gleichzeitig gegründeten Ober- und Unterstadt.

Wichtig für den derzeitigen Stand der Denkmalpflege waren auch die Entwicklungen der rumänischen Zivilgesellschaft, die Gründung und Anerkennung engagierter privater Vereine, sicher beeinflusst durch die früh einsetzende Tätigkeit ausländischer Stiftungen und Vereine. Eine wichtige Rolle spielte hierbei die Messerschmitt Stiftung München, die ab 1993 die Gesamtinstandsetzung der Bergkirche in Schäßburg mitfinanziert hat. In diesem Rahmen konnte im Sommer 1995 vor Ort ein dreimonatiger ICCROM-Kurs zur Restaurierung von Wandgemälden organisiert werden. Als „Modellbaustelle" konzipiert, waren bis 1999

5 THE WORLD HERITAGE LIST 2005

6 KOVÁCS 1995, S. 38–41. Hier auch MACHAT 1995, S. 61–73

Abb. 3: Draas, evangelische Kirche, Legende der Hl. Katharina, Mittelschiff, Südseite

Fig. 3: Drăușeni, biserica evanghelică luterană, legenda Sf. Ecaterina, nava mediană, latura sudică (foto: C. Machat)

Fachleute aus Deutschland, Österreich, Ungarn und Rumänien an den Arbeiten beteiligt, deren Ergebnisse mit dem Großen Preis von Europa Nostra 2004 ausgezeichnet worden sind.

Ein weiteres Projekt der Messerschmitt Stiftung in Schäßburg war das Haus mit dem Hirschgeweih auf dem Burgplatz, das zu einem deutsch-rumänischen Kulturzentrum mit Pensionsbetrieb ausgebaut wurde.

Mit relativ kleinen, zumeist auf Gehöfte bezogenen Projekten konnte Mitte der 1990er Jahre die britische Stiftung „Mihai Eminescu Trust" ihre Tätigkeit in den sächsischen Dörfern aufnehmen, zuerst in Deutschweißkirch, mittlerweile in ganz Südsiebenbürgen.

Heute stellt sich die Situation der Denkmalpflege anders dar. Alle privaten Akteure können ihrer Rolle gerecht werden, vorausgesetzt sie halten sich an die – bedauerlicherweise – sehr bürokratischen Regeln des Denkmalschutzgesetzes, das alle Kreisverwaltungen in die Verantwortung einbezieht, während für die denkmalpflegerischen Erlaubnisverfahren, neben der Nationalkommission in Bukarest, Regionalkommissionen (für Siebenbürgen in Hermannstadt, Kronstadt und Klausenburg) zuständig sind. Als eine Art Ersatzamt fungiert heute das dem Kulturministerium untergeordnete Nationalinstitut für (Kultur-) Erbe INP (Institutul Naţional al Patrimoniului) in Bukarest. In diesem Institut sind Denkmalarchiv, Inventarisation, die nationale Restaurierungsplanung und die Zuständigkeit für die Denkmäler auf der UNESCO-Liste angesiedelt.

Was die Finanzierung der Instandsetzungsmaßnahmen anbelangt, sind die staatlichen Mittel nach wie vor beschränkt, doch stehen seit einigen Jahren beträchtliche Mittel der EU zur Verfügung, freilich nicht aus dem Kulturetat, sondern aus dem Resort Infrastruktur und Tourismus.

2011–2014 konnten über die Trägerschaft der Evangelischen Kirche A. B. und ihrer Bauabteilung insgesamt 18 Kirchenburgen mit solchen EU-Mitteln instandgesetzt werden. Wenn mancherorts die Ausführung mangelhaft war, lag das nicht allein an fehlenden Fachkräften für denkmalpflegerische Arbeiten, sondern auch an Vorgaben der EU-Projekte für den Tourismus, Teile der Mittel für Installationen zur nächtlichen Anstrahlung der Kirchenburgen verwenden zu müssen.

Bereits 2010 war aus EU-Mitteln die Instandsetzung der Kirchenburg von Draas (Drăuşeni) finanziert worden, wobei die Architekten offensichtlich noch in der „didaktischen" Konzeption vor 1990 befangen waren, als sie den Verputz der bedeutenden spätromanisch-frühgotischen Kirche abschlagen ließen, um die vermauerten Öffnungen als Zeugnisse ihrer Baugeschichte ablesbar zu machen (Abb. 3). Dass der Verputz von Bruchsteinmauerwerk als Schutz- und Verschleißschicht eine wichtige konservatorische Rolle spielt, scheinen sie ignoriert zu haben, denn im Kircheninnern ist ein in Siebenbürgen seltener Zyklus von Wandgemälden mit der Legende der Hl. Katharina (Abb. 4) von etwa 1375 erhalten.[7] Dessen Sicherung war nicht Teil des Projektes, und eine entsprechende Intervention beim Kulturminister Rumäniens 2011 blieb bedauerlicherweise ohne Erfolg.

7 DR GUŢ 1979, S. 201–202

Abb. 4: Marienburg, Ansicht der rekonstruierten Burg 2018

Fig. 4: Feldioara, Vedere a cetății reconstruite, 2018 (Foto: C. Machat)

In Anbetracht der Vielzahl an erhaltenen Baudenkmälern der Siebenbürger Sachsen, der oftmals fehlenden Nutzung und damit Pflege und Bauunterhalt, ist es äußerst schwierig, die geringen Mittel und Kapazitäten entsprechend gezielt zu ihrer Rettung einzusetzen. Hier wird die vor kurzem gegründete Stiftung Kirchenburgen noch etliches zu leisten haben (etwa in Richtung Prioritätenlisten?).

Dass eine statische Untersuchung aller Bauten erforderlich sein wird, zeigen die beiden eingestürzten Kirchtürme – in Radeln (Roadeş) und in Rothbach (Rotbav). Ihre Rekonstruktion würde einer Verschwendung der wenigen Mittel gleichkommen, die für Sicherungsmaßnahmen an gefährdeten Baudenkmälern erforderlich sind. Doch gibt es dafür gerade in den letzten Jahren Vorbilder, wiederum über EU-Mittel finanzierte Projekte zur Rekonstruktion von Burgruinen zwecks „Wiedereingliederung in den touristischen Kreislauf“: wie jene von Reps (Rupea) (ausgeführt 2013-2016) oder die der sogen. Bauernburg von Marienburg (Feldioara) bei Kronstadt. Wobei letztere im Jahr 2015 archäologisch untersucht und als erste Burg bzw. Niederlassung des Deutschen Ritterordens nach seiner Ankunft im Burzenland 1211 identifiziert werden konnte. Im 20. Jh. nur als Ruine erhalten, konnten die archäologischen Untersuchungen auch die wechselvolle Baugeschichte der Anlage nach dem Fortgang des Ritterordens 1225 und bis ins 19. Jh. dokumentieren – doch ob die Burganlage jemals so ausgesehen hat, wie sie nunmehr rekonstruiert worden ist (Abb. 5), muss dahingestellt bleiben.

Keywords: Nationalkommission für Denkmalpflege, Denkmalschutz, World Heritage List, UNECCO, ICOMOS, Welterbekomitee

După cum se știe, întreținerea monumentelor din România a fost nevoită să ia o pauză forțată între 1977 și 1990, după ce Oficiul de Stat pentru Monumente a fost dizolvat la finele lunii noiembrie 1977. Distrugerile în urma cutremurului din primăvara lui 1977 i-au furnizat regimului comunist care guverna statul un pretext binevenit (chiar dacă întârziat) de a scăpa de o instituție nepopulară, care se ocupa în special cu mărturiile „clasice" ale trecutului burghez – biserici, mânăstiri, cetăți, castele: protejate de lista oficială a monumentelor și renovate resp. reparate cu bani de la bugetul de stat.

Desigur că specialiștii în protecția monumentelor erau conștienți de la bun început de această situație conflictuală. Atitudinea „didactică" față de monumentul construit ca obiect de cercetare științifică servea de asemenea justificării propriei existențe, așa încât în România elaborarea și expunerea vizibilă a tuturor etapelor constructive ale unui monument construit era un obiectiv binevenit – un procedeu care ar fi fost de neimaginat în protecția tradițională a monumentelor din Europa Centrală și de Vest. Proiectarea, pregătirea și execuția tuturor măsurilor de reparații se făcea de către departamentele individuale ale Oficiului pentru Monumente: de arheologi, arhitecți, ingineri, istorici de artă și restauratori.[1] Toate deciziile erau în mâna Comisiei Naționale pentru Protecția Monumentelor.

Un exemplu de astfel de întreținere didactică a monumentelor este portalul sudic al bisericii parohiale orășenești din Sebeş (Fig. 1), construit la începutul sec. XV, cu rămășițe din epoci mai vechi și mai noi, preparate și scoase în evidență, executată de Oficiul pentru Monume nte în 1961-64.[2]

Anul 1990 a adus Revoluția. Este de înțeles dacă pe de o parte legea socialistă privind protecția monumentelor – care rămăsese în vigoare în continuare – a fost scoasă din vigoare imediat (iar noua lege s-a lăsat așteptată timp de 10 ani), dar pe de altă parte noul Oficiu pentru Monumente și-a păstrat concepția din 1977. Astfel, conflictele cu o societate aflată într-o schimbare radicală a structurilor erau, firește, inevitabile, mai ales din cauza activității departamentului de dezvoltare și execuție a proiectelor. Deja în toamna lui 1993, Oficiul pentru Monumente a fost dizolvat și o parte i-a fost anexată Ministerului Culturii. Transformarea mentalității de la poziția unei protecții a monumentelor finanțate de către stat la una în stilul economiei private, care presupune recunoașterea proprietarilor privați ai monumentelor cu toate obligațiile și drepturile acestora urma să dureze câțiva ani. În acest demers, schimbul internațional a fost cu siguranță de ajutor: ca de pildă schimbul studenților la arhitectură efectuat cu Franța sau tratatul de cooperare între Comitetele Naționale ale ICOMOS (Consiliul Internațional pentru Protecția Monumentelor din cadrul UNESCO) Germania și România ca consultanți de specialitate, printre altele în cadrul proiectului româno-german Documentarea patrimoniului cultural săsesc din Transilvania, conceput și coordonat de autorul acestor rânduri, susținut de Consiliul pentru Cultură al Sașilor Transilvăneni, finanțat de guvernul federal german și efectuat între 1991-1998 cu specialiști români.[3] Rezultatele proiectului sunt publicate în seria bilingvă (germano-română) a „Topografiei monumentelor din Transilvania" și cuprind documentarea integrală și completă a fiecărei localități în parte.[4]

1 MACHAT 2002, pag. 17–20

2 KLEIN 1976, pag. 23–59, referitor la reparații, pag. 55

3 MACHAT 2013, pag. 17–30

4 Un prim volum pilot a putut fi publicat încă în timpul derulării proiectului: MACHAT 1994. Alte cinci volume au urmat până în 2015

Rezultatele urma să formeze de asemenea baza pentru acceptarea a șapte localități săsești transilvănene pe Lista Patrimoniului Mondial a UNESCO: România semnase (abia) în 1990 convenția privind patrimoniul mondial. Nou constituita Comisie Națională pentru Protecția Monumentelor din România elaborase apoi o listă de propuneri (listă tentativă) cu 15 monumente constructive pentru lista Patrimoniului Mondial. Ca gest de bunăvoință față de România (deoarece încă nu exista o lege a protecției monumentelor), Comitetul Patrimoniului Mondial a acceptat în 1993 trei din acele propuneri pentru a fi listate ca patrimoniu mondial:

- pentru Moldova, mânăstirile din Bucovina,
- pentru Muntenia, mânăstirea Horezu,
- pentru Transilvania, biserica fortificată din Biertan.

Ea este, cu cele trei ziduri de incintă ale sale, cea mai mare biserică cetate păstrată, și a fost de asemenea între 1572-1867 sediul episcopal al Bisericii Evanghelice C.A.

Deoarece biserica cetate de la Biertan nu a fost considerată suficient de reprezentativă ca unică reprezentantă a celor peste 150 de biserici fortificate ale sașilor transilvăneni care s-au păstrat, Comisia Germană a UNESCO a intervenit în 1994 la guvernul României. Ca urmare, autorului acestor rânduri i s-a solicitat de către președintele Comisiei Naționale pentru Protecția Monumentelor din România să elaboreze o extindere a acestei poziții pe baza rezultatelor proiectului. Criteriile de selecție au fost diversele regiuni de colonizare istorice, formele diferite ale ansamblurilor de apărare inclusiv starea de conservare a fiecărui sat, structura așezării acestora, cu înșiruirea parcelelor care merge înapoi până la prima colonizare (începând din a doua jumătate a sec. XII). S-a putut demonstra că regiunea merită protejată în ansamblul ei și astfel se completează o ‚lacună' pentru arhitectura sătească-vernaculară pe lista UNESCO.[5] Această poziție extinsă, înregistrată în 1999 pe lista patrimoniului mondial: „Sate cu fortificații ecleziastice în Transilvania" cuprinde azi pe lângă:

Biertan (nu doar Biserica fortificată, ci întreaga localitate, inclusiv terasele pentru viță de vie) (Fig. 2),

Câlnic din jud. Alba (menționat prima dată în 1269 odată cu cetatea greavului Chyl de Câlnic, care a fost preluată de comunitatea satului în 1430),

Valea Viilor din Ținutul Vinului (ca exemplu al celor mai ample ansambluri de apărare construite pe corpul bisericii înseși),

Saschiz cu biserica sa fortificată, construită în 1493-1496 după demolarea bazilicii romanice, și cu cetatea de retragere păstrată deasupra localității,

Viscri în zona Rupea (a cărui biserică fortificată a fost modificată în 1743 și în care s-a trecut de la păstrarea alimentelor în cămări la păstrarea în lăzi pentru cereale și în lavițe)

și **Prejmer** din Țara Bârsei ca exemplu pentru un ansamblu de apărare de 12 metri înălțime în jurul bisericii nefortificate situate la șes.

5 THE WORLD HERITAGE LIST 2005

La propunerea comitetului patrimoniului mondial (1996) a fost acceptată la această poziție în final și biserica fortificată din **Dârjiu**, cuprinsă pe lista tentativă alcătuită de români[6] ca reprezentantă a micului grup de biserici fortificate secuiești care s-au păstrat, însă fără sat, care deja este puternic deformat față de structura inițială a așezării.

După cum am menționat, localitățile săsești cuprind întregul sat cu toate străzile, curțile și structurile inițiale ale loturilor – și care, conform naturii acestora, ridică cerințe sporite pentru toți cei implicați privind protecția și întreținerea lor.

Concomitent, grație documentației din proiectul de documentare, a putut fi acceptat pe lista patrimoniului mondial și orașul vechi al Sighișoarei în 1999, ca exemplu al unui fost oraș de „burghezi agrari", care poate fi citit pe baza construcțiilor păstrate într-o concepție urbanistică de ansamblu unitară a orașului superior și inferior, înființate concomitent în jurul anului 1200.

Importante pentru stadiul actual al protecției monumentelor au fost de asemenea dezvoltările din societatea civilă din România, înființarea și recunoașterea de asociații particulare implicate, cu siguranță influențate de activitatea timpurie a fundațiilor și asociațiilor din străinătate. Un rol important l-a jucat în acest demers Fundația Messerschmitt din München, care a cofinanțat începând din 1993 reparațiile capitale la Biserica din Deal din Sighișoara. În acest cadru a putut fi organizat în vara lui 1995 la fața locului un curs de trei luni al ICCROM pentru restaurarea de picturi murale. Conceput ca „șantier model", specialiști din Germania, Austria, Ungaria și România au participat la lucrări până în 1999, ale căror rezultate au fost distinse cu Marele Premiu al Europa Nostra în 2004.

Un alt proiect al Fundației Messerschmitt în Sighișoara a fost Casa cu Cerb din Piața Cetății, care a fost extinsă și adăpostește un centru cultural român-german și o pensiune turistică.

Cu proiecte relativ mici, referitoare de cele mai multe ori la gospodării individuale, fundația britanică „Mihai Eminescu Trust" a putut să-și demareze activitatea la mijlocul anilor 1990 în satele săsești, mai întâi la Viscri, iar între timp în toata Transilvania de Sud.

Azi, situația protecției monumentelor se prezintă altfel. Toți actorii privați își pot asuma rolul, cu condiția să respecte regulile – din nefericire – foarte birocratice ale legii protecției monumentelor, care implică toate administrațiile județene ca și instituții coresponsabile, în timp ce pentru procedurile de avizare din punctul de vedere al protecției monumentelor sunt competente, pe lângă comisia națională de la București, comisiile zonale (pentru Transilvania, cele de la Sibiu, Brașov și Cluj). Ca un soi de instituție înlocuitoare funcționează azi Institutul Național al Patrimoniului de la București, subordonat Ministerului Culturii. În acest institut sunt adăpostite arhiva monumentelor, inventarierea, planul național de restaurare și competența responsabilă pentru monumentele de pe lista UNESCO.

Referitor la finanțarea măsurilor de reparații, fondurile de la bugetul de stat continuă să fie limitate, însă de câțiva ani sunt disponibile mijloace considerabile din fonduri europene, desigur nu din resortul pentru cultură, ci din resortul pentru infrastructură și turism.

În anii 2011-2014 au putut fi reparate din astfel de fonduri europene 18 biserici fortificate în total prin susținerea Bisericii Evanghelice C.A. și a departamentului acesteia pentru construcții. Dacă în unele locuri execuția a fost deficitară, motivul nu a fost doar lipsa personalului calificat pentru lucrările de întreținere a monumentelor, ci și impunerile proiectelor europene pentru turism de a fi necesar să se folosească o parte a banilor pentru instalații de iluminat nocturn a bisericilor cetate cu reflectoare.

6 KOVÁCS 1995, pag. 38–41. Aici de asemenea Machat 1995, pag. 61–73

Deja în 2010 se finanțase din fonduri europene reparația bisericii fortificate de la Drăușeni, însă arhitecții încă mai erau în mod evident captivi în concepția „didactică" de dinainte de 1990 când au pus să se decapeze tencuiala importantei biserici romanice târzii-gotice timpurii pentru a face vizibile golurile înzidite ca martori ai istoriei construcției (Fig. 3). Ei se pare că au ignorat că tencuiala peste zidăria din piatră spartă de carieră joacă un rol de conservare important ca strat de protecție și uzură, căci în interiorul bisericii se află păstrat un ciclu de picturi murale rar întâlnit în Transilvania, reprezentând legenda Sf. Ecaterina (Fig. 4) și care datează din jurul anului 1375.[7] Consolidarea acestei picturi nu a fost parte a proiectului, iar o intervenție corespunzătoare la Ministrul Culturii din România în anul 2011 a fost, în mod regretabil, lipsită de succes.

În vederea multitudinii de monumente construite păstrate ale sașilor transilvăneni, a utilizării acestora, care adesea lipsește, și astfel și a lipsei întreținerii și mentenanței construcțiilor, este extrem de dificil să se aplice în mod corespunzător și țintit pentru salvarea acestora fondurile și capacitățile, care sunt oricum reduse. Aici va trebui să mai realizeze multe Fundația Bisericilor Fortificate, înființată nu demult (bunăoară în direcția unor liste de priorități?).

Că va fi necesară cercetarea structurală a tuturor construcțiilor o arată ambele turnuri de biserică ce s-au prăbușit – la Roadeș și la Rotbav. Reconstrucția acestora ar echivala cu o risipă a puținelor mijloace necesare pentru măsuri de consolidare la monumentele construite periclitate. Însă chiar pentru aceasta există exemple în ultimii ani, proiecte finanțate din nou din fonduri europene pentru reconstrucția de ruine de cetate în scopul „reintegrării în circuitul turistic": ca cele de la Rupea (executat în 2013-2016) sau al așa-numitei cetăți țărănești de la Feldioara lângă Brașov. Cea din urmă a fost cercetată arheologic în 2015 și a putut fi identificată drept prima cetate resp. așezare a Ordinului Cavalerilor Teutoni după sosirea acestora în Țara Bârsei în 1211. Păstrată în sec. XX doar ca ruină, cercetările arheologice au putut documenta de asemenea istoricul tumultuos al construcției complexului după plecarea ordinului cavalerilor în 1225 și până în sec. XIX – însă dacă ansamblul cetății a arătat vreodată așa cum a fost reconstruit acum (Fig. 5), rămâne o necunoscută.

Cuvinte cheie: Comisia Naționale pentru Protecția Monumentelor. protecția monumentelor, World Heritage List, UNESCO, ICOMOS, Comitetul Patrimoniului Mondial

Contribuția nu a fost publicată în alt loc.

Bibliografie

Vasile Drăguț, Arta gotică în România. București 1979

Albert Klein, Baugeschichte der evangelischen Kirche in Mühlbach. In: Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte. Siebenbürgisches Archiv Band 13, Köln-Wien 1976, S. 23–59

András Kovács, Die Unitarierkirche von Dârjiu. In: Christoph Machat (Hrsg.), Denkmäler in Rumänien/Monuments en Roumanie. Vorschläge des Rumänischen Nationalkomitees von ICOMOS zur Ergänzung der Liste des Weltkulturerbes. ICOMOS – Hefte des Deutschen Nationalkomitees XIV, München 1995, S. 38–1

Christoph Machat (publ.), Denkmaltopographie Siebenbürgen, Band 3.3 Kreis Kronstadt (= Kulturdenkmäler Siebenbürgens 4/3.3), Thaur bei Innsbruck 1994

Christoph Machat, Wehrkirchen und Kirchenburgen in Siebenbürgen. In: Denkmäler in Rumänien/Monuments en Roumanie, ICOMOS – Hefte des Deutschen Nationalkomitees XIV, München 1995, S. 61–73

Christoph Machat, Vasile Dr Drăguț guț und die Konzeption des Rumänischen Denkmalamtes vor 1977. In: Ars Transsilvaniae VIII-IX 1998–1999, București 2002, S. 17–20.

Christoph Machat, Die Dokumentation des siebenbürgisch-sächsischen Kulturgutes (1991–1998) und ihre Ergebnisse: Weltkulturdenkmäler und Denkmaltopographie. Marius Porumb zum 70. Geburtstag. In: Ars Transsilvaniae XIII, București 2013, S. 17–30

THE WORLD HERITAGE LIST Filling the Gaps – an Action Plan for the Future. An ICOMOS study compiled by Jukka Jokilehto, contributions from Henry Cleere, Susan Denyer and Michael Petzet, Monuments and Sites XII, München 2005

7 DRĂGUȚ 1979, pag. 201–202

”Dörfer mit ihren Kirchenburgen in Siebenbürgen” als UNESCO Weltkulturerbe – Aspekte des Schutzes und der Verwaltung

Aspecte ale protecţiei şi gestiunii sitului “Sate cu biserici fortificate din Transilvania“ înscris în Lista Patrimoniului Mondial UNESCO

Iozefina Postăvaru

Keisd / Saschiz 2019 (Foto: A. Kloos)

Dem Schutz der auf die Welterbeliste aufgenommenen Baudenkmale kommt in Rumänien eine Reihe von gesetzlichen Vorschriften zugute, die sowohl jede Regierungsebene als auch lokale Verwaltungen und Eigentümer in die Verantwortung nehmen. Im Gegensatz zu den meisten Unterzeichnerstaaten der Welterbekonvention gibt es in unserem Land jedoch keine ausschließlich dem Management der UNESCO-Welterbestätten gewidmeten Institutionen. Alle im Folgenden beschriebenen Aspekte stellen parallele Initiativen dar und nicht – wie der optimale Fall wäre – aufeinander abgestimmte Maßnahmen. Trotzdem sieht sich das Nationale Kulturerbe-Institut in der Lage, durch seine Aktivitäten hinsichtlich Finanzierung, Monitoring und wissenschaftliche Anleitung eine Gesamtsicht auf die vorliegende Situation zu geben.

Abb. 1: Keisd, Dorfzentrum mit Kirchenburg

Fig. 1: Saschiz. Centrul localității, cu Biserica fortificată, (Foto: I. Postăvaru)

Eine Ortsansicht (Abb. 1) aus dem Jahre 2017, entstanden im Rahmen des Monitorings der Ortschaft Keisd / Saschiz, welche als Welterbestätte auf die UNESCO-Liste „Dörfer mit Wehrkirchen in Siebenbürgen" aufgenommen wurde, fängt die unterschiedlichen Erfolge der letzten Jahre ein, die dem Engagement verschiedener in der Denkmalpflege tätiger Institutionen, Organisationen und Fachleute zu verdanken sind. Die Kirchenburg befindet sich kurz vor Beendigung eines langen Restaurierungsprozesses, der 1999 vom Landeskonsistorium der Evangelischen Kirche A. B. Rumäniens in Angriff genommen und vom Kultusministerium – im Rahmen des Nationalen Restaurierungsplans, gesteuert vom Nationalen Kulturerbe-Institut – finanziert wurde. Der Turm der Kirchenburg wird mit EU-Geldern instand gesetzt werden, die die Evangelische Kirche beantragt hatte; die Fertigstellung ist bis Ende 2019 geplant. Im Hintergrund, auf dem Burgberg, erkennt man die Bauernburg, deren künftige durch EU-Mittel finanzierte Indstandsetzung dem Einsatz der Gemeindeverwaltung Keisd zu verdanken ist. Die Fassaden der beiden traditionellen sächsischen Bauernhäuser links im Bild konnten mithilfe der Stiftung "Mihai Eminescu Trust" restauriert werden. Das ehemalige Lehrerhaus, heute Museum, im Vordergrund des Bildes verdankt seine Instandsetzungsmaßnahmen dem Einsatz der evangelischen Kirchengemeinde. Die Abbildung illustriert also, wie gesagt, die Ergebnisse einzelner paralleler Initiativen und nicht, wie es sein sollte, das Resultat einer gemeinschaftlich organisierten Gesamtmaßnahme. In der Fachsprache der Welterbekonvention trägt die Steuerung einer solchen Gesamtmaßnahme den Titel "Managementplan".

In Erwartung auf die Ausarbeitung eines solchen Managementplans stellt das vom VDR und seinen Partnern Stiftung Kirchenburgen (RO) und Kulturerbe Kirchenburgen e. V. (DE) organisierte Symposium "Kirchenburgen in der Kulturlandschaft Siebenbürgens" eine willkommene Probe des symbolischen Orchesters dar, dessen Instrumente bis jetzt unabhängig voneinander für den Schutz dieses bedeutenden Denkmalerbes gespielt hatten.

Die rund 300 bezeugten sächsischen Kirchenburgen spielten mehr als sechs Jahrhunderte lang eine sowohl religiöse als auch militärische Rolle. Von diesen haben ungefähr 150 in ihrer ursprünglichen Gestalt der Zeit bis zum Beginn des 21. Jh. getrotzt und bilden nun ein System der dichtesten und abwechslungsreichsten mittelalterlichen Befestigungsanlagen, die auf dem europäischen Kontinent erhalten sind.[1]

Die sächsischen Kirchenburgen erscheinen auf der Denkmalliste Rumäniens unter der Bezeichnung "Gebäudeensemble Kirchenburg" und schließen damit Komponenten ein wie Kirche, Burghof, Türme und Burgmauern, aber auch Kapellen, Schule, Pfarrhaus etc.

Die Kirchenburgen zeichnen sich dadurch aus, dass sie in einem Umfeld kompakter und gleichmäßig gegliederter Siedlungen stehen, die heute von großem urbanistischem Wert sind. Dies erklärt die Aufnahme vieler dieser historischen Ortskerne der sächsischen Gemeinden in die Denkmalliste unter der Kategorie "ländliches Denkmalensemble".[2] Die Bedeutung dieser Baudenkmale zeigt sich durch die Einordnung der meisten in die Liste der historischen Denkmale unter der Wertekategorie A (nationale Bedeutung). Restaurierungs-

1 C. MACHAT, "Wehrkirchen und Kirchenburgen in Siebenbürgen" în "Hefte des Deutshen National Commitees". XIV, Muenchen, 1995, p. 61

2 Lista Monumentelor Istorice din România se poate consulta la adresa https://patrimoniu.gov.ro/monumente-istorice/lista-monumentelor-istorice

Abb. 2: Deutsch-Weißkirch, Kirchenburg

Fig. 2: Viscri. Biserica fortificată, foto; I. Iozefina Postăvaru (Foto: I. Postăvaru)

maßnahmen dürfen hier laut Gesetzgebung nur auf der Grundlage von Planungsunterlagen durchgeführt werden, die von Spezialisten und Experten erstellt wurden, welche vom Ministerium für Kultur akkreditiert sind. Die Unterlagen müssen zudem von der Nationalen Denkmalkommission genehmigt werden.

Aufgrund ihres reichen kulturellen Wertes wurden im Jahre 1999 sieben "Dörfer mit Kirchenburgen in Siebenbürgen" in die Weltkulturerbe-Liste aufgenommen, von denen sechs siebenbürgisch-sächsischen (Birthälm / Biertan, Kelling / Câlnic, Tartlau / Prejmer, Keisd / Saschiz, Wurmloch / Valea Viilor și Deutsch-Weißkirch / Viscri) und eines szeklerischen (Dârjiu / Dersz) Ursprungs ist.[3] Jedes dieser Denkmalensembles wurde auf Grundlage und unter Berücksichtigung seines jeweiligen Befestigungsmodells ausgewählt:
(1) In Birthälm / Biertan dominiert die große gotische Hallenkirche von einer Anhöhe aus die Ortschaft, umgeben von drei Befestigungsmauern mit Wehrtürmen und ausgestattet mit einem Wehrgang über dem Chor;
(2) die Bauernburg von Kelling / Câlnic veranschaulicht die von der sächsischen Gemeinde im 15. Jh. erfolgte Übernahme und den nachfolgenden Ausbau der Grafenburg aus dem 13. Jh.;
(3) Deutsch-Weißkirch / Viscri steht für die gleichzeitige Bewehrung von Kirche und Burganlage innerhalb eines einheitlich geschlossenen Gebäudekomplexes, aber auch für den Übergang zweier unterschiedlicher Gesellschaftsformen, da die sächsische Kirchenburg eine ältere szeklerische Kirche einbindet;
(4) Tartlau / Prejmer stellt eine für die flache burzenländische Landschaft typische, stark befestigte Kirchenburganlage dar, deren defensive Rolle ausschließlich der Kirchenburg zukommt;
(5) Wurmloch / Valea Viilor demonstriert die um ca. 1500 erfolgte Umwandlung der Pfarrkirche (romanische Basilika aus dem 14. Jh.) in eine mittelalterliche wehrhafte Festung, deren Wehrcharakter in erster Linie die Kirche und zweitrangig die sie umgebende Anlage übernimmt, was einem Typus hügeliger Landschaften entspricht;
(6) die Kirche von Keisd / Saschiz ist ein Prototyp des Reduit (Zitadelle / Bergfried), deren Bauplanung bereits die doppelte Funktion von Lithurgie und Bewehrung beinhaltete, welche Anfang des 16. Jh. vor allem im Kokelgebiet übernommen wurde. Und schließlich zeigt
(7) Dârjiu / Dersz, dass die Bewehrung siebenbürgisch-sächsischer Kirchen durch deren Gemeinden auch von benachbarten szeklerischen Siedlungen übernommen wurde.[4]

Die Aufnahme in die Liste der historischen Denkmale der Klasse A und in die UNESCO-Weltkulturerbeliste bietet Vorrang bei der Erteilung von Finanzierungen durch den Nationalen Restaurierungsplan (PNR), der vom Nationalen Kulturerbe-Institut ausgearbeitet und geleitet wird. Die Finanzmittel werden aus dem Staatshaushalt durch das Ministerium für Kultur

3 Die Liste der historischen Baudenkmale Rumäniens, die in das UNESCO-Weltkulturerbe aufgenommen wurden, siehe unter: https://patrimoniu.gov.ro/monumente-istorice/lista-patrimoniului-mondial-unesco

4 Die Vorschläge zur Nominalisierung für die UNESCO-Weltkulturerbeliste wurden von einer Expertengruppe, deren Mitglied ich war, im Zeitraum 1997–98 erarbeitet unter der Leitung des Projektierungszentrums für Nationales Kulturerbe, das aus der ehemaligen Denkmalkommission hervorgegangen und heute im Nationalen Kulturerbe-Institut integriert ist. Ausgewertet wurden hierbei die Ergebnisse des Inventarisierungsprojektes des sächsischen Siedlungsbereiches nach der Methode des deutschen topografischen Inventarisierungssystems im Denkmalschutz. Das Projekt wurde von der Bundesregierung auf Initiative des Kulturrats der Siebenbürger Sachsen finanziert und auf Grundlage des Partnerschaftsvertrages zwischen dem Deutschen Nationalkommittee ICOMOS und der Nationalen Denkmalkommission Rumäniens durchgeführt, der nach den Ereignissen von Dezember 1989 und dem nachfolgenden Exodus der Siebenbürger Sachsen im Jahre 1991 abgeschlossen worden war. Damit konnte ein weitreichender Erfahrungsaustausch zwischen Fachleuten für jedes Teilgebiet der Denkmalpflege sichergestellt werden.

Abb. 3: Birthälm, Dorfzentrum mit Kirchenburg

Fig. 3: Biertan. Centrul localității, cu Biserica fortificată, foto; I. Iozefina Postăvaru (Foto: I. Postăvaru)

Rumäniens bereitgestellt. Der PNR stellte die Ausführung von umfangreichen Projektierungen und Restaurierungsmaßnahmen an den Kirchenburgen von Keisd, Dârjiu und Kelling sicher, die sich auf der Weltkulturerbe-Liste befinden.

Für die Bereitstellung von Geldern aus dem Strukturfonds des Regionalen Operationsprogramms (POR) gelten dieselben Kriterien; im Rahmen des Fonds können für Denkmale der Klasse A bis zu 5 Mio. Euro und für Denkmale der UNESCO-Weltkulturerbeliste bis zu 10 Mio. Euro beantragt werden.

Im Jahre 2017 wurden für die Restaurierung des Glockenturms der Kirchenburg Keisd (Teil des Denkmalensembles der Kirchenburg und UNESCO-Weltkulturerbestätte) durch den POR-Fonds 2014-20 (Investitionspriorität 5.1) Gelder im Gesamtwert von 2,32 Mio. Lei genehmigt, von denen 2,16 Mio. Lei den beantragten staatlichen Zuschuss und 25.064 Lei die Eigenfinanzierung des Evangelischen Pfarramts Keisd darstellen. Die Bereitstellung der Finanzmittel für die Kirchenburg Kelling wurde 2017 auf ähnlichem Weg erreicht.

"Das Restaurierungsprojekt der Bauernburg Keisd im Gesamtwert von fast 8,5 Mio. Lei sieht die touristische Erschließung dieser Anlage vor, die sich auf dem Gebiet des Denkmalensembles der Gemeinde Keisd befindet und auf der UNESCO-Weltkulturerbeliste steht. Bevor die vor fast sieben Jahrhunderten errichteten Mauern und Türme ganz verfallen, konnten EU-Gelder für die Rekonstruktion beantragt und bereitgestellt werden", heißt es in einem Online-Artikel.[5] Die Finanzierung wurde auf Grundlage eines Projekts erteilt, das mehrere Filter von Auswertungen und öffentlichen Debatten durchlief und von der Nationalen Denkmalkommission am 25. April 2018 genehmigt wurde.

Das Finanzierungsprogramm der EEA-Grants (Norwegen-Fonds) konnte die Restaurierung des Freskos der Unitarischen Kirche von Dârjiu (Paul von Ung, 1409) sicherstellen. Auf demselben Weg wurde die Herrichtung der Ausstellungsräume finanziert, die sich in den ehemaligen Vorratskammern der Kirchenburg befinden. Die Ausstellung mit dem Thema der auf der Weltkulturerbeliste befindlichen "Dörfer mit Kirchenburgen in Siebenbürgen" wurde mit dem Ziel konzipiert, in allen sieben Kulturerbestätten gezeigt zu werden.

Einen wesentlichen Beitrag zur Erhaltung und Restaurierung der "Dörfer mit Kirchenburgen in Siebenbürgen" leisten die Zivilgesellschaft und Privatinitiativen. Davon profitierten das Dorf Deutsch-Weißkirch einschließlich der dortigen Evangelischen Kirchenburg (Abb. 2) durch den Mihai-Eminescu-Trust und die Birthälmer Kirchenburg (Abb. 3) durch die Siebenbürgisch-Sächsische Stiftung.

"Selbst nachdem die Kirchenburg in ihrer Gesamtheit restauriert wurde, bleibt ein großes Fragezeichen: Was wird aus den sächsischen Häusern? (Abb. 4) Das ganze Dorf ist Teil des UNESCO-Weltkulturerbes, es gibt strenge Auflagen für Restaurierung, Renovierung, Neubau. Diese Gegend war schon immer arm und es steht kein Geld zur Verfügung, diese trotz aller guten Regeln einzuhalten. Eine Lösung könnte darin bestehen, den Einwohnern bei Restaurierungsmaßnahmen finanziell unter die Arme zu greifen und sie einzuweisen, was zu tun ist; ein Architekt müsste kommen und es ihnen erklären", so in einem Online-Artikel Dorothea Batea-Ziegler, die Fremdenführerin der Kirchenburg von Keisd.

5 https://ardealnews.ro/2017/12/30/cetatea-taraneasca-din-saschiz-va-fi-restaurata-cu-2-000-000-de-euro/

Abb. 4: Keisd, Sächsisches Bauernhaus mit Giebelnische, typisch für die Ortschaft;
Fig. 4: Saschiz. Casă săsească cu nișă în pinion, specifică localității; (Foto: I. Postăvaru)

Dieses äußerst schwierige Problem erhielt in den letzten Jahren Antworten in Form von: städtebaulichen Vorschriften[6], Leitfäden beispielhafter Vorgehensweisen[7], Finanzierungsmaßnahmen[8], Sanktionen[9].

Regelmäßige Beurteilungen, basierend auf Geländeuntersuchungen, erfolgen durch das Nationale Kulturerbe-Institut zusammen mit den Vetretern der Eigentümer des in der Weltkulturerbeliste eingetragenen Denkmals (örtliche Gemeinde, Pfarramt) und den Gemeindeverwaltungen der Kreise Weißenburg, Kronstadt, Harghita, Marosch und Hermannstadt.

Gegenwärtig liegt auf dem Tisch der Genehmigungskommission ein Gesetzesvorschlag zum Schutz- und Erhaltungsprogramm der Weltkulturerbe-Denkmale.[10]

Damit käme die Zusammenarbeit zwischen staatlichen und Nichtregierungsorganisationen beiden Seiten und vor allem dem Kulturerbe zugute. Eine kontinuierliche, zentrale Vorgehensweise bei Schutz und Management vermiede Überschneidungen und finanzielle Verschwendung, trüge zum besseren Informationsfluss bei. Damit wäre man in der Lage, die Aktivitäten zum Schutz des kulturellen Erbes Rumäniens als universelles Kulturerbe voranzutreiben und zu potenzieren.

Keywords: Dörfer mit Kirchenburgen, Siebenbürgen, Welterbe, Schutz, Management, Monitoring, UNESCO

6 Programm des Ministeriums für Regionalentwicklung und Tourismus aufgrund des Regierungsbeschlusses Nr. 738 vom 09.07.2008 zur Festlegung der notwendigen Massnahmen im Hinblick auf Finanzierung, Erarbeitung und Aktualisierung der Städtebauplanung für städtebauliche Bereiche mit Denkmalen der Weltkulturerbeliste

7 "Regelwerk des Städtebaulichen Kulturerbes der Gemeinde Keisd für Vertreter der Gemeindeverwaltung" und "Leitfaden für Eigentümer von Gebäuden auf der Liste des UNESCO-Kulturerbes Keisd", 2015

8 https://stirileprotv.ro/stiri/travel/cetatea-de-la-saschiz-intra-in-renovare-localitatea-cunoscuta-datorita-printului-charles.html

9 Das Amtsgericht Schässburg verfügte im April 2018 die Strafverfolgung aufgrund der Zerstörung von Haus und Hof Nr. 25 in Keisd

10 In Rumänien existieren bis jetzt, anders als in den meisten Unterzeichnerstaaten der Weltkulturerbekonvention, keine Institutionen, die sich ausschließlich diesem Thema widmen.

Protecția monumentelor istorice incluse în Lista Patrimoniului Mondial, beneficiază în România de un set de reglementări legale care atribuie responsabilități tuturor nivelurilor de guvernare, precum și administrației și proprietarilor. Cu toate acestea, spre deosebire de cele mai multe state care sunt semnatare ale Convenției patrimoniului mondial, în țara noastră nu au fost create organisme dedicate exclusiv gestionării siturilor UNESCO. Toate aspectele descrise mai jos reprezintă eforturi cumulate și nu, așa cum ar trebui, un efort concertat. Cu toate acestea, prin activitățile sale de finanțare, monitorizare și îndrumare științifică, Institutul Național al Patrimoniului este capabil să ofere o imagine de ansamblu a situației.

Această imagine realizată în anul 2017, în cadrul activității de monitorizare a localității Saschiz/Keisd, parte a sitului înscris în Patrimoniul Mondial UNESCO "Sate cu biserici fortificate din Transilvania" (Fig.1), surprinde rezultatul cumulat al eforturilor depuse în ultimii ani de mai multe instituții, organizații și profesioniști implicați în domeniul protejării monumentelor istorice. Biserica fortificată se află aproape de sfârșitul unui lung proces de restaurare, inițiat, în anul 1999 de către Consistoriul Bisericii Evanghelice C.A. din România și finanțat de Ministerul Culturii prin Planul Național de Restaurare, care este gestionat de Institutul Național al Patrimoniului. Turnul Bisericii fortificate va fi restaurat cu fonduri europene obținute prin perseverența Bisericii Evanghelice iar termenul de finalizare a lucrărilor este sfârșitul anului 2019. În spate, pe Burgberg, se zărește Cetatea de refugiu, care va fi restaurată din fonduri europene, obținute prin perseverența Primăriei comunei Saschiz. Fațadele celor două case ale gospodăriei tradiționale săsești, din stânga imaginii, au fost reabilitate prin perseverența Fundației Mihai Eminescu Trust. În față, fosta casă a învățătorilor a fost reabilitată și transformată în muzeu prin perseverența comunității confesionale evanghelice. Imaginea reprezintă însă, așa cum am spus-o la început, rezultatul cumulat al mai multor eforturi individuale și nu, cum ar trebui, cel al unui efort colectiv concertat. În termenii Convenției Patrimoniului Mondial, orchestrarea eforturilor dedicate siturilor UNESCO poartă denumirea de „Plan de gestiune".

În așteptarea elaborării unui Plan de gestiune, simpozionul „Biserici fortificate în peisajul cultural din Transilvania" organizat de Verband der Restauratoren e.v. (DE) și partenerii săi, Stiftung Kirchenburgen (RO) și Kulturerbe Kirchenburgen e. V. (DE), reprezintă o salutară repetiție în orchestră a instrumentelor, până acum disparate, dedicate protejării acestui prestigios patrimoniu.

Atestate în număr de circa 300, bisericile fortificate săsești au jucat atât un rol religios cât și un rol militar, timp de mai mult de șase secole. Dintre acestea, au rezistat timpului în forma originară, până la începutul secolului XXI, un număr de aproximativ 150 de edificii ce formează unul dintre cele mai dense și mai variate sisteme de fortificații medievale păstrate de pe continentul european.[1]

Bisericile fortificate săsești figurează în Lista Monumentelor Istorice din România sub denumirea de "Ansamblul bisericii evanghelice fortificate", comportând subcomponente reprezentate de biserică, incinta fortificată cu curtine, turnuri și bastioane, dar și capela, școala și casa parohială, etc. În plus, capacitatea exemplară a bisericilor fortificate de a concentra în jurul lor așezări compacte și regulate, de o mare valoare urbanistică, explică

1 C. MACHAT, "Wehrkirchen und Kirchenburgen in Siebenbürgen" în "Hefte des Deutshen National Commitees". XIV, Muenchen, 1995, p. 61

clasarea în Lista Monumentelor Istorice a multora dintre centrele istorice ale satelor săsești, la categoria „sit rural”[2]. Importanța acestor monumente este dovedită de încadrarea celor mai multe dintre ele în Lista Monumentelor Istorice în Grupa valorică A (valoare națională). Conform legislației în vigoare, lucrările de restaurare se fac doar pe baza unor proiecte elaborate de specialiști și experți atestați de Ministerul Culturii și Identității Naționale, proiecte care se avizează de către Comisia Națională a Monumentelor Istorice.

Datorită cumulului de valori culturale excepționale, în anul 1999 au fost incluse în Lista Patrimoniului Mondial șapte „Sate cu biserici fortificate din Transilvania”, dintre care șase săsești (Biertan, Câlnic, Prejmer, Saschiz, Valea Viilor și Viscri), dar și unul secuiesc (Dârjiu).[3] Acestea au fost selectate pentru a reprezenta câte un tip distinct de fortificare:
(1) la Biertan/ Birthälm, grandioasa biserică-hală gotică domină localitatea de la înălțimea unei coline înconjurate cu trei centuri de ziduri și turnuri de apărare, fiind prevăzută ea însăși cu un etaj de apărare deasupra corului;
(2) cetatea țărănească din Câlnic/Keling ilustrează preluarea în sec. al XV-lea și amplificarea de către comunitatea săsească a locuinței fortificate a nobilului locator din secolul al XIII-lea);
(3) Viscri/Weisskirch ilustrează dispunerea egală a fortificațiilor atât pe biserică cât și pe incintă, într-un ansamblu de o desăvârșită coerență, dar și transferul între două civilizații diferite, cetatea bisericească săsească încorporând o mai veche biserică secuiască;
(4) Prejmer/Tartlau reprezintă exemplar biserica cu incintă puternic întărită, tipică pentru relieful plat al Ţării Bârsei, unde rolul defensiv revine exclusiv incintei fortificate;
(5) Valea Viilor/Wurmloch ilustrează transformarea, în jurul anului 1500, a bisericii parohiale (bazilică romanică din secolul al XIV-lea) într-o veritabilă fortăreață medievală, rolul defensiv revenind în primul rând bisericii și auxiliar incintei, soluție tipică zonelor colinare;
(6) Saschiz/Keisd este prototipul bisericii-reduit, concepută din proiect pentru a răspunde dublei funcțiuni de spațiu liturgic și de fortăreață, soluție preluată, la începutul secolului al XVI-lea, mai ales în zona Târnavelor; în sfârșit,
(7) Dârjiu/Dersz demonstrează că soluția de apărare a comunităţilor săsești, prin fortificarea bisericilor,a fost preluat și de aşezările secuieşti din vecinătate:[4]

Încadrarea în Lista Monumentelor Istorice în Grupa valorică A și în Lista Patrimoniului Mondial UNESCO oferă întâietate în acordarea finanțărilor prin Planul Național de Restaurare (PNR) care este fundamentat, elaborat și gestionat de Institutul Naţional al Patrimoniului și are ca sursă de finanțare sumele alocate de la bugetul de stat, prin Ministerul Culturii și Identității Naționale din România. Prin PNR au fost întreprinse ample lucrări de proiectare și de execuție la bisericile fortificate din Saschiz, Dârjiu și Câlnic, incluse în Lista Patrimoniul Mondial.

2 Lista Monumentelor Istorice din România se poate consulta la adresa https://patrimoniu.gov.ro/monumente-istorice/lista-monumentelor-istorice

3 Lista Monumentele Istorice din România incluse în Lista Patrimoniului Mondial-UNESCO la adresa https://patrimoniu.gov.ro/monumente-istorice/lista-patrimoniului-mondial-unesco

4 Dosarul de nominalizare în Lista Patrimoniului Mondial UNESCO a fost elaborat în perioada 1997–1998 în cadrul Centrului de Proiectare pentru Patrimoniul Cultural Național (derivat din fosta Direcție a Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice și integrat astăzi în Institutul Național al Patrimoniului), de către un colectiv de specialiști din care am făcut parte. Au fost valorificate rezultatele Proiectului de inventariere exhaustivă a localităților de colonizare săsească după metoda inventarului topografic, folosită în sistemul de protecție german. Proiectul, finanțat de Statul Federal German prin Sfatul Cultural al Sașilor Transilvăneni, s-a desfășurat ca urmare a Protocolului de parteneriat încheiat, după evenimentele din decembrie 1989 urmate de exodul sașilor în 1991, între Comitetul Național German al ICOMOS și Comisia Națională a Monumentelor Istorice din România și a constat într-un amplu schimb de experiență profesională în toate aspectele protecției și gestiunii monumentelor istorice.

Aceleași criterii prioritare sunt utilizate și în acordarea de fonduri structurale prin Programul Operațional Regional (POR) prin care, pentru obiectivele înscrise în Lista Monumentelor Istorice, Grupa valorică A se pot solicita sume de până la 5 milioane euro iar pentru cele înscrise în Lista Patrimoniului Mondial UNESCO, se pot solicita sume de până la 10 milioane euro.

Suma alocată în anul 2017 pentru restaurarea Turnului clopotniță al Bisericii evanghelice fortificate din Saschiz (parte a Ansamblului Bisericii fortificate și a sitului UNESCO), restaurare finanţată prin Prioritatea de Investiţii 5.1 a POR 2014-2020, are o valoare totală de 2,32 milioane lei, din care 2,16 milioane lei reprezintă finanţarea nerambursabilă solicitată, iar 25.064 lei reprezintă cofinanţarea asigurată de către beneficiarul proiectului, Parohia Evanghelică Saschiz. Un traseu similar a fost parcurs în obținerea finanțării pentru Biserica evanghelică din Câlnic, în anul 2017.

"Proiectul de restaurare a Cetății de Refugiu, în valoare totală de aproape 8,5 milioane de lei, care prevede redarea circuitului turistic a acestui edificiu, un monument istoric amplasat în situl rural Saschiz care se află în patrimoniul UNESCO. Înainte ca zidurile și turnurile, ridicate acum aproape 7 secole, să se facă una cu pământul, autoritățile au obținut bani europeni pentru reconstrucție.", se spune într-un articol online.[5] Obținerea finanțării s-a făcut pe baza unui proiect care a trecut prin filtre repetate de evaluare și dezbatere publică și a fost avizat de către Comisia Națională a Monumentelor Istorice, pe 25 aprilie 2018.

Prin programul de finanțare EEA Grants (Fondurile norvegiene) au fost finanțate lucrările de restaurare a frescei din 1409 a lui Paul din Ung din Biserica unitariană fortificată din Dârjiu. Cu aceeași finanțare s-a realizat amenajarea expozițională din spațiul camerelor de provizii, din incinta fortificată. Expoziția ce are ca subiect grupul de Sate cu biserici fortificate din Transilvania înscrise în Patrimoniul Mondial, a fost concepută să fie itinerată în toate cele șapte obiective.

O contribuție esențială în întreținerea și restaurarea Satelor cu biserici fortificate din Transilvania este cea a societății civile și a inițiativelor private, de care au beneficiat satul și Biserica evanghelică fortificată din Viscri, (Fig.2) prin intermediul Fundației Mihai Eminescu Trust, respectiv Biserica fortificată din Biertan, prin Siebenbürgisch-sächsischen Stiftung. (Fig.3)

„Chiar dacă biserica fortificată va fi restaurată în întregime, rămâne un mare semn de întrebare: ce se va întâmpla cu casele sașilor? (Fig.4) Tot satul este sit UNESCO, sunt legi foarte stricte pentru restaurare, renovare, construcții. Zona de aici a fost tot timpul săracă, nu sunt bani pentru respectarea acestor reguli, care sunt de altfel foarte bune. Soluția ar fi ca oamenii sa primească ajutor pentru restaurare și trebuie instruită populația, cum să facă, să vină un arhitect, să explice" afirmă într-un articol de presă online[6] d-na Dorothea Batea-Ziegler, ghidul Bisericii fortificate din Saschiz.

5 https://ardealnews.ro/2017/12/30/cetatea-taraneasca-din-saschiz-va-fi-restaurata-cu-2-000-000-de-euro

6 https://www.hotnews.ro/stiri-administratie_locala-21947803-video-turnul-bisericii-din-saschiz-restaurat-fonduri-europene-vezi-imagini-filmate-drona.htm

Acestei probleme extrem de grave i s-au dat, în ultimii ani, mai multe tipuri de răspunsuri: reglementări urbanistice[7], ghiduri de bune practici[8], finanțări[9], sancțiuni[10].

Evaluările periodice, bazate pe constatările pe teren, sunt efectuate de către Institutul Național al Patrimoniului împreună cu reprezentanți ai deținătorului monumentului istoric înscris în LPM (comunitatea locală, parohii) și ai autorităților administraţiei publice locale din județele Alba, Brașov, Harghita, Mureș și Sibiu. În prezent, este pe masa comisiilor de avizare o nouă propunere legislativă privind Programul de protecție și gestiune a monumentelor istorice înscrise în Lista Patrimoniului Mondial. În România, spre deosebire de majoritatea statelor semnatare ale Convenţiei Patrimoniului Mondial, nu există organisme dedicate exclusiv acestei activităţi.

În aceste condiţii, colaborarea dintre organismele guvernamentale şi cele nonguvernamentale este benefică bilateral şi mai ales patrimoniului cultural. Un proces de protecție și gestiune continuu, general asumat, ar evita suprapunerile, risipa de resurse, ar fluidiza informaţia şi ar accelera şi potenţa acţiunile de protejare a patrimoniului României, ca patrimoniu universal.

Cuvinte cheie: sate cu biserici fortificate, Transilvania, Patrimoniu mondial, protecție, gestiune, monitorizare, UNESCO

7 Programul desfășurat de Ministerul Dezvoltării Regionale și Turismului (MDRT), în baza HG nr. 738 din 9 iulie 2008 privind stabilirea măsurilor necesare în vederea finanţării, elaborării şi actualizării documentaţiilor de amenajare a teritoriului şi urbanism pentru zonele cu monumente istorice care fac parte din Lista Patrimoniului Mondial

8 "Codul Patrimoniului Construit al localității Saschiz pentru reprezentanții autorităților locale" și „Ghidul de bune practici pentru proprietarii de clădiri din situl UNESCO Saschiz", 2015

9 https://stirileprotv.ro/stiri/travel/cetatea-de-la-saschiz-intra-in-renovare-localitatea-cunoscuta-datorita-printului-charles.html accessed 07.03.2019

10 Pentru distrugerea casei și a gospodăriei de la nr. 25 din Saschiz, Judecătoria Sighișoara a dispus, în aprilie 2018, urmărirea penală

Kirchen und Kirchenburgen der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien – Stand der Denkmalpflege

Biserici și biserici fortificate ale Bisericii Evanghelice C. A. din România – starea protecției monumentelor

Sebastian Bethge

Abb. 1 Magarei / Pelișor, Kirchenburg, 2018 (Foto: Archiv Stiftung Kirchenburgen)

Fig. 1 Biserica fortificată din Pelișor, 2018 (Foto: Fundația Biserici Fortificate)

In Südsiebenbürgen gibt es eine Kulturlandschaft, die von unberührter Natur, extensiver Landwirtschaft und traditioneller Bauweise geprägt wird. Die über 250 mittelalterlichen, siebenbürgisch-sächsischen Kirchen und Kirchenburgen sind die Wahrzeichen dieser Region. Die meisten Kirchen(-burgen) sind akut von Verfall und Einsturz bedroht.

Der Hauptgrund dafür liegt in der Auswanderung der evangelischen Gemeindemitglieder - der Siebenbürger Sachsen, die als Erbauer ihre Kirchen jahrhundertelang pflegten. Mit dem Zusammenbruch der evangelischen Landgemeinden in den 1990er-Jahren verloren die Kirchenburgen ihre Denkmalpflegegemeinschaft. Das daraus entstandene Vakuum von Verlassenheit und Verwahrlosung ist für die Evangelische Kirche A. B. Rumäniens (EKR) bis heute nur schwer zu füllen. Die EKR ist mit der steigenden Verantwortung und Belastung konfrontiert, ungenutzte Kirchen ohne aktive Gemeinden mit stark begrenzten Mitteln zu verwalten.

Von den 266 Kirchengebäuden, werden 164 als Kirchenburg bezeichnet. Von den 102 weiteren Stadt- und Dorfkirchen sind 71 mittelalterlichen Ursprungs. Nur etwa 20% der Kirchen sind in einem guten bis befriedigenden Zustand. Der größte Teil ist schwach bis stark gefährdet. Nach ersten Einschätzungen sind mindestens 35% der Kirchen(-burgen) einsturzgefährdet. Für über die Hälfte der Gebäude gibt es keine minimale Denkmalpflege.

Seit einigen Jahren engagieren sich mehr Menschen, Gruppen und Institutionen für den Erhalt der Kirchen - allen voran die Heimatortsgemeinschaften aus Deutschland. Diese agieren meistens mit Zustimmung der kirchlichen Verwaltung, aber oft ohne denkmalpflegerische Beratung und Aufsicht. Die EKR selbst initiiert auf landeskirchlicher Ebene EU-Projekte zur Restaurierung und touristischen Erschließung von Kirchen.

Die Anzahl und das Wirken aller Erhaltungsinitiativen sind schwer zu erfassen und zu koordinieren. Wie kann nun dieser Verfall eines so bedeutenden europäischen Kulturerbes aufgehalten werden?

Seit 2015 arbeitet die Stiftung Kirchenburgen (SKB) im Namen der EKR am Erhalt der Kirchenburgenlandschaft. Sie fungiert als Leitstelle sowohl für die EKR als auch für internationale Partner und Initiativen. Die SKB arbeitet parallel auf verschiedenen thematischen Ebenen in der gesamten Region. Dazu gehören die Erfassung des Zustandes, der Schutz von akut einsturzgefährdeten Gebäuden durch Notmaßnahmen, die Vorbeugung zukünftiger Schäden, Restaurierungs- und Konservierungsmaßnahmen sowie nachhaltige Modelle zur Weiter- und Umnutzung der Kirchen.

Die bisherige Arbeit der SKB hat die kirchliche Denkmalpflege neu definiert und belebt. Sie befindet sich aber in der Aufbauphase und muss kontinuierlich weiterentwickelt werden. Dafür braucht es personelle und finanzielle Ressourcen sowie kirchliche strukturelle Veränderungen.

Die Kirchen und Kirchenburgen als bemerkenswerte Gemeinschaftsleistung der Siebenbürger Sachsen müssen nun in eine neue, Verantwortung übernehmende Erbe-Gemeinschaft überführt werden. Nur so kann der langfristige Erhalt der Kirchenburgenlandschaft gelingen.

Keywords: Kulturerbe, Kirchenburgen, Denkmalpflege, traditionelles Handwerk, Restaurierung, Konservierung

În Transilvania de Sud există un peisaj cultural marcat de o natură neatinsă, de agricultura extensivă și de arhitectura tradițională. Cele peste 250 de biserici și biserici fortificate medievale ridicate de sașii transilvăneni sunt emblema acestei regiuni. Majoritatea bisericilor (fortificate) sunt periclitate, aflându-se într-un stadiu de degradare acut, unele în pericol de prăbușire.

Motivul principal rezidă în emigrarea membrilor comunităților evanghelice – sașii transilvăneni, care și-au întreținut timp de secole bisericile construite de ei. Odată cu destrămarea comunităților rurale evanghelice în anii 1990, bisericile fortificate și-au pierdut comunitatea, care se ocupa cu protecția lor ca monumente. Golul creat, poate fi umplut doar cu mari dificultăți de către Biserica Evanghelică C.A. din România (BER). BER se confruntă cu răspunderea și solicitarea tot mai mare pe care o presupune administrarea din fonduri foarte limitate a unor biserici neutilizate, fără comunități active.

Din cele 266 clădiri ecleziastice, 164 sunt desemnate drept biserici fortificate. Din celelalte 102 de biserici urbane și rurale, 71 își au originea în Evul Mediu. Numai circa 20% din biserici sunt într-o stare bună până la satisfăcătoare. Majoritatea se află într-un stadiu de degradare mai mult sau mai puțin avansat. După primele estimări, cel puțin 35% din biserici(le fortificate) sunt în pericol de colaps. Pentru mai bine de jumătate din clădiri nu există măsuri minime de protecție a monumentului.

De câțiva ani se implică mai mulți oameni, grupări și instituții pentru conservarea bisericilor. În fruntea tuturor se află comunitățile sașilor emigrați care locuiesc în prezent în Germania. Acestea acționează de cele mai multe ori cu aprobarea administrației Bisericii, dar adesea fără consultare și supervizare din partea specialiștilor în protecția monumentelor. BER însăși inițiază la nivelul Bisericii naționale proiecte din fonduri EU pentru restaurarea și includerea bisericilor în circuitele turistice. Numărul și activitatea tuturor inițiativelor de conservare sunt greu de centralizat și de coordonat.

Cum poate fi oprită acum această destrămare a unui patrimoniu cultural european atât de important?

Din 2015 Fundația Biserici Fortificate (FBF) lucrează în numele BER la conservarea peisajului bisericilor fortificate. Aceasta funcționează ca birou central de coordonare, atât pentru BER cât și pentru partenerii și inițiativele internaționale. FBF lucrează în paralel pe diverse niveluri tematice în întreaga regiune. Aici se includ determinarea stării actuale, protecția clădirilor aflate în pericol acut de colaps prin măsuri de urgență, prevenirea deteriorărilor viitoare, măsuri de restaurare și conservare precum și modele sustenabile de continuare a utilizării și schimbării destinației bisericilor.

Activitatea de până acum a FBF a redefinit și revitalizat protecția monumentelor ecleziastice. Aceasta se află însă în etapa de început, necesitând eforturi constante pentru dezvoltarea acesteia. În acest sens este nevoie de resurse de personal și financiare, precum și de modificări structurale în cadrul BER.

Bisericile și bisericile fortificate, în calitatea lor de produs comunitar remarcabil al sașilor transilvăneni, trebuie transferate acum într-o nouă comunitate patrimonială care să preia responsabilitatea pentru acestea. Numai astfel se poate asigura conservarea pe termen lung a peisajului.

Cuvinte cheie: patrimoniul, biserici fortificate, protecție a monumentului, meșteșuguri tradiționale, restaurare, conservare

Magarei / Pelișor 2016 (Foto: A. Kloos)

III.
RESTAURIERUNG UND MASSNAHMEN ZUR BAUWERKS-ERHALTUNG

RESTAURARE ȘI MĂSURI PENTRU CONSERVAREA CLADIRILOR

Erhaltung der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen vor dem Hintergrund notwendiger Umnutzung

Despre practica întreținerii adaptată bisericilor fortificate săsești din transilvania

Liviu Alexandru Gligor

Schönberg / Dealu Frumos 2015 (Foto: A. Kloos)

Die sächsischen Kirchenburgen waren in der vielfältigen multikulturellen Tradition Siebenbürgens ein Angelpunkt von großer Bedeutung und müssen dies auch künftig bleiben. Diese Bauwerke, die immer schwerer der Zeit widerstehen, sind wichtige Zeugen der Vergangenheit. Die Zahl derer, die ein sicheres Schicksal erwartet, nimmt stetig ab. Vor allem die sakrale Nutzung wird ihnen noch immer – für wie lang wohl noch? – zugedacht und, vorläufig jedenfalls, werden in den wenigsten Fällen andere Funktionen als die des Kulturtourismus in Betracht gezogen. Die heutigen Bedrohungen für diese einzigartigen und beeindruckenden Bauwerke sind nicht mehr der Beschuss durch feindliche Armeen oder von Belagerern gelegte Brände, sondern die Gefahr liegt in der Undurchführbarkeit ihrer Erhaltung. Die während vieler aufeinanderfolgender Generationen regelmäßig geleistete Pflege durch die Nachkommen derer, die diese Bauwerke mit Erfinderreichtum und Pflichtbewußtsein errichtet hatten, ist unwiderruflich Vergangenheit. Dieser Tatbestand, der auch als kulturelles Vakuum beschrieben werden kann, ist eine komplexe Realität, der sich unsere Zeit stellen muss in der kontinuierlichen Suche nach praktischen Lösungen.

Fig. Casa ţărănească săsească din Gherdeal/Gürteln

Abb. Sächsisches Bauernhaus in Gürteln/Gherdeal (Foto: A. Kloos)

Im Zusammenhang mit dem irreversiblen Verfall der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen, mit dem Auseinanderbrechen der lokalen Gemeinschaften und dem Mangel an ausgebildeten Fachkräften gibt es trotz allem alternative Lösungen und beispiel- und vorbildhafte Vorgehensweisen, die gefördert werden müssen. Mit minimalinvasiven Maßnahmen anstelle von massiven Eingriffen, mit traditionellen Materialien und Techniken, die oft den modernen vorgezogen werden sollten, durch das Wiederentdecken und Unterstützen traditionellen Handwerks und durch das kluge Eingreifen von Vertretern der Zivilgesellschaft – kann dieses einzigartige Kulturerbe noch eine Zukunft haben.

Im Jahre 2008 unterbreitete das Team von Experten des Projektes "Erhaltende Stadterneuerung der Altstadt von Sibiu / Hermannstadt" – durchgeführt von der Gesellschaft für technische Zusammenarbeit (GTZ) in Kooperation mit der Stadtverwaltung Hermannstadt – dem Landeskonsistorium der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien den Vorschlag eines Projektes mit dem Ziel der Instandsetzung 18 sächsischer Kirchenburgen aus den siebenbürgischen Kreisen Hermannstadt, Weißenburg und Kronstadt, finanziert mit EU-Mitteln. Die Kirchenburg von Schönberg / Dealu Frumos (Abb. 1) war eine von ihnen. Ein entscheidender Vorteil bestand hierbei sicherlich in der Tatsache, dass im Jahre 2003 die Bukarester Universität für Architektur und Städtebau "Ion Mincu" das Gebäudeensemble der Kirchenburg von Schönberg übernommen hatte (das alte Schulgebäude mit eingeschlossen), um dort das "Zentrum zur Erforschung ländlicher Architektur Schönberg" zu gründen.

Die Eingriffe an siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen, die in den darauffolgenden Jahren durch uns erfolgten, gaben uns die Möglichkeit einer ganzheitlichen Perspektive zu diesem Thema. Rückblickend auf diese Maßnahmen und vorausblickend auf die zukünftigen, stechen spontan einige Widersprüche ins Auge, die dazu anregen, zielorientierte Mittel der Herangehensweisen an die Konservierung der Kirchenburgen zu identifizieren.

Erster Widerspruch: Es existiert eine grosse Zahl an Kirchenburgen, aber ihre traditionellen Gemeinden schwinden und Wiederbelebungsinitiativen sind kaum vorhanden.

A: Gürteln / Gherdeal ist eine kleine Gemeinde am östlichen Rand des Kreises Hermannstadt, ein abgelegenes und vergessenes Dörfchen, fast ausgestorben, mit vielen verlassenen Häusern, mit einer zerstörten Schule und wenigen Einwohnern fast ausschließlich hohen Alters. Wenn man den Namen des Dorfes im Internet googelt, stellt man erstaunlicherweise fest, dass der Ort keineswegs unbekannt ist und sich viele Menschen für ihn interessieren. Ab 2011 bis heute veröffentlichen Autoren und Reisende aller Altersgruppen in Presseartikeln und auf persönlichen Blogs verschiedene Initiativen und posten konstant und fortlaufend Informationen. Am 28.04.2018 hatte ich unmittelbaren Kontakt mit dem neuesten Käufer eines der Häuser von Gürteln, der mich um eine fachliche Beratung bat. Mehr noch stellt der Erwerb von Grundbesitz in Gürteln sogar eine historische Entwicklung dar, die 2014 eine Art Höhepunkt erreichte. In der Allgemeinen Deutschen Zeitung für Rumänien vom 1. Juni 2014 beschreibt ein Artikel mit dem Titel: „Gürteln – ein Dorf im Dornröschenschlaf", veröffentlicht von Dagmar Schneider, in Wort und Bild einen Besuch in Gürteln, wo ein Anwesen durch massive Eingriffe in eine Pension umgewandelt wurde, die fast von den Grundmauern an neu errichtet worden war und deren Ausmaße

Abb. 1: Schönberg, Gesamtansicht

Fig.1 Dealu Frumos / Schönberg, perspectivă generală (Foto: L. A. Gligor)

und "anspruchsvolle" Architektur im Widerspruch steht zu den traditionellen Formen und Dimensionen der einheimischen Architektur. Dies ist kein Einzelfall und demonstriert, dass die Gesellschaft spontan auf das Phänomen der Entvölkerung sowohl in Gürteln, als auch in anderen Ortschaften reagiert – und zwar mit oder ohne Vorbilder für Bebauung, Stil und Architekturformen, nachteilig durch den Mangel an fachlich institutionalisierter Überwachung.

B: Am östlichen Rand des Kreises Hermannstadt, nicht weit entfernt von Gürteln im Kreis Kronstadt, liegt das Dorf Kleinschenk / Cincșor, eine hübsche und noch aktive Ortschaft, in deren Zentrum die Kirchenburg thront. Auch dieses Dorf wurde von vielen Einwohnern in Richtung Deutschland verlassen. Unter ihnen befand sich auch Carmen Schuster, die zurückgekehrt ist, um ihren Geburtsort wiederzubeleben. Die Initiative von Carmen Schuster wurde zu einem beispielhaften Vorgehen, zu einem vorbildlichen Modell intelligenten und sensiblen Eingreifens, das perfekt dem historischen und kulturellen Kontext entspricht. So wie sie selbst in einem Artikel der Zeitschrift Dilema Veche (Ausgabe 8.-14.8.2013) beschreibt, war ihr Vorgehen gedacht als "Zusammenspiel von Kultur und Gewerbe, mit dem Ziel, ein nachhaltiges Modell aufzubauen". Mit viel Liebe, Verantwortungsgefühl und Fachwissen wurden das Pfarrhaus und die alte Schule (ein Werk des siebenbürgischen Architekten Fritz Balthes) instandgesetzt und bilden zusammen mit der Kirchenburg ein in Nutzung befindliches stilistisch-architektonisches Ganzes und für jeden Reisenden einen Gewinn.

C: Nachdem die Bukarester Universität für Architektur und Städtebau "Ion Mincu" das Gebäudeensemble der Kirchenburg von Schönberg übernommen und dort das "Zentrum zur Erforschung ländlicher Architektur Schönberg" gegründet hatte, haben die Investitionen in Fachforschung, Reparaturen und Instandsetzungen, Kultur- und Lehrveranstaltungen eine gewisse Dynamik in den Ort gebracht. Die Anwesenheit der Universität hat schließlich nach fünf Jahren dazu geführt, dass die Kirchenburg in das von der EU finanzierte, für 18 Kirchenburgen aus drei benachbarten siebenbürgischen Kreisen (Hermannstadt, Weißenburg und Kronstadt) vorgesehene Instandsetzungsprogramm aufgenommen wurde. Es war kein Zufall, dass in diese Liste auch die Kirchenburg von Kleinschenk aufgenommen wurde, wo es bereits die Initiative von Carmen Schuster gab. Die Instandsetzung des Kirchengebäudes und teilweise der Burganlage von Schönberg, zu der die Architekturuniversität aktiv beigetragen hatte, hat einen Synergieeffekt ähnlich dem von Kleinschenk hervorgebracht und das Leben des gesamten Baudenkmals erhalten können. Trotz allem stellen diese drei Beispiele neben einigen anderen eher die Ausnahme als die Regel dar.

Zweiter Widerspruch: Es existiert eine breite Angriffsfläche für Massnahmen, aber die soziale Nachfrage verringert sich und die Auswahl an spezialisierten Baufirmen nimmt ab.

Architekt Hermann Fabini[1] sagte vor zwei Jahrzehnten, dass die Hälfte der über 250 untersuchten Kirchenburgen vom Einsturz bedroht seien und vier von fünf unter ihnen restauratorische und konservatorische Eingriffe benötigten. Diese statistischen Ergebnisse werden heute zweifellos weit überschritten, da die Pflege und Wartung dieser Bauwerke vor allem in Folge der Entvölkerung der sächsischen Dörfer stark abgenommen hat. Von den 106 Kirchenburgen aus der Verwaltung der Stiftung Kirchenburgen[2], an denen in der Vergangenheit, Gegenwart oder Zukunft Maßnahmen ergriffen wurden, bzw. werden, be-

1 H. FABINI, Atlas der siebenbürgisch-s Sächsichen Kirchenburgen und Dorfkirchen, Editura MONUMENTA Hermannstadt,1999

2 Broschüre „Stiftung Kirchenburgen", 2017, 2. Aufl, S.115

Abb. 2: Schönberg, Kirchenburg, Wasserablaufsystem

Fig. 2: Dealu Frumos / Schönberg – Incinta fortificată, sistemul de rigole (Foto: L.A.Gligor)

finden sich nur 15 in städtischem Umfeld, der Rest auf dem Land. Im Zusammenspiel von Faktoren wie etwa der aggressiven Einwirkung von Mensch und Klima oder dem Fehlen von Fachkräften im Baubereich im heutigen Rumänien, verschlimmert sich der Verfall der Baudenkmale zusehends vor allem im ländlichen Bereich, wo die Möglichkeiten des Einschreitens dramatisch gegen Null gehen. Die Kirchenburg von Dobring / Dobârca liegt an der Westgrenze des Kreises Hermannstadt und stellt einen der gravierendsten Fälle des Niedergangs dar, der dem Einwirken von Klimafaktoren, Vandalismus, fehlender Nutzung und Auswanderung der Gemeinde geschuldet ist. Dadurch dass das Leben der Gemeinden, die zu den evangelischen Kirchenburgen gehören, ausgelöscht wird, entstehen immer schwieriger zu beherrschende Situationen.

Dritter Widerspruch: Die Schäden reichen von simplen bis zu komplexen Phänomenen, die teils sehr schwerwiegend sind, deren Ursachen aber in unkontrolliertem Eindringen von Niederschlagswasser, fehlender Pflege, falschen Eingriffen, verwaltungstechnischen Fehlern und Vandalismus zu suchen sind.

Im Laufe der Ausarbeitung des Instandsetzungs- und Nutzungskonzepts der evangelischen Kirchenburg von Schönberg kamen eine große Zahl an Schäden zum Vorschein, die deutlich auf die Einwirkung von Regenwasser zurückzuführen waren. Die Kirchenwände waren von aufsteigender Feuchtigkeit bis zu einer Höhe von 1,5 m betroffen. Das System zur Abführung von Regenwasser am Kirchendach und im Inneren war außer Funktion. Auf dem Gelände gab es keine Kontrollwege zu dessen Überwachung. Ein Teil der historischen Fußböden zusammen mit den zugehörigen Ablaufrinnen waren noch vorhanden, jedoch durch Ablagerungen, die das Niederschlagswasser mitgeführt hatte, blockiert. Die Feststellung dieser Schadensursachen und deren Behebung führten zum Austrocknen der Wände, so dass auch ein Einsatz von Sanierputzen nicht mehr nötig war. (Abb. 2) Nach mehr als fünf Jahren ist die Situation stabil, die Auswirkungen der aufsteigenden Feuchte sind am Sockel fast verschwunden und die Sumpfkalkmörtel, die damals aufgebracht wurden, sind noch immer in gutem Zustand.

Vierter Widerspruch: Das Angebot der modernen Baumaterialien ist reichhaltig, doch die Eingriffe erfordern traditionelle, auf die vorhandenen Materialien angepasste Werkstoffe.

Die historischen Dachdeckungen aus handgefertigten keramischen Biberschwänzen, die mit Mörtel befestigt wurden, sind eher aufgrund der unzureichenden Montagetechnik als aufgrund von Materialalterung geschädigt. Nach einigen früheren punktuellen Ausbesserungsarbeiten, bei denen mit Zementmörtel gearbeitet wurde, waren die betroffenen keramischen Biberschwanzziegel von beschleunigtem Verfall betroffen. Die Maßnahmen, die man 2008 ergriffen hatte, waren nicht ideal, da es zu diesem Zeitpunkt keine Ziegeleien gab, die die historischen Ziegel nachstellen konnten. Eine andere Herausforderung bestand in der Tatsache, dass die Originalteile ohne Nase ausgebildet waren und nur auf die Latten aufgelegt und dort vermörtelt worden waren. Es wurde schließlich ein Serienmodell der Firma Tondach verwendet, und die Dacheindeckung mit Schrauben, ohne Mörtel, ausgeführt, um künftige Reparaturen mit Mörtel zu vermeiden. Das Erscheinungsbild des Dachs war und ist diskutabel, denn es besitzt nicht mehr die historische Patina und altert anders als die alten Biberschwanzziegel. Die Dacheindeckung verlangte geometrisch klare Linien der Dachflächen, und die historischen Deformationen der Dachstühle der beiden

Abb. 3: Restaurierte Kreuzblumen des Glockenturms, Ev. Kirche Mediasch

Fig.3: Fleuroanele restaurate ale turnului clopotniță, bisercia evanghelică C.A. din Mediaș (Foto: L. A. Gligor)

Türme verschwanden. Im Kreis Hermannstadt gibt es mittlerweile eine traditionelle Ziegelei im Dorf Apoș, die kleine Mengen an handgefertigten Dachziegeln und Ziegelsteinen liefern kann. Es werden dort keine Firstziegel hergestellt und eine Ofenladung umfasst 10.000 Stück Dachziegel und Ziegelsteine. Pro Jahr werden ca. 8-10 Ofenladungen hergestellt. Die Nachfrage ist viel größer als das Angebot. Handgefertigte Dachziegel vom Typ Biberschwanz, die sich auf den Dächern aller alten Gebäude finden, können nicht in ausreichenden Mengen aus Abrissmaterialien wiedergewonnen werden.

Fünfter Widerspruch: Die Universität bietet keine Weiterbildung für Fachkräfte im traditionellen Handwerk an, besitzt aber mit den Studenten ein grosses Potenzial zur praktischen Zusammenarbeit im Denkmalbereich.

Die Bukarester Universität für Architektur und Städtebau "Ion Mincu" befindet sich seit einigen Jahrzehnten in einem offenen Kooperationsverhältnis nicht nur mit der evangelischen Kirche und Gemeinde Hermannstadt. Zwei kürzlich vorgenommene Maßnahmen illustrieren einmal mehr, welche Kapazitäten die architektonische Hochschulbildung mobilisieren kann, wenn es um sensible Restaurierungs- und Instandsetzungsprobleme geht, die eine Nische darstellen und praktisch konkurrenzlos bleiben. Die vier Kreuzblumen aus Metall, die sich am Glockenturm der Margaretenkirche in Mediasch befinden, wurden anlässlich der Dachsanierung abgenommen. Sie wurden – dank eines Kooperationsvertrags zwischen dem Stadtpfarramt Mediasch, der Universität für Architektur und Städtebau "Ion Mincu" / Fakultät für Architektur / Diplomstudiengang 3. Jahr, Fachrichtung Konservierung-Restaurierung Hermannstadt und den Werkstätten für Restaurierung Holz / Metall des Brukenthalmuseums Hermannstadt – von einer Gruppe Architekturstudenten des 2. und 3. Studienjahres restauriert[3]. Die Kopie der Holzstatue des Turre Pitz, der Symbolfigur der Stadt, die 1984 vom Mediascher Bildhauer Kurt Fritz Handel nach dem sich im Historischen Museum befindlichen Original geschaffen wurde und sich an der Südostecke des Glockenturms befand, wurde von Architekturstudenten unter denselben Umständen restauriert. (Abb. 3 und 4)

Das heutige Gesamtbild der über 250 siebenbürgischen Kirchenburgen ist beeindruckend durch ihre große Zahl und ihre kulturelle Bedeutung. Um dieses außergewöhnliche Kulturerbe zu erhalten, sind Kapazitäten und Mittel notwendig, die die vorhandenen auf Gemeinde-, Lokal- und sogar Regionalebene übersteigen. Die Schere zwischen Angebot und Nachfrage ist groß. Die Zivilgesellschaft reagiert unvorhersehbar auf diese Situation, meist durch weit auseinandergehende, manchmal auch uninspirierte Initiativen, in Ausnahmefällen auch mit ausgewogenen und erfolgreichen Modellen. Auf jeden Fall befindet sich – gerade auch weil die sächsischen Gemeindeverbände unwiderruflich verschwunden sind – der Schlüssel zur Lösung der Probleme dort, in den ursprünglichen Siedlungen, in den Dörfern selbst. Ein sicherer Weg, um den Erhalt dieser kulturellen Werte zu unterstützen und zu fördern, ist das Stärken und Voranbringen eines guten Beispiels, eines Vorbildes für gelungenes Eingreifen, jene Seltenheiten, die erfolgreich sind und Vertrauen erwecken. Von der Vielzahl der Möglichkeiten zur Instandsetzung und Nutzung dieses Kulturerbes heben sich die punktuellen, essentiellen, minimalistischen Varianten heraus, die vorzuziehen sind gegenüber den kostspieligen Großvorhaben, in deren Folge das Gesamtbild geändert,

3 Die Konservierungs- und Restaurierungsarbeiten wurden mit Unterstützung der Restauratoren Cristina Scărlătescu, Cristian Scărlătescu und Ioan Brai, Werkstätten für Restaurierung und Konservierung des Brukenthal-Museums Hermannstadt durchgeführt (eig. Anm.)

Fig. 4 Turre-Pits, turnul clopotniță, biserica evanghelică C.A. din Mediaș

Abb. 4: Turre-Pitz, Glockenturm, Ev. Kirche Mediasch; (Foto: L. A. Gligor)

die historische Originalsubstanz beseitigt und die Patina der Authentizität zerstört wird. Da in allen Bereichen im heutigen Rumänien akuter Fachkräftemangel vorherrscht, wirkt sich dies auch auf die Unterhaltung alter Gebäude und vor allem auf die Restaurierung von Baudenkmalen aus. In diesem Sinne müssen die alten Handwerkstechniken gefördert und die Vorzüge historischer Materialien hervorgehoben werden. Die Hochschulen im Architektur- und Baubereich können, obwohl sie auf dem Gebiet der handwerklichen Ausbildung weniger tätig sind, Fortbildungsprogramme stützen und strategisch entwickeln, die darauf zielen, die Absolventen mit den Notwendigkeiten des Marktes und den heutigen beruflichen Anforderungen vertraut zu machen. Was die Zukunft vor allem der ländlichen siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen angeht, so ist deren Nutzung eine wahre Herausforderung für die heutige und die nachfolgende Generation. Das Am-Leben-Erhalten der Kirchenburgen erfordert tiefgreifendes Fachwissen, welches gemeinsam mit den Gemeinden verschwunden ist und nun erst wiederentdeckt, wiederaufgebaut und weitergegeben werden muss. Trotzdem sind auch heute schon erfolgreiche Vorbilder zu finden, die den notwendigen Weg weisen, der allerdings auch eine Dosis Idealismus, Einsicht und Verständnis in diese vorhandene historische Mitgift voraussetzt. Der Synergieeffekt darf nicht außer Acht gelassen werden. Ein Nutzungskonzept, in dem sich die Kirchenburgen gemeinsam mit den Pfarrhäusern, den Gemeindehäusern und den alten Schulen gegenseitig ergänzen, ist anzustreben. Möchte man diesen historischen Bauwerken eine Entwicklung in aufsteigender Richtung prognostizieren, so setzt dies einiges voraus: ein logistisches Koordinationszentrum, die Entwicklung von lokalen Gemeinschaften mit Unterstützung fachlich kompetenter Nichtregierungsorganisationen, Vermittlung spezieller Kultur auf Bildungs- und lokaler Ebene, Austausch von Informationen, Erfahrungen und Herangehensweisen zwischen den ansässigen Gemeinschaften, Kommunikation auf sozialer und vor allem beruflicher Ebene und nicht zuletzt die finanzielle Unterstützung aus mehreren Quellen.

Keywords: Sächsische Kirchenburgen, kulturelle Bedeutung, Schäden, praktische Lösungen

În peisajul generos al tradiției multiculturale transilvănene, bisericile săsești fortificate au fost și trebuie să rămână un reper de mare semnificație. Aceste construcții, care rămân în picioare din ce în ce mai greu, ilustrează exclusiv trecutul. Pentru tot mai puține dintre ele se întrevăd certitudinile unui viitor asigurat. Cu prioritate, viitorul lor se asociază încă - dar pentru câtă vreme de acum înainte? - funcțiunii religioase și, deocamdată, în prea puține cazuri, altor activități precum turismul cultural. Amenințările specifice zilelor noastre la adresa acestor construcții spectaculoase și unice nu mai sunt armatele străine sau incendiile provocate de asedii, ci incapacitatea de a fi întreținute. Întreținerea periodică exersată tenace în trecut, generații de-a rândul, de către descendenții celor care au creat cu ingeniozitate și responsabilitate aceste construcții, a devenit, în mod inevitabil, o amintire. Această stare de lucruri, care poate fi interpretată și ca o specie de vid cultural, este o realitate complexă în raport cu care contemporaneitatea noastră trebuie să continue să caute soluții practice.

În contextul degradării ireversibile a bisericilor fortificate săsești din Transilvania, pe fondul dezintegrării comunităților locale și lipsei acute de personal calificat, există totuși soluții alterantive și exemple de bune practici care trebuie promovate. Prin intervenții minimaliste în locul celor de amploare, cu tehnici și materiale tradiționale deseori preferabile celor contemporane, prin redescoperirea și încurajarea meșteșugurilor tradiționale și prin implicarea inteligentă a societății civile, acest patrimoniu unic poate avea un viitor.

În anul 2008, colectivul de specialiști din cadrul Proiectului de reabilitare a centrului istoric al orașului Sibiu dezvoltat de Societatea germană pentru cooperare tehnică – Gesellschaft für technische Zusammenarbeit, în cooperare cu Primăria din Sibiu, a oferit consultanță Consistoriului Evanghelic Superior din România pentru demararea unui proiect, cu finanțare europeană, privind reabilitarea a 18 biserici fortificate săsești din județele transilvănene Sibiu, Alba și Brașov. Biserica fortificată din Dealu Frumos/Schönberg (Fig.1) a fost una dintre acestea. Faptul că în 2003, Universitatea de Arhitectură Și Urbanism „Ion Mincu", a preluat ansamblul bisericii fortificate din Dealu Frumos, inclusiv clădirea școlii, pentru a crea Centrul pentru studii de arhitectură vernaculară „Dealu Frumos", a reprezentat cu siguranță un atuu. Proiectele de intervenție asupra bisercilor fortificate săsești din Transilvania, la care am lucrat în următorii ani, oferă o perspectivă mai amplă asupra subiectului. Privind retrospectiv, atât aceste demersuri, cât și introspectiv la cele în desfășurare, se insinuează cu spontaneitate câteva paradoxuri, stimulative în a identifica și dezvolta mijloace strategice de abordare a conservării cetăților fortificate săsești.

Primul paradox: există un mare număr de biserici fortificate dar comunitățile lor tradiționale dispar treptat, inițiativele de revitalizare sunt prea puține

A: Gherdeal/ Gürteln este o localitate rurală de mică amploare, situată aproape de granița de est a județului Sibiu, un loc uitat de lume, aproape părăsit, cu multe case nelocuite, cu clădirea școlii vandalizată și cu o populație locală îmbătrânită și drastic redusă. După o căutare pe WEB, paradoxal, se constată că lumea are cunoștință și se interesează de Gherdeal. În articole de presă, pe bloguri personale, autori și călători de toate vârstele, lansează inițiative și postează constant și progresiv, informații de interes din anul 2011 și până în prezent. În 2018.04.28 am aflat, în mod nemijlocit, despre cel mai recent cumpărător interesat de o casă în Gherdeal care mi-a cerut o consultație de specialitate. Mai mult decât atât, fenomenul achiziționării de proprietăți în Gherdeal prezintă o evoluție istorică cu un anumit apogeu, în anul 2014. Un articol din Allgemeine Deutsche Zeitung für Rumänien: „Gürteln – ein Dorf im Dornröschenschlaf" din 01 iunie 2014, semnat de Dagmar Schneider, prezintă o vizită în Gherdeal care menționează și ilustrează fotografic o intervenție masivă

de transformare a unei gospodării individuale, într-o pensiune, reconstruită aproape de la zero, cu un mod de ocupare a terenului și o arhitectură „cu pretenții" dar aparent, în dezacord cu gabaritul, stilul și formele tradiționale ale construcțiilor autohtone. Cazul nu este singular și demonstrează că societatea reacționează spontan la fenomenul depopulării din Gherdeal ca și din alte locuri, cu sau fără repere urbanistice, ambientale și arhitecturale adecvate, în detrimentul monitorizării profesioniste instituționalizate.

B: La granița de est a județului Sibiu, nu departe de Gherdeal, în județul Brașov, se găsește localitatea Cincșor/ Kleinschenk, un sat pitoresc, încă activ, în centrul căruia tronează biserica fortificată. Și de aici au emigrat în Germania destui localnici. Printre aceștia și doamna Carmen Schuster, care s-a întors, hotărâtă să revitalizeze satul în care s-a născut. Inițiativa doamnei Schuster, a devenit un fenomen demn de a fi reprodus, un model de management inteligent și sensibil, adaptat perfect acelui context istoric și cultural. Așa cum ea însăși afirmă într-un articol publicat în Dilema Veche din 8-14 august 2013, a imaginat acest demers ca „o colaborare între cultură şi business şi, astfel, să ajungem la un model sustenabil pe termen lung". Cu dragoste, mare responsabilitate și mult profesionalism, casa parohială și școala veche, ultima fiind opera arhitectului transilvănean Fritz Balthes, reabilitate, formează împreună cu biserica fortificată o triadă ambiental-arhitecturală și funcțională, ideală oricărui călător.

C: După ce Universitatea de arhitectură și urbanism „ION MINCU" din București prelua, în 2003, ansamblul bisericii fortificate din Dealu Frumos și înființa centrul pentru studii de arhitectură vernaculară omonim, investițiile în cercetare de specialitate, amenajări, reparații, activități de învățământ și de cultură au luat amploare și au perpetuat o anumită dinamică a locului. Prezența U. A. U. I. M. acolo a determinat, cinci ani mai târziu, includerea ansamblului fortificat, în proiectul de reabilitare, cu fonduri europene, a 18 biserici fortificate săsești din trei județe învecinate din Transilvania: Sibiu, Alba și Brașov. Nu întâmplător, se găsea în același grup și biserica fortificată de la Cincșor, unde exista deja inițiativa privată a doamnei Schuster. Reabilitarea bisericii și parțial a incintei fortificate a bisericii evanghelice de la Dealu Frumos, asociată contribuției funcționale active a U. A. U. I .M., au creat un efect sinergic, asemănător celui de la Cincșor, contribuind la menținerea semnelor vitale ale ansamblului monument istoric. Cu toate acestea, cele trei exemple reprezintă, alături de alte câteva, excepția și nu regula.

Al doilea paradox: există un front larg de intervenție dar comanda socială se diminuează, scade grupul de constructori specializați

Arhitectul Hermann Fabini[1] afirma acum două decenii, că jumătate dintre cele peste 250 de biserici săsești fortificate analizate erau afectate de demolări iar 4 din 5 aveau nevoie de intervenții de conservare-restaurare. Aceste rezultate statistice sunt astăzi fără îndoială depășite semnificativ, pentru că activitatea de întreținere a acestor construcții s-a diminuat drastic, mai ales prin depopularea localităților rurale săsești. Dintre cele 106 biserici fortificate, din evidența Stifitung Kirchenburgen[2]

, la care s-au efectuat, sunt în curs de desfășurare sau se pregătesc lucrări de intervenție, doar 15 se situează în orașe iar restul în mediul rural. Pe fondul acțiunii agresive a mediului mecanic și climatic, coroborate crizei de personal calificat în construcții din România contemporană, degradările ansamblurilor bisericilor fortificate săsești se acutizează, în mod excepțional în mediul rural, unde capacitatea de intervenție scade dramatic spre zero. Biserica fortificată din Dobârca/ Dobring, situată la extremitatea vestică a județului Sibiu, reprezintă unul dintre cazurile de degradare severă datorată acțiunii mediului mecanic și

1 H. FABINI, Atlas der siebenbürgisch- Sächsichen Kirchenburgen und Dorfkirchen, Editura MONUMENTA Hermannstadt,1999

2 Cf. Broșura „Stiftung Kirchenburgen", 2017, ediția a II-a, p.115

climatic, disfuncționalizării îndelungate, părăsirii și acțiunilor antropice distructive. Stingerea vieții comunitare, arondată bisericilor evanghelice fortificate, anunță o situație tot mai dificilă în perspectivă.

Al treilea paradox: degradările variază de la simple la complexe, uneori de mare gravitate dar cauzele sunt apele meteorice necontrolate, lipsa întreținerii, reparații nepotrivite, disfuncționalități administrative, vandalism.

A) Pe parcursul elaborării proiectului de reabilitare și punere în valoare din punct de vedere turistic a ansamblului bisericii evanghelice fortificate din Dealu Frumos, s-au evidențiat o serie de degradări datorate în mod clar, acțiunii apelor meteorice. Pereții bisericii erau afectați de umiditate capilară, uneori până la înălțimea de 1,5 m de la sol. Sistemul de captare, colectare și evacuare a apelor meteorice de pe acoperișul bisericii și din incintă era disfuncțional. Nu existau trotuare de gardă pe perimetrul construcției. O parte din pardoselile istorice din incinta fortificată, împreună cu rigolele aferente, existau încă dar erau colmatate cu depuneri de pământ vegetal transportat de precipitații. Identificarea și reconstituirea vechiului sistemului de colectare și evacuare a apelor meteorice a fost determinată în anihilarea umidității capilare din pereții bisericii și s-a dovedit că nu mai sunt necesare tencuielile cu mortare de asanare (Fig.2). După mai bine de cinci ani situația este stabilă, efectele migrației umidității capilare de la soclul bisericii aproape au dispărut iar tencuielile cu mortar de var gras, aplicate atunci, se conservă deocamdată în bune condiții.

Al patrulea paradox: oferta de materiale de construcție contemoprane este generoasă dar intervențiile cer materiale tradiționale, compatibile cu existentul.

Învelitorile vechi din olane ceramice, executate manual, montate cu mortar, pe acoperișurile celor două turnuri ale bisericii din Dealu Frumos, s-au degradat în timp, datorită imperfecțiunii soluției de montaj și nu vechimii pieselor ceramice. După reparațiile din ultimul secol, efectuate local, cu mortare de ciment, dezagregarea olanelor istorice de ceramică s-a accelerat spectaculos. Soluția de intervenție pentru care s-a optat în 2008, nu a fost cea ideală datorită faptului că nu existau țiglării care să poată reproduce piesele ceramice istorice. O altă dificultate a fost faptul că piesele originare, fără cioc, erau doar rezemate pe șipci, montate în bloc, cu mortar, prin suprapunere. Utilizând un olan de serie, Tondach, accesibil pe piață, s-a realizat o învelitoare montată uscat, cu șuruburi, pentru a evita viitoare reparații cu mortar. Aspectul general al acoperișului a fost și este discutabil, pentru că nu mai are patina istorică, nu „îmbătrânește" la fel cu olanele vechi. Montajul învelitorii a generat suprafețe geometrice regulate ale versanților învelitorii, iar deformările istorice ale șarpantelor celor două turnuri, s-au anulat. În județul Sibiu funcționează în prezent o țiglărie tradițională în satul Apoș, care livrează cantități mici de țigle și cărămizi, fabricate manual. La Apoș nu se produc olane iar un cuptor plin produce 10.000 de piese, țigle și cărămizi. Pe an, se realizează circa 8-10 cuptoare. Cererea este cu mult mai mare decât oferta. Țiglele fabricate manual de tip Bieberschwanz, omniprezente la învelitorile clădirilor vechi, nu se pot procura, în cantități suficiente, din reciclări.

Al cincilea paradox: universitatea de arhitectură nu oferă specializare în meseriile tradiționale dar dispune de un potențial semnificativ de colaborare practică cu studenții privind monumentele.

Universitatea de arhitectură și urbanism „ION MINCU" din București, este, de câteva decenii, într-o relație deschisă de cooperare cu biserica și comunitatea evanghelică din Sibiu și nu numai. Două exemple de lucrări recente ilustrează, odată în plus, capacitatea de care dispune învățământul superior de arhitectură de a acționa favorabil pe zone de nișă, sensibile, în piața lucrărilor de reabilitare – restaurare, practic fără concurență. Cele patru fleuroane metalice secundare ale turnului-clopotniță al Bisericii evanghelice C.A. Sfânta Margareta din Mediaș/Mediasch județul Sibiu, au fost demontate cu ocazia lucrărilor de reabilitare a

învelitorii. Ele au fost restaurate de un grup de studenți-arhitecți din anul II și III, pe baza unui protocol colaborare tripartit între Parohia evanghelică din Mediaș, Universitatea de arhitectură și urbanism „ION MINCU" / Facultatea de arhitectură / Ciclul studii de licență 3 ani, specializarea conservare-restaurare din Sibiu și Laboratoarele de restaurare de lemn și metal ale Muzeului Brukenthal din Sibiu.

[3]Replica statuii din lemn a lui Turre Pitz, personaj simbol al orașului, realizată în 1984 de sculptorul mediețean Kurt Fritz Handel, după originalul aflat la muzeul de istorie, amplasată pe colțul de sud-est al turnului-clopotniță, a fost reabilitată de studenții-arhitecți în aceleași condiții de excepție. (fig.3, fig.4)

Peisajul contemporan al celor peste 250 de biserici fortificate din Transilvania este impresionat prin semnificație culturală și amploare. Pentru a conserva acest patrimoniu inedit este nevoie de capacități și mijloace specifice de intervenție ce depășesc semnificativ resursele comunitare, locale și uneori chiar regionale. Există un decalaj conjunctural semnificativ între cerere și ofertă. Societatea civilă reacționează imprevizibil, la această situație, prin inițiative deseori divergente, alteori neinspirate și în uneori, în situații de excepție, bine ponderate și de succes. În orice caz, în detrimentul dizolvării ireversibile a comunităților săsești rurale din Transilvania, cheia rezolvării problemelor se află acolo, în vatra acestor vechi așezări. Pentru a susține și stimula conservarea acestor valori patrimoniale, o cale sigură este aceea a susține, promova și dezvolta intensiv bunele practici, exemplele unicat, de excelență, acele rarități care se demonstrează a fi soluții de succes și care transmit încredere. Din multitudinea soluțiilor de intervenție privind conservarea și punerea în valoare a acestui patrimoniu construit, se disting reparațiile esențiale, minimaliste, care sunt de preferat intervențiilor de anvergură, costisitoare, care schimbă imaginea și alterează substanța istorică originară și distrug patina autenticității. Pe fondul crizei gravei de personal din multe domenii de activitate, din România contemporană, și pentru întreținerea clădirilor vechi și, cu atât mai sever, în restaurarea monumentelor istorice, a devenit acută nevoia de personal calificat de toate specialitățile. În acest sens, trebuie încurajate intens meseriile și promovate materialele tradiționale. Deși nu sunt orinetate către activități de tip formativ în domeniul meseriilor tradiționale, universitățile de arhitectură și construcții pot susține și dezvolta strategic programe de instruire, dedicate relaționării absolvenților cu necesitățile pieței și realitățile profesionale contemporane. În ceea ce privește viitorul ansamblurilor bisericilor fortificate săsești din Transilvania, mai ales al celor din mediul rural, refuncționalizarea lor reprezintă o provocare serioasă adresată generației actuale dar și celei următoare. Întreținerea semnelor vitale ale unei biserici fortificate cere cunoștințe temeinice specifice, care dispar odată cu comunitățile, care trebuie redescoperite, reconstituite și promovate. Totuși, exemplele contemporane de succes, demonstrează viabilitatea unui demers necesar ce presupune și o doză consistentă de idealism, pe baza înțelegerii corecte și punerii adecvate în valoare, a zestrei istorice existente. Trebuie luat în considerare efectul sinergic prin bisericile fortificate se pot susține funcțional și economic în tandem cu casele parohiale, casele comunității și cu vechile școli. Tentativa de a anticipa sensuri de evoluție ascendentă a acestor ansambluri de construcții istorice presupune un centru logistic coordonator, dezvoltarea unor entități locale cu sprijinul unor O. N. G.-uri specializate, promovarea în învățământul de profil și în teritoriu a culturii de specialitate, schimburi de informație, experiență și de procedură între comunitățile locale, comunicare la nivel social și profesional deopotrivă și nu în ultimul rând, susținere financiară din surse multiple.

Cuvinte cheie: Biserici săsești fortificate, semnificație culturală, degradări, soluții practice

3 Lucrările de conservare-restaurare au fost realizate cu contribuția esențială a restauratorilor Cristina Scărlătescu, Cristian Scărlătescu și Ioan Brai, de la laboratoarele de restaurare ale Complexului național muzeal Brukenthal din Sibiu (n.a.).

Naturverträgliche Instandsetzungsmaßnahmen an Kirchenburgen – Fallbeispiel Birthälm

Biserica fortificată de la Biertan – reparații exemplare cu respectarea obiectivelor privind protecția naturii

Jan Hülsemann

Kirchenburg Birthälm 2018 (Foto: A. Kloos)

In den Jahren 2011–2015 führte die Siebenbürgisch-Sächsische Stiftung (SSB) in Kooperation mit der Deutschen Bundesstiftung Umwelt (DBU) und dem World Monument Fund (WMF) Europe ein Untersuchungs- und Restaurierungsprojekt durch, in dem einige für die Region innovative und interdisziplinäre Methoden der Denkmalpflege angewendet wurden. Das Besondere an dem Projekt war der Versuch, unterschiedliche, zum Teil gegensätzliche Ansätze und Vorgehensweisen verschiedener Fachgebiete zusammenzuführen. Einem anfänglich ehrgeizigen Projektansatz stand ein sehr begrenztes Budget gegenüber. Von den identifizierten Maßnahmen konnten daher nur die dringlichsten durchgeführt werden, gleichwohl in einem breiten Spektrum unterschiedlicher Fachgebiete. Nach einer zusammenfassenden Vorstellung des Gesamtprojektes wurde im zweiten Teil des Vortrages der Ansatz dargestellt, Denkmal- und Naturschutz miteinander zu verknüpfen. Anhand der naturverträglichen Instandsetzung der Ringmauern, die mit einem Volumen von rund 10.000m³ Mauerwerk die Topografie des Burghügels mitgestalten, lassen sich die Herausforderungen, Konflikte und Perspektiven gut darstellen. Dieser in der kontemporären Denkmalpflege recht neue Ansatz ist beispielhaft für vergleichbare Restaurierungen. Wie kann es gelingen, die in Jahrhunderten gewachsene Bauform gegen den Trend der Zeit und entgegen heute gültigen Normen und Bauweisen im Original zu bewahren? Wie kann es gelingen, das in Jahrhunderten gewachsene Netzwerk von Natur- und Siedlungslandschaften zu bewahren? Der Mensch hat seine Umwelt beeinflusst und verändert dabei Ökosysteme und ihre Biodiversität - teilweise gewollt und teilweise unbeabsichtigt. Kulturlandschaften und natürliche Siedlungsräume sind seit langem eng miteinander verwoben. Natürliche Lebensräume wie etwa Felswände oder Flussböschungen sind teilweise sehr selten geworden und an ihre Stelle sind vom Menschen gestaltete Lebensräume mit teilweise ähnlichen Standortbedingungen getreten.

Die Kirchenburg Birthälm in Siebenbürgen ist eines der wichtigsten Beispiele mittelalterlicher Wehrarchitektur in Südost-Europa. Sie ist eine der größten Kirchenburgen der Region, war über 300 Jahre lang Bischofssitz und ist als UNESCO-Weltkulturerbe heute einer der meistbesuchten Orte Siebenbürgens.

Nachdem im Spätsommer 2009 eine etwa 1 m große Teilfläche der inneren Ringmauer herausgebrochen war, fürchtete man den Einsturz des gesamten Mauerabschnittes und eine akute Gefährdung der Standsicherheit des Kirchenchores, der seit Jahren einige Risse zeigte (siehe Abb. 1: Orientierungsplan mit Markierung der Schadensstelle). Dies war der Anlass für eine genauere Bestandsaufnahme der gesamten Kirchenburg. Einer ersten Studie von Oktober 2010 bis März 2011 – von der Siebenbürgisch-Sächsischen Stiftung in Auftrag gegeben mit dem Ziel, den baulichen Zustand der Kirchenburg insgesamt zu erfassen - folgte die Kontaktaufnahme zu den Partnerinstitutionen Deutsche Bundesstiftung Umwelt (DBU) und World Monument Fund Europe (WMF) zur Implementierung eines gemeinsam finanzierten Instandsetzungsprojektes mit einer Gesamtsumme von 400.000 Euro.

Von dem ermittelten Bedarf an Maßnahmen wurden nach einer ersten Kostenschätzung nur die dringlichsten zur Durchführung ausgewählt:

1. Sicherungs- und Instandsetzungsmassnahmen

Dachsicherungen, Erneuerung der Drainagen oberflächlich und unterirdisch,
der Treppenstiege, der Elektroinstallation und der Beleuchtung

2. Statische Sicherungen und Instandsetzungen

Handwerkliche Reparatur des hölzernen Tragwerkes des Glockenturmes,
Statische Sicherung des Kirchenchores,
Wiederaufbau eines Abschnitts der inneren Ringmauer

3. Naturverträgliche Instandsetzung der Ringmauern:

In interdisziplinärer Zusammenarbeit sollten hier beispielhaft Natur- und Denkmalschutz miteinander verknüpft werden.

4. Sicherung und Konservierung wertvollen Kulturgutes (restauratorische Komponente)

Konservierung und Neuaufstellung der farbig gefassten Stein-Epitaphien im Mausoleumsturm,
Konservierung der Fresken im Katholischen Turm,
Konservierung des wertvollen hölzernen Gestühles in der Kirche,
Restaurierung des im Original erhaltenen aber zerfallenden Sakristeiofens

5. Verbesserung des Angebotes für Besucher / touristische Aufwertung

Neubau einer WC-Anlage und Rohbau für ein Café,
Rekonstruktion eines Teils des Wehrganges zur Erschließung der unteren Ebene des Rathausturmes als weiteren Ausstellungsraum

Zur Genehmigungsplanung und auch baubegleitend wurde eine Reihe von Untersuchungen zur Baugeschichte vorgenommen: archäologische Schürfen, geologische Untersuchungen, dendrochronologische Datierungen, materialkundliche und fertigungstechnische

Abb. 1: Kirchenburg Birthälm, Ansicht von Osten

Fig. 1: Biserica fortificate din Biertan, vedere spre est, (Foto: J. Hülsemann)

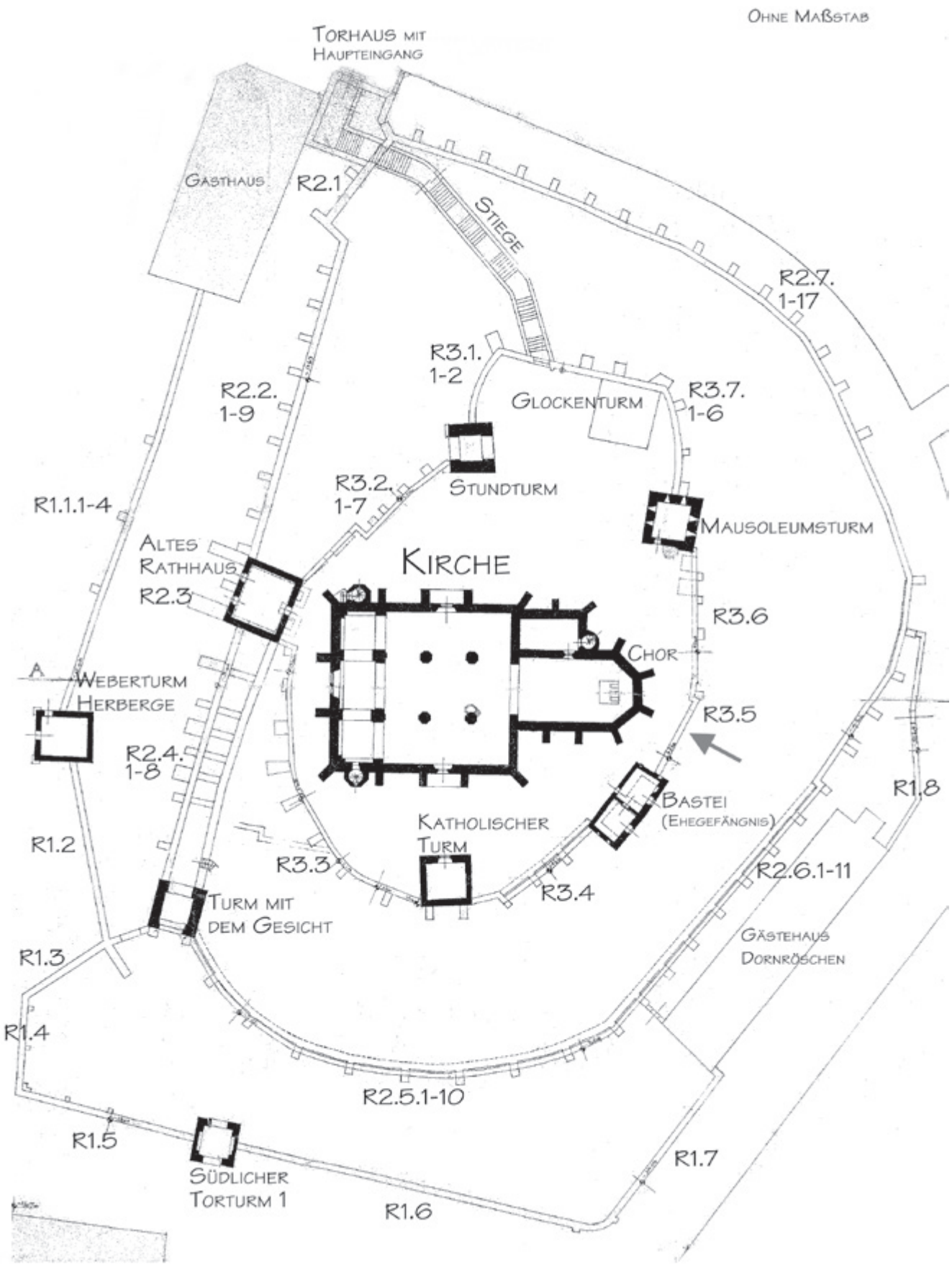

Abb. 1: Orientierungsplan der Kirchenburg auf der Basis des ersten Aufmaßes von 1912.
Die beschriebene Schadensituation ist mit einem Pfeil gekennzeichnet.

Fig. 1: Plan de orientare al bisericii fortificate pe baza primului releveu de la 1912.
Situarea degradărilor descrise este marcată cu o săgeată.

Analysen sowie bautechnische Ermittlungen.

Wie extrem unterschiedlich die Vorgehensweisen zur statischen Sicherung sein können, lässt sich sehr deutlich an dem eingangs beschriebenen Schadensfall, dem Teileinsturz der Ringmauer und der Rissbildung am Mauerwerk des Kirchenchores beschreiben. Die Rahmenbedingungen hier sind sehr komplex. Der Kirchenchor steht an dieser Stelle sehr dicht an der Ringmauer und damit am Hügelhang mit einem Höhenunterschied von ca. 7,0m, das Bodengutachten hatte hier eine besonders hohe Bodenfeuchtigkeit nachgewiesen und man vermutete Setzungen im Grund und einen Zusammenhang der Schadensfälle. Das genehmigte Projekt zur Standsicherheit sah für den Bereich um den Kirchenchor eine umfangreiche Bodenbefestigung vor: 230 Bohrpfähle - im Abstand von 1,0 m, 6,5 m tief - sollten um den Chor herum eingebracht werden, dazu eine Betonplatte und ein Ringbalken um das Fundament, für das man das Fundament vielfältig hätte aufbohren müssen. Ein erheblicher, irreversibler Eingriff, verbunden mit vielen Vibrationen und Schädigungen der originalen Substanz. Spätere archäologische Grabungen würden unmöglich gemacht.

Ein genaueres Hinsehen hatte dann aber gezeigt, dass eine fehlerhafte Drainage den Boden innen vor der Ringmauer stark durchfeuchtet hatte. Unterhalb einer unsinnigerweise eingebauten Noppenfolie war die Feuchtigkeit in die Mauer gedrungen und hatte durch Frost zu dem beschriebenen Schaden geführt. Mit einem Rissmonitoring über eineinhalb Jahre konnte nachgewiesen werden, dass sich die Risse im Mauerwerk des Kirchenchores im saisonalen Rhythmus öffneten und schlossen und sie nicht durch Bodensetzungen verursacht waren. Die Fundamente sind tief und stabil. So konnten die Schäden auf traditionell-handwerkliche Weise mit Bruchsteinen und handgefertigten Mauerziegeln gleichen Formates wie original in Kalkmörtel repariert werden.

Dieses Beispiel zeigt, dass durch geduldiges genaueres Hinschauen und gezielte Untersuchungen ein sensibles, kostensparendes und angepasstes Restaurierungskonzept hätte entwickelt werden können.

Dass dies aber auch sehr komplex und zeitaufwendig sein kann, soll das Vorgehen zur naturverträglichen Instandsetzung der Ringmauern zeigen – am besten in einzelnen Stufen darstellbar:

1. Interdisziplinäre Zusammenarbeit

Zum fachlichen Austausch der beteiligten Disziplinen wurde zuerst eine internationale Fachtagung in Birthälm abgehalten, zu der die beteiligten Architekten, Biologen, Materialkundler, Restauratoren und auf diesem Gebiet erfahrene Spezialisten[1] eingeladen waren. Auf diesem Seminar wurden die Ziele und Vorgehensweisen gemeinsam entwickelt und die Fachplaner koordiniert.

2. Inventarisierung des biologischen Bestandes

Als spezielle Voruntersuchung wurde der Bestand der Arten in der Kirchenburg systematisch aufgenommen nach den Fachgebieten Flora, Fauna und gesondert Moose und Flechten. Die Inventarisierung ergab, dass in der Kirchenburg Birthälm eine ortstypische Besiedelung, aber keine gefährdeten Arten vorhanden waren. Eine seltene Farnart, der zarte Streifenfarn asplenium lepidum, sollte berücksichtigt werden. Allerdings gibt es in Birthälm zwei eingeführte Arten, von denen insbesondere die kanadische Goldrute solidago cana-

1 BEIERKUHKLEIN, DREWELLO, SNETHLAGE, TÖPFER: Zwischen Denkmalschutz und Naturschutz. ESV, Berlin 2011

Abb. 3: Biotop historisches Mauerwerk: Der zarte Streifenfarn in schattigen Abschnitten des Mauerwerks bietet auch anderen Arten Lebensgrundlagen

Fig. 3: Biotopul zidăriei istorice: feriga firavă dungată din porțiunile umbroase ale zidăriei oferă o bază de viață și pentru alte specii (Foto: J. Hülsemann)

diensis sich sehr aggressiv in der Region ausbreitet und zurückgedrängt werden sollte.

3. Konstruktive Bestandsaufnahme

Bis dato gab es von der Kirchenburg und insbesondere von der Ringmauer zwei ältere Aufmaße als Grundrisse, Ansichten und Schnitte der Gesamtanlage, aber keine detaillierte Bestandsaufnahme der Ringmauer. Daher wurde nun eine Abwicklung aller Ringmauerabschnitte vorgenommen und in Abstimmung mit den Fachplanern einzelne Abschnitte genauer kartiert.

4. Auswertung von Inventarisierung und Schäden

Die Erkenntnisse aus der biologischen Inventarisierung und der konstruktiven Bestandsaufnahme wurden in einzelnen Musterflächen zu einer Schadenskartierung zusammengefasst und daraus dann das Instandsetzungskonzept entwickelt.

5. Instandsetzungskonzept für Mauerwerksflächen und Mauerkronen

Der Gedanke der naturverträglichen Mauerwerksinstandsetzung basiert auf der Erkenntnis, dass historische Mauerwerke unterschätzte Elemente im regionalen Biotopverbund sind. Ihr Strukturreichtum mit sehr heterogenen mikroklimatischen, aber spezifischen chemischen und physikalischen Standortbedingungen sollte erhalten bleiben. Viele Mauerabschnitte wurden daher bewusst unbehandelt belassen, begünstigt von den engen Kostengrenzen für die Maßnahme. Kriterien für einen Eingriff waren das Maß der Schädigung und die Standsicherheit. Die Mauerkronen waren in weiten Abschnitten stark geschädigt, zum Teil bis tief in das Mauerwerk hinein. Durch ihre Wetterexposition, aber auch wegen schlechter Materialwahl und durch Vandalismus waren sie weitgehend zerstört und mussten neu aufgebaut werden. An einem geeigneten Abschnitt der mittleren Ringmauer am Bogengang wurde beispielhaft eine begrünte Mauerkrone aufgebaut. Dies kann als kleines Pilotprojekt gewertet werden, weil diese Art der Mauerkronen in der Region völlig unbekannt ist.

6. Musterflächen, Materialauswahl

Für bestimmte Maueroberflächen wurden Musterflächen angelegt. Aus Kostengründen konnten nur wenige Flächen verputzt werden. Der zu verwendende Mörtel wurde in vielen Proben mit unterschiedlichen Rezepturen getestet. Zur Anwendung kam schließlich ein Sumpfkalkmörtel mit einem breiten Sieblinienspektrum (grobkörnig): Sand zum Teil mit einem Zuschlag Ziegelmehl und für die wetterbeanspruchten Verfugungen der Mauerkronen ein 30%iger Zuschlag hydraulischer Kalk. Als neue Mauerabdeckung wurden handgemachte Mauerziegel im Originalformat 29x14x5,5cm gewählt. Grundsätzlich sind alle Materialien aus regionaler handwerklicher Produktion beschafft worden.

7. Verständnis schaffen bei ausführenden Handwerkern

Zu Beginn der Bauphase wurden erneut interdisziplinäre Besprechungen abgehalten, um die Handwerker in die Besonderheiten naturverträglicher Bauarbeiten einzuweisen und spezifische restauratorische Aspekte zu berücksichtigen. Dieser Schritt erforderte besondere Sensibilität, weil zuerst kaum ein gegenseitiges Verständnis vorhanden war.

8. Durchführung der Arbeiten

„Wie Sie sehen, sehen Sie nichts“, dieses inzwischen berühmte Zitat ist auch auf die Ergebnisse der Instandsetzungsarbeiten in weiten Teilen anwendbar. Die strikte Anlehnung an das Original, die Verwendung gleicher Materialien und gleicher traditioneller Techniken, die strikte Vorgabe, Gleiches mit Gleichem zu reparieren, lässt bereits nach kurzer Zeit die Unterschiede zwischen Altem und Neuem verwischen.

Abb. 4: Restaurierte Mauerfläche: Die Oberflächenbeschaffenheit ist in ihren physikalischen und chemischen Eigenschaften erhalten geblieben.

Fig. 4: Suprafață de zid restaurată: textura și componența suprafeței și-a păstrat caracteristicile fizico-chimice. (Foto: J. Hülsemann)

Abb. 5: Restaurierte Mauerkrone aus handgemachten Mauerziegeln gleichen Formates wie original. Intakte originale Teilflächen sind erhalten geblieben.

Fig. 5: Coronament de zid restaurat, din țiglă de zid confecționată manual, cu același format ca cel original. S-au păstrat suprafețe parțiale originale intacte. (Foto: J. Hülsemann)

9. Pflege, Wartung, Monitoring

Es ist evident in der Denkmalpflege, dass eine kontinuierliche Wartung und Pflege der gesamten Anlage die wichtigste Voraussetzung ist für den dauerhaften Erhalt. Regelmäßige Inspektionen etwa der Dächer und saisonale Sicherungen sollten in einem Wartungsplan vorgegeben sein und kleinere Reparaturen müssen zeitnah durchgeführt werden. Für die kontinuierliche Beobachtung bestimmter sensibler Bereiche, wie etwa das Raumklima in der Kirche, sollten geräteunterstützte Monitoringsysteme eingesetzt werden. Erreichtes

Der Bestand konnte weitgehend gesichert werden. Ein wichtiges Ziel des Projektes war es, innovative Konservierungs- und Restaurierungsansätze in der Region zu entwickeln und anzuwenden. Dies betraf sowohl die Untersuchungsmethoden - etwa das Monitoring von Bauwerksbewegungen, die Dendrochronologie, Bohrwiderstandsmessungen und verschiedene material- und werkkundliche Laboranalysen - als auch die Anwendungen z.B. im konstruktiven Holzschutz und in den verschiedenen Entsalzungsmethoden. Dies zu verbinden mit der Forderung nach Material- und Werktreue gegenüber dem Original mit der Verwendung angepasster Materialien und Techniken war eine der großen Herausforderungen des Projektes. Wir können, müssen und wollen uns möglichst strikt an die historischen Materialien und Herstellungsweisen halten und diese wo nötig so umwandeln und einsetzen, dass Bauweise und Charakter der Kirchenburg auch für künftige Generationen erlebbar bleiben.

Nicht Erreichtes

Das verfügbare Budget war viel zu gering für die ehrgeizige Zielsetzung. Dadurch ist vieles nach einem guten Ansatz steckengeblieben. Niedrige Löhne und Honorare für die Arbeiten haben dazu beigetragen, vieles wurde gar unbezahlt gemacht. Außerdem fehlt es nach wie vor an diagnostischen Geräten und dem Know-How zur Anwendung, etwa zum Klima-Monitoring in der Kirche.

Wichtige Restaurierungskomponenten konnten nicht durchgeführt werden: ein neuer Fußboden und eine umfangreiche Restaurierung der hölzernen Einbauten in der Kirche, das Dach der Sakristei und des Mausoleumsturmes, die Konservierung der Werksteinelemente der Kirche, insbesondere der Portale, und auch die Außenanlagen konnten nicht so gestaltet werden wie im Projekt vorgesehen.

Wichtige weitere Untersuchungen konnten nicht durchgeführt werden: ein langfristiges Klima-Monitoring der Kirche und auch weitere archäologische und materialkundliche Untersuchungen sowie weitere dendrochronologische Datierungen. Und schließlich sind die Ergebnisse dieser Bauphase 2011–15 noch nicht zusammenfassend veröffentlicht worden.

Das Management für Wartung und Unterhalt ist personell wie materiell nicht ausreichend ausgestattet. Es ist sehr schwierig auf allen Ebenen geeignetes Personal zu finden.

Fazit

Mit dieser Bauphase wurde die lebendige Baugeschichte der Birthälmer Kirchenburg fortgeführt, in der seit Gründung kontinuierlich Instandsetzungen und Umbauten vorgenom-

men worden sind. Daher kann diese Phase auch nicht als Abschluss gesehen werden. Im Gegenteil: Aufbauend auf die Erfahrungen und Ergebnisse sollten möglichst bald weitere für den Bestand wichtige Einzelmaßnahmen begonnen werden.
Die Diskussion um die „angemessenen" Lösungsansätze muss auf nationaler wie internationaler Ebene fortgeführt werden.

Instandhaltung und kleine behutsame Eingriffe sind besser als große umfassende Sanierungen. Damit verbunden ist eine kontinuierliche Wartung und Pflege der gesamten Anlage, in die auch die Außenanlagen einbezogen werden.

Ganzheitliches und vernetztes Denken muss gefördert werden, indem insbesondere der interdisziplinäre Austausch sowie Technologie- und Wissensaustausch institutionell ausgebaut und gefördert werden. Dies kann etwa durch die Entwicklung von Biotopverbundkonzepten geschehen, in die Bauwerke wie Kirchenburgen und andere Kulturbauwerke einbezogen werden.

Wir haben an dieser Maßnahme sehr viel gelernt und wichtige Anregungen auch für die Arbeit an weiteren Kirchenburgen gegeben. Es bleibt zu hoffen, dass der ganzheitliche Ansatz, Natur- und Kulturlandschaften in ihren vielfältigen Verflechtungen zu erkennen und zu bewahren, weiter fortgeführt wird.

Keywords: Kirchenburg Birthälm, UNESCO-Weltkulturerbe, ganzheitliches Vorgehen, naturverträgliche Instandsetzung, statische Sicherung, Mauerwerk, Mauerkrone, Instandsetzung, Ringmauer, Konservierung/ Restaurierung, Klima-Monitoring, biologischer Bestand, touristische Aufwertung, Rissmonitoring

În anii 2011–2015, Fundația Sașilor din Transilvania (SSB) a efectuat în cooperare cu Fundația Germană pentru Mediu (DBU) și cu World Monument Fund (WMF) Europa un proiect de investigare-cercetare și restaurare, în care s-au aplicat câteva metode privind protecția monumentelor care au fost inovatoare la nivelul regiunii și interdisciplinare. Aspectul deosebit la acest proiect a fost tentativa de a reuni abordări și proceduri diferite, parțial chiar contrare, provenind din diverse domenii de specialitate. Abordarea proiectului, inițial ambițioasă, a fost contrată de un buget foarte limitat. De aceea, din măsurile identificate au putut fi executate numai cele mai urgente, chiar dacă acestea s-au situat într-un spectru larg, cu diferite domenii de specialitate. După o prezentare succintă de ansamblu a întregului proiect, în partea a doua a prelegerii a fost prezentată abordarea de a îmbina protecția monumentelor cu protecția naturii. Pe baza reparării ecologice a zidurilor de incintă, care contribuie cu un volum de 10.000 m³ de zidărie la topografia colinei fortificate, se pot descrie precis provocările, conflictele și perspectivele. Această abordare relativ nouă în protecția contemporană a monumentelor este exemplară pentru restaurări comparabile. Cum putem reuși să păstrăm în original forma construcției formată de-a lungul secolelor și să o protejăm de tendințele epocii și de standardele și modurile de construcție valabile în ziua de azi? Cum putem reuși să păstrăm rețeaua de peisaje naturale și de așezări formată de-a lungul veacurilor? Omul și-a influențat mediul și astfel el modifică ecosisteme și biodiversitatea acestora, parțial cu bună știință și parțial neintenționat. Peisajele culturale și spațiile naturale ale așezărilor sunt strâns îmbinate de mult timp. Habitatele naturale, ca de pildă pereții stâncilor sau taluzurile râurilor, au devenit pe alocuri foarte rare, iar în locul lor au apărut habitate amenajate de către om, care prezintă parțial condiții similare de microclimat la nivel local.

Biserica fortificată de la Biertan din Transilvania este unul din cele mai importante exemple de arhitectură de apărare medievală din Europa de Sud-Est. Este una din cele mai mari biserici fortificate din regiune, a fost sediu episcopal timp de peste 300 ani și este astăzi unul din cele mai vizitate locuri din Transilvania, fiind patrimoniu cultural mondial UNESCO.

După ce în vara târzie a anului 2009 s-a surpat o porțiune de circa 1 m lățime din zidul de incintă interior, specialiștii s-au temut de colapsul întregului segment de zid și astfel de periclitarea acută a stabilității corului bisericii, care prezenta de ani de zile câteva fisuri (vezi planul de orientare cu marcarea porțiunii cu degradări). Aceasta a constituit ocazia pentru o inventariere mai precisă a întregii biserici fortificate. Unui prim studiu, începând din octombrie 2010 până în martie 2011, contractat de Fundația Săsească din Transilvania cu scopul de a releva starea construcției întregii biserici fortificate, i-a urmat contactarea instituțiilor partenere, Fundația Germană pentru Mediu (DBU) și World Monument Fund Europe (WMF), pentru implementarea unui proiect de reparații cu finanțare comună, în valoare totală de 400.000 euro.

Din necesarul de măsuri de reparații constatat au fost selectate spre execuție numai cele mai urgente, în urma unui prim deviz de calcul al costurilor:

1. Măsuri de consolidare și reparații

consolidarea acoperișului, reînnoirea drenajelor de suprafață și subterane, a scării cu trepte, a instalației electrice și de iluminat

2. Consolidare structurală și reparații la structură

repararea cu meșteri a șarpantei din lemn a turnului-clopotniță

consolidarea structurală a corului bisericii
reconstrucția unui segment al zidului de incintă interior

3. Repararea ecologică a zidurilor de incintă

aici scopul a fost îmbinarea protecției naturii și a monumentelor prin colaborare interdisciplinară într-un proiect cu caracter exemplar.

4. Consolidarea și conservarea patrimoniului cultural de mare valoare (componenta de restaurare)

conservarea și remontarea a epitafelor cu ancadrament policrom în turnul mausoleu
conservarea frescelor din Turnul Catolic
conservarea valoroaselor strane din lemn din biserică
restaurarea sobei din sacristie, păstrată în original, dar aflată în stare de colaps

5. Îmbunătățirea ofertei pentru vizitatori/ creșterea valorii turistice

construcția nouă a unui grup sanitar și construcția la roșu pentru o cafenea
reconstrucția unei părți a drumului de strajă pentru amenajarea nivelului inferior al Turnului Sfatului ca spațiu expozițional suplimentar.

Pentru proiectul pentru autorizația de construire și ca însoțire pe durata execuției au fost efectuate câteva investigații privind istoria construcției: săpături arheologice, investigații geotehnice, datări dendrocronologice, analize de știința materialelor și analizarea tehnologiilor de execuție.

Modul extrem de diferit în care se pot executa măsurile de consolidare structurală se poate descrie foarte clar pe baza imaginii degradărilor descrisă la început, a colapsului parțial al zidului de incintă și a formării fisurilor în zidăria corului bisericii. Condițiile cadru de aici sunt foarte complexe. În acest loc, corul bisericii se află foarte aproape de zidul de incintă și astfel pe un versant de deal cu o diferență de nivel de cca. 7 m, studiul geotehnic a indicat aici o umiditate deosebit de mare în sol și s-au suspectat tasări ale terenului și faptul că degradările depindeau de aceste lucruri. Proiectul autorizat pentru asigurarea stabilității prevedea consolidarea amplă a solului pentru zona din jurul corului bisericii: 230 piloni forați la distanțe de 1 m unul de altul, introduși până la o adâncime de 6,50 m, urma usă fie dispuși în jurul corului, în plus o placă din beton și o centură în jurul fundațiilor, lucrare pentru care ar fi trebuit să se perforeze în mai multe puncte fundația existentă. O intervenție considerabilă, ireversibilă, combinată cu multe vibrații și deteriorări ale substanței originale. Astfel ar fi fost imposibile săpături arheologice ulterioare. O analiză mai atentă a arătat însă că un drenaj deficitar umezise puternic solul aflat la interior, în fața zidului de incintă. Dedesubtul unei membrana hidroizolantă într-un loc în care nu-și avea rostul, umezeala pătrunsese în zid și dusese, din cauza înghețului, la degradarea descrisă mai sus. Cu o monitorizare a fisurilor pe o durată de 1,5 ani s-a putut demonstra că fisurile din zidăria corului bisericii se deschideau și reînchideau în cicluri, în funcție de anotimp și că nu erau cauzate de tasarea terenului. Fundațiile sunt adânci și stabile. Astfel, degradările au putut fi reparate printr-o tehnică meșteșugărească tradițională cu piatră de carieră și cărămizi de zidărie confecționate manual, cu același format cu cărămizile originale, și cu mortar de var.

Acest exemplu arată că printr-o analiză efectuată cu precizie și răbdare și prin investigații țintite, s-a putut dezvolta un concept de restaurare sensibil, rentabil și adaptat situației.

Că acest concept poate fi însă și foarte complex și consumator de timp, urmează să arate procedura de reparare ecologică a zidurilor de incintă, care se poate prezenta cel mai bine pe etape individuale:

1. Colaborare interdisciplinară

Pentru schimbul de expertiză între disciplinele implicate s-a ținut mai întâi, la Biertan, o conferință internațională de specialitate, la care au fost invitați arhitecții, biologii, specialiștii de știința materialelor, restauratorii și specialiștii implicați cu experiență în acest domeniu1. La acest seminar au fost dezvoltate împreună obiectivele și procedeele proiectului și s-au coordonat proiectanții de specialitate.

2. Inventarierea fondului biologic existent

Ca investigație preliminară specială a fost inventariat sistematic fondul de specii din biserica fortificată, clasificat pe domeniile floră și faună și separat mușchi și licheni. Inventarierea a arătat că în biserica fortificată Biertan existau populații locale tipice, dar nu erau specii periclitate. O specie rară de ferigă, feriga firavă dungată, asplenium lepidum, urma să fie luată în considerare. La Biertan există însă și două specii introduse din alte zone, dintre care în special planta canadiană solidago canadiensis se răspândește foarte agresiv în regiune și ar trebui reprimată.

3. Inventarierea constructivă

Până în prezent existau două relevee mai vechi ale bisericii fortificate și în special ale zidului de incintă, sub formă de planuri, vederi și secțiuni ale întregului ansamblu, dar nu exista nicio inventariere detaliată a zidului de incintă. De aceea s-a întreprins acum desfășurarea tuturor segmentelor zidurilor de incintă și unele segmente au fost cartate mai precis, în urma consultării cu proiectanții de specialitate.

4. Evaluarea și inventarierea degradărilor

Concluziile din inventarierea biologică și inventarierea fondului construit au fost sumarizate într-o cartare a degradărilor pe câteva suprafețe martor, iar din acestea s-a dezvoltat apoi conceptul pentru reparații.

5. Conceptul de reparații pentru suprafețele de zidărie și coronamentele de zid

Ideea reparării ecologice a zidăriei se bazează pe concluzia că zidăriile istorice sunt elemente subestimate în ansamblul biotopului regional. Bogăția lor structurală, cu condiții locale microclimatice foarte eterogene, dar fizico-chimice specifice, trebuie să se păstreze. De aceea, multe segmente de zid au fost lăsate intenționat netratate, lucru favorizat și de bugetul restrâns al măsurii. Criteriile pentru intervenție au fost amploarea degradării și gradul de stabilitate. Coronamentele zidurilor au fost puternic degradate pe segmente lungi, parțial până la o adâncime mare în profunzimea zidăriei. Din cauza expunerii lor la intemperii, dar și din cauza alegerii proaste a materialelor și a vandalizărilor, coronamentele erau distruse în mare parte și au trebuit reconstruite. Pe un segment adecvat al zidului de incintă median s-a instalat în dreptul gangului cu arcadă un coronament cu vegetație, ca exemplu. Acesta poate fi valorificat ca mic proiect pilot, deoarece acest tip de coronamente de zid este complet necunoscut în regiune.

6. Suprafețe martor, alegerea materialelor

Pentru anumite suprafețe de zid au fost amenajate suprafețe martor. Din motive de costuri au putut fi tencuite doar puține suprafețe. Mortarul ce urma a fi folosit a fost testat în multe mostre cu rețete diferite. Până la urmă s-a aplicat un mortar de var mlăștinos, cu nisip cu o

curbă granulometrică largă (cu granulație grosieră), parțial cu un adaos de praf de țiglă și cu un adaos de 30% var hidraulic pentru rosturile expuse la intemperii ale coronamentelor. Ca nouă acoperire a zidurilor s-a ales cărămida de zid produsă manual în formatul original 29 x 14 x 5,5 cm. În principiu, toate materialele au fost procurate din ateliere locale de producție meșteșugărească.

7. Crearea de înțelegere la meseriașii executanți

La începutul fazei de execuție s-au ținut din nou ședințe interdisciplinare pentru a-i instrui pe meseriași în particularitățile lucrărilor de execuție ecologice și pentru a lua în considerare aspecte specifice ale restaurării. Acest pas a necesitat o sensibilitate deosebită, deoarece la început abia dacă exista înțelegere reciprocă în acest domeniu.

8. Execuția lucrărilor

„După cum vedeți, nu observați nimic“, acest citat, între timp celebru, se aplică de asemenea în mare parte la rezultatele lucrărilor de reparații. Bazarea strictă pe original, folosirea acelorași materiale și a acelorași tehnici tradiționale, impunerea strictă de a repara un material cu un material identic, fac ca diferențele dintre vechi și nou să dispară deja după scurt timp.

9. Întreținere, mentenanță, monitorizare

În protecția monumentelor este evident că mentenanța și întreținerea continuă a întregului ansamblu este premisa cea mai importantă pentru conservarea durabilă. Inspecții periodice, de ex. la acoperișuri, și consolidări sezoniere ar trebui impuse într-un plan de mentenanță, iar reparațiile mai mici trebuie executate într-un termen scurt. Pentru observarea continuă a anumitor domenii sensibile, cum ar fi climatul încăperilor din biserică, ar trebui utilizate sisteme de monitorizare asistate de aparate electronice. Obiective realizate:

Fondul existent a putut fi consolidat în mare măsură.

Un obiectiv important al proiectului a fost dezvoltarea și aplicarea de abordări inovatoare la nivelul regiunii privind conservarea și restaurarea. Acest fapt s-a referit la metodele de investigare, cum ar fi monitorizarea deplasării și mișcărilor structurii, dendrocronologia, măsurarea rezistenței la perforare și diverse analize de laborator privind știința materialelor și tehnologiile de execuție, precum și la aplicații, de ex. în protecția lemnului din construcții și în diversele metode de desalinizare. Una din marile provocări ale proiectului a fost corelarea acestor metode cu cerința de fidelitate a materialelor și tehnologiilor de execuție față de original, cu folosirea de materiale și tehnologii adaptate. Putem, este necesar și vrem să respectăm cât se poate de strict materialele și metodele de execuție istorice și, acolo unde este nevoie, să le transformăm și aplicăm pe acestea, astfel încât metoda de construcție și caracterul bisericii fortificate să rămână o experiență reală și pentru generațiile viitoare.

Ce nu a fost realizat:

Bugetul disponibil a fost mult prea restrâns pentru obiectivele ambițioase. Astfel multe aspecte au rămas împotmolite după un început bun. Salariile și onorariile mici pentru lucrări au contribuit la acest lucru, s-au făcut multe lucrări chiar fără plată. În plus, aparatele de

diagnoză și expertiza în utilizarea acestora, de ex. pentru monitorizarea climatului din biserică, continuă să lipsească, și acum.

Nu s-au putut efectua componente importante ale restaurării: o pardoseală nouă și restaurarea amplă a elementelor din lemn din interiorul bisericii, acoperișul sacristiei și al turnului mausoleu, conservarea elementelor din piatră fasonată ale bisericii, mai ales a portalurilor, nici platformele exterioare nu au putut fi amenajate așa cum a fost prevăzut în proiect.

Nu s-au putut efectua investigații de continuare importante: monitorizarea climatului din biserică pe termen lung, precum și alte cercetări arheologice și de știința materialelor și alte datări dendrocronologice. Și, în final, rezultatele acestei etape de execuție din 2011-15 nu au fost încă publicate într-o manieră rezumată, de tip sinoptic.

Gestionarea mentenanței și întreținerii este insuficient dotată, atât ca resurse umane cât și materiale. Este foarte greu să se găsească personal adecvat pentru toate nivelurile.

Concluzii:

Cu această fază de execuție s-a continuat istoricul viu al execuției bisericii fortificate de la Biertan, în care s-au efectuat continuu reparații și modificări, de la înființarea ansamblului și până în prezent. De aceea, această fază nici nu poate fi considerată drept încheiere. Din contră, intenția este ca pe baza experiențelor și a rezultatelor din această etapă să fie demarate cât mai curând posibil alte măsuri individuale, importante pentru fondul existent. Discuția privind abordările de soluționare „adecvate“ trebuie continuată la nivel național și internațional.

Întreținerea și intervențiile minore, efectuate cu grijă, sunt mai bune decât reabilitările mari și cuprinzătoare. Legate de acestea sunt mentenanța și îngrijirea continuă a întregului ansamblu, în care sunt incluse și platformele exterioare.

Trebuie promovată o gândire holistică și structurată în rețea, prin dezvoltarea și sprijinirea instituțională, mai ales a schimbului interdisciplinar și a colaborării între diverșii specialiști, precum și a schimbului de tehnologie și cunoștințe de specialitate. Acest lucru se poate obține, de pildă, prin dezvoltarea de concepte îmbinate pentru un biotop anume, în care să fie incluse și construcții, cum ar fi bisericile fortificate și alte construcții de patrimoniu cultural.

Am învățat foarte mult din această măsură și am furnizat de asemenea impulsuri importante pentru lucrările la alte biserici fortificate. Rămâne să sperăm că va fi continuată abordarea holistică de a recunoaște și conserva peisajele naturale și culturale, în diversele lor combinații.

Cuvinte cheie: Biserica fortificată de la Biertan, patrimoniu cultural mondial UNESCO reparații ecologice, procedeu holistic, consolidare structurală, zidărie, coronament de zid, reparație, zidurilor de incintă, conservarea / restaurarea, monitorizarea climatului, inventarul biologic existent, creșterea valorii turistice, monitorizare fisură

PRÆSULIS HOC TUMULO PRÆCLAR

Christum acquisita.

Anchora mee salutis spem pono

NOBILE SIDUS SAXONICÆ NOSTRÆ FIRMA COLUMNA DOMUS

Restaurierungsplanung, Naturstein-konservierung und -restaurierung in Siebenbürgen – Fallbeispiel: Epitaphe in Birthälm

Planificarea restaurării, conservarea și restaurarea pietrei naturale în Transilvania – Studiu de caz: Epitafurile din Biertan

Henriette Lemnitz

Epitaph in Birthälm 2016 (Foto: A. Kloos)

Die spätgotische Kirchenburg von Birthälm gehört mit ihrer Hallenkirche (1500), drei Ringmauern, zwei Zwingern, sechs Türmen und drei Basteien zu den bekanntesten und größten Bauten Siebenbürgens. Sie ist eines der wichtigsten Beispiele mittelalterlicher Wehrarchitektur und wurde 1993 in die Weltkulturerbeliste der Unesco aufgenommen.

In einem Turm der inneren Ringmauer (Mausoleumsturm) befinden sich seit 1913 die polychrom gefassten Epitaphe und Gedenktafeln der Bischöfe. Diese befanden sich 2010 in einem sehr schlechten Zustand und bedurften einer dringenden Konservierung. Nach umfangreichen restauratorischen und naturwissenschaftlichen Untersuchungen wurde ein Konservierungskonzept erarbeitet und von 2012 bis 2015 ausgeführt.

Abb. 1: Nordostansicht des Kirchenburgenensembles mit Mausoleumsturm rechts vom Chor der Kirche

Fig. 1: Ansamblul, văzut dinspre nord-est cu Turnul Mausoleu din dreapta corului bisericii (Foto: H. Balthes)

Einleitung

Birthälm war ein wichtiger mittelalterlicher Marktort und fast drei Jahrhunderte lang (1572 bis 1867) evangelischer Bischofssitz. Die Bedeutung des Ortes spiegelt sich in der ungewöhnlichen Größe des Kirchenburgenensembles zu Birthälm wider, genauso wie in dessen wertvoller Innenausstattung und detailreich gearbeiteten Bauplastik. Um dieses wichtige Kulturerbe langfristig für die Zukunft zu sichern und einen fortschreitenden Zerfall aufzuhalten, erfolgte eine erste Einschätzung und Bewertung zum Erhaltungszustand des Kirchenburgenensembles von Oktober 2010 bis März 2011.[1] Diese erste Begutachtung umfasste die fotografische Dokumentation, allgemeine Objektbeschreibung, kunsthistorische Zuordnung, restauratorische Zustandsbeschreibung, Schadenskartierungen sowie die Erstellung notwendiger Konservierungs- und Restaurierungskonzepte für die jeweiligen Bauteile. Dieser Studie folgte eine zweijährige Untersuchungs- und Planungsphase (2011-2013) mit umfangreichen Bestandsaufnahmen, Voruntersuchungen, Analysen und Expertisen, bei der die Voraussetzungen für die Genehmigungsplanung erarbeitet und das erforderliche Genehmigungsverfahren für alle vorgeschlagenen Instandsetzungs-, Konservierungs- und Restaurierungsmaßnahmen beantragt wurden. Daran beteiligt waren Vertreter der unterschiedlichsten ingenieurtechnischen, naturwissenschaftlichen, restauratorischen und bauhandwerklichen Fachbereiche.
Es erfolgten u.a. vertiefende restauratorische Untersuchungen und Analysen:

- Bestimmung der Feuchte- und Salzgehalte im Tiefenprofil von Mauerwerken[2]
- Bestimmung der Oberflächentemperatur und des Feuchtegehaltes der Wand- und Gesteinsoberflächen[3]
- qualitative und quantitative Bestimmung der Schadsalze (mikrochemisch, Ionenchromatografie (IC)[4] und mit Röntgenpulverdiffraktometrie (XRPD)[5])
- petrografische Untersuchungen[6]
- mikroskopische Untersuchungen an Farbfassungen (Auflicht- und Fluoreszenz-Mikroskopie an Querschliffen[7]; Raster-Elektronenmikroskopie/ Energiedispersive Röntgenmikroanalyse (REM /EDX), Polarisationsmikroskopie[8])
- Pigment- und Bindemittelanalysen[9]
- UV-Untersuchungen[10]

Die Ermittlung des Gesamtbedarfes an Maßnahmen ermöglichte die Anwendung eines Bewertungssystems, um Prioritäten festzulegen. Sie gewährleistet darüber hinaus, dass die weiteren durchzuführenden Maßnahmen in nachfolgenden Projektphasen nicht erneut das aufwendige Genehmigungsverfahren durchlaufen müssen.
Von 2013 bis 2015 wurden zunächst die dringlichsten Konservierungs- und Instandset-

1 initiiert und beauftragt durch die Siebenbürgisch-Sächsische Stiftung

2 Dr. Bärbel Arnold, Dipl.-Restaurator Henriette Lemnitz, Dipl.-Chemist A. Protz (FEAD GmbH)

3 Dr. Bärbel Arnold, Dipl.-Restaurator Henriette Lemnitz

4 Dipl.-Chemiker Andreas Protz (FEAD GmbH)

5 Dr. M. Schneider (Catalysis Leibniz-Institut für Katalyse)

6 Dipl.-Geologe M. Chr. Krempler

7 Dipl.-Restaurator Henriette Lemnitz

8 Dr. rer. nat. Frank Schlütter (MPA Bremen)

9 Dipl.-Restaurator Henriette Lemnitz, Dr. rer. nat. Frank Schlütter (MPA Bremen)

10 Dipl.-Restaurator Henriette Lemnitz

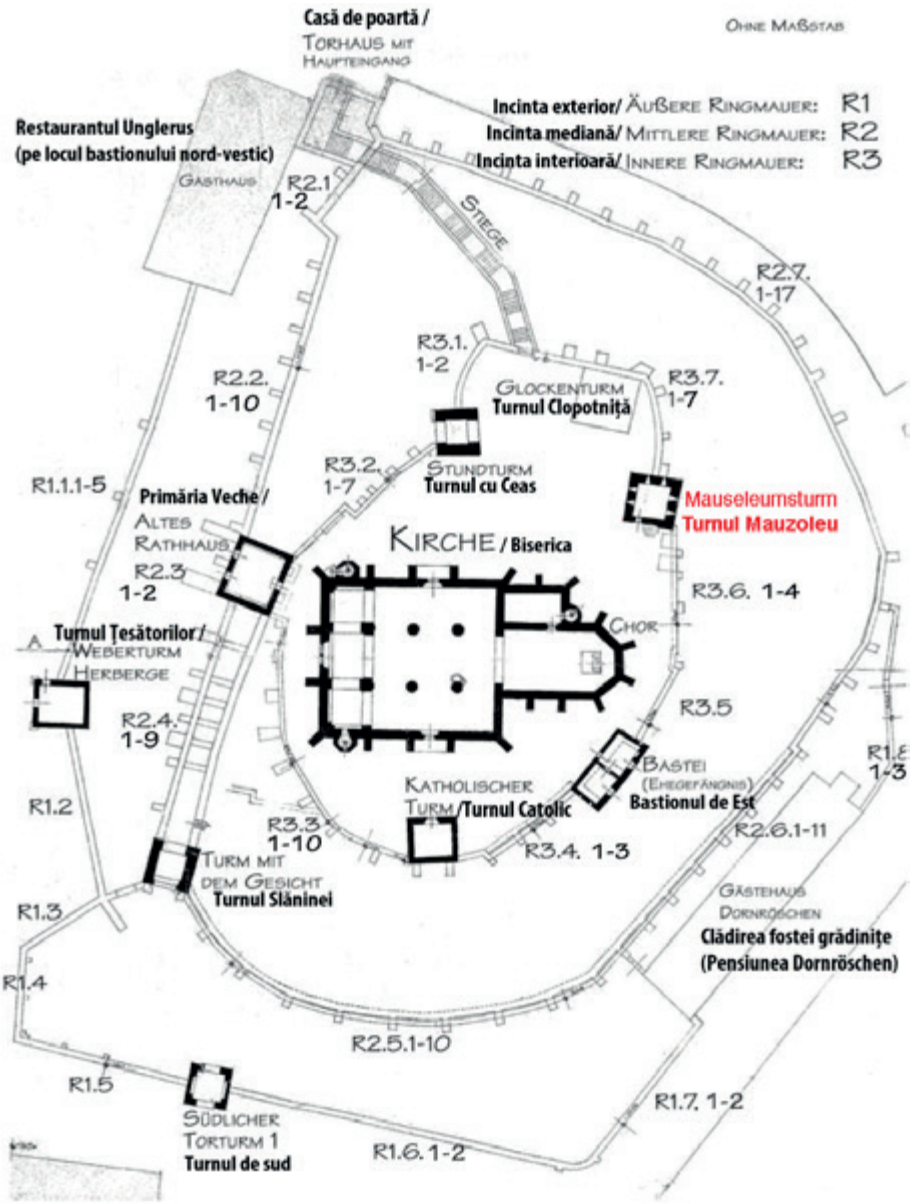

Abb. 2: Abb. 2: Südansicht des Mausoleumsturm

Fig. 2: Turnul Mausoleu, vedere dinspre latura sudică (Foto: H. Lemnitz)

Abb. 3: Orientierungsplan der Kirchenburg (historischer Grundrissplan von 1912, überarbeitet von Jan Hülsemann/ Henriette Lemnitz)

Fig. 3: Plan de orientare al bisericii fortificate (plan istoric de la 1912, prelucrat de Jan Hülsemann/ Henriette Lemnitz)

zungsmaßnahmen durchgeführt.[11] Lag ursprünglich das Hauptaugenmerk vor allem auf der notwendigen Instandsetzung der Bauhülle, Oberflächenwasserabführung, Standsicherheit der Gebäude und Ringmauern und einer naturverträglichen Mauerwerkssanierung sowie der touristischen Aufwertung des Ensembles, zeigte sich im Zuge der Bestandsaufnahmen und der Voruntersuchungen sehr deutlich auch die dringliche Notwendigkeit konservatorischer Maßnahmen an den Fresken im sog. Katholischen Turm, am hölzernen Gestühl der Kirche und an den polychrom gefassten Stein-Epitaphen.
Im Folgenden wird auf die Inventarisierung, auf Voruntersuchungen und die Konservierungsmaßnahmen an den Epitaphen eingegangen.

Mausoleumsturm

Der dreigeschossige und mit Schießscharten ausgestattete Mausoleumsturm befindet sich im nordöstlichen Teil der Ringmauer. Das Fundament und die Grundmauer der Ostseite des Turms sind Bestandteil der inneren Ringmauer. (Abb. 2 und 3)
Im Erdgeschossraum des Mausoleumsturmes sind seit 1913 neun große rechteckige Epitaphe und drei kleine Gedenktafeln der hier seit Beginn des 16. Jahrhunderts residierenden Pfarrherren und Bischöfe aufgestellt. Unter dem Raum befindet sich eine ebenfalls 1913 im Zusammenhang mit der Aufstellung der Epitaphe und Gedenktafeln eingebaute Krypta mit den Gebeinen der in Birthälm begrabenen Kirchenpatrone.

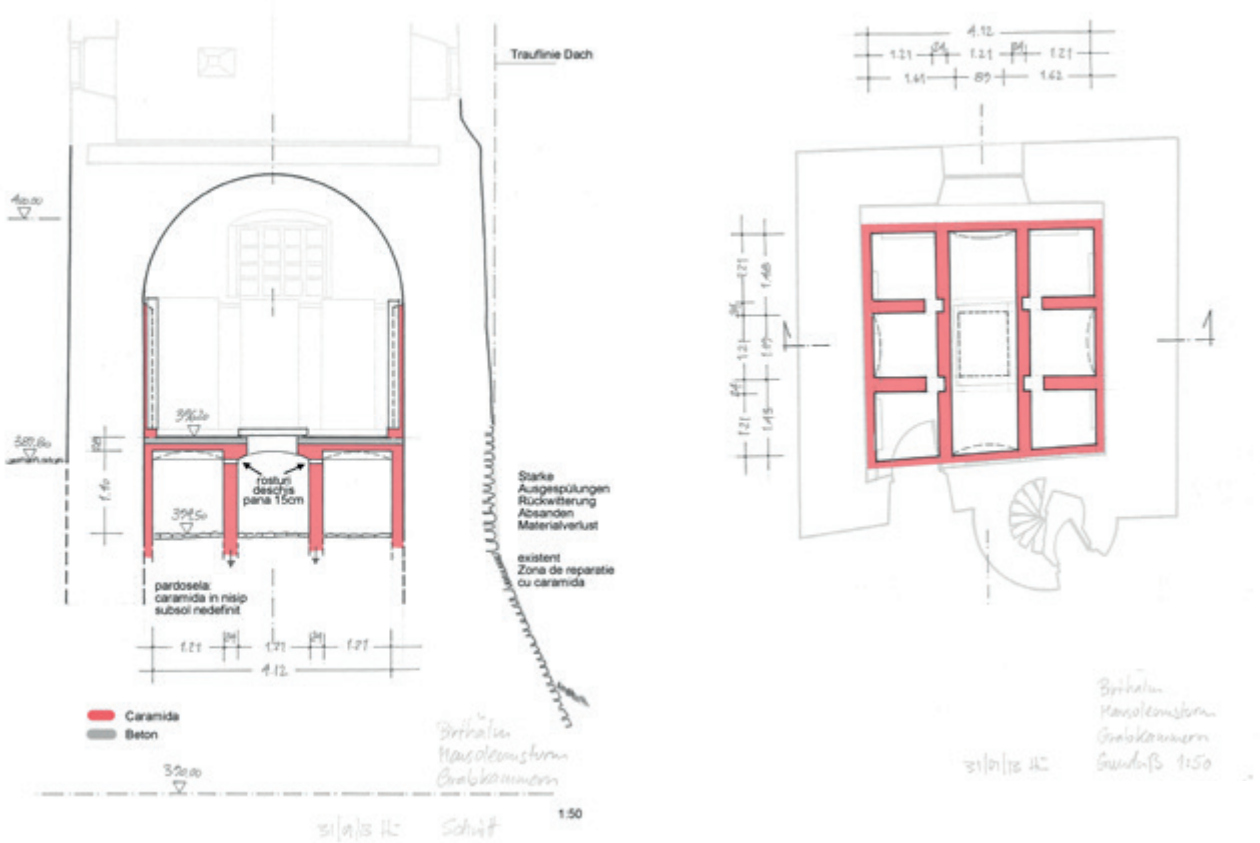

Abb. 4: N-W-Schnitt, Erdgeschoß und darunterliegende Ebene der Grabkammern, Mausoleumsturm (Zeichnung Jan Hülsemann)

Fig. 4: Secţiune N-V, parter şi nivelul inferior al camerelor mortuare, Turnul Mausoleu (desen de Jan Hülsemann)

Abb. 5: Grundriss der Krypta mit Grabkammern (Zeichnung Jan Hülsemann)

Fig. 5: Planul criptei, cu camerele mortuare (desen de Jan Hülsemann)

11 Untersuchungs- und Planungsphase sowie Ausführung der ersten dringlichsten Maßnahmen (2011–2015) wurden finanziert durch die Siebenbürgisch-Sächsische Stiftung (SbS), die Deutsche Bundesstiftung Umwelt (DBU) und den World Monument Fund Europe (WMF).

Abb. 6: Mausoleumsturm Ansicht Ost – Nord, mit Feuchteschäden

Fig. 6: Turnul Mausoleu vedere est – nord cu degradările cauzate de umiditate (Foto: H. Balthes)

Abb. 7: Detail der Ostfassade mit Witterungsschäden, rückgewitterten Bruchsteinen, losem Material, offene Fugen in Bereichen von Putzfehlstellen

Fig. 7: Faţada estică, cu deteriorări din cauza intemperiilor, piatră de brută erodată de intemperii şi material dizlocat, rosturi deschise în zonele în care lipseşte tencuiala din cauza umidităţii (Foto: H. Lemnitz)

Seinen heutigen Namen „Mausoleumsturm“ erhielt der ehemalige Speck-Turm[12] 1913 im Zuge der Umlegung der Epitaphe von der Kirche und der Gebeine vom Friedhof hierher. Die Standorte der neun Epitaphe vor 1913 sind nur teilweise bekannt. Bis 1805 sollen sie sich im Chorbereich der Kirche befunden haben.[13] Danach wurden sie in die Sakristei verlegt, wo die sieben Epitaphe der Bischöfe vermutlich bis zum Zeitpunkt ihrer Umsetzung in den Mausoleumsturm verblieben.[14] Die beiden ältesten Epitaphe von Pleban Johannes und Pfarrer Franz Salicaeus sollen sich 1857 neben dem Nordportal befunden haben.[15] Über die Standorte der Gedenktafeln vor 1913 ist nichts bekannt. (Abb. 4 und 5)

Das aufsteigende Mauerwerk besteht primär aus unbehauenem Bruchstein. Dies ist im Außen- und Innenbereich mit einem grobkörnigen Kalkputz flächig verputzt. Die Fassaden sind in einem ockerfarbenen Anstrich auf Kalkbasis getüncht. Die Wände und das Gewölbe im Inneren des Erdgeschosses zeigen einen blauen Anstrich auf Kalkbasis. In Bereichen von Putzfehlstellen sind vereinzelt Ziegel sichtbar. Diese Ziegel sind im Zuge späterer Mauerwerksreparaturen oder im Rahmen baulicher Veränderungen eingebaut worden. Zementhaltige Mörtel, die als Putzmörtel, Fugenmörtel und zum Versetzen von Firstziegeln angewendet wurden, sind auch auf Reparaturmaßnahmen zurückzuführen. Die Schiessscharten sind teilweise zugemauert oder mit nicht ganz bündig abschließenden Glasscheiben geschlossen. Das Erdgeschoss ist mit quadratischen schwarzen und weißen Kunststeinfließen ausgelegt, die Eingangsstufe auf der Südseite aus Ziegeln aufgebaut und mit Beton übergossen.
Wie in Abb. 6 und 7 ersichtlich sind im unteren Bereich des Turms starke Feuchteschäden zu verzeichnen, wahrscheinlich zurückzuführen auf Salze.

Materialbestand und Schäden sind in Tabelle 1 aufgeführt.

SCHADENSBILDER		MATERIALBEREICH	VERORTUNG
Schäden mit Tiefenwirkung	Schalenbildung	Putz	Fassaden
	Rückwitterung	Bruchsteinmauerwerk	Südfassade, Ostfassade
	Hohlstellen	Putz	Fassaden, Wände Innen EG
	Riss	Putz, Bruchsteinmauerwerk	über Eingang Treppenturm – Südfassade
	Korrosion	Zuganker Anker für Blitzleiterbefestigung	West- und Ostfassade Westfassade
Oberflächenschäden	sandende Oberfläche	Putz, Bruchsteinmauerwerk	Fassaden, Wände Innen EG
Verlust	Fehlstelle	Putz Dachhaut	Fassaden bis zu einer Höhe von 6 m Dachziegel
	offene Fugen	Bruchsteinmauerwerk	Fassaden
Ausblühungen	(Effloreszens) – Salze	Putz Bruchsteinmauerwerk	Fassaden, Wände Innen EG Fassaden, Wände Innen EG
Auflagerungen	Krusten	Bruchsteinmauerwerk	Nordfassade
	Verschmutzung	Putz Bruchsteinmauerwerk	Fassaden, Wände Innen EG
	Biogener Befall	Putz	Fassaden, Wände Innen EG

Tabelle 1: Materialbestand und Schäden am Mausoleumsturm
Tabelul 1: Fond material şi degradări la Turnul Mausoleu

12 vgl. Bestandspläne von 1912 - Archiv Teutschhaus, Hermannstadt, Birthälm Nr. 2555

13 I. ALBU, Die Grabplatte des Plebans Johannes Baccalaureus de Byrthalben († 1526), S.59

14 F. MÜLLER, Die evangelische Kirche in Birthälm, in: AVSL, Bd. II, 1857, S. 208ff.

15 I. ALBU, Die Grabplatte des Plebans Johannes Baccalaureus de Byrthalben († 1526), S.60

EPITAPHE

BESCHREIBUNG

Die bildhauerische Ausarbeitung der teilweise polychrom gefassten Epitaphe ist sehr unterschiedlich. Sie reicht von den ältesten, sehr einfach gestalteten Grabplatten mit eingravierten Wappen und Inschriften[16] über Porträtreliefs der Bischöfe mit Wappen und Inschriftkartusche[17] sowie detailreichen Reliefdarstellungen religiöser Symbole[18] bis hin zu aufwendig gearbeiteten Darstellungen der Verstorbenen in Lebensgröße.[19] Die hohe handwerkliche Kunst zeigt sich u.a. in den detailreich ausgearbeiteten Epitaphen des Hermannstädter Steinbildhauers Elias Nicolai, dessen Darstellungen der Verstorbenen oft mit Porträtplastiken verglichen werden.[20] Zu den schönsten Werken der siebenbürgisch-sächsischen Portrait-Grabsteinplastik zählt das Epitaph für Bischof Christian Haas, gefertigt von einem unbekannten Steinbildhauer.[21] Bischof Haas ist lebensgroß im vollen, fein ausmodellierten Ornat dargestellt.

Der historische und kunstgeschichtliche Wert der Epitaphe von Birthälm wurde lange Zeit kaum wahrgenommen und unterschätzt. Sie präsentieren in ihrer Gesamtheit einen Ausschnitt der künstlerischen Entwicklung der Steinbilderhauerei vom 16.–19. Jh. in Siebenbürgen.

NUMMER	EPITAPH (AMTSZEIT)	GESTEIN	VERORTUNG
1	Pleban Johannes (1520)	feinkörniger weißgrauer Sandstein	Westwand, links
2	Pfarrer Franz Salicäus (1547–1567)	feinkörniger rötlicher Sandstein – etwas gröber als Epitaph 1	Westwand, Mitte
3	Bischof Franz Graffius (1621–1627)	Kalkstein	Westwand, rechts

Abb. 8: Epitaphen der Westwand

Fig. 8: epitafurile de pe peretele vestic (Fotos: Henriette Lemnitz)

16 Epitaphe des Pleban Johannes (1520) und Pfarrer Salicäus (1547–1567)

17 Epitaphe der Bischöfe Lucas Unglerus (1572–1600), Mathias Schiffbaumer (1601–1611), Zacharias Weyrauch (1614–1621)

18 Epitaph des Bischof Franz Graffius (1621–1627)

19 Epitaphe der Bischöfe Georg Theilesius (1627–1646), Bischoff Christian Barth (1647–1652), Christian Haas (1682–1686)

20 Epitaphe der Bischöfe Georg Theilesius und Christian Barth

21 V. ROTH, Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen, Verlag J.H.Ed.Heitz, Strassburg, 1906, S.117

NUMMER	EPITAPH (AMTSZEIT)	GESTEIN	VERORTUNG
4	Bischof Georg Theilesius (1627–1646)	Kalkstein, sehr dicht	Nordwand, links
5	Bischoff Christian Barth (1647–1652)	Kalkstein, sehr dicht	Nordwand, Mitte
6	Bischof Christian Haas (1682–1686)	Sandstein	Nordwand, rechts

Abb. 9: Epitaphen der Nordwand

Fig. 9: epitafurile de pe peretele nordic (Fotos: H. Lemnitz)

NUMMER	EPITAPH (AMTSZEIT)	GESTEIN	VERORTUNG
7	Bischof Lucas Unglerus (1572–1600)	Kalkstein	Ostwand, links
8	Bischof Zacharias Weyrauch (1614–1621)	Kalkstein	Ostwand, Mitte
9	Bischof Mathias Schiffbaumer (1601–1611)	Kalkstein	Ostwand, rechts

Abb. 10: Epitaphen der Ostwand

Fig. 10: epitafurile de pe peretele estic (Fotos: H. Lemnitz)

NUMMER	GEDENKPLATTE (AMTSZEIT)	GESTEIN	VERORTUNG
10	Bischof Daniel Georg Neugeboren (1806–1822)	roter dichter Kalkstein	Südwand, links
11	Bischof Johann Begleiter (1833–1843)	roter dichter Kalkstein	Südwand, rechts
12	Bischof Jakob Aurelius Müller (1792–1806)	Tombak-Blech	Südwand, oben mittig
13	Gedenkstein	Kalkstein	Mitte des Raumes auf dem Boden

Abb. 11: Gedenkplatten der Südwand

Fig. 11: Pietrele memoriale de pe peretele sudic (Foto: Henriette Lemnitz)

Abb. 12: Gedenkplatte in Raummitte über Zugang der Krypta

Fig. 12: Piatră memorială în centrul încăperii, deasupra accesului în criptă (Foto: Henriette Lemnitz)

Die neun rechteckigen Epitaphe mit einer durchschnittlichen Größe von 210 x 110 cm, sind aus unterschiedlichen Sand- und Kalksteinen gearbeitet.[22] Spuren von Farbfassungen finden sich punktuell an allen Epitaphen. Reste großflächiger polychromer Farbfassungen, die teilweise überfasst sind, finden sich vor allem an den Epitaphen der Nordseite, an den lebensgroßen Portraitdarstellungen der Bischöfe Theilesius und Barth. Das Epitaph des Bischof Haas ist komplett gefasst (Abb. 8-10). In den Untersuchungen wurden ganzflächige mehrschichtige Überfassungen nachgewiesen unter denen neben einer fein ausgeführten Erstfassung (?) Reste von Blattgoldauflagen und Silberfolien liegen.[23]
Alle Epitaphe wurden in eine dem originalen Turmmauerwerk (West-, Nord- und Ostseite) vorgesetzte und verputzte Ziegelmauer eingebaut und stehen auf einem ca. 20 cm hohen ebenfalls aus Ziegeln gemauerten und verputzten Sockel. Die Rückseiten der Epitaphe sind in Zement versetzt bzw. vergossen und zusätzlich mit Eisenhaken im rückwärtigen Turmmauerwerk verankert. Die beiden Gedenktafeln[24] aus rotem dichten Kalkstein[25] (80 x 115 cm) und die Gedenktafel[26] aus Tombak-Blech[27] (32 x 32 cm) sind nur mit Inschriften versehen und in die vorgesetzte Wandschale der Südseite eingemauert. (Abb. 11) Der Zustand dieser Gedenktafeln ist als gut zu bezeichnen, weshalb in diesen Ausführungen nicht detailliert darauf eingegangen wird. Der Gedenkstein in der Mitte des Raumes ist aus Kalkstein gearbeitet und liegt über dem Zugang zur Krypta. (Abb. 12)

Aufzeichnungen bzw. Angaben zu durchgeführten Restaurierungsmaßnahmen konnten in den Kirchenarchiven nicht gefunden werden. Weitere Recherchen z.B. in den Archiven des Denkmalamtes sind wünschenswert.
Deutlich erkennbar ist jedoch, dass an vier Epitaphen Kittungen, Verklebungen und Ergänzungen erfolgt sind. Kleinere und große Bruchstücke wurden mit einem sehr harten, grauen Klebemörtel verklebt – besonders große Bruchstücke zusätzlich mit Eisenklammern fixiert. Teilweise wurden mit diesem Klebemörtel auch kleinere Kittungen ausgeführt und Vierungen vollflächig verklebt. Ferner finden sich Ergänzungen aus zementhaltigem Mörtel. Augenscheinlich wurde an allen vier Epitaphen der gleiche Klebemörtel verwendet, was die Vermutung nahelegt, dass diese Maßnahmen im Zuge einer Kampagne durchgeführt wurden – wahrscheinlich vor der Neuaufstellung im Mausoleumsturm 1913. Diese Reparaturmaßnahmen sind unsauber ausgeführt – überstehende Klebemörtel ziehen sich über Inschriften und Reliefdarstellungen.

SCHÄDEN

Die Schäden an den Werksteinen der Epitaphe konnten grob in vier Schadensgruppen unterteilt werden. Es zeigte sich eine Abhängigkeit der Schäden von der Einbauposition und dem verwendeten Gesteinsmaterial. (Tabelle 2)

SCHADENSGRUPPE	SCHADENSTIEFE	VERORTUNG

22 die zunächst rein visuelle Bestimmung der Gesteine wurde an den besonders stark geschädigten Epitaphen durch petrografische Untersuchungen im Labor von Dipl. Geol. M. Krempler bestätigt

23 Detaillierte Untersuchungen zu polychromen Farbversionen konnten zum jetzigen Zeitpunkt des Projekts nicht durchgeführt werden, sind jedoch geplant.

24 Bischof Daniel Georg Neugeboren (1806–1822) und Bischof Johann Begleiter (1833–1843)

25 in der Literatur teilweise als „Marmor" bezeichnet, handelt es sich aber hier im petrografischen Sinne um einen nicht näher spezifizierten dichten und polierfähigen Kalkstein

26 Bischof Jakob Aurelius Müller (1792–1806)

27 Kupfer-Zinklegierung

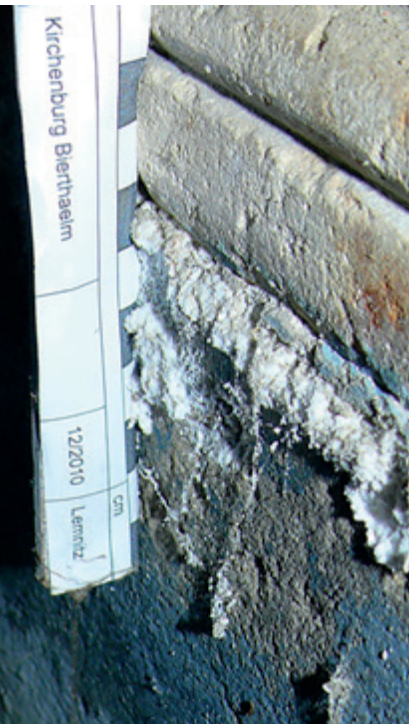

Abb. 13: Salzausblühungen

Fig. 13: eflorescenţe de săruri (Foto: H. Lemnitz)

Abb. 14: Gefügezerfall am Epitaph des Bischof Mathias Schiffbaumer

Fig. 14: slăbirea structurii (Foto: H. Lemnitz)

Abb. 15: Salzausblühungen am Epitaph von Bischof Franz Salicäus

Fig. 15: eflorescenţe de săruri la piatra funerară a episcopului Franz Salicäus (Foto: H. Lemnitz)

Abb. 16: pudernde Malschicht und sich ablösende Farbschollen

Fig. 16: Strat aparent pulverulent, ridicat peste burduşeli (Foto: H. Lemnitz)

Schadensgruppe 1	Bindemittelverlust, starke Gefügezerstörung des Gesteins mit mittlerem bis starkem Materialverlust auf der gesamten Gesteinsfläche	Epitaphen der Ostwand: der Schadensgrad steigt vom linken Epitaph über das mittlere Epitaph bis zum rechten Epitaph an (das massiven Materialzerfall aufweist)
Schadensgruppe 2	sichtbare Schäden wie Schalenbildung und sandende Oberflächen im unteren Drittel der Epitaphe, Gefügezerstörung und Abnahme der Festigkeit bis zu 70 cm Höhe	Epitaphen der Westwand
Schadensgruppe 3	leichte Schalenbildung in den unteren 3 cm der Standfläche, Oberflächenschäden wie punktuelles leichtes Sanden der ersten Kornlage, aufstehende und pudernde Malschichten	Epitaphen der Nordwand
Schadensgruppe 4	keine Schäden	Gedenktafeln der Südwand

Tabelle 2: Einteilung der Epitaphe nach Schadensgruppen

Tabelul 2: Clasificarea epitafurilor în funcție de clasa de deteriorare

Schon die erste Begutachtung 2011 zeigte, dass die Epitaphe in der West- und besonders in der Ostwand am stärksten geschädigt waren. Neben dick aufliegenden und fest haftenden Staubablagerungen / Verschmutzungen weisen die Werksteine Schadensphänomene wie Schalen- und Rissbildungen, Absandungen, Kornzerfall, Haarrisse, millimeter- bis zentimeterstarke Gefügeauflockerungen, Ausbrüche, biogenen Befall und Salzausblühungen auf. (Abb. 13–16)

Schadbilder an den polychromen Farbfassungen sind in Form von pudernden Malschichten und sich großflächig ablösende Farbschollen festzustellen – letztere vor allem im Bereich von übereinanderliegenden Fassungsschichten an den Epitaphen der Nordseite mit den lebensgroßen Darstellungen der Bischöfe. Die aus Kalkstein gefertigten Epitaphe der Ostseite waren durch massive strukturelle Gefügezerstörung vor allem in den unteren Bereichen stark entfestigt. Besonders betroffen war vor allem das Epitaph von Bischof Mathias Schiffbaumer. Dieses Epitaph war nahezu in seiner ganzen Höhe und Breite durch sehr starken Gefügezerfall geschädigt, einhergehend mit dynamisch fortschreitendem extremen Gesteinsverlust. Die Entfestigung des Gefüges reichte in der unteren Hälfte der Oberfläche partiell bis zu einer Tiefe von 2 cm. Schalenbildungen von mehreren Zentimetern und Schuppenbildungen an der Gesteinsoberfläche sowie bis 3 cm starke Ablösungen ganzer behauener Teilbereiche (wie florale Ornamente und Pelikanköpfe) hatten zu einem großflächigen Verlust der Bildhauerzeichnung in der unteren Hälfte des Epitaphs geführt und nahezu zum kompletten Verlust der ehemaligen Inschrift. Dichte, starke Salzausblühungen waren vor allem im Bereich der Standflächen zu sehen, am Epitaph des Bischofs Mathias Schiffbaumer zeigten sich zusätzlich leichte Ausblühungen bis in die oberen Randbereiche des Werksteins.

An den beiden in der Westwand verbauten Sandstein-Epitaphen waren oberflächenparallele Schalenbildungen und Absandungen beginnend von den Standflächen bis zu einer Höhe von 50 cm feststellbar. Die Schalenbildung am Epitaph von Bischof Salicäus zeigte sich in Form einer oberflächenparallelen 2 mm starken gleichmäßigen und flächigen Abhebung der obersten Gesteinsschicht. Diese Schicht ist stark entfestigt und zerbröselte bei minimaler Berührung. Ein deutlich ausgeprägter Feuchtehorizont einhergehend mit Salzausblühungen zeigte sich bis zu einer Höhe von 90 cm. Die Inschrift ist durch den damit verbundenen Gefügezerfall im unteren Bereich stark bis partiell vollständig zerstört. Der Kalkstein des Epitaphs von Bischof Graffius weist eine leicht entfestigte Oberfläche mit sichtbaren Salzausblühungen bis zu einer Höhe von 30 cm auf.

Die geringsten Schäden zeigten sich an dem feinkörnigen graugelben Sandstein der Epitaphe mit den lebensgroßen Darstellungen der Bischöfe in der Nordwand. Geringfügige Schalenbildungen und eine leicht sandende Oberfläche einhergehend mit Salzausblühungen waren im unteren Rand bis in eine Höhe von 5 cm sichtbar. Die polychrome Fassung stand in vielen Bereichen schollenartig auf und war partiell stark entfestigt.

NATURWISSENSCHAFFLICHE UNTERSUCHUNGEN

Ursächlich für die per Augenschein sichtbaren Schadensphänomene waren vor allem das Zusammenspiel von Feuchtigkeit und, wie schon vermutet, von Salzen. Die vor die inneren Turmmauern aufgestellten, eingemauerten und mit zementhaltigen Mörteln rückseitig vergossenen Epitaphe standen im unmittelbaren Temperatur -, Feuchte und Salzaustausch mit den sie umgebenden Wandbereichen. Aus diesem Grund wurden vom Mauerwerk des Turms, innen und außen, vertikale und horizontale Profile der Feuchte- und Salzbelastung des Mauerwerks ermittelt.
Die Feuchtegehalte liegen im Innenraum auf der Ost-, West- und Nordseite im Durchschnitt bis in eine Bohrtiefe von 15 cm zwischen 0,5 und 0,7 %. Lediglich auf der Westseite liegen die gemessenen Werte unmittelbar über dem Fußboden (16 cm) bis in eine Bohrtiefe von 2 cm bei 4 % Feuchte. Auf der inneren Südseite wurden keine Messungen durchgeführt. Hier war die vorgestellte Wand geschädigt, aber nicht die Gedenktafeln. Alle Feuchtewerte sind als gering zu bezeichnen und entsprechen der Ausgleichsfeuchte von Ziegelmauerwerk. Im Außenbereich (Bruchsteinmauerwerk) wurden die Bohrmehlproben im Fugenmörtel genommen. Auch hier liegen die Feuchtewerte in unterschiedlichen Höhen (50 cm und 180 cm vom Boden) und Bohrtiefen (0–8 cm) zwischen 0,5 und 2,5 % Feuchte. Diese Werte liegen ebenfalls im Bereich der Ausgleichsfeuchte von Kalkmörteln. Der besonders stark geschädigte Bereich des Außenmauerwerks der Ostseite (Abb. 6 und 7) ist vermutlich auf Salzbelastung zurückzuführen. Aufgrund der Unzugänglichkeit des Geländes, konnten keine Proben genommen werden. Auch das Öffnen der Krypta brachte keine verwertbaren Ergebnisse zur Klärung dieser Schäden, da eine Einsicht an das östliche innere Mauerwerk durch den Einbau der Grabkammern nicht möglich ist. (Abb. 4 und 5)

In allen untersuchten Bohrmehlproben wurden gleichzeitig die Gesamtsalzgehalte ermittelt. Diese liegen auf der Ostseite innen und außen zwischen 3–4 M% (extrem hohe Salzbelastung), auf der Westseite zwischen 0,6 und 1,6 M% (hohe Salzbelastung) und auf der Nordseite zwischen 1–2,5 M% (sehr hohe Salzbelastung). Als ausblühende Salze wurde an der Nordwandseite innen Natriumsulfat analysiert und auf der Westseite Natriumchlorid. Am Epitaph von Bischof Mathias Schiffbaumer, Ostwand, wurde an dem oberflächlich extrem entfestigten Kalkstein ein Gesamtsalzgehalt von 2,6 M% analysiert. Hauptbestandteile sind Natriumchlorid und Natriumnitrat. Die analysierten Salzgehalte korrelieren mit den in Tabelle 2 beschriebenen Schadstoffklassen.

Trotz der sichtbaren Feuchtehorizonte am Mausoleumsmauerwerk und den Epitaphen wurden sehr geringe Feuchtegehalte bei hohen Salzgehalten analysiert. Die Probenahmen fanden bei über 30°C und den dazugehörigen relativen Luftfeuchten von 30–40 % statt. Die Gleichgewichtsfeuchten von Natriumsulfat, -chlorid und -nitrat liegen zwischen 74–87%. Das bedeutet, bei feuchteren Wetterlagen gehen die Salze in Lösung und die Wand bzw. Epitaphe sind feucht. Bei trockneren Wetterlagen, wie während der Probenahme, kristallisieren die Salze und die Wand ist trocken. Neben der im Sommer nicht mehr messbaren hygroskopischen Feuchte konnte auch die per Augenschein im Frühjahr und Winter beobachtete Kondensationsfeuchte bei den hohen Temperaturen im Sommer während der Probenahme nicht mehr analysiert werden. Im Frühjahr 2011 war die Bildung von Kondensationsfeuchte so stark zu beobachten, dass das Kondenswasser über die dichten Marmoroberflächen regelrecht in Rinnsalen herabfloss. Die poröseren und saugfähigeren

Kalksteine und Sandsteine nehmen diese Feuchtigkeit in ihrem Porengefüge auf und aktivieren dort die vorhandenen Salze. Im Frühjahr wie teilweise auch im Winter (Temperatursteigerung von -10°C auf +8°C) trifft die über die Türöffnung hereinströmende warme Luft auf das kalte Mauerwerk und den mit Kunststein ausgelegten Boden und die Epitaphe. Der in der warmen Luft enthaltene Wasserdampf kondensiert auf den kalten Oberflächen und durchnässt die porösen Materialien. Die Feuchtigkeit dringt hier bis zu 2 cm tief in das vor die innere Turmmauer aufgestellte Ziegelmauerwerk und in die saugfähigen Werksteine. In Verbindung mit der Salzbelastung führt das zu den oben aufgeführten strukturellen Gefügeschäden im Gestein und in der Farbfassung.
Aufsteigende Feuchte kann aufgrund der Fundamentierung und des Mauerwerks mit Bruchsteinen, bestehend aus dichten Kalksandsteinen, Gneisen und Schiefern, ausgeschlossen werden.
Die Ursachen der Salzbelastung sind differenziert zu betrachten. Die Natriumsulfate stammen aus den verwendeten zementhaltigen Mörteln, die Natriumchloride aus Streusalzen, die über Jahrzehnte im Winter verwendet und auch im Mausoleumsturm gelagert wurden. Die Herkunft der Natriumnitrate ist unter Umständen auf die zeitweise Außenlagerung der Epitaphe zurückzuführen.

KONSERVIERUNGSKONZEPT UND AUSFÜHRUNG

Um die Situation für die Epitaphe zu verbessern muss die klimatische Raumsituation geändert werden, die Ursache der Salzbelastung soweit möglich abgeschafft und die Salzbelastung in den Epitaphen reduziert werden.
Eine Querlüftung des Raums war bisher nicht möglich, da alle Öffnungen (Fenster auf der Nordseite), ehemalige Schießscharten auf der Nord- und Ostseite dicht verschlossen bzw. zugemauert waren.
Daraus resultieren die folgenden Instandsetzungs- und Konservierungsmaßnahmen, die von 2013 bis 2015 durchgeführt wurden. In einem ersten Schritt wurden die Epitaphe, nach vorausgegangener temporärer Sicherung, ausgebaut. Danach konnte das vorgesetzte salzbelastete und feuchte Ziegelmauerwerk mit den Resten des Zementputzes und des Zementvergussmörtels abgebaut und die Fugen des Bruchsteinmauerwerks ausgeräumt werden. Anschließend erfolgte die Neuverfugung und der flächige Neuverputz der Innenwände mit einem angepassten Kalkmörtel. Die Öffnung der Schießscharten an der Ostwand diente zur Gewährleistung einer ausreichenden Querlüftung und damit einer Verbesserung der klimatischen Raumbedingung[28].

Die Konservierung der Epitaphe umfasste nach einer detaillierten Befund- und Schadensaufnahme folgende Maßnahmen:

- Reinigung der Natursteinoberflächen und der polychromen Farbfassungen (trocken sowie feucht), manuelle Abnahme bzw. Reduzierung von losen und fest haftenden Oberflächenverschmutzungen sowie mikrobiogenen Auflagerungen, Abnahme der zementhaltigen Verguss- und Klebmörtel (Pinsel, weiche abrasive Schwämme, Skalpell, Ultraschall- und Mikrofeinstrahlgeräte; Kompressen, Gele, Pasten und Lösungsmittel)
- Ausbau korrodierter Eisenanker
- Salzminimierung mittels Wasserbad (5 Zyklen an den 3 Epitaphen der Ostwand), mittels Kompressen je 2 Zyklen an den 6 Epitaphen der Nord- und Westwand; Überprüfung des Salzminimierungserfolges durch Leitfähigkeitsmessungen
- strukturelle Festigung des Natursteins und der polychromen Farbfassungen (u.a. Niederlegung und Fixierung aufstehender Farbschollen)

28 Ausbau der Epitaphe und die Arbeiten am Turmmauerwerk wurden durch die Firma von Ernst Linzing und seine Mitarbeiter aus Malmkrog durchgeführt

Abb. 17 und 18: Neuaufstellung der Epitaphe an Nord- und Ostwand

Fig. 17 şi 18: remontarea epitafurilor în fața pereților de nord şi est (Foto: H. Lemnitz)

- Hinterfüllung und Ergänzung der Natursteine
  Hinterfüllen von Hohlstellen und Schalen durch Injektion, Ergänzen von Fehlstellen, Anböschen hinterfüllter Schalen, Schließen von Rissen, Aufmodellierung von Teilbereichen der Ornamente und Pelikane für ein besseres Verständnis des Gesamtbildes, nur in Bereichen, wo Form und Gestalt bekannt sind, mit mineralischen Hinterfüll- und Ergänzungsmassen

- Vernadeln und Verdübeln von Bruchstücken
  abgenommene Bruchstücke wurden nach der Entrestaurierung mit V2A-Gewindestangen neu versetzt und punktuell verklebt, Bruchverläufe mit farbig angepassten Ergänzungsmörteln geschlossen

- Neuaufstellung der Epitaphe (Abb. 17 und 18)
  Die neun großen rechteckigen Epitaphe wurden frei vor den Wänden und über dem Boden stehend in individuell angefertigten Stahlrahmen aufgestellt. Die kleineren Gedenktafeln ebenfalls frei vor die Wand montiert. Durch die Entkopplung von der Wand ist der direkte Austausch von Feuchte- und Temperatur-Einflüssen unterbunden und eine Hinterlüftung der Steine ist gewährleistet.

FAZIT

Seit vier Jahren werden die Maßnahmen zweimal jährlich überprüft. Salzausblühungen konnten in diesem Zeitraum bisher nicht beobachtet werden, ebenso auch keine neuen Gefügeschäden an den Werksteinen. Das Raumklima hat sich durch das Öffnen der Schießscharten stabilisiert. Leider findet die notwendige Reinigung, die im vereinbarten Pflege- und Wartungskonzept mit den Verantwortlichen formuliert wurde (vorsichtige Abnahme aufliegender Stäube), nicht statt. Trotzdem kann festgestellt werden, dass die Instandsetzungsmaßnahmen am Mausoleumsturm und die Konservierungsmaßnahmen an den Epitaphen ein nachhaltiges Ergebnis zeigen. Ohne die vorausgegangenen restauratorischen und naturwissenschaftlichen Untersuchungen wären die Schadensursachen nicht so umfassend und präzise erkannt worden und man hätte ihnen weniger gezielt entgegenwirken können. Der Schadenszustand an den Epitaphen zeigte sehr deutlich die Komplexität des Zusammenspiels zwischen Bauhülle, Raumklima und den verwendeten Materialien. Um dieses zu erkennen bedarf es einer konstruktiven Zusammenarbeit aller am Erhalt eines Denkmals beteiligten Fachkräfte. Nur durch die interdisziplinäre Zusammenarbeit und der fachliche Austausch der verschiedenen Fachbereiche (Architekten, Statiker, Restauratoren, Naturwissenschaftler, Biologen, Geologen, Archäologen, Handwerker sowohl aus Rumänien, Österreich und Deutschland) hat in diesem Projekt zu den nachhaltigen Ergebnissen geführt. Es ist wünschenswert, dass wir verstehen, dass der Erhalt des kulturellen Erbes uns nur möglich ist, wenn wir anerkennen, dass alle beteiligten Fachbereiche gleichwertig wichtig sind.

Keywords: Kirchenburg Birthälm, Konservierung, Restaurierung, polychrom gefasste Epitaphe, Naturstein, naturwissenschaftliche Untersuchungen, Analysen

Dieser Beitrag ist anderswo weder erschienen noch eingereicht. Andere Aspekte des Projektes sind teilweise veröffentlicht.

Biserica fortificată în stil gotic târziu din Biertan, cu a sa biserică tip hală (1500), cu cele trei centuri de ziduri de apărare, cu două coridoare între zidurile de apărare, șase turnuri și trei bastioane, a fost una dintre cele mai renumite și cele mai mari clădiri din Transilvania. Este unul dintre cele mai importante exemple de arhitectură medievală de apărare și a fost adăugată la Lista Patrimoniului Mondial UNESCO în 1993.

Într-un turn al zidului de incintă interior (Turnul Mausoleu) se află, începând din anul 1913, epitafurile cu strat aparent policrom și plăcile memoriale ale episcopilor. Acestea erau într-o stare foarte proastă în 2010 și aveau urgent nevoie de conservare. După o restaurare amplă și investigații de științele naturii, între 2012 și 2015 a fost elaborat și executat un plan amplu de conservare.

INTRODUCERE

Biertanul a fost un important oraș-târg medieval și pentru aproape trei secole (1572-1867) a fost ridicat la rangul de sediu episcopal evanghelic luteran. Importanța acestui loc se reflectă în mărimea neobișnuită a ansamblului bisericii fortificate de la Biertan, precum și în designul său interior valoros și în sculpturile sale arhitecturale detaliate.

Pentru a proteja acest important patrimoniu cultural pe termen lung, pentru viitor, și pentru a opri degradarea progresivă, a avut loc o primă evaluare a stării de conservare a ansamblului bisericii fortificate, din octombrie 2010 până în martie 2011[1]. Această primă expertizare cuprinde documentarea fotografică, descrierea generală a situației existente, clasificarea de istoria artei, descrierea stării de restaurare, cartarea degradărilor și elaborarea conceptelor de conservare și restaurare necesare pentru elementele de construcție respective.

Acest studiu a fost urmat de o fază de cercetare și proiectare de doi ani (2011-2013), cu inventarieri extinse, studii preliminare, analize și expertize, în care au fost elaborate temele de proiectare pentru proiectul în vederea obținerii autorizației de construire și a fost solicitată procedura de autorizare necesară pentru toate măsurile de conservare, restaurare și reparare propuse. În această fază au fost implicați reprezentanți ai celor mai diferite domenii specializate din inginerie și tehnică, științele naturii, restaurare și meserii specifice construcțiilor. Au fost efectuate, printre altele, investigații și analize de restaurare aprofundate:

- determinarea conținutului de umiditate și sare în profilul de adâncime al zidăriei[2]
- determinarea temperaturii și a conținutului de umiditate al suprafețelor de parament și de rocă[3]
- determinarea calitativă și cantitativă a sărurilor dăunătoare (prin procedee microchimice, ion cromatografie (IC)[4] și prin difractometrie cu raze X pe pulberi (XRP D)[5]

1 inițiată și comandată de Fundația Sașilor Transilvăneni, Siebenbürgisch-Sächsische Stiftung

2 Dr. Bärbel Arnold, restaurator diplomat H. Lemnitz, chimist diplomat A. Protz (FEAD GmbH)

3 Dr. Bärbel Arnold, restaurator diplomat Henriette Lemnitz

4 chimist diplomat Andreas Protz (FEAD GmbH)

5 Dr. M. Schneider (Catalysis Leibniz - institutul pentru cataliză)

- analize petrografice[6]
- analize microscopice ale straturilor de pictură policrome (lumină incidentă și microscopie fluorescentă pe secțiuni transversale[7]; microscopie de scanare cu electroni / microanaliză cu raze X de dispersie energetică (REM / EDX), microscopie de polarizare[8])
- analiza pigmentului și a liantului[9]
- investigații cu raze ultraviolete[10]

Identificarea nevoii generale de acțiune a permis aplicarea unui sistem de evaluare pentru stabilirea priorităților. În plus, această aplicare garantează că măsurile suplimentare care vor trebui întreprinse nu mai trebuie să treacă prin procedura anevoioasă de autorizare în următoarele faze ale proiectului.

Din 2013 până în 2015 au fost efectuate inițial cele mai urgente măsuri de conservare și reparare.[11] Chiar dacă accentul a fost pus în primul rând pe repararea imperativă a anvelopei clădirii, drenarea apei de suprafață, stabilizarea clădirilor și zidurilor de incintă, precum și pe reabilitarea zidăriei într-o manieră compatibilă cu natura, precum și pe sporirea valorii turistice a ansamblului, inventarierile și investigațiile preliminare au arătat în mod clar necesitatea urgentă de măsuri de conservare la frescele din așa-numitul Turn Catolic, la stranele din lemn ale bisericii și la epitafurile din piatră cu ancadrament policrom.

În cele ce urmează sunt discutate inventarierea fondului material și investigațiile preliminare precum și măsurile de conservare a epitafurilor.

TURNUL MAUSOLEU

Turnul Mausoleu, având trei etaje și echipat cu ambrazuri (găuri de tragere), este situat în partea de nord-est a zidului de incintă. Fundația și zidul fundației din partea de est a turnului fac parte din zidul de incintă interior. (Fig. 2 și 3)

În încăperea de la parter a Turnului Mausoleu au fost amplasate în 1913 nouă epitafuri mari dreptunghiulare și trei plăci memoriale mai mici ale preoților și episcopilor care au activat aici de la începutul secolului al XVI-lea. Sub acest spațiu se află o criptă, construită în 1913, odată cu ridicarea epitafurilor și a plăcilor memoriale, care adăpostește osemintele patronilor bisericii înmormântați la Biertan.

Fostul Turn al Slăninii[12] a primit denumirea actuală de „Turn Mausoleu” în 1913, în cursul procesului de transferare a epitafurilor din biserică și a osemintelor din cimitir în noua locație.

Locațiile originale ale celor nouă epitafuri, înainte de 1913, sunt doar parțial cunoscute. Până în 1805, se presupune că se aflau în zona corului bisericii.[13] Ulterior, au fost mutate

6 geol. M. Chr. Krempler

7 restaurator diplomat Henriette Lemnitz

8 Dr. șt. nat. Frank Schlütter (MPA Brema)

9 restaurator diplomat Henriette Lemnitz, dr. șt. nat. Frank Schlütter (MPA Brema)

10 restaurator diplomat Henriette Lemnitz

11 Faza de investigare și proiectare și execuția primelor și celor mai urgente măsuri (2011–2015) au fost finanțate de Siebenbürgisch-Sächsische Stiftung (SbS), Fudația Germană pentru Mediu (DBU) și World Monument Fund Europe (WMF).

12 cf. planșele de inventar din 1912 - Arhiva Teutschhaus, Sibiu, Biertan nr. 2555

13 Albu, Ioan, Lespedea funerară a plebanului Johannes Baccalaureatus de Byrthalben († 1526), pag. 59

în sacristie, unde cele șapte epitafuri ale episcopilor au rămas, probabil, până la momentul mutării lor în Turnul Mausoleu.[14] Cele mai vechi două epitafuri, aparținând plebanului Johannes și preotului Franz Salicaeus, se spune că s-ar fi situat în 1857 lângă portalul nordic.[15] Nu se știe nimic, însă, despre locațiile plăcilor memoriale de dinainte de 1913. (Fig. 4 și 5)

Zidăria ascendentă este realizată preponderent din piatră brută, necioplită. Zidăria este tencuită în interior şi la exterior cu o tencuială de var cu granulaţie mare. Faţadele sunt zugrăvite cu culoare ocru, pe bază de var. Pereţii şi bolta din interiorul parterului prezintă zugrăveală albastră, pe bază de var. Pe porţiunile pe care lipseşte tencuiala, pe alocuri sunt vizibile cărămizi. Aceste cărămizi au fost integrate în cadrul reparaţiilor ulterioare realizate la zidărie sau în cadrul unor modificări constructive. Mortarele cu conţinut de ciment, care au fost folosite ca mortare de tencuială, de rostuire şi pentru montarea ţiglelor de coamă, provin și de la lucrări de reparaţie. Gurile de tragere (ambrazurile) sunt parţial zidite sau închise cu ochiuri de geam care nu se află chiar în același plan cu pereții. Pardoseala parterului este o combinaţie din plăci de gresie albe şi negre din piatră artificială, treapta de la intrare (pe partea de sud) este construită din cărămidă, peste care a fost turnat beton.

Așa cum se poate vedea în fig.6 și 7, se observă o deteriorare severă din cauza umidității în zona inferioară a turnului, cauza principală fiind probabil sărurile. Inventarierea fondului material și degradările sunt enumerate în tabelul 1.

DEGRADĂRI		PORŢIUNEA DE MATERIAL	LOCALIZARE
Degradări profunde	formarea de coji	tencuială	faţade
	degradare datorată intemperiilor	zidărie din piatră brută	faţada sudică, faţada estică
	cavităţi	tencuială	faţade, pereţi interiori parter
	fisuri	tencuială, zidărie din piatră brută	deasupra intrării turnului de scară – faţada sudică
	coroziune	tiranţi ancoră fixare paratrăsnet	faţade vest şi est faţada vestică
Degradări de suprafaţă	nisipare	tencuială, zidărie din piatră brută	faţade, pereţi interiori parter
Lipsuri	porţiuni lipsă	tencuială învelitoare acoperiş	faţade, până la o înălţime de 6 m ţiglă
	rosturi deschise	zidărie din piatră brută	faţade
Eflorescenţe	(eflorescenţe de la) săruri	tencuială zidărie din piatră brută	faţade, pereţi interiori parter faţade, pereţi interiori parter
Depuneri	cruste	zidărie din piatră brută	faţada nordică
	murdărie	tencuială	faţade, pereţi interiori parter
	atac biologic	tencuială	faţade, pereţi interiori parter

Tabelul 1: Fond material şi degradări la Turnul Mausoleu

14 F. MÜLLER, Die evangelische Kirche in Birthälm, in: AVSL, Vol. II, 1857, pag. 208ff.

15 I. ALBU, Lespedea funerară a plebanului Johannes Baccalaureatus de Byrthalben (†1526), pag. 60

Epitafuri

Deschriere

Elaborarea sculpturală a epitafurilor cu ancadramente parțial policrome este foarte diferită. Ea variază de la cele mai vechi lespezi de morminte foarte simplu lucrate, cu blazoane și inscripții gravate[16], la portretele în relief ale episcopilor cu blazon și cartuș cu inscripții[17], precum și reliefuri bogate în detalii ale simbolurilor religioase[18], până la reprezentarea minuțioasă a defuncților, în mărime naturală[19]. Înalta măiestrie ni se dezvăluie în detaliile epitafurilor realizate de sculptorul pietrar sibian Elias Nicolai, ale cărui reprezentări ale defuncților sunt adesea comparate cu portrete sculptate.[20] Epitaful episcopului Christian Haas, realizat de un sculptor în piatră necunoscut, este una dintre cele mai frumoase lucrări saxone transilvănene ale portretului sculptat pe piatră funerară.[21] Episcopul Haas este reprezentat în mărime naturală, purtând veșmânt bisericesc fin lucrat și detaliat.

Valoarea istorică și artistică a epitafurilor de la Biertan a fost pentru mult timp abia observată și subestimată. Ele reprezintă, în ansamblul lor, o parte a dezvoltării artistice a sculpturii în piatră din Transilvania între secolele 16-19.

Cele nouă epitafuri dreptunghiulare, având dimensiunea medie de 210 x 110 cm, sunt realizate din tipuri diferite de gresie și calcar[22]. Urme straturi de pictură policromă pot fi găsite pe alocuri, pe suprafețele tuturor epitafurilor. Rămășițele unui strat de culoare policrom pe suprafețe mai mari, care sunt parțial acoperite, se găsesc cu precădere pe epitafurile din partea de nord, la portretele în mărime naturală ale episcopilor Theilesius și Barth. Epitaful episcopului Haas este pictat poicrome în întregime. (Fig. 8-10) În timpul cercetărilor au fost depistate straturi multiple de pictură policromă pe întreaga suprafață, dedesubtul cărora, pe lângă un strat cromatic inițial fin executat, se găsesc resturi de foiță de aur și de argint[23].
Toate epitafurile au fost zidite într-un perete de cărămidă tencuită, în fața zidăriei originale a turnurilor (în partea de vest, nord și est), plasate pe un soclu de 20 cm realizat din cărămidă tencuită. Partea din spate a epitafurilor este încastrată resp. turnată în ciment, suplimentar fiind ancorată cu ajutorul unor cârlige din fier în zidăria turnului aflată în spatele lor.

Cele două plăci funerare[24] din calcar roșu dens[25] (80 x 115 cm) și placa memorială[26] din tablă tip tombac[27] (32 x 32 cm) sunt inscripționate și sunt încastrate doar în partea superioară a învelișului plasat în fața peretelui sudic. (Fig. 11) Starea acestor plăci este considerată a fi una bună, acesta fiind motivul pentru care nu sunt analizate în detaliu.

Piatră memorială în centrul încăperii este făcută din calcar și este situată deasupra accesului în criptă. (Fig. 12)

16 Epitaful plebanului Johannes (1520) și epitaful preotului Salicäus (1547–1567)

17 Epitafurile episcopilor Lucas Unglerus (1572 – 1600), Mathias Schiffbaumer (1601 – 1611), Zacharias Weyrauch (1614–1621)

18 Epitaful episcopului Franz Graffius (1621–1627)

19 Epitafurile episcopilor Georg Theilesius (1627–1646), Christian Barth (1647–1652), Christian Haas (1682–1686)

20 Epitafurile episcopilor Georg Theilesius și Christian Barth

21 R. ROTH, Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen, editura J.H. Ed. Heitz, Strassburg, 1906, pag.117

22 determinarea inițială pur vizuală a rocilor a fost confirmată pe epitafurile deosebit de grav deteriorate prin investigații petrografice în laboratorul geologului M. Krempler

23 investigații detaliate privind versiunile de culori policrome nu au putut fi efectuate în această fază a proiectului, însă ele sunt planificate.

24 Episcopul Daniel Georg Neugeboren (1806–1822) și episcopul Johann Begleiter (1833–1843)

25 Parțial menționată în literatură ca "marmură", dar aici, în sens petrografic, este un calcar dens și polișabil nespecificat

26 Episcopul Jakob Aurelius Müller (1792–1806)

27 aliaj de cupru-zinc

NUMĂR	EPITAF (DURATA MANDATULUI EPISCOPULUI)	ROCĂ	LOCALIZARE
1	Plebanul Johannes (1520)	gresie cu granulaţie fină, alb-gri	perete vestic, stânga
2	Preotul Franz Salicäus (1547–1567)	gresie cu granulaţie fină, roşiatică (puţin mai mare decât cea de la gresia pietrei funerare 1)	perete vestic, centru
3	Episcopul Franz Graffius (1621–1627)	calcar	perete vestic, dreapta

Fig. 8: epitafurile de pe peretele vestic

NUMĂR	EPITAF (DURATA MANDATULUI EPISCOPULUI)	ROCĂ	LOCALIZARE
4	Episcopul Georg Theilesius (1627–1646)	calcar, foarte dens	perete nordic, stânga
5	Episcopul Christian Barth (1647–1652)	calcar, foarte dens	perete nordic, centru
6	Episcopul Christian Haas (1682–1686)	gresie	perete nordic, dreapta

Fig. 9: epitafurile de pe peretele nordic

NUMĂR	EPITAF (DURATA MANDATULUI EPISCOPULUI)	ROCĂ	LOCALIZARE
7	Episcopul Lucas Unglerus (1572–1600)	calcar	perete estic, stânga
8	Episcopul Zacharias Weyrauch (1614–1621)	calcar	perete estic, centru
9	Episcopul Mathias Schiffbaumer (1601–1611)	calcar	perete estic, dreapta

Fig. 10: epitafurile de pe peretele estic

NUMĂR	PIATRĂ MEMORIALĂ (DURATA MANDATULUI EPISCOPULUI)	ROCĂ	LOCALIZARE
10	Piatră memorială a episcopului Daniel Georg Neugeboren (1806–1822)	calcar roșu, dens	perete sudic, stânga
11	Piatră memorială a episcopului Johann Begleiter (1833 –1843)	calcar roșu, dens	perete sudic, dreapta
12	Piatră memorială a episcopului Jakob Aurelius Müller (1792 –1806)	calcar roșu, dens	perete sudic, centru, în partea de sus

Fig. 11: Pietrele memoriale de pe peretele sudic

NUMĂR	PIATRĂ MEMORIALĂ (DURATA MANDATULUI EPISCOPULUI)	ROCĂ	LOCALIZARE
13	Piatră memorială	calcar	în centrul încăperii, pe pardoseală

Fig. 12: Piatră memorială în centrul încăperii, deasupra accesului în criptă

În arhivele bisericii nu au fost găsite documente sau informații care să ateste efectuarea unor lucrări de restaurare. Din acest motiv este de dorit efectuarea unor cercetări suplimentare în arhivele Institutului Național al Patrimoniului.

Cu toate acestea, este ușor de observat că patru epitafuri au fost chituite, lipite și au primit adăugiri. Fragmente de mici dimensiuni, precum și de dimensiuni mai mari au fost lipite cu ajutorul unui mortar adeziv dur de culoare gri – iar fragmentele de dimensiuni mari au fost fixate suplimentar cu cleme din fier. Parțial, acest tip de mortar adeziv a fost utilizat și pentru mici chituiri sau pentru lipirea integrală a elementelor înlocuite. Există de asemenea adăugiri realizate din mortar de ciment.

Aparent, același mortar adeziv a fost utilizat în cazul tuturor celor patru epitafuri, ceea ce ne duce cu gândul la faptul că aceste operații au fost realizate ca parte a unei campanii – probabil înainte de relocarea lor în Turnul Mausoleu în 1913. Aceste operații de reparație au fost efectuate în mod necorespunzător – mortarul adeziv în exces s-a scurs și pe inscripții și pe portretele în relief.

DETERIORĂRI

Deteriorările rocilor din care sunt realizate epitafurile pot fi împărțite în patru clase de deteriorare. Această împărțire a deteriorărilor s-a făcut ținând cont de poziția în care acestea au fost puse în operă, precum și de materialul de rocă utilizat. (tabelul 2)

CLASA DE DETERIORARE	PROFUNZIMEA DETERIORĂRII	LOCALIZARE
Clasa de deteriorare 1	pierderi de liant, distrugeri puternice ale structurii rocii cu pierdere medie până la ridicată de material pe întreaga suprafaţă a pietrei	Epitafurile de pe peretele estic: gradul de deteriorare creşte de la epitaful stâng peste epitaful mijlociu până la epitaful drept (care prezintă dezintegrare puternică de material)
Clasa de deteriorare 2	deteriorări vizibile, precum scorojire şi suprafeţe cu nisipare în treimea inferioară a epitafurilor, distrugeri ale structurii şi reducerea durităţii până la o înălţime de 70 cm	Epitafurile de pe peretele vestic
Clasa de deteriorare 3	formare uşoară de coji în cei 3 cm inferiori, deteriorări de suprafaţă precum nisipare punctuală, uşoară, nisiparea primului strat de granule, straturi de vopsea pulverulente şi desprinse	Epitafurile de pe peretele nordic
Clasa de deteriorare 4	fără deteriorări	Plăcile memoriale de pe peretele sudic

Tabelul 2: Clasificarea epitafurilor în funcție de clasa de deteriorare

Primele cercetări din 2011 au arătat deja că epitafurile cele mai deteriorate au fost cele de pe peretele de vest și mai ales cele de pe peretele de est.
În plus față de straturile de depuneri de praf / murdărie groase și aderente, pietrele epitafurilor prezintă urme de deteriorare, cum ar fi apariția cojilor și crăpăturilor, nisiparea, dezintegrarea în granule, fisuri foarte fine, slăbirea puternică a structurii, cu grosimi de la un milimetru până la un centimetru, formarea de burdușeli, infestări biogene și eflorescența de săruri. (Fig. 13-16)
Deteriorările pe straturile de pictură policromă se prezintă sub forma pulverulenței stratului de culoare și a excuamării culorii în formă de solzi pe porțiuni mari - acestea din urmă în special în zonele cu straturi de culoare suprapuse, la epitafurile din partea de nord, care reprezintă episcopii în mărime naturală. Epitafurile din calcar, aflate pe partea de est, au fost puternic desprinse din cauza distrugerii masive a structurii, în special în zonele inferioare.
Cel mai afectat a fost epitaful episcopului Mathias Schiffbaumer. Acest epitaf a fost distrus aproape în întregime, pe întreaga înălțime și lățime, printr-o dezintegrare puternică a structurii, odată cu o pierdere extremă a materialului rocii în progresie dinamică.

Slăbirea structurii afectate în jumătatea inferioară a suprafeței ajungea până la o adâncime de 2 cm. Formarea de coji de câțiva centimetri și nisiparea suprafeței pietrei, precum și desprinderea unor secțiuni întregi sculptate, până la o adâncime de 3 cm (cum ar fi ornamentele florale și capetele de pelican) au dus la pierderea pe suprafețe mari a desenului sculpturii din jumătatea inferioară a epitafului și la pierderea aproape completă a inscripției de odinioară.
Eflorescențe dense și puternice de săruri erau vizibile în special pe suprafețele de la bază, iar pe epitaful episcopului Mathias Schiffbaumer acestea urcau ușor până la marginile superioare ale pietrei prelucrate.

Pe cele două epitafuri din gresie, înzidite în peretele vestic, se observa formarea de coji și o suprafață cu nisipare pornind de la baza acestora până la o înălțime de 50 cm. Formarea de coji la epitaful episcopului Salicäus se prezenta sub forma ridicării uniforme și paralele a unui strat de rocă având grosimea de 2 mm. Acest strat era foarte slăbit şi se sfărâma la cea mai uşoară atingere. Se observa o pată pronunțată de umiditate, însoțită de eflorescențe de săruri, până la o înălțime de 90 cm. În partea inferioară, inscripția este puternic până la parțial complet distrusă de deteriorarea structurii. Suprafața de calcar a epitafului episcopului Graffius prezintă o suprafață ușor decolorată, cu eflorescențe de săruri, vizibile până la o înălțime de 30 cm.
Cele mai mici deteriorări au fost observate la gresia galben-cenușie a epitafurilor ce reprezintă imaginea episcopilor în mărime naturală, aflate pe peretele de nord. În marginea inferioară erau vizibile formațiuni de coji și o suprafață ușor nisipată, însoțite de eflorescențe de săruri, până la o înălțime de 5 cm. Stratul de pictură policromă s-a excuamat în multe zone și era parțial foarte desprins.

INVESTIGAȚII DE ȘTIINȚELE NATURII

Cauza fenomenelor ce au produs deteriorări vizibile a fost, mai presus de toate, acțiunea combinată a umidității și, după cum se presupunea deja, a sărurilor. Epitafurile care au fost înzidite în fațada pereților din interiorul turnului au fost tencuite posterior cu mortar pe bază de ciment, aflându-se în contact direct cu temperatura, umiditatea și sărurile pereților din jur. Din acest motiv au fost efectuate profile verticale și orizontale de sondare în zidăria interioară și exterioară a turnului pentru a determina gradul de umiditate și încărcătura cu săruri.

Conținutul de umiditate din interior pe laturile de est, vest și nord este, în medie, până la o adâncime de găurire de 15 cm, între 0,5 și 0,7%. Numai pe latura de vest valorile măsurate imediat deasupra podelei (16 cm), la o adâncime de găurire de 2 cm, arată o umiditate de 4%. Pe interiorul laturii sudice nu s-au efectuat măsurători. Aici, peretele amplasat în fața peretelui turnului era degradat, nu însă și plăcile memoriale. Toate valorile de umiditate trebuie considerate ca fiind scăzute și corespunzând unei umidități echilibrate a zidăriei din cărămidă. În partea exterioară (zidărie din piatră brută) probele de praf de foraj pentru determinarea umidității au fost prelevate din mortarul de rostuire. Și aici, valorile umidității sunt diferite, în funcție de înălțime (50 cm și 180 cm de la cota terenului) și adâncimea de găurire (0 - 8 cm), fiind între 0,5 și 2,5%. Aceste valori sunt, de asemenea, în intervalul de umiditate de compensare a mortarelor de var. Zona deosebit de deteriorată a zidăriei exterioare estice (Fig. 6, 7) este probabil cauzată de contaminarea cu săruri. Din cauza inaccesibilității terenului nu s-au putut preleva probe. Nici măcar deschiderea criptei nu a produs rezultate utile care să poată clarifica degradările, deoarece prelevarea de probe din zidăria interioară estică nu a fost posibilă din cauza amplasamentului camerelor mortuare. (Fig. 4 + 5)

Conținutul total de săruri a fost determinat simultan în toate probele de praf de foraj examinate. Acesta se află între 3 și 4 M% (încărcare cu săruri extrem de ridicată) în partea de est în interior și exterior, între 0,6 și 1,6 M% (încărcare cu săruri ridicată) în partea de vest, iar în partea de nord, între 1 și 2,5 M% (încărcare cu săruri foarte ridicată). Probele efloresceņțelor de săruri au arătat prezența sulfatului de sodiu pe pereții din partea nordică și a clorurii de sodiu pe latura vestică.
La examinarea epitafului episcopului Mathias Schiffbaumer de pe peretele estic s-a depistat un conținut total de săruri de 2,6 M% pe suprafața calcarului extrem de desprins. Principalele componente sunt clorura de sodiu și nitratul de sodiu.

Analiza conținutului de săruri se corelează cu clasele de substanțe nocive descrise în tabelul 2.

În ciuda urmelor vizibile de umezeală la zidăria Turnului Mausoleu și la epitafuri, analizele au arătat un conținut de umiditate foarte scăzut pentru un conținut ridicat de săruri. Eșantionarea a avut loc la peste 30° C și la o umiditate relativă aferentă de 30-40%. Umiditatea în echilibru a sulfatului, a clorurii și a nitratului de sodiu este între 74-87%. Aceasta înseamnă că, în condiții meteorologice umede, sărurile intră în soluție, iar peretele sau epitafurile sunt umede. În condiții meteo uscate, cum ar fi în timpul eșantionării, sărurile cristalizează și peretele este uscat.
Pe lângă umiditatea higroscopică care nu mai poate fi măsurată în timpul verii, umiditatea de condensare observată vizual primăvara și iarna nu mai putea fi analizată în timpul procesului de prelevare din cauza temperaturilor ridicate de vară. În primăvara anului 2011, formarea condensului a fost atât de puternică, încât condensul curgea literalmente în firicele de apă peste suprafețele dense de marmură. Calcarul și gresia, mai poroase și mai absorbante, absorb această umiditate în porii lor și activează sărurile existente acolo. În primăvară și parțial în timpul iernii (creșterea temperaturii de la -10° C la + 8° C), aerul cald care pătrunde prin golul de ușă intră în contact cu zidăria rece, cu piatra artificială din pardoseală și cu epitafurile. Vaporii de apă conținuți în aerul cald condensează pe suprafețele reci și umezesc materialele poroase. Umiditatea pătrunde până la 2 cm adâncime în zidăria din cărămidă așezată în fața peretelui interior al turnului și în pietrele lucrate, care au proprietăți absorbante. În combinație cu încărcătura de săruri, acest lucru duce la deteriorarea structurală a rocilor și a stratului de pictură policromă, enumerată mai sus. Datorită fundațiilor și a zidăriei din piatră de brută, constând din gresie calcaroasă densă, gnais și ardezie, extinderea umezelii poate fi eliminată. Cauzele încărcăturii cu săruri trebuie diferențiate. Sulfații de sodiu sunt derivați din mortarele de ciment utilizate, clorurile de sodiu din sarea de drum utilizată timp de zeci de ani în timpul iernii și depozitată în Turnul Mausoleu. Originea nitraților de sodiu se datorează probabil depozitării externe temporare a epitafurilor.

CONCEPTUL ȘI EXECUȚIA CONSERVĂRII

Pentru a îmbunătăți situația epitafurilor, situația climatică a încăperii trebuie modificată, cauza încărcăturii cu săruri trebuie eliminată cât mai mult posibil și cantitatea de săruri din epitafuri trebuie redusă.
O ventilație încrucișată a încăperii nu a fost posibilă anterior, deoarece toate golurile (ferestrele din partea de nord), fostele guri de tragere de pe laturile de nord și est au fost sigilate sau zidite.

Acest lucru are ca rezultat luarea următoarelor măsuri de reparație și conservare, care au fost efectuate din 2013 până în 2015. Într-o primă etapă, epitafurile au fost desprinse și scoase din perete, după consolidarea anterioară temporară a acestora. După aceea, zidăria din cărămidă a pereților de încastrare, încărcată cu săruri și umezeală, a fost desfăcută, împreună cu resturile de tencuială de ciment și mortar de ciment, și s-au putut curăța rosturile zidăriei din piatră de carieră. Apoi a urmat rerostuirea și retencuirea pereților interiori, proaspăt curățați, cu un mortar de var adecvat. Deschiderea gurilor de tragere din peretele estic a servit pentru a asigura o ventilație încrucișată adecvată și, astfel, o îmbunătățire a condițiilor climatice din încăpere[28].

Conservarea epitafurilor a inclus următoarele măsuri, după o examinare detaliată a stării existente și cartarea degradărilor:

- curățarea suprafețelor de piatră naturală și a straturilor de pictură policromă (uscată și umedă), îndepărtarea manuală sau reducerea murădriei de suprafață dizlocată sau cu aderență ridicată și a depozitelor microbiologice, îndepărtarea mortarelor de ciment de turnare și a mortarelor adezive (cu pensule, bureți abrazivi moi, scalpel, dispozitive de radiație ultrasonică și microfină, comprese, geluri, paste și solvenți)
- demontarea ancorelor de fier corodate
- reducerea cantității sărurilor prin intermediul băii de apă (5 cicluri la cele 3 epitafuri aflate pe peretele estic), prin comprese, 2 cicluri la fiecare din cele 6 epitafuri ale peretelui nordic și vestic; verificarea reușitei în reducerea sărurilor prin măsurători de conductivitate
- consolidarea structurală a pietrei naturale și a straturilor de pictură policromă (printre altele, stabilizarea și fixarea a porțiunilor de culoare umflate și ieșite peste planul vopselei)
- umplerea posterioară și completarea pietrei naturale
  Umplerea posterioară a cavităților și a cojilor prin injectare, completarea porțiunilor lipsă, atașarea cojilor rambleiate, închiderea fisurilor, modelarea unor porțiuni de ornamente și pelicani pentru a avea o mai bună privire de ansamblu asupra imaginii generale, numai în locurile în care forma și modelul sunt cunoscute, folosind umplutură minerală și materiale auxiliarede rambleiere
- fixarea cu ace și dibluri și stabilizarea fragmentelor
  Fragmentele desprinse au fost remontate cu tije filetate V2A și lipite în puncte după stabilizare, iar crăpăturile au fost închise cu mortar de completare într-o nuanță cromatică compatibilă
- remontarea epitafurilor
  Cele nouă epitafuri mari dreptunghiulare au fost montate liber în fața pereților și au fost așezate deasupra solului, pe cadre de oțel individuale special concepute. Plăcile memoriale mai mici au fost de asemenea montate liber în fața peretelui. Prin desprinderea de perete, schimbul direct de umiditate și temperatură cu peretele este împiedicat, asigurându-se ventilația în spatele pietrelor (Fig. 17).

28 demontarea epitafurilor din perete și lucrările la zidăria turnului au fost efectuate de firma lui Ernst Linzing și de angajații săi din Mălâncrav

CONCLUZII

De patru ani încoace, măsurile sunt verificate de două ori pe an. În această perioadă, până în prezent, eflorescența de săruri nu a mai putut fi observată, precum nici alte urme ale deteriorării la structura pietrelor prelucrate. Climatul interior al încăperii s-a stabilizat prin deschiderea gurilor de tragere. Din păcate, unele măsuri necesare de curățare atentă, care au fost formulate în planul agreat de îngrijire și întreținere, convenit cu persoanele responsabile, nu au fost îndeplinite (cum ar fi îndepărtarea cu grijă a prafului în suspensie).
Totuși se poate constata că lucrările de reparație la Turnul Mausoleu și măsurile de conservare a epitafurilor prezintă un rezultat durabil. Fără restaurările precedente și studiile anterioare de științele naturii, cauzele degradărilor nu ar fi fost detectate atât de cuprinzător și precis și nu ar fi putut fi contracarate.

Starea de deteriorare a epitafurilor a arătat în mod clar complexitatea interacțiunii dintre anvelopa clădirii, climatul interior al încăperii și materialele folosite.
Pentru a recunoaște acest lucru este necesară o cooperare constructivă a tuturor specialiștilor implicați în conservarea monumentului. Doar buna colaborare interdisciplinară și schimbul profesional dintre diferitele domenii de specialitate (restauratori, specialiști în științele naturii, arhitecți, ingineri structuriști, biologi, geologi, arheologi și meseriași din România, Austria și Germania) au condus la rezultate durabile în acest proiect.
Este de dorit să înțelegem că păstrarea patrimoniului cultural este posibilă numai dacă recunoaștem că toate disciplinele de specialitate implicate au aceeași valoare și sunt la fel de importante.

Cuvinte cheie: Biserica fortificată de la Biertan, conservarea, restaurarea epitafurilor cu ancadrament policrom, piatră naturală, investigații de științele naturii, analize științifice

Prezenta contribuție nu a apărut și nu a fost predată în niciun alt loc. Alte aspecte ale proiectului sunt publicate parțial.

Situation zum Kulturerbe Wandmalerei in den evangelischen Kirchen Siebenbürgens. Untersuchungen, Erhaltungszustand, Lösungen für Konservierungen. Fallstudie: Erhalt der Wandmalereien in der katholischen Kapelle in Birthälm

Situația patrimoniului mural al bisericilor evanghelice din Transilvania. Cercetări, stare de conservare, soluții de conservare. Studiu de caz: conservarea picturilor murale din Capela Catolicilor din Biertan.

Lóránd Kiss

Fresko im Katholischen Turm in Birthälm 2015, Foto: A. Kloos

Die von uns ausgeführten Arbeiten umfassen hauptsächlich Untersuchungen und Konservierungen / Restaurierungen von Wandmalereien im Raum Siebenbürgens. Einen wichtigen Bestandteil siebenbürgischer Malereien stellen die Wandmalereien und -dekorationen der evangelischen siebenbürgisch-sächsischen Kirchen dar. Der größte Teil dieser Wandmalereien besteht aus mittalterlichen Fresken, jedoch stellen auch die Dekorationen und Inschriften nachreformatorischer Zeit eine wichtige Komponente dar. Die in großer Zahl vorhandenen Wandmalereien im Außenbereich repräsentieren einen besonders gefährdeten Bereich. Paradoxerweise haben sich die Wandmalereien und -dekorationen durch unterlassene umfangreiche Renovierungsmaßnahmen an vielen Kirchen erhalten, wobei sie oft bis in unsere Tage unbekannt und unerforscht geblieben sind. Um den fortschreitenden Verfall der Wandmalereien aufzuhalten, müssen dringend konservatorische Notsicherungsmaßnahmen konsequent durchgeführt werden. Die Fortführung von Befunduntersuchungen und Bewertungen des Erhaltungszustandes müssen systematisch fortgeführt werden, um einen Gesamtüberblick zu erhalten.

Abb. 1: Befunduntersuchung in der evangelischen Kirche von Wölz (Velț), Kreis Hermannstadt, 2008

Fig. 01: cercetare de parament în biserica evanghelică parțial prăbușită din Velț, jud. Sibiu, 2008 (Foto: P. Pál)

Untersuchungen der letzten 10–15 Jahre haben viele fragmentarische und auch vollständige Wandmalereien ans Licht gebracht und die Anzahl der bekannten Kunstwerke vervielfacht. Die ikonografische, technische und qualitative Vielfalt dieser Kunstwerke öffnet aus historischer und künstlerischer Sicht neue Wege in der Herangehensweise, stellt uns aber auch vor neue Herausforderungen im Hinblick auf Schutz, den Erhalt und die Konservierung und Restaurierung des kulturellen Erbes der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen. Wenn wir uns der gestellten Thematik nähern, sollten einige statistische und geografische Daten nicht außer Acht gelassen werden: Wo leben die Siebenbürger Sachsen? Ungefähr 12.000–15.000 sind es in Siebenbürgen (Rumänien), etwa 200.000 (ca. 85%) in Deutschland, Österreich, Kanada etc. Sind die Siebenbürger Sachsen Teil des deutschen Volkes? Ich weiß es nicht. Sind die siebenbürgisch-sächsische Kultur und die evangelischen siebenbürgischen Kirchen Teil der deutschen Kultur? Die Antwort weiß ich nicht. Ist die Kultur der Siebenbürger Sachsen eine germanische Kultur? Auf jeden Fall. Stellt die sächsische Kultur einen Teil der Kultur Rumäniens dar? Gute Frage. Hat die rumänische Öffentlichkeit diese Kultur angenommen, identifiziert sie sich mit ihr? Nein, oder nur zum Teil. Ist die sächsische Kultur Bestandteil der regionalen Kultur des multiethnischen Siebenbürgens? Ja, auf jeden Fall. Sie ist sogar ein starker Identifikationsfaktor der Siebenbürger geworden, unabhängig von deren Ethnie. Wem gehört dieses Erbe und wer ist verantwortlich für seinen Erhalt? Gute Frage. Dazu gibt es mehrere Antworten. Warum sollte es von strategischem Interesse sein, dieses Erbe zu erhalten und seinen Wert herauszustreichen? Es muss ein gemeinschaftliches Anliegen sein, einen akzeptablen Lebensstandard in dieser Randregion Europas zu gewährleisten. Als einen Grund möchte ich nur eine trockene statistische Tatsache anführen: Rumänien ist nach Syrien (wo Krieg herrscht!) an zweiter Stelle aller Länder, deren Bevölkerung massiv emigriert (3 Millionen Menschen in 10 Jahren sind es gemäß einem UNO-Report). Und diese Menschen träumten davon, wie viele aus den Schwellen- und Entwicklungsländern, in ein Land wie Deutschland zu kommen.

Das erbaute Kulturerbe der Siebenbürger Sachsen kann eine Einkommensquelle darstellen, ist also ein Faktor zur Stabilisierung der Gesellschaft.

Von uns ausgeführte Arbeiten umfassen hauptsächlich Untersuchungen und Konservierungen / Restaurierungen von Wandmalereien im Raum Siebenbürgens. Einen wichtigen Bestandteil siebenbürgischer Malereien stellen die Wandmalereien und -dekorationen der evangelischen siebenbürgisch-sächsischen Kirchen dar. Gemeinsam mit neun Kollegen arbeiten wir in einer Privatfirma. Weiterhin betätigen wir uns ehrenamtlich im Rahmen eines Vereins mit dem Ziel, die Werte des siebenbürgischen Kulturerbes zu retten und bekannt zu machen. Der Mittelpunkt dieser Nonprofit-Aktivitäten ist das Restaurierungszentrum in der Kirchenburg von Felldorf (Filitelnic).

Von 1999 an wurden von uns verschiedene Untersuchungen sowie Restaurierungs- und Konservierungsmaßnahmen an ca. 75 evangelischen Kirchen durchgeführt. Hauptsächlich handelte es sich dabei um Befund- und Fassungsuntersuchungen (65 Kirchen, von diesen 12 auf Freiwilligenbasis). Im Falle von 14 Kirchen bot sich die Möglichkeit zu Konservierungs- und / oder Restaurierungsarbeiten. Zum Vergleich: Die Gesamtzahl der evangelischen Kirchen Siebenbürgens beträgt ungefähr 250. Zum größten Teil handelt es sich bei den Wandmalereien um mittelalterliche Fresken. Aber auch zahlreiche Dekorationen und Inschriften nachreformatorischer Zeit stellen eine bedeutende Komponente dar. Ganz besonders gefährdet sind die zahlreichen Objekte im Außenbereich. Paradoxerweise wurden durch unterlassene Renovierungsmaßnahmen an vielen Kirchen die Wandmalereien und -dekorationen erhalten, die oft bis in unsere Tage unbekannt und unerforscht geblieben sind. Abgesehen von den spektakulären und besonders bekannten Beispielen wie Malmkrog / Mălâncrav, Hermannstadt / Sibiu etc., ist ein Großteil dieser Wandmalereien

Abb. 2: Südseite der Kapelle aus dem Katholischen Turm der Kirchenburg Birthälm, 2014

Fig. 2: latura sudică a capelei din Turnul ”Catolicilor” din ansamblul bisericii evaghelice din Biertan, 2014 (Foto: L. Kiss)

Abb. 3: Kapelle des Katholischen Turms der Kirchenburg Birthälm. Die Malereien der Südseite nach der Konservierung/Restaurierung, 2015

Fig. 3: capela din Turnul ”Catolicilor” din ansamblul bisericii evaghelice din Biertan. Picturile laturii sudice după conservare-restaurare, 2015 (Foto: L. Kiss)

und -dekorationen geschädigt und wird von Fachleuten und der Öffentlichkeit kaum wahrgenommen. Angesichts dieser riesigen Informationsmenge fragen wir uns: Was kann man mit einem Kulturerbe dieser Größenordnung anfangen, wenn man (nicht nur) die demografische und wirtschaftliche Situation bedenkt? Das Schicksal dieser Kunstgegenstände ist eng verbunden mit dem Konservierungszustand der Baudenkmale selbst. Schlussfolgerung: Ein pauschales Rezept kann nicht erarbeitet werden, jedes Bauwerk ist ein Einzelfall, aber: Um den Schadensfortschritt zu stoppen, müssen in regelmäßigen zeitlichen Mindestabständen Wartungs- und Pflegearbeiten (Denkmalüberwachung) durchgeführt werden. Was die Wandmalereien betrifft, so sind dringend konservatorische Notsicherungsmaßnahmen erforderlich.

Um einen Gesamtüberblick zu erhalten, müssen Befunduntersuchungen und Bewertungen des Erhaltungszustandes systematisch fortgeführt werden. Die gewonnenen Informationen (Untersuchungsberichte, fotografisches Material etc.) müssen in einer digitalen Datenbank gesichert werden, die unter bestimmten Bedingungen interessierten Personen zugänglich ist. Wir hoffen und wünschen den Beginn einer Zusammenarbeit mit den deutschen Fachleuten in diesem Bereich (inklusive hinsichtlich der technischen Lösungen, die solche Inventarisierungen möglich machen).

Fallstudie: Konservierung und Restaurierung der Wandmalereien der Katholischen Kapelle der Kirchenburg Birthälm

Erste Erwähnung fanden die Malereien des Katholischen Turms (im Inneren der Kirchenburg Birthälm) bei Friedrich Müller im Jahre 1857 (Die evangelische Kirche in Birthälm. Archiv. 1857. N.F. II.206-208). Müller datiert die Malereien ins 15. Jh. Später werden die Malereien von Johann Michael Salzer (1881), Friedrich Teutsch (1896) und Viktor Roth (1903) erwähnt, eine ausführlichere Darstellung erfolgt bei Julius Misselbacher 1934 (Die Wandgemälde der Schäßburger Bergkirche. Jahresbericht der evangelischen Gemeinde A. B. in Schäßburg über das Jahr 1934).

Die Nutzung der Türme als Kapelle sind keine Ausnahme: Ähnliche mit Malereien ausgestattete Kapellen innerhalb von Türmen finden sich auch in Petersberg (Sânpetru), Honigberg (Hărman) (Kreis Kronstadt) und in Mediasch.

Vergleicht man die Wandmalereien, entsprechen die in der Kapelle des Marienturms (Mediasch) am ehesten den Malereien von Birthälm. An den Gewölben beider Kapellen sind dieselben Rippenimitationen im Trompe-l'Œil-Stil zu finden, die malerisch durch Licht-Schatten-Wirkung hervorgehoben werden. Im Falle Birthälms wurde wahrscheinlich ein kleiner Altar aufgestellt, dieser Altarbereich wurde nicht bemalt. In Mediasch existiert eine an die Mauer gemalte Imitation eines Flügelaltars. Die Birthälmer Kapellenmalereien konzentrieren sich thematisch auf das Jüngste Gericht. Das Innere der Kapelle war vollständig ausgemalt, im unteren Bereich finden sich Imitationen von Draperien und Weihekreuzen.

Die Malereien wurden in gemischter fresco-secco-Technik ausgeführt. Die Hauptkompositionslinien der Szenen und der Figuren wurden in den frischen Putz geritzt. Im Streiflicht sind diese vorbereitenden Linien erkennbar. Auf die gemalten Draperie-Imitationen wurden reich verzierte Dekorationen schabloniert. Diese Art der Verzierung finden wir auch in der Mediascher Kapelle.

Abb. 4: Wandmalereien im Hauptschiff der evangelischen Kirche Eibesdorf (Ighișul Nou), Kreis Hermannstadt, Konservierung und partielle Restaurierung, 2014

Fig. 4: picturile murale din nava bisericii evanghelice din Ighișul Nou, jud Sibiu. Conservare, restaurare parțială, 2014 (Foto: L. Kiss)

Zum Konservierungszustand ist Folgendes zu sagen: Die Ursachen der Schadensbilder sind in der Nutzung der Kapelle zu suchen; nach der Reformation verlor diese ihre ursprüngliche Funktion und wurde als Lagerraum genutzt. Es existiert die Überlieferung, die besagt, dass die Kapelle nach der Reformation von einem kleinen Teil, der beim katholischen Glauben verbliebenen Gemeindemitglieder, genutzt wurde.

Andere Schäden entstanden durch Risse in den Wänden und u. a. durch spätere Eingriffe wie den Einbau des Westfensters im Jahre 1552 – datiert dank der in den frischen Putz geritzten Jahreszahl neben dem Fenster, wobei ein Teil der Szene des Jüngsten Gerichts zerstört wurde. Der Durchbruch der Gewölbedecke zwecks Zugang zum Obergeschoß, das Verputzen der Fehlstellen, der Einbau von Zugankern, bei dem Putz mit Malerei zerstört wurde, sind weitere Schadensursachen. Im Gewölbebereich ist die Malschicht stärker beschädigt, die Fassung fehlt von 60 bis 80%. Im unteren Bereich finden wir Putzschäden, die auf mechanische Einwirkung zurückzuführen sind. In der Südostecke der Kapelle wurde ein Ofen aufgestellt. Im Bereich um diesen früheren Ofen herum gab es dicke Rauchgasablagerungen.

Der Eingriff umfasste die Maßnahmen: Risskittungen am Trägermaterial, Festigung des Trägers durch Injektion (Ablösungen und Aufwölbungen der Trägerschicht), mechanische Entfernung der nachträglich aufgebrachten Putzschichten und Kalkschlämmen; Entfernung der Ablagerungen auf der Malschicht, Festigung derselben und die Retusche kleiner Fehlstellen (nur auf der Südseite). Die Restaurierung musste schließlich wegen fehlender Mittel abgebrochen werden. Obwohl es sich hier um das bekannteste und repräsentativste Bauwerk der Kirchenburgen in Siebenbürgen mit einer Rekordzahl an Touristen handelt, obwohl die Schirmherrschaft der Kirchenburgen von den Präsidentschaftsämtern Deutschlands und Rumäniens übernommen wurde, konnte hier keine kontinuierliche Finanzierung der Restaurierungsarbeiten gewährleistet werden, so dass aufgrund fehlender Mittel die Arbeiten eingestellt werden mussten und es aktuell noch sind. Scheinbar handelt es sich bei der Schirmherrschaft um eine rein diplomatische und medienwirksame Geste ohne konkretes Fundament. In diesem Zusammenhang sind und werden die von der Zivilgesellschaft, den nichtstaatlichen Organisationen und den Fachleuten organisierten Initiativen wichtiger und notwendiger denn je.

Keywords: Wandmalerei, Wanddekorationen, Untersuchung, Konservierung/ Restaurierungsmaßnahmen, Birthälm, Katholische Kapelle

Activitatea noastră are ca obiect principal cercetarea și conservarea-restaurarea picturilor murale din spațiul transilvănean. În cadrul picturilor transilvănene, un segment important îl ocupă picturile și decorațiile murale din bisericile evanghelice săsești. Marea majoritate a acestor picturi murale sunt fresce medievale, dar un segment important ocupă și decorațiile, inscripțiile de după Reforma religioasă. Un segment deosebit de periclitat îl reprezintă picturile, decorațiile murale exterioare păstrate în număr mare. În mod paradoxal, lipsei renovărilor sistematice i se datorează faptul că în foarte multe biserici s-au păstrat picturi, decorații murale necunoscute, necercetate până în zilele noastre. În scopul stopării deteriorării picturilor murale trebuie realizate conservările de urgență strict necesare. Pentru a avea o imagine de ansamblu, trebuie continuate sistematic cercetările de parament și evaluarea stării de conservare, precum și relevarea.

Cercetările din ultimii 10-15 ani au adus la lumină multe ansambluri și fragmente de pictură murală, multiplicând numărul operelor cunoscute. Diversitatea iconografică, tehnică și calitativă a acestor opere de artă deschide noi căi în abordarea istorică și artistică a genului, dar în același timp accentuează și problema protejării, păstrării, conservării și restaurării patrimoniului bisericilor fortificate săsești.

Dacă ne apropiem cu lupa de tematica abordată nu strică să menționăm câteva date statistice geografice: Unde trăiesc sașii din Transilvania? Aproximativ 12.000–15.000 în Transilvania (România), aproximativ 200.000 (ca 85%) în Germania, restul în Austria, Canada etc. Fac parte sașii din Transilvania din poporul german? Nu știu răspunsul. Cultura săsească și ansamblul bisericilor evanghelice săsești este parte componentă a culturii germane? Nu știu răspunsul. Este cultura sașilor din Transilvania o cultură germanică? Categoric da. Cultura săsească este parte componentă a culturii României? Bună întrebare. Și-a însușit, se identifică publicul românesc cu această cultură? Nu, sau doar în parte. Cultura săsească este parte componentă a culturii regionale a Transilvaniei multietnice? Categoric da. Ba chiar este, a devenit un factor puternic generator de identitate transilvană indiferent de etnie. A cui este și cine este responsabil pentru susținerea acestei moșteniri? Bună întrebare. Sunt mai multe răspunsuri... De ce ar trebui să fie un interes strategic menținerea, punerea în valoare a acestei moșteniri? Menținerea nivelului de trai acceptabil în această zonă marginală a Europei ar trebui să fie un interes comun. Ca motiv aș adăuga doar o dată statistică seacă: România este a doua țară după Siria (unde este război) de unde au emigrat cei mai mulți oameni (3 milioane de oameni în 10 ani/raport ONU). Și acești oameni visau (ca în toate țările cu economii emergente sau în țările în curs de dezvoltare) să ajungă într-o țară ca Germania.

Patrimoniul construit al sașilor transilvăneni poate fi un factor generator de venituri, ergo un factor stabilizator spre consolidarea societății.

- Activitatea noastră are ca obiect principal cercetarea și conservarea-restaurarea picturilor murale din spațiul transilvănean. În cadrul picturilor transilvănene, un segment important este ocupat de picturile și decorațiile murale din bisericile evanghelice săsești. Împreună cu 9 colegi derulăm această activitate în cadrul unei firme particulare. De asemenea avem o activitate de voluntariat în cadrul unei asociații nonprofit, al cărei scop este salvarea și promovarea valorilor moștenirii culturale transilvănene. Epicentrul acestei activități nonprofit este centrul de restaurare realizat în cadrul ansamblului bisericii evanghe-

lice din Filitelnic. În cadrul activității noastre, începând din 1999, am realizat intervenții de cercetare, conservare sau restaurare la circa 75 de biserici evanghelice. Majoritatea acestor intervenții reprezintă cercetările de parament (65 de biserici din care 12 în regim de voluntariat), în cazul a 14 biserici având posibilitatea de a realiza operațiuni de conservare și/sau de restaurare (numărul total al bisericilor evanghelice din Transilvania este în jur de 250). Marea majoritate a acestor picturi murale sunt fresce medievale, dar un segment important îl ocupă decorațiile, inscripțiile de după Reforma religioasă. Un segment deosebit de periclitat îl reprezintă picturile, decorațiile murale exterioare păstrate în număr mare. În mod paradoxal, lipsei renovărilor sistematice i se datorează faptul că în foarte multe biserici s-au păstrat picturi și decorații murale necunoscute și necercetate până în zilele noastre. Făcând abstracție de acele exemple spectaculoase și arhicunoscute (Mălâncrav, Sibiu etc.), majoritatea acestor picturi, decorații sunt în stare deteriorată, fiind necunoscute specialiștilor și publicului larg. La o cantitate atât de mare de informații, ne-am formulat întrebări: ce se poate face cu o moștenire de această dimensiune, luând în considerare situația demografică și economică (și nu numai)? Soarta acestor componente artistice este strâns legată de starea de conservare a ansamblurilor arhitecturale. Concluzie: nu se poate elabora o rețetă generală, fiecare ansamblu este o situație aparte, dar în scopul stopării deteriorării trebuie realizate (la intervale regulate) intervențiile minime de întreținere a ansamblurilor, iar în scopul stopării deteriorării picturilor murale trebuie realizate conservările de urgență strict necesare.

În scopul de a avea o imagine de ansamblu, cercetările de parament, evaluarea stării de conservare și relevarea trebuie continuate sistematic. Informațiile obținute (raporturi, material fotografic etc.) trebuie organizate într-o bază de date digitală, care, în anumite condiții, să poată fi accesată de către cei interesați. Dorim și sperăm inițierea unei colaborări cu specialiștii germani în acest segment (incluzând soluțiile tehnice care vin în ajutorul realizării acestor inventarieri, intervenții).

Studiu de caz: conservarea și restaurarea picturilor murale din Capela Catolicilor din cadrul ansamblului bisericii evanghelice din Biertan.

Prima menţionare a picturilor din Turnul Catolicilor (incinta bisericii evanghelice din Biertan) a fost făcută de către Friedrich Müller în anul 1857 (Die evangelische Kirche in Birthälm. Archiv. 1857. N.F. II.206-208). Müller datează picturile în secolul XV. Mai târziu, picturile sunt menţionate de către Johann Michael Salzer (1881), Friedrich Teutsch (1896), Viktor Roth (1903), o descriere mai amănunţită fiind făcută de către Julius Misselbacher în 1934 (Die Wandgemälde der Schäßburger Bergkirche. Jahresbericht der ev. Gemeinde A.B. in Schäßburg über das Jahr 1934).

Utilizarea turnurilor de incintă ca şi capele nu este o excepţie: analogii de capele pictate, amenajate în turnuri de incintă, întâlnim și la Sânpetru, Hărman (județul Braşov) sau Mediaş. Cea mai apropiată analogie a ansamblului pictural din Biertan este pictura capelei din Turnul Mariei – Mediaş. Pe bolţile ambelor capele sunt utilizate acelaşi imitaţii de nervuri (în stil trompe-l'œil), fiind scoase în evidenţă de efectul lumină-umbră. În cazul Biertanului, probabil a fost amplasat un altar de mici dimensiuni, zona altarului nefiind pictată; la Mediaş a fost pictată pe zid o imitaţie de altar poliptic. Tematica picturilor capelei din Biertan este axată pe Judecata de Apoi. Interiorul capelei a fost pictat în întregime, în zonele inferioare fiind utilizate imitaţii de draperie şi cruci de consacrare.

Pictura a fost executată în tehnică mixtă fresco-secco. În stratul de tencuială încă umed au fost incizate principalele linii compoziționale ale scenelor, cât şi liniile mari ale figurilor. Aceste linii pregătitoare sunt vizibile în lumină razantă. Pe imitaţiile de draperii sunt bogat utilizate decoraţii cu şabloane. Întâlnim acest tip de decoraţie și la capela din Mediaş.

Stare de conservare: se identifică deteriorări cauzate de modul de utilizare a capelei; după Reforma religioasă capela şi-a pierdut funcţia, devenind magazie. (Există o tradiţie care spune că după Reforma religioasă capela ar mai fi fost folosită o vreme de o comunitate restrânsă, rămasă catolică). Alte deteriorări au fost cauzate de crăpăturile zidurilor, precum și de intervenţii ulterioare, cum ar fi: deschiderea ferestrei vestice (anul 1552, dată incizată în tencuiala moale de lângă fereastră, distrugându-se o parte din scena Judecăţii de Apoi), spargerea bolţii pentru o intrare spre nivelul superior, retencuirea lipsurilor, utilizarea tiranţilor, ce au fost introduși prin distrugerea tencuielii cu pictură. În zonele de pe boltă, stratul pictural este mai deteriorat, culorile lipsind în proporţie de 60-80 %. În zonele inferioare se observă deteriorări la nivelul stratului de tencuială, cauzate în majoritate de lovituri. În colţul sud-estic al capelei a fost amenajată o sobă. În jurul acestei sobe de odinioară se observă un strat gros de depunere de fum.

Pe parcursul intervențiilor au fost realizate următoarele operațiuni: chituirea fisurilor la nivelul stratului suport; consolidarea suportului prin injectare (desprinderi şi burduşeli ale stratului suport); îndepărtarea tencuielilor ulterioare prin metode mecanice; îndepărtarea văruielilor ulterioare prin metode mecanice; îndepărtarea depunerilor de pe suprafaţa pictată; fixarea stratului de culoare; integrarea cromatică a lacunelor mici, reintegrabile, realizată doar pe latura sudică. Restaurarea s-a întrerupt din lipsa fondurilor.

Deși este cel mai reprezentativ ansamblu de biserică fortificată, arhicunoscută, cu un număr record de turiști, deși patronajul bisericilor fortificate a fost reluat de președinții Germaniei și ai României, acest fapt nu a însemnat asigurarea unei finanțări continue a restaurărilor, în prezent lucrările fiind întrerupte din lipsă de fonduri. Se pare că acest patronaj poate fi considerat ca un gest diplomatic, mediatic, fără bază reală. În acest context, inițiativele venite din sfera societății civile, a ONG-urilor și specialiștilor au și vor avea o valoare și importanță mult mai mare.

Keywords: pictură murală, cercetare, conservare-restaurare, Biertan, Capela Catolicilor

Eibesdorf / Ighișu Nou 2017, Foto: A. Kloos

Beitrag zur physikalisch-chemischen Analyse in der Forschung und in der Konservierung und Restaurierung von historischen Denkmalen: aktueller Stand in Rumänien

Contribuția analizelor fizico-chimice la cercetarea, conservarea și restaurarea monumentelor istorice: stadiul actual în România

Guttmann Márta-Júlia

Bodendorf / Bunești 2015, Foto: A. Kloos

Erwiesenermaßen liefern naturwissenschaftliche Analysen einen bedeutenden Beitrag zur besseren Kenntnis des beweglichen oder unbeweglichen Kulturguts und tragen dazu bei, optimale Anwendungsmethoden zu finden. Der vorliegende Beitrag stellt – ausgehend von einer persönlichen Sichtweise – die aktuelle Situation in Rumänien auf diesem Gebiet dar. Obwohl solcherart Untersuchungen vom Gesetzgeber vorgeschrieben sind, fehlen Fachleute und Geld, um diese Anforderungen zu erfüllen. Es gibt trotzdem einige positive Beispiele. Ein nationales Forschungslabor, das sich diesen Analysen widmet, existiert nicht. Die Untersuchungen werden zumeist von in Museen angestellten Chemikern / Physikern / Geologen / Biologen (Wissenschaftlern), von Fachleuten aus unterschiedlichen Forschungsinstituten oder Hochschuleinrichtungen durchgeführt. Generell werden lediglich punktuelle Untersuchungen und keine umfangreichen Forschungsprojekte vorgenommen. Die Ergebnisse werden nicht in Datenbanken gesammelt. Der Nutzen dieser Forschungen muss im Bewusstsein aller Beteiligten, seien es die ausführenden Wissenschaftler oder die Fachleute, die die Restaurierungs- und Konservierungsmaßnahmen planen und umsetzen, stärker verankert werden.

Der vorliegende Text stellt – ausgehend von einer persönlichen Sichtweise – den Beitrag vor, den naturwissenschafltiche Analysen (physikalisch, chemisch, geologisch, biologisch) in der Forschung, in der Konservierung und Restaurierung des kulturellen Erbes Rumäniens liefern.

Der Nutzen physikalischer, chemischer, geologischer oder biologischer Analysen für ein besseres Wissen und Verständinis des Kulturerbes, sei es beweglich oder unbeweglich, und bei der Entscheidungsfindung von optimalen Konservierungs- / Restaurierungsmethoden, ist erwiesen. Alle in diesem Bereich tätigen Fachleute sind sich der Bedeutung bewusst, die dem Kenntnisstand über ein Museum oder ein Denkmal und dessen zugehöriges Kunstgut zukommt: von Materialzusammensetzung über Aufbau und aktuellen Zustand bis hin zur Rolle des Mikroklimas und den unterschiedlichen Faktoren, die dieses beeinflussen.

Der Gesetzgeber sieht vor, dass zur Genehmigung von konservatorisch-restauratorischen Eingriffen an Baudenkmalen in Rumänien ”naturwissenschaftliche Untersuchungen fallweise physikalisch-chemischer, biologischer, petrografischer u.a. Art”[1] durchgeführt werden müssen. Vor einer restauratorischen Maßnahme an mobilem Kulturgut sind Untersuchungen physikalischer, chemischer und biologischer Natur durch ein Forschungslabor vorzunehmen, die ”möglichst zerstörungsfrei oder zerstörungsarm” sind und ”die Authentizität des mobilen Kunstwerks nicht beeinträchtigen”[2].

Allerdings gibt es keine allgemeinen Vorschriften, die die Art der Untersuchungen festlegen. Die durchzuführenden Analysen obliegen der Erfahrung und dem Interesse des Planers, der das Konzept erstellt (Architekten, Restauratoren) und dessen Verbindung zu Chemikern / Physikern / Geologen / Biologen mit oder ohne Fachwissen für Kulturgutanalysen. Das den Untersuchungen (ebenso wie allgemein der Planung) zugewiesene Budget ist meist ziemlich knapp bemessen, was tiefgreifendere Untersuchungen unmöglich macht. Weiter werden der Planung meist nur kleine Zeitfenster gestattet, was ebenfalls nur

1 Beschluss 4300/ 2005, der Maßnahmen zur Verbesserung im Genehmigungsverfahren der Nationalen Denkmalkomission regelt, zugänglich unter http://archaeoheritage.ro/downloads/ArchaeoHeritage.ro%20-%20Dispozitia%20nr%204300.VN%20din%2003.11.2005.pdf , eingesehen am 10. Mai 2019

2 Die genehmigten Normen hinsichtlich Konservierung/Restaurierung mobilen kathalogisierten Kulturguts im Beschluss 1546/ 2003, zugänglich unter http://www.cimec.ro/Legislatie/Hg1546-2003-2007-04-21.pdf, eingesehen am 10. Mai 2019

punktuelle Untersuchungen erlaubt. Die unterschiedlichen beteiligten Fachleute haben oft nur wenig Zeit zum Ideenaustausch und zur Zusammenarbeit.

Von der Kompetenz und den Fähigkeiten des Restaurators hängt es schließlich ab, in welchem Maße die Untersuchungsergebnisse effektiv zum Verständnis des Denkmals und dessen Restaurierung beitragen oder ob diese nur ein nutzloser Anhang in der Dokumentation bleiben. Leider ist die naturwissenschafltiche Ausbildung der an Denkmalen und Kunstobjekten tätigen Restauratoren ziemlich lückenhaft, was sich negativ auswirkt auf den effizienten Nutzen dieser Ergebnisse.

Der Mangel an Fachlaboren, die speziell auf die Denkmalpflege ausgerichtet sind, stellt ein großes Hindernis in der einheitlichen, konsequenten und korrekten Ausführung und Auswertung dieser Analysen dar. Wichtig wäre das Vorhandensein eines nationalen Speziallabors oder – vorzugsweise – einiger regionaler Forschungslabore, die entsprechend mit Apparatur und Fachpersonal ausgestattet sein müssten. So könnten Untersuchungen nicht nur im erforderlichen zeitlichen Rahmen, sondern auch systematisch durchgeführt werden, indem Datenbanken erstellt werden könnten, die einen zusätzlichen Beitrag zum Verständnis des nationalen Kulturerbes liefern würden.

Die wenigen in Rumänien im Bereich der Denkmalpflege tätigen Wissenschaftler (etwa 20, auch genannt Kulturgut-Analysten, vor allem in Museen) werden vorrangig zur Durchführung von Untersuchungen angesprochen. Eine andere Möglichkeit zum Erhalt von Untersuchungsergebnissen stellt die Zusammenarbeit mit Wissenschaftlern der Universitäten oder der Forschungsinstitute dar, wo es eigene Labore und Fachleute gibt, die bestimmte Analysemethoden sehr gut beherrschen, Interesse zeigen, etwas Fachkenntnis im Denkmalbereich aufweisen und punktuell nützliche Antworten geben können. Selten jedoch besitzen sie genügend Fachkenntnisse bezüglich der Materialzusammensetzung und Schadensphänomene im Denkmalbereich, sind also auch selten ein Diskussionspartner auf Augenhöhe, wenn es um das tiefere Verständnis dieser Probleme geht.

Meine persönliche Erfahrung in diesem Bereich besteht in der Hauptsache in der Zusammenarbeit mit den Fachleuten, die die Kunstgüter der Denkmale bearbeiten, und seltener mit Architekten oder Archäologen. Oftmals werden die Analysen aufgrund der Anforderungen aus den Genehmigungsunterlagen durchgeführt und die Ergebnisse werden nicht immer als Hilfestellung zur Ausarbeitung des Restaurierungskonzepts genutzt.

Am häufigsten werden petrografische Analysen für Naturstein und Mörtel angefordert, die in Zusammenarbeit mit Prof. Dr. Marcel Benea von der mineralogischen Fakultät Cluj/Klausenburg durchgeführt werden. Weiterhin gefragte Analysen sind die gravimetrische und granulometrische Bestimmung von Mörteln, deren quantitative und evtl. qualitative Untersuchung, die Bestimmung des Gehalts an löslichen Salzen oder die Wasseraufnahmekapazität einiger Materialien von Baudenkmalen. Diese Untersuchungen werden im Allgemeinen persönlich oder in Zusammenarbeit mit Dr. Gál Emese an der Fakultät für Chemie und Chemieingenieurwesen Cluj / Klausenburg durchgeführt.

Für Wandfassungen können Analysen historischer Pigmente angefordert werden. Zu deren Bestimmung wird vor allem auf mikrochemische Tests und optische Analysemethoden mit polarisiertem Licht zurückgegriffen. Sie erfolgen in Zusammenarbeit mit Frau Dr. Erika

Nemes vom Kreismuseum Mureș, im Privatlabor, dessen Ausstattung Herrn Loránd Kiss zu verdanken ist. Eine umfangreiche Studie über verwendete Pigmente und Maltechniken an Baudenkmalen des Landes wurden von dem inzwischen verstorbenen Chemiker Ioan Istudor durchgeführt.[3]

Seit neuestem wird immer öfter auf die Möglichkeit zurückgegriffen, tragbare Röntgenspektrometer (Röntgenfluoreszenzanalyse) einzusetzen. Dies ist eine einfache und schnelle Methode; den Ergebnissen wird jedoch ein mehr als fragwürdiges Vertrauen entgegengebracht, indem „abgesicherte" Erkenntnisse angenommen werden, ohne dieselben anderweitig zu überprüfen oder diese Ergebnisse genau zu interpretieren.

Manchmal werden Gutachten zum Mikroklima (Messungen / Monitoring der relativen Feuchte, der Temperatur, des Taupunkts etc.) im Hinblick auf die Erstellung eines Restaurierungskonzepts gefordert. Leider ist die Zeit dafür meist zu kurz, selten kann ein Monitoring von einem Jahr gemacht werden, wie es eigentlich notwendig wäre; normalerweise dauern die Messungen einen Monat oder ein Trimester. Solcherart Messungen werden nach Fertigstellung der Restaurierungsmaßnahmen an einem Baudenkmal zur Kontrolle des Einflusses dieser Maßnahmen auf das Mikroklima nicht mehr durchgeführt. Die Eigentümer von Baudenkmalen investieren selten in einen Datenlogger und gleichen die Ergebnisse mit Fachleuten ab, um die erhaltenen Graphiken zu verstehen und evtl. die Nutzung der betroffenen Räume zu verändern, was zur Optimierung des Mikroklimas und zu einem angemessenen Schutz des Denkmals und dessen Ausstattung führen kann.

Die Zusammenarbeit mit Hochschul- und Forschungseinrichtungen, die relativ gut ausgestattet sind, deren Forscher Interesse am Denkmalschutz haben, ohne dass dies ihr Hauptforschungsgebiet ist, verläuft schleppend. Die Wissenschaftler dieser Institutionen besitzen zu wenig Kenntnis von den Materialien und den Problemen der Restaurierung und wollen oftmals die Fragen der Restauratoren in ein Forschungsprojekt mit Finanzierungschancen verwandeln. Selten bieten sie Dienstleistungen mit Abgabetermin und Festpreisen. Leider finanzieren auch die zuständigen Ministerien (Kultus- und Wissenschaftsministerium) nicht die Schaffung von Arbeitsgruppen, die auf physikalisch-chemische Analysen in der Denkmalpflege spezialisiert wären und im Rahmen der wissenschaftlichen Forschungs- und Hochschuleinrichtungen, deren Ausstattung gut, spezifischer Kenntnisstand weniger gut ist, funktionieren könnten. Selbst wenn es sich um außergewöhnliche Kunstwerke handelt, werden finanziell keine naturwissenschafltichen Forschungsprojekte unterstützt. Die Schaffung derartiger nationaler Finanzierungslinien wäre eine große Unterstützung zur Erforschung des Kulturerbes mithilfe naturwissenschafltlicher Untersuchungsmethoden.

In Rumänien gibt es ein Team von Wissenschaftlern, das mittels optoelektronischer Messtechnik im Bereich Denkmalschutz arbeitet, und zwar im Rahmen des Nationalen Forschungs- und Entwicklungsinstituts für Optoelektronik von Măgurele / Bukarest, und deren Leitung Dr. Roxana Rădvan innehat. Das Team ist auch mit einem mobilen Labor ausgestattet (http://certo.inoe.ro/web/lab_art4art.php?open_page=8). Von ihnen wurden einige interessante Studien und Eingriffe in Verbindung mit Denkmalen vorgenommen[4], jedoch

3 I. ISTUDOR, Technische Betrachtungen zu einigen Wandmalereien in Rumänien (Antike, Mittelalter, Neuzeit), in: Revista Monumentelor Istorice LXXII/ 1, 2001–2003, S. 76–100; zugänglich unter http://www.revistamonumenteloristorice.ro/fisiere/RMI_2001-2003_1-009.pdf eingesehen am 10. Mai 2019

4 Die Veröffentlichungen des Laborteams sind zugänglich unter http://dendrolab.ro/ro/page/Publicatii-19, eingesehen am 10. Mai 2019

stellen diese nur einen verschwindenden Teil aller Denkmale dar, die zur Zeit im Land in Arbeit sind. Das Team arbeitet überwiegend projektbezogen oder im Rahmen anderweitiger Kooperationen.

Bemerkenswerte Ergebnisse in der Datierung von Holzobjekten lieferte das Dendrochronologie-Labor Anno Domini (http://dendrolab.ro/ro) mit Sitz in Miercurea-Ciuc. Das Labor wurde von den Archäologen Boglárka Tóth und István Botár 2007 in Zusammenarbeit mit Dr. András Grynaeus gegründet. Mit Finanzmitteln, die vom ungarischen Wissenschaftsministerium (OTKA – Nationales Forschungsprogramm) bereitgestellt wurden, konnten die notwendige Messtechnik zur dendrochronologischen Datierung erworben werden. Es wurden Referenzdatierungen für Siebenbürgen erstellt für die drei am häufigsten verwendeten Holzarten (Eiche – Datenreihen bis Mitte des 12. Jh., Tanne – Datenreihen bis Mitte des 13. Jh., Fichte – Datenreihe vorerst nur bis zum 18. Jh.). Seit ca. 15 Jahren ist das Labor aktiv und hat seitdem über 200 Denkmale und Kunstgegenstände analysiert. Es wurden Holzkonstruktionen (Dachstühle, Glockenstühle, Holzkirchen), Holzausstattungsgegenstände aus denkmalgeschützten Bauwerken (Altäre, Tafelbilder, Kirchengestühl, Holzdecken, Holzbänke etc.) und archäologische Holzfunde dendrochronologisch untersucht.[5]

Leider werden die Resultate in den meisten Fällen lediglich im Rahmen der Dokumentation eines Baudenkmals genutzt und häufig ignoriert, wenn es um die Maßnahmen geht. So wurden im Falle der Evangelischen Stadtpfarrkirche Hermannstadt, die nach aktuellem Wissensstand und dendrochronologischer Datierungen von 2012 den ältesten Dachstuhl Siebenbürgens besaß, zahlreiche Holzelemente des Dachstuhls aus dem 14. und 15. Jh. ungerechtfertigterweise ausgetauscht.[6]

Abschließend sei zusammengefasst, dass in Rumänien die Durchführung etlicher naturwissenschafltlicher Untersuchungen physikalisch-chemischer, geologischer und biologischer Art an beweglichen und unbeweglichen Kunstobjekten vor allem in Hinblick auf die Erstellung von Genehmigungsunterlagen stattfindet, dass jedoch diese Untersuchungen – nach Meinung der Autorin – nicht wirklich zu einem besseren Verständnis des Kulturguts und zur Wahl optimaler Restaurierungsmethoden führen. Um die Situation zu verbessern, müssen spezielle auf den Denkmalschutz ausgerichtete Forschungslabore geschaffen werden oder entsprechend augestattete Arbeitsgruppen innerhalb von Forschungs- oder Hochschulinstituten gegründet werden, die sich exklusiv diesem Thema widmen. Gleichzeitig müssen in der Ausbildung der Restauratoren die Naturwissenschaften ein deutlich stärkeres Gewicht erhalten. Nicht zuletzt muss auch die Finanzierung naturwissenschaftlicher Forschung in der Denkmalpflege sichergestellt werden.

Keywords: Kulturerbe, Baudenkmale, Kunstgut, Konservierung / Restaurierung, naturwissenschaftliche Untersuchungen (physikalisch-chemische, geologische, biologische Analysen), Dendrochronologie

Dies ist ein in dieser oder ähnlicher Form bis jetzt unveröffentlichter Beitrag.

5 Die Veröffentlichungen des Laborteams sind zugänglich unter http://dendrolab.ro/ro/page/Publicatii-19, eingesehen am 10. Mai 2019

6 B. TÓTH, I. BOTÁR, D. WALGRAFFE, A nagyszebeni evangélikus plébániatemplom középkori tetőszerkezetei/ The Medieval Roof Structures of the Lutheran Parish Church in Sibiu. In: Transsylvania Nostra XII/ 46, 2018/2, S. 2–33

Contribuția analizelor din domeniul științelor naturii la o mai bună cunoaștere a patrimoniului, fie el mobil sau imobil, respectiv la adoptarea metodelor optime de intervenție este cunoscută.

Articolul prezintă, într-o percepție personală, situația actuală în România în acest domeniu. Deși aceste analize sunt prevăzute de legislația în vigoare, nu sunt nici suficienți specialiști, nici suficiente fonduri pentru a satisface cerințele. Totuși, există mai multe exemple pozitive. Nu există un laborator național dedicat realizării analizelor, ele sunt efectuate preponderent de chimiști/ fizicieni/ geologi/ biologi activi în muzee (investigatori), respectiv de specialiști de la unele instituții de cercetare sau de învățământ superior. În general, se realizează doar analize punctuale, nu cercetări exhaustive. Rezultatele nu sunt sistematizate în baze de date.

Ar fi important o mai bună înțelegere a utilității acestor analize, atât de către specialiștii implicați în realizarea lor, cât și de către cei care proiectează/ implementează intervențiile de conservare-restaurare.

Articolul prezintă, dintr-o perspectivă personală, contribuția pe care o au analizele din domeniul științelor naturii (fizice, chimice, geologice și biologice) la cercetarea, conservarea și restaurarea patrimoniului cultural din România.

Utilitatea analizelor fizice, chimice, geologice sau biologice la mai buna cunoaștere și înțelegere a patrimoniului, fie el mobil sau imobil, sau la adoptarea unei metodologii optime de conservare-restaurare este evidentă. Toți cei care își desfășoară activitatea în domeniu și au o pregătire corespunzătoare, sunt conștienți de importanța cunoașterii compoziției materiale a monumentului istoric și a componentelor artistice pe care le cuprinde, a înțelegerii structurii monumentului și a stării acesteia, respectiv a aprecierii obiective a microclimatului din monumente istorice sau muzee și a influenței diferiților factori asupra acestuia.

Legislația din România prevede ca documentația intervențiilor de conservare-restaurare ale patrimoniului cultural să conțină ”investigaţii fizico-chimice, biologice, petrografice sau altele, după caz, pentru avizarea intervențiilor pe monumente istorice[1], respectiv ca, înainte de restaurare, bunul cultural mobil să fi cercetat din punct de vedere fizic, chimic şi biologic în laboratorul de investigaţii ”pe cât este posibil, prin metode nedistructive sau inofensive, care nu afectează integritatea bunului cultural mobil”[2]. Nu este, însă, definit un set de analize impus. Analizele realizate depind de interesul și abilitatea persoanelor care întocmesc documentația de restaurare (arhitecți, restauratori) și de legăturile pe care aceștia îi au cu chimiști / fizicieni / geologi / biologi, cu sau fără expertiză în analize pentru patrimoniu. Bugetul alocat analizelor (ca și cel pentru întocmirea documentației, de altfel) este destul de restrâns, ceea ce nu permite efectuarea unor cercetări profunde. De asemenea, timpul alocat întocmirii documentației este, în general, foarte scurt, ceea ce permite doar analize punctuale. Diferiții specialiști implicați au puțin timp pentru colaborare, confruntarea ideilor.

1 Dispoziția 4300/ 2005, privind unele măsuri pentru îmbunătăţirea activităţii în domeniul avizării în cadrul Comisiei Naţionale a Monumentelor Istorice, disponibil la pagina http://archaeoheritage.ro/downloads/ArchaeoHeritage.ro%20-%20Dispozitia%20nr%204300.VN%20din%2003.11.2005.pdf , accesată la data de 10 mai 2019

2 Normele de conservare și restaurare a bunurilor culturale mobile clasate aprobate prin Hotărârea 1546/ 2003, disponibil la pagina http://www.cimec.ro/Legislatie/Hg1546-2003-2007-04-21.pdf, accesată la data de 10 mai 2019

Măsura în care rezultatul acestor analize este efectiv folosit în înțelegerea și restaurarea monumentului istoric sau este o simplă anexă la dosar, depinde sensibil de abilitatea și competența restauratorului. În mod regretabil, pregătirea în domeniul științelor naturii a restauratorilor de monumente istorice și obiecte de patrimoniu este destul de lacunară, ceea influențează negativ utilizare eficientă a rezultatelor de analiză în restaurare.

Un mare impediment în realizare unitară, consecventă și corectă a acestor analize este lipsa laboratoarelor de analiză specializate pe analiza patrimoniului. Ar fi important să existe cel puțin un laborator național sau - de preferință - câteva laboratoare regionale corespunzător dotate cu aparatură și personal, care ar permite nu doar realizarea unor analize competente în timp util, ci și sistematizarea rezultatelor în baze de date, care să ofere contribuții suplimentare reale la cunoașterea patrimoniului cultural național.

Pentru analize se apelează preponderent la puținii specialiști din domeniul științelor naturii specializați pe analize ale patrimoniului (aprox. 20), activi preponderent în muzee și numiți în România investigatori ai patrimoniului. O altă modalitate pentru obținerea unor rezultate de analiză este colaborarea cu specialiști din cadrul institutelor de învățământ superior sau de cercetare, unde pot exista laboratoare sau persoane care stăpânesc foarte bine anumite metode de analiză, au interes și ceva expertiză în domeniul patrimoniului, și care pot da răspunsuri punctuale utile. Ei au însă rar suficiente cunoștințe legate de compoziția materială și degradările patrimoniului cultural, deci rar sunt parteneri de discuție pentru înțelegerea mai profundă a problemelor.

Experiența personală din domeniu constă preponderent în colaborarea cu cei care lucrează pe restaurarea componentelor artistice a unor monumente istorice, mai rar cu arhitecți sau arheologi. Des, analizele sunt solicitate pentru a satisface cerințele documentației de avizare, rezultatele nu sunt în totdeauna luate în considerare pentru elaborarea metodologiei de intervenție.

Cel mai frecvent se solicită realizarea unor analize petrografice pentru roci și mortare (care sunt realizate în colaborare cu Facultatea de Mineralogie din Cluj, prin prof. dr. Marcel Benea).

Alt set de analize solicitat este determinarea compoziției gravimetrice și granulometrice a unor mortare, analiza cantitativă, eventual și calitativă, a conținutului de săruri solubile sau a capacității de absorbție a apei pentru unele materialele de construcție din monumente istorice. Aceste analize sunt realizate, în general, în cadrul Facultății de Chimie și Inginerie Chimică din Cluj, personal sau în colaborare cu lect. dr. Gál Emese.

Pentru picturile murale se pot solicita analize de pigmenți istorici. Pentru determinarea acestora, se apelează preponderent la testele microchimice și la analizele optice în lumină polarizată (realizate în colaborare cu dr. Nemes Erika, de la Muzeul Județean Mureș, în laboratorul particular dotat de restaurator Kiss Loránd). Regretatul chimist Ioan Istudor, a realizat un amplu studiu asupra pigmenților și tehnicilor de pictură utilizate pe monumentele istorice din țară.[3]

Recent, se apelează din ce în ce mai frecvent la aparatele portabile de spectroscopie prin fluorescență de raze X (XRF). Metoda este facilă și rapidă, dar, în general, se acordă un grad de certitudine mult mai mare rezultatelor obținute, decât ar fi justificat, trăgându-se concluzii ”certe” fără validarea sau interpretarea minuțioasă a rezultatelor.

3 I. ISTUDOR, Considerații tehnice asupra unor picturi murale din România (epocile antică, medievală, modernă). In: Revista Monumentelor Istorice LXXII/ 1, 2001–2003, p. 76–100; disponibil la pagina http://www.revistamonumenteloristorice.ro/fisiere/RMI_2001-2003_1-009.pdf accesată la data de 10 mai 2019

Uneori se solicită studii de microclimat (măsurători / monitorizări ale umidității relative, ale temperaturii, punctului de rouă, etc.) pentru întocmirea unor metodologii de restaurare. Timpul fiind preponderent foarte scurt, rar se pot face monitorizări pe un întreg an, așa cum ar fi necesar; în general se fac măsurători pe o lună sau un trimestru. Nu se mai solicită aceste monitorizări după realizarea intervențiilor de restaurare pe un monument istoric pentru a verifica impactul intervențiilor asupra microclimatului. Rar, beneficiarii monumentelor istorice investesc în dataloggere și se consultă cu specialiști în microclimat, pentru înțelegerea graficelor obținute și pentru modificări în utilizarea spațiilor în scopul optimizării parametrilor de microclimat și a protecției corespunzătoare a componentelor artistice și a obiectelor de patrimoniu, conținute de monument.

Colaborarea cu institutele de cercetare și învățământ superior, cu o dotare substanțială, în care există cercetători cu interes față de analiza patrimoniului, fără ca acesta să fie domeniul lor principal de activitate, este anevoioasă. Specialiștii din aceste institute nu știu suficient despre materialele și problemele patrimoniului cultural și ale restaurării, și, în general, vor să transforme întrebările restauratorilor într-o temă de cercetare, care are șanse mai mari pentru finanțare. Rar oferă servicii cu tarif fix, care ar presupune și un termen de finalizare a analizelor. În mod regretabil, nici Ministerul Culturii și Identității Naționale, nici Ministerul Cercetării și Inovării nu finanțează înființarea în cadrul institutelor de cercetare fizico-chimică sau în cadrul universităților (care dispun de dotarea necesară, dar nu au expertiză), a unor grupuri de lucru specializate pe studiul fizico-chimic al patrimoniului. De asemenea, nu susțin financiar proiecte de cercetare exhaustivă prin metodele științelor naturii a unor monumente sau obiecte de patrimoniu de excepție. Înființarea unor asemenea linii naționale de finanțare ar fi un ajutor semnificativ pentru cercetarea patrimoniului cultural, prin analize din domeniul științelor naturii.

Există în țară un grup de cercetare axat pe utilizarea metodelor optoelectronice în conservarea și restaurarea patrimoniului, care funcționează în cadrul Institutului Național pentru Cercetare și Dezvoltare în Optoelectronică de la Măgurele/ București și este coordonat de dr. Roxana Rădvan. Grupul este dotat inclusiv cu un laborator mobil (http://certo.inoe.ro/web/lab_art4art.php?open_page=8). Ei au realizat câteva studii și intervenții interesante pentru unele monumente[4], dar acestea reprezintă doar un procent nesemnificativ al monumentelor pe care se intervine în mod curent în țară. Grupul lucrează preponderent pe bază de proiecte sau colaborări.

Un rezultat remarcabil în datarea obiectelor din lemn a fost atins de laboratorul de dendrocronologie Anno Domini (http://dendrolab.ro/ro) cu sediul în Miercurea Ciuc, înființat de arheologii Boglárka Tóth și István Botár în 2007, în colaborare cu dr. András Grynaeus. Cu ajutorul unei finanțări oferite de Ministerul Cercetării din Ungaria (OTKA – Programul Național de Cercetare Științifică) ei au achiziționat dotarea necesară datărilor dendrocronologie și au construit cronologiile de referință pentru zona Transilvaniei, pentru cele trei esențe lemnoase cele mai utilizate (stejar – șiruri de date până la mijlocul sec. 12; brad – șiruri de date până în mijlocul sec. 13; molid – șiruri de date sunt doar până in sec. 18). Ei sunt activi în Transilvania de aproximativ 15 ani și au realizat analize pentru peste 200 de monumente sau obiecte de patrimoniu. Au datat dendrocronologic structuri din lemn (șarpante, clopotnițe, biserici de lemn), elemente și instalații din lemn (altare, tablouri, strane, tavane din lemn, parapete de bănci etc.) aflate în edificii clasate ca monument istoric, respectiv vestigii arheologice din lemn.[5] În mod regretabil, în majoritatea cazurilor,

4 Drept exemplu un articol publicat on-line de curând: I. M. CORTEA et al., First Analytical Study on Second-Century Wall Paintings from Ulpia Traiana Sarmizegetusa: Insights on the Materials and Painting Technique. In: International Journal of Architectural Heritage, 2019, https://doi.org/10.1080/15583058.2019.1568614

5 Publicațiile grupului sunt disponibile la pagina http://dendrolab.ro/ro/page/Publicatii-19, accesată la data de 10 mai 2019

rezultatele determinărilor dendrocronologice au fost folosite eventual la documentarea monumentelor istorice și au fost ignorate în elaborarea metodologiilor de restaurare. Astfel, în cazul Catedralei Evangelice din Sibiu, care avea – conform cunoștințelor actuale și a datărilor dendrocronologice realizate în 2012 – cea mai veche șarpantă istorică din Transilvania, la restaurarea șarpantei s-au schimbat, în mod nejustificat, numeroase elemente de secol 14 și 15 ale șarpantei.[6]

La final se poate conclude că în România, deși sunt realizate unele analize fizice, chimice, geologice și biologice pentru patrimoniul mobil și imobil, în special la întocmirea documentație de avizare a intervențiilor pe monumente istorice, aceste analize - conform percepției autorului - nu ajută efectiv la o mai bună cunoaștere a patrimoniului și la adoptarea unor metode optime de restaurare. Pentru îmbunătățirea situației ar fi nevoie de înființarea unor laboratoare specializate pe analizele patrimoniului sau a unor grupuri de lucru dedicate acestor analize, în cadrul institutelor de învățământ superior sau a celor de cercetare având o dotare corespunzătoare. De asemenea, în programele de formare a restauratorilor ar trebuie să se pună un accent mult mai pronunțat pe cunoștințele necesare în domeniul științelor naturii. Nu în ultimul rând, ar fi important să existe finanțări dedicate pentru studiul analitic al patrimoniului.

Cuvinte cheie: patrimoniu cultural, monumente istorice, componente artistice, conservare-restaurare, analize din domeniul științelor naturii (fizice, chimice, geologice și biologice), dendrocronologie

Articolul nu a fost trimis spre publicare/ publicat în alt loc în această formă sau într-o formă similară.

6 Publicațiile grupului sunt disponibile la pagina http://dendrolab.ro/ro/page/Publicatii-19, accesată la data de 10 mai 2019

V.
BILDUNGS- UND FORT-BILDUNGSPROJEKTE

PROIECTE DE EDUCAȚIE ȘI FORMARE

Die Verwendung von Blattmetall-auflagen an Flügelaltären in Sieben-bürgen von der Spätgotik bis zur Frührenaissance

Altarele poliptice din Transilvania din Goticul târziu – început de Renaștere: aplicarea metalelor prețioase și tehnici de poleire

Cristina Serendan

Detail des Flügelaltars in Birthälm / detaliu de pe altarul poliptic din Biertan 2016 (Foto: A. Kloos)

Die vorliegende Arbeit behandelt die verschiedenen Techniken, bei denen Blattmetall in der Altarmalerei der Spätgotik und Frührenaissance verwendet wurde. Aufgrund bestehender Wissenslücken zu den in der Malerei an siebenbürgischen Flügelaltären verwendeten Techniken und Materialien, wurden in den letzten Jahren umfangreiche wissenschaftliche Untersuchungen an einer repräsentativen Gruppe von Flügelaltären des 15. und 16. Jh. durchgeführt, die umfangreiche neue Erkenntnisse zur Maltechnik siebenbürgischer Künstler brachte. In diesem Beitrag werden die wichtigsten technischen Charakteristika im Zusammenhang mit der Applikation von Edelmetallen in der Malerei dieser Altäre aufgezeigt; es wird auf die verwendeten Materialien und Techniken eingegangen, die zuweilen gleichartige Merkmale aufweisen, aber auch ein Gesamtbild dieser künstlerischen Techniken aus den wichtigsten katholischen Zentren Siebenbürgens der vorreformatorischen Zeit liefern. Die wissenschaftlichen Untersuchungen wurden mittels analytischer und zusätzlich optischer Verfahren durchgeführt und ermöglichten die Identifikation des Aufbaus und der Zusammensetzung des Malschicht. Die Lokalisierung und Identifizierung der Edelmetalle auf größeren Flächen war durch Scannen mit einem mobilen Gerät für Röntgenfluoreszenzanalyse (RFA) möglich. Die Art des Metalls und die Applikationstechniken wurden anschließend an Querschliffen, hergestellt von entnommenen Mikroproben, mittels optischer Mikroskopie, REM-EDX[1], micro-XRD[2], FTIR[3] und mikrochemischen Analysen untersucht.

1 Rasterelektronenmikroskopie (REM) in Verbindung mit energiedispersiven Röntgenanalyse (engl. Energy-Dispersive X-Ray Analysis = EDX)

2 Mikro-Röntgendiaffraktometrie

3 Fourier-Transformations-Infrarot-Spektroskopie

Fig. 1: Detaliu de pe altarul poliptic din Băgaciu. Pe același panou se regăsesc poleiri lustruite cu foițe de aur pentru arcada reliefată și aureole, poleiri cu zwischgold pe mordant de ulei pentru elementele metalice de pe veșminte și poleiri cu argint.

Abb. 1: Detail des Flügelaltars von Bogeschdorf/ Băgaciu. Auf dieser Tafel finden sich polierte Vergoldungen an den reliefierten Arkaden und den Heiligenscheinen, weiterhin Auflagen von Zwischgold auf Ölmixtion für Metallelemente auf Gewändern, sowie Versilberungen. (Foto: C. Serendan)

Die Gestaltung der siebenbürgischen Altarretabel aus dem 15. Jh. bis zur Reformation Mitte des 16. Jh. geht auf Einflüsse aus dem deutschsprachigen Raum zurück, wie kunstgeschichtliche Studien bis heute zeigen.[4]

Ausgehend von dieser Tatsache wurden die technischen Ähnlichkeiten dieser beiden kunstgeschichtlichen Räume von Kunsthistorikern fast gänzlich behandelt, ohne jedoch tiefgreifendere Studien zu den von den siebenbürgischen Künstlern verwendeten Materialien zur Hand zu haben. Die vorliegende Arbeit stellt zusammenfassende Ergebnisse vor, die während umfangreicher Untersuchungen an 15 Altären hinsichtlich Materialien und Techniken der Edelmetallapplikation gewonnen werden konnten. Einige dieser Altäre repräsentieren Objekte mit Einzelelementen unterschiedlichen Ursprunges.[5]

Die untersuchten Altartafeln des 16. Jh. zeigen trotz der unterschiedlichen stilistischen Herangehensweisen, die in Anbetracht des Vorhandenseins verschiedener Werkstätten der Herstellung und verschiedener geografischer Regionen natürlich sind, erstaunliche technische Übereinstimmungen, wohingegen jene aus dem 15. Jh. größere Unterschiede aufweisen. Diese Unterschiede sind selbst an der Vorbereitung der Tafeln bei den verwendeten Grundierungen erkennbar. Die Ergebnisse zeigen die Verwendung von Kalziumsulfat als Hauptzuschlagsmaterial (in Form von Gips, Anhydrit und / oder Bassanit) und Knochenleim als Bindemittel. Die Stratigraphie ließ drei verschiedene Grundierungstypen erkennen:

- einfache Grundierungen mit einer homogenen Schicht auf Basis von Kalziumsulfat, in mehreren Schritten aufgebracht; vor allem auf Tafeln des 16. Jh.
- gemischte Grundierungen aus zwei Schichten, die an den Altären von Malmkrog/ Mălâncrav und Tartlau/ Prejmer identifiziert wurden. Erste Schicht ist hier eine etwas dickere, grau-braune Schicht aus einer Mischung von Kreide, Quarz, Holzkohleschwarz (mit einem Anteil Hydroxylapatit), kleineren Anteilen von Eisenoxiden und Silikaten. Das Bindemittel besteht aus einer Mischung Tierleim und Stärke (Identifizierung erfolgte mittels mikrochemischer Analysen). Die aufliegende sehr dicke Schicht besteht aus Calziumsulfat und tierischem Leim.
- gemischte Grundierungen bestehend aus drei Schichten unterschiedlicher Zusammensetzung, identifiziert auf dem Altar von Tartlau/ Prejmer. Dies stellt eine untypische Grundierung dar, denn bei der ersten Schicht handelt es sich um eine rote Grundierung, die aus einer Mischung von Siliziumpulver, Eisenoxiden und Tonmineralien, gebunden mit tierischem Leim besteht. Darauf folgt eine sehr feine Schicht Calziumsulfat (Anhydrit) und dessen hydratisierte Variante (Gips) leimgebunden, worauf eine dritte weiße Grundierungsschicht folgt, die aus Calziumkarbonat (Naturkreide) und Leim besteht und den Hauptteil der Gesamtgrundierung ausmacht.

Ein typisches Merkmal der Altartafeln dieser Zeitspanne ist der intensive Einsatz von Edelmetall-Auflagen. Alle vier Blattmetallauflagen, die zur damaligen Zeit verwendet wurden,

4 Unter den neuesten Veröffentlichungen auf dem Gebiet der Kunstgeschichte, die sich mit dem Thema siebenbürgischer Altäre auseinandersetzen, sollen zwei Doktorarbeiten hervorgehoben werden: C. FIREA, Arta polipticelor medievale din Transilvania (1450–1550) (Mittelalterliche Altäre Siebenbürgens), unveröffentlichte Doktorarbeit, Babeş-Bolyai Universität, Cluj-Napoca 2010 und E. SARKADI, Produced for Transylvania – local workshops and foreign connections: studies of late Medieval altarpieces in Transylvania, Doktorarbeit, Zentraleuropäische Universität, Budapest, Ungarn 2008

5 Die hier vorgestellten Ergebnisse stammen aus Untersuchungen, deren erste Phase 2010 im Rahmen der Dissertation von C. SERENDAN beendet wurde: Beschichtungstechniken und Edelmetallauflagen in der mittelalterlichen Tafelmalerei Siebenbürgens, unveröffentlichte Doktorarbeit, Nationale Kunstuniversität Bukarest 2010. Die Untersuchungen wurden anschließend in gleicher interdisziplinärer Form weitergeführt. Die Forschungen an siebenbürgischen Altären wurden ermöglicht durch das Einverständnis und die Unterstützung des Landeskonsistoriums der Evangelischen Kirche A. B. Rumäniens sowie dank aller beteiligten Pfarrämter, denen hiermit besonderer Dank ausgesprochen wird. Ebenfalls bedanken möchte ich mich bei den Experten Gheorghe Niculescu und Migdonia Georgescu vom Historischen Nationalmuseum Bukarest und bei Janka Hradilova, David Hradil und ihren Kollegen des Forschungslabors ALMA Prag für deren Beitrag und ihre wertvollen Gutachten benachbarter Bereiche, die zur Untersuchung des künstlerischen Kulturguts unabdingbar waren: Physik, Chemie, Geologie.

Fig. 2: Foițe de aur și zwischgold pe mordant de ulei pentru reprezentarea luminilor veșmintelor și a razelor aureolelor. Detalii de pe altarul poliptic din Cund.

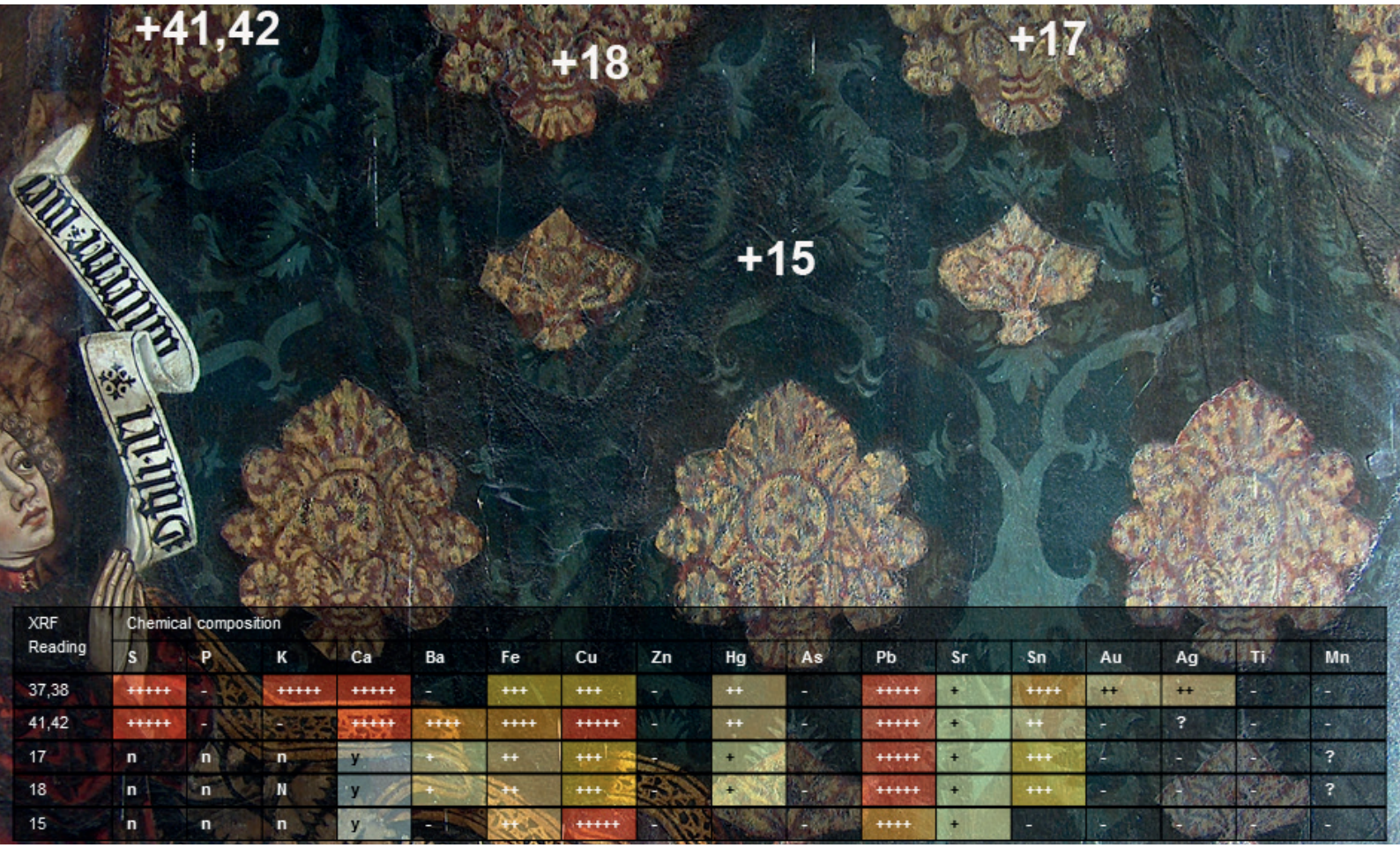
Abb. 2: Blattauflagen aus Gold und Zwischgold auf Ölmixtion zur Darstellung der Lichteffekte auf Gewändern und Strahlen der Heiligenscheine. Details des Flügelaltars von Reussdorf/ Cund. (Foto: C. Serendan)

finden sich auch in der Altarmalerei Siebenbürgens: Gold, Silber, Zwischgold und Zinn (Abb.1). Diese wurden in unterschiedlichen Formen kombiniert, etwa durch Über- und Nebeneinanderlegen, sowie in abwechselnder Folge. An den untersuchten Elementen wurden ausschließlich Blattmetallauflagen aufgebracht und keine Metallpulver (Malschicht). Blattmetall wurde selbst bei sehr feinen Ornamenten verwendet oder an den Buchstaben der Gewandränder (wie am Altar von Tobsdorf / Dupuș). Es gibt sogar Beispiele (Reussdorf / Cund, Schäßburg / Sighișoara), bei denen Lichteffekte an Gewändern in Form von parallelen Schraffuren mit Blattgold ausgeführt wurden (Abb. 2). Die Auswahl und Verteilung der unterschiedlichen Metalle in der Malerei zeigte aufgrund der Untersuchungsergebnisse[6]deutliche Kriterien, die nicht nur ästhetischer, sondern auch ikonographischer Natur sind. Jedem Metall wird eine bestimmte Funktion zugeordnet: Gold steht für Adel und Privileg an erster Stelle und bedeckt die wichtigsten Oberflächen der Komposition. An solchen Stellen kann an keinem der siebenbürgischen Altäre ein Abstrich in der Qualität entdeckt werden, wie knapp auch immer die abgeschlossenen Verträge bemessen gewesen sein mochten. Den größten Anteil an Gold finden wir an den Innenseiten der Altäre (Festtagsseiten), als Beschichtung an wichtigen sichtbaren Oberflächen: als vergoldeten Hintergrund, für Heiligenscheine und Rahmen. Auf den Außenseiten der Flügelaltäre, wo das Gold sparsamer eingesetzt wurde, sind vor allem die Heiligenscheine vergoldet. Die Reinheit des Goldes wird im Zunftstatut der Goldschmiede von Hermannstadt von 1494 festgelegt, in dem es heißt, dass Arbeiten nicht mit Gold unter 18 Karat ausgeführt werden dürfen; dies bedeutet in heutiger Rechnung einen Goldanteil von 75%[7]. Der Goldanteil der meisten analysierten Proben zeigte pures Gold, nur in wenigen Fällen finden sich kleine Anteile Kupfer oder Silber, die auch als natürliche Verunreinigungen angesehen werden können. An Stellen, wo dies möglich war, wurden die Blätter vermessen. Sie ergaben quadratische Formen mit Seitenmaßen zwischen 55-60 mm (Altäre von Bonnesdorf / Boian und Tobsdorf / Dupuș) und 90-92mm (Altar von Malmkrog / Mălâncrav). Die preiswertere Variante von Goldauflagen, jene aus Zwischgold, wurde an weniger wichtigen Oberflächen aufgelegt, wie an kleinen Ornamenten oder Metallelementen als Gewandschmuck, vor allem jedoch zur Imitation von kostspieligen Stoffen wie Brokat für Gewänder und Draperien (Abb. 1). Die verbreitete Verwendung von Zwischgold in diesen Bereichen findet sich in der Maltechnik der Altarmalerei sowohl des 15. Jh.s als auch des 16. Jh.s.

Silber erfüllte ebenfalls einen genau umrissenen Zweck: Es diente der Imitation von Objekten aus Eisen. Eine außergewöhnliche Verwendung der Silberbeschichtung erscheint auf den Altären des 16. Jh., wo es als Unterlage für kalte durchscheinende Farben benutzt wurde (Grün, Blau und sogar Rot). Mit bloßem Auge kaum erkennbar erschaffen diese Beschichtungen die Illusion von Samtstoffen, die durch die Tiefe und den besonderen Glanz dieser Flächen hervorgerufen wird. Zinnauflagen erfolgten in der siebenbürgischen Altarmalerei in Verbindung mit der Technik von Brokatapplikationen, bei der reliefierte Zinnfolie mit Zwischgoldblattauflagen verbunden wurde. Bis jetzt sind drei Beispiele für Altäre solcher Brokatapplikationen bekannt, die in vorangegangenen Studien Erwähnung finden (Tobsdorf / Dupuș, Malmkrog / Mălâncrav und Großprobstdorf / Târnava), jedoch erfolgte der wissenschaftliche Nachweis der Zinnauflagen lediglich für die Altäre von Tobsdorf/

6 Die unterschiedlichen Metalle wurden mittels wiederholter Messdurchgänge mit tragbarer Röntgenapparatur identifiziert. Die Messergebnisse wurden untermauert durch die makroskopische Betrachtung der Oberflächen.

7 Das Regelwerk der Goldschmiedezunft von Hermannstadt von 1494, übersetzt und erläutert von D. DÂMBOIU: Breasla aurarilor din Sibiu între secolele XV-XVII, Verlag ALTIP, Alba Iulia 2008, S. 36

XRF Reading	Chemical composition																
	S	P	K	Ca	Ba	Fe	Cu	Zn	Hg	As	Pb	Sr	Sn	Au	Ag	Ti	Mn
37,38	+++++	-	+++++	+++++	-	+++	+++	-	++	-	+++++	+	++++	++	++	-	-
41,42	+++++	-	-	+++++	++++	++++	+++++	-	++	-	+++++	+	++	-	?	-	-
17	n	n	n	y	+	++	+++	-	+		+++++	+	+++	-	-	-	?
18	n	n	N	y	+	++	+++	-	+	-	+++++	+	+++	-	-	-	?
15	n	n	n	y	-	++	+++++	-		-	++++	+	-	-	-	-	-

Fig. 3: Identificarea foițelor de staniu și zwischgold folosite pe reliefurile din brocart aplicat. Detaliu de pe altarul din Mălâncrav.

Abb. 3: Identifizierung von Blattauflagen aus Zinn und Zwischgold auf den Reliefs der Brokatapplikationen. Detail des Altars von Malmkrog/ Mălâncrav. (Foto: C. Serendan)

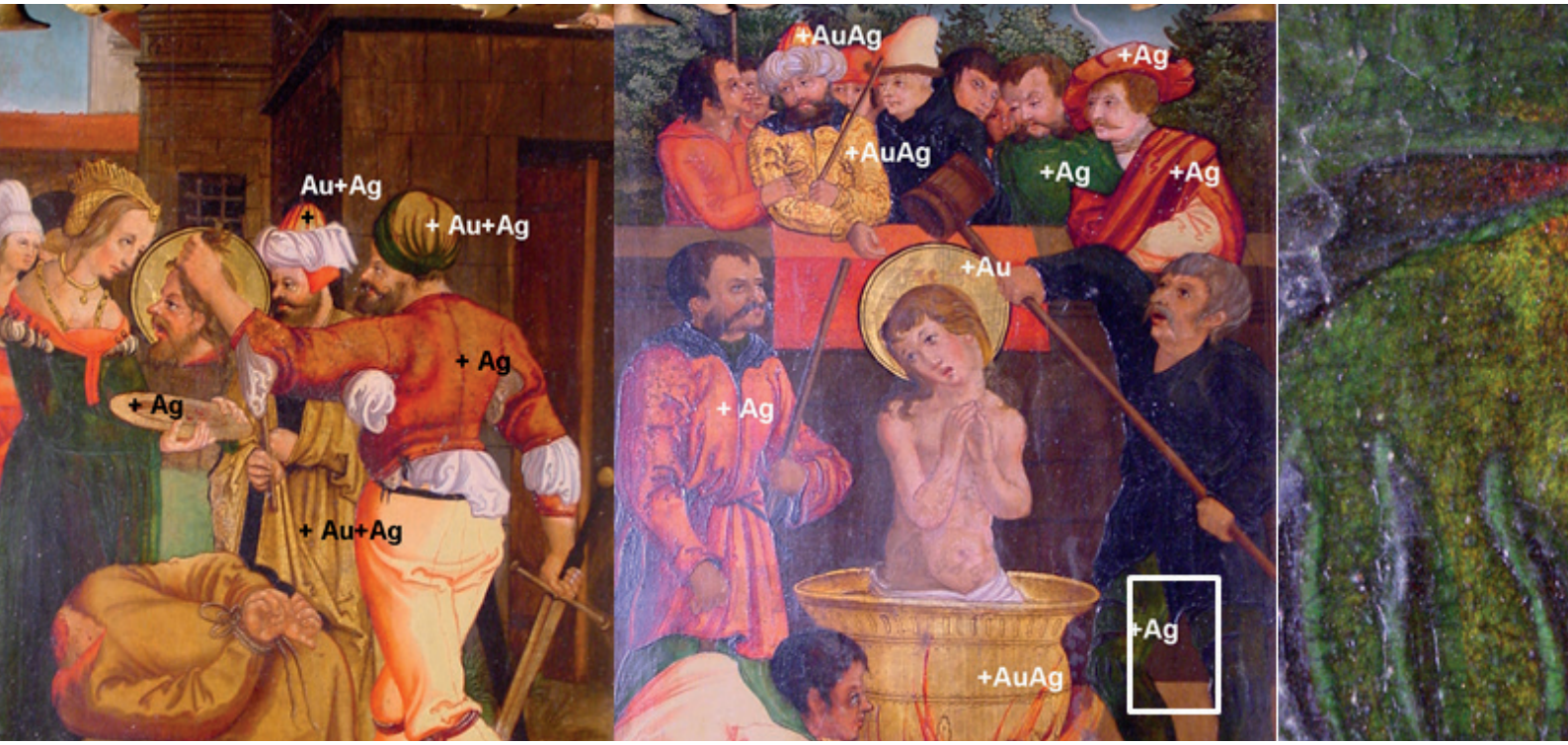

Fig. 4: Distribuția metalelor prețioase pe altarul poliptic din Roadeș identificate prin XRF, detaliu.

Abb. 4: Verteilung der Edelmetalle auf dem Flügelaltar von Radeln / Roadeș, die mittels Röntgenanalyse festgestellt wurden. Detailaufnahme. (Foto: C. Serendan)

Dupuș und Malmkrog / Mălâncrav (Abb.3). Eine Ausnahme bilden die Auflagen aus Zinnfolie der Waffendarstellungen auf der Alltagsseite (Außenseite) des Altars von Tobsdorf / Dupuș. Bis jetzt sind keine anderen Beispiele für diese Art der Verwendung von Zinnfolie in der Altarmalerei Siebenbürgens bekannt.

Blattmetallauflagen wurden mittels zweier Haupttechniken aufgebracht:

- polierte Auflagen auf kräftigrotem bzw. orangerotem Poliment, anzutreffen auf beiden Altarseiten, wurden bei Vergoldungen und Versilberungen auf sichtbaren Flächen aufgebracht: vergoldete Hintergründe oder Arkaden mit gravierten floralen Ornamenten, Rahmen, Heiligenscheine. Gemeinhin wurden polierte Vergoldungen auf rotem Poliment aufgebracht, während Versilberungen nur auf Poliment erscheinen, wo Metallimitationen ausgeführt wurden (Waffen, Hellebarden, Silbergeschirr).
- matte Auflagen auf einer Mixtion auf Ölbasis gemischt mit verschiedenen Pigmenten, die vorzugsweise für Auflagen aus Zwischgold und Gold Verwendung fand, um Ornamente auf Farbschichten aufzubringen.

Die zu identifizierenden Polimenttypen bestanden hauptsächlich aus tierischem Leim und rotem Ton (Leimbolus), aber es konnten auch Polimente festgestellt werden, deren Farbe durch den Zusatz von roten Eisenoxidpigmenten (Radeln / Roadeș, Meeburg / Beia, Schorsten / Șoroștin, Reussdorf / Cund, Mediasch / Mediaș und Predella des Altars von Niemesch / Nemșa) und sogar Zinnober (Altäre von Seiden / Jidvei, Schweischer / Fișer, Bogeschdorf / Băgaciu)[8] verstärkt wurde. Der Altar von Malmkrog / Mălâncrav ist insofern ein Einzelfall, als dass hier die Vergoldungen auf sehr feinem, kaum erkennbaren orangefarbenem Poliment ausgeführt wurden. Weiterhin zeigten die rasterelektronischen Untersuchungen an Schnitten, dass es sich dabei um unpolierte Vergoldungen handelt, die mit dem Achat nicht fertiggestellt wurden.

Vergoldungen auf Ölmixtion gewinnen im 16. Jh. an Bedeutung und bilden die Grundlage für die Darstellung von wertvollen Texitilien (Draperien oder Gewänder, s. Abb. 3). Diese werden zum technischen Erkennungsmerkmal der Altäre, die den Schäßburger Werkstätten zugeordnet werden können, welche wiederum unter dem direktem Einfluss des Johannes Stoß standen. Die Zusammensetzung des Untergrunds der analysierten Proben ergab ein Gemisch aus Erdpigmenten (rote Eisenoxide), Bleimennige, Blei-Zinn-Gelb, Zinnober und Öl. Aufgebrachte Farbschichten auf diesem polierten Grund besitzen als Bindemittel ein Harz-Öl-Gemisch und können mineralische und organische Pigmente enthalten. Solcherart künstlerische Effekte finden wir auf Altären des 15. Jh.s wiederum als Hintergrund zur Imitation von Brokatstoffen. Der Unterschied in der Verarbeitungstechnik besteht jedoch darin, dass ein Teil der Blattauflagen in der einen oder anderen Form immer sichtbar bleiben: Texturierungen mittels Punzierung und Gravur oder durch kleine Farbschraffuren, oder einfach indem das Brokatmotiv nur teilweise aufgebracht wurde.

Keywords: Applikationstechniken, Altartafeln, Siebenbürgen, Vergoldung

Der Artikel wurde bis zum aktuellen Datum in dieser Form nicht veröffentlicht.

8 C. SERENDAN, D. HRADIL, J. HRADILOVÁ, J. CANNATACI, Early Renaissance altarpieces in Transylvania: materials and technological characteristics, in: The Renaissance Workshop, eds. D. SAUNDERS, M. SPRING, A. MEEK, Archetype Publications 2013, S. 60–70

Prezentarea de față explorează diferitele moduri în care foițele metalice au fost folosite în pictura retablurilor din Transilvania, construite in perioada Goticului târziu – început de Renaștere. Pe fondul unei lacune majore în cunoștințele despre tehnicile și materialele folosite în pictura polipticelor transilvănene, cercetarea extinsă din ultimii ani asupra unui grup reprezentativ de poliptice, din perioada sec. 15-16, a adus la lumină noi date cu privire la tehnica picturală a artiștilor transilvăneni. În lucrarea de față vor fi prezentate principalele caracteristici tehnice, legate de aplicarea metalelor prețioase în pictura acestor altare, a materialelor și metodelor de aplicare folosite, ce duc uneori la caracteristici comune dar și la formarea unei imagini de ansamblu asupra practicilor artistice ale principalelor centre din Transilvania catolică, de dinainte de Reformă.

Cercetarea a fost posibilă prin folosirea tehnicilor analitice și imagistice complementare ce au permis identificarea structurii și compoziției stratului. Localizarea și identificarea metalelor prețioase pe suprafețe extinse a fost posibilă prin scanarea cu echipament portabil cu XRF. Tipul de metal și tehnicile de aplicare au fost studiate ulterior, pe microprobe prelucrate în secțiuni transversale prin microscopie optică, REM-EDX[1], micro-XRD[2], FTIR[3] și teste microchimice.

Retablurile transilvănene construite în perioada secolului 15 și până la introducerea Reformei, la jumătatea secolului al 16-lea, își trag seva artistică din spațiul germanic, așa cum arată studiile de istoria artei publicate până acum.[4] Pornind de la acest fapt, similaritățile tehnice dintre cele două spații artistice au fost aproape implicit asumate de către istoricii de artă, fără însă a avea posibilitatea unor studii aprofundate ale materialelor folosite de către artiștii din Transilvania. Lucrarea de față prezintă o sinteză a rezultatelor obținute pe parcursul unei cercetări mai ample asupra materialelor și tehnicilor folosite în aplicarea metalelor prețioase pe un grup de 15 retabluri, unele dintre ele asamblate din piese de proveniență diferite[5].

În ciuda diferențelor de ordin stilistic, a căror prezență este firească, având în vedere că vorbim despre piese ce provin din ateliere diferite și regiuni diferite, retablurile studiate indică o omogeneitate surprinzătoare a soluțiilor tehnice în secolul 16 și o varietate mai mare pentru cele datate în secolul 15. Aceste diferențe se pot observa chiar din modul de preparare a panourilor, la grundurile folosite. Rezultatele au arătat folosirea sulfatului de calciu ca material principal de umplutură – agregat (sub formă de gips, anihrit și / sau bassanit) și colagenul ca liant. Pe baza stratigrafiei lor, au fost identificate trei tipologii de grunduri:

1 Microscopia electronică de baleiaj si spectroscopie de raze X cu dispersie dupa energie

2 Micro X-ray difractometrie

3 spectroscopiei în infraroşu cu transformată Fourier

4 Printre cele mai recente studii de istoria artei care tratează în ansamblu problema retablurilor transilvănene, trebuie menționate două teze de doctorat: C. FIREA, Arta polipticelor medievale din Transilvania (1450–1550) (Medieval altarpieces from Transylvania), teză de doctorat nepublicată, Babeș-Bolyai University, Cluj-Napoca 2010 și E. SARKADI, Produced for Transylvania – local workshops and foreign connections: studies of late Medieval altarpieces in Transylvania, teză de doctorat, Central European University, Budapest, Hungary 2008

5 Rezultatele prezentate în această lucrare au la bază o cercetare încheiată într-o primă fază în anul 2010, cu lucrarea de doctorat C. SERENDAN, Tehnici de poleire și decorații poleite în pictura medievală pe panou din Transilvania, teză de doctorat nepublicată, Universitatea Națională de Arte București, 2010 și continuată ulterior în aceeași formulă interdisciplinară. Cercetarea retablurilor transilvănene a fost posibilă cu acordul și cu sprijinul Consistoriului Superior al Bisericii Evanghelice C.A. din România și al fiecărei parohii în parte cărora autoarea le este profund recunoscătoare. De asemenea, le aduc mulțumiri specialiștilor Gheorghe Niculescu, Migdonia Georgescu de la Muzeul Național de Istorie a României din București și Janka Hradilova, David Hradil împreună cu colegii lor de la laboratoarele ALMA din Praga pentru contribuția și expertiza lor valoroasă în domeniile conexe în cercetarea patrimoniului artistic: fizică, chimie, geologie.

- grunduri simple, cu un singur strat omogen pe bază de sulfat de calciu, aplicate în mai multe mâini, preponderente pe retablurile de secol 16,
- grunduri mixte, formate din două straturi, identificate pe retablurile din Mălâncrav și Prejmer, au la bază un prim strat de grund mai grosier, de culoare gri-brun, format dintr-un amestec de cretă, cuarț, negru de cărbune (cu conținut de hidroxiapatită), o cantitate mică de oxizi de Fe și silicați. Liantul este un amestec de clei animal și amidon (identificat prin analize microchimice). Stratul superior de grund, cu o grosime considerabilă, este format din sulfat de calciu și clei animal,
- grunduri mixte, din trei straturi cu compoziții diferite, identificate pe retablul din Prejmer. Este un grund atipic pentru ca are la bază un prim strat de grund roșu, format dintr-un amestec de granule de Si, oxizi de Fe și minerale argiloase, legate cu clei animal. Acesta este urmat de un strat alb foarte fin de sulfat de calciu (anhidrit) și varianta sa semihidratată (gips) cu clei, peste care se suprapune un al treilea strat alb de grund, format din carbonat de calciu (cretă naturală) și clei, care formează marea masă a preparației.

Una din caracteristicile retablurilor din această perioadă, este folosirea intensivă a aplicațiilor de foițe metalice prețioase. Toate cele patru tipuri de foițe metalice cunoscute în epocă, au fost identificate și în pictura retablurilor din Transilvania: aurul, argintul, zwischgold-uli și staniul (Fig.1). Ele au fost combinate în moduri variate, prin suprapunere pe aceeași suprafață, prin juxtapunere sau alternanță. Pe piesele examinate am putut observa folosirea metalelor prețioase doar sub formă de foițe, nu și sub formă de culoare metalică (pulbere metalică). Foițele au fost preferate chiar și pentru ornamentele foarte fine sau pentru textele de pe marginile veșmintelor (cum sunt cele de pe corpusul retablului din Dupuș). Mai mult, avem exemple (Cund și Sighișoara) unde luminile veșmintelor, obținute cu hașuri de linii paralele, au fost realizate cu foițe metalice aurii (Fig.2). Analiza distribuției tipurilor de metale[6] în pictură relfectă în mod clar o selecție a metalelor nu doar pe criterii estetice ci și iconografice. Fiecărui tip de metal îi este atribuită o funcție: aurul este metalul nobil, privilegiat, cel mai important, care ocupă suprafețele poleite primordiale din compoziție. Oricât de restrictiv ar fi fost contractul de comandă, nici unul dintre altarele transilvănene nu reflectă un rabat de la calitate pe aceste suprafețe. In cea mai mare parte aurul a fost folosit pe partea interioară a panourilor (Festageseite) pentru poleirile pe suprafețele importante, vizibile, ca fundalurie aurite, aureolele, rame. Pe partea exterioară a polipticelor, acolo unde suprafața aurită este redusă, aureolele sunt, în cea mai mare parte, poleite tot cu aur. Puritatea aurului apare reglementată în statutul breslei aurarilor din Sibiu (de la 1494), care menționează că lucrările nu trebuiau făcute din aur sub 18 karate, adică echivalentul de astăzi al unui conținut de aur pur de 75%[7]. În cele mai multe probe analizate a fost identificat doar aurul pur, și în foarte puține există cantități mici de cupru sau argint, care pot fi prezente ca impuritate naturală. Acolo unde au putut fi măsurate, foițele de aur au formă pătrată, cu dimensiunile laturii variind între 55-60mm (altarele din Boian și Dupuș) și 90-92 mm (altarul din Mălâncrav). Alternativa economică a poleirilor cu aur – poleirea cu zwischgold - a fost aplicată pe elementele mai puțin importante, pe micile ornamente sau elemente metalice care decorează unele veșminte, dar mai ales pentru imitarea stofelor bogate, a brocarturilor pentru veșminte și draperii (Fig.1). Folosirea extinsă a zwischgold-ului pe aceste zone se regăsește în tehnica picturală a retablurilor, atât pe cele de secol 15 cât și de secol 16. Argintul a avut și el un scop precis: imitarea cât mai fidelă a obiectelor din fier. O utilizare aparte a poleirilor cu argint apare pe polipticele de secol

6 Identificarea tipurilor de metale a fost făcută prin multiple măsurători cu echipamente portabile de XRF. Rezultatele măsurătorilor au fost coroborate cu examinarea macroscopică a suprafețelor.

7 Regulamentul breslei aurarilor din Sibiu de la 1494, tradus și descris de D. DÂMBOIU, Breasla aurarilor din Sibiu între secolele XV-XVII, Editura ALTIP, Alba Iulia 2008, p. 36

16, unde este folosit ca substrat pentru culori reci translucide (verde, albastru sau chiar roșu). Aproape imperceptibile, aceste poleiri ale substraturilor creează iluzia unor stofe de catifea, prin profunzimea și strălucirea specială pe care o conferă suprafeței. Foițele de staniu apar în pictura retablurilor transilvănene în asociere cu tehnica brocartului aplicat, ce folosește reliefuri cu staniu poleite cu foițe de zwischgold. Până acum cunoaștem trei exemple de retabluri cu brocaturi aplicate, raportate în studiile anterioare (Dupuș, Mălâncrav și Proștea Mare), însă identificarea prin analize a foițelor de staniu s-a făcut doar pentru altarele din Dupuș și Mălâncrav (Fig 3). În mod excepțional, foițele de staniu au fost folosite pe partea comună (exterioară) a altarului din Dupuș, pentru reprezentarea armurilor. Până acum nu cunoaștem alte exemple de folosire a staniului în acest scop, în pictura de altare din Transilvania.

Foițele metalice au fost aplicate prin două tehnici principale:

- o poleire lustruită, pe un poliment roșu consistent sau roșu oranj, întâlnită pe ambele părți ale altarelor, a fost folosită pentru aplicarea foițelor de aur și argint pe suprafețe vizibile, expuse: fundalurile aurite sau arcade cu decorații vegetale gravate, rame, aureole. Ca regulă generală, aurul a fost cu preponderență aplicat printr-o poleire lustruită pe poliment roșu, în timp ce argintul a fost aplicat pe poliment doar acolo unde a fost folosit cu scopul imitării metalului (armuri, halebarde, veselă din argint).

- o poleire mată, pe un mordant pe bază de ulei cu amestec de diferiți pigmenți, preferată pentru aplicarea foițelor de zwischgold sau aur pentru realizarea ornamentelor peste culoare.

Tipurile de poliment identificate se compun din clei animal și argilă roșie ca material principal (bolus cu clei) dar există și cazuri în care culoarea polimentului a fost intensificată prin adăugarea de pigmenți roșii, pe bază de oxizi de Fe (Roadeș, Beia, Șoroștin, Cund, Mediaș și predela altarului din Nemșa) și chiar cinabru (retablurile din Jidvei, Fișer, Băgaciu)[8]. Altarul din Mălâncrav este un caz aparte, aici aurul a fost aplicat pe un poliment oranj extrem de fin, aproape imperceptibil. Tot aici, examinarea secțiunilor la microscopul electronic (SEM), arată că poleirea nu este una lustruită, ci aurul a fost lăsat nefinisat cu piatra de agat.

Poleirea pe mordant de ulei capătă o importanță majoră în secolul 16, ca bază pentru reprezentarea textilelor prețioase (draperii sau veșminte, Fig.3). Aceasta devine una dintre caracteristicile tehnice ale retablurilor atribuite atelierelor din Sighișoara, influențate direct de Johannes Stoss. Compoziția mordantului pe probele analizate, cuprinde un amestec de pigmenți de pământ (oxizi roșii de fier), miniu de plumb, galben de staniu-plumb, cinabru și ulei. Culoarea suprapusă pe această bază poleită are ca liant amestecul de rășină-ulei, și poate conține pigmenți minerali și pigmenți organici. Astfel de efecte artistice se întâlnesc și pe retablurile de secol 15, ca fundal pentru imitarea textilelor de brocard. Însă, diferențele tehnice constau în faptul că o parte din foița metalică este întotdeauna vizibilă, sub o formă sau alta: texturată prin poansonare, incizare, sau cu mici tușe de culoare, sau pur și simplu acoperită doar pațial de motivul brocartului.

Cuvinte cheie: Tehnici de poleire, retabluri, Transilvania, aurire

Acest articol nu a mai fost publicat în această formă până acum.

8 C. SERENDAN, D. HRADIL, J. HRADILOVÁ, J. CANNATACI, Early Renaissance altarpieces in Transylvania: materials and technological characteristics, în The Renaissance Workshop, eds D. SAUNDERS, M. SPRING, A. MEEK, Archetype Publications 2013, p. 60–70

Malmkrog / Malancrav 2015 (Foto: A. Kloos)

Altäre und Kirchengestühl siebenbürgisch-sächsischer Kirchen aus den Jahren 1450-1550

Altare și strane construite între 1450–1550 în bisericile săsești din Transilvania

Mihály Ferenc

Bogeschdorf / Băgaciu 2015 (Foto: A. Kloos)

Die Kirchenburgen Siebenbürgens stellen einen besonderen Teil des europäischen Kulturerbes dar. Ausstattungsgegenstände, Kunstwerke und künstlerische Komponenten sind integraler Bestandteil dieser Ensembles. Von den Ausstattungsgegenständen aus Holz sind den Spezialisten und Laien vor allem die Flügelaltäre relativ bekannt, wohingegen Kirchengestühl, Bänke, Emporenbrüstungen und gefasste kassettierte Decken aus Holz nur beiläufig erwähnt werden.

Die künstlerische und kulturelle Bedeutung dieser Werke, die zu unterschiedlichen Zeiten erfolgten nachträglichen Eingriffe, die Ausführungstechniken, der konservatorische Zustand, mehr oder weniger erfolgreiche Restaurierungsmaßnahmen der Vergangenheit könnten auf breiter Ebene hier diskutiert werden. Im Hinblick auf das Ziel dieser Konferenz sowie auf die zeitliche Einschränkung eines Vortrages kann nur auf einige Aspekte dieses reichen und breitgefächerten Themas eingegangen werden, um Interesse, Gedanken und Ideen zu wecken.

Abb. 1: Schäßburg, Bergkirche: Kirchenraum mit Tafelaltären und mittelalterlichem Kirchengestühl

Fig. 1 Sighișoara, Biserica din Deal. Interiorul bisericii, adăpostind altare poliptice și strane medievale (Foto: M. Ferenc)

Die Konservierung und Restaurierung von Kunstobjekten aus Holz gestaltet sich relativ schwierig, wenn vor allem die Räume, in denen sich diese befinden, nicht unterhalten oder gar aufgegeben wurden. In Siebenbürgen werden wir zur Zeit mit dieser Entwicklung konfrontiert.

Die Kirchenburgen Siebenbürgens nehmen eine Sonderstellung innerhalb des osteuropäischen Kulturerbes ein. Sie beherbergen Kunstwerke wie Wandmalereien, Steinskulpturen, Altäre, Kirchengestühl, Orgeln, gefasste Decken und Holzmobiliar, Epithaphien, Bleiglasfenster, Leuchter, Glocken, Teppiche etc. Es entstanden komplexe architektonische Räume, in denen die unterschiedlichen Epochen ihre künstlerischen, historischen und ökonomischen Fingerabdrücke hinterließen. Im Folgenden soll in kurzen Erläuterungen auf Altäre und Kirchengestühl eingegangen werden, die in den Jahren 1450–1550, also vor der Reformation in Siebenbürgen, angefertigt wurden.

Die künstlerische und kulturelle Bedeutung dieser Werke, die zu unterschiedlichen Zeiten erfolgten nachträglichen Eingriffe, die Ausführungstechniken, der konservatorische Zustand und mehr oder weniger erfolgreiche Restaurierungsmaßnahmen der Vergangenheit könnten auf breiter Ebene hier diskutiert werden. Im Hinblick auf das Ziel dieser Konferenz sowie auf die zeitliche Einschränkung eines Vortrages möchte ich nur auf einige Aspekte dieses reichen und breitgefächerten Themas eingehen, um Interesse, Gedanken und Ideen zu wecken.

Ein Drittel der sich aktuell in Siebenbürgen befindlichen vor 1540 entstandenen Flügelaltäre und Altarfragmente (Skulpturen, Bildwerke) sind in evangelischen Kirchen zu finden. Die erste Welle größerer Eingriffe auf diese Anlagen erfolgte während und nach der Reformation. Ein bedeutender Teil der Altäre wurde entfernt, unter ihnen vor allem Nebenaltäre, wobei in den evangelischen Kirchen jeweils nur ein einziger Hauptaltar erhalten blieb. Verschiedenste Bestandteile unterschiedlicher Altäre dienten häufig der Entstehung des neuen Hauptaltars im Chor. Teilweise wurden Flügelaltäre im Sinne des Dogmas der Evangelischen Kirche und des Augsburger Bekenntnisses verändert, um den innovativen Ideen der lutherischen Reform gerecht zu werden. Der Heiligenkult wurde aus der religiösen Praxis verbannt und bildhafte menschliche Darstellungen beschränkten sich nun auf jene Persönlichkeiten und Szenen, deren historische Präsenz bewiesen werden konnte oder die im Alten und Neuen Testament Erwähnung finden. Die Betonung verschob sich unterdessen auf das Heilige Wort bzw. auf die Übermittlung der biblischen Nachricht durch Wort und Verse aus der Heiligen Schrift. Ein großer Teil der Statuen, die Maria oder andere Heilige darstellten und an den Altarretabeln angebracht waren, wurden entfernt, so dass heute oft nur noch die Sockelumrisse erkennbar sind.

In Birthälm beispielsweise hatte man die Schutzmantelmadonna des Flügelaltars entfernt und an ihre Stelle eine Kreuzigungs-Skulpturengruppe aufgestellt; lediglich durch die Inschrift im Heiligenschein lässt sich die ursprüngliche Ikonographie des Altars deuten.

Im Laufe des 17. und zu Beginn des 18. Jh.s fand die zweite Welle großer Veränderungen an diesen Flügelaltären statt, als aus ebenfalls dogmatischen Gründen bedeutende Teile der Darstellungen der Jungfrau Maria und der Heiligen übermalt wurden. Die Überarbeitungen – von weitaus schlechterer Qualität als die originalen Bemalungen – veränderten die Ikonographie der Altäre, indem der Schwerpunkt auf die Darstellung des Erlösers und Szenen seines Lebens sowie das der Evangelisten, Aposteln und einiger alttestamentarischer Persönlichkeiten verlegt wurde. Szenen aus der Leidensgeschichte Christi wurden nicht überdeckt oder verändert.

Abb. 2: Taterloch, evangelische Kirche: Fassungsablösungen und -schollen. Detail der Tafel "Enthauptung des Hl. Valentin"

Fig. 2 Tătârlaua, biserica evanghelică. Desprinderi, exfolieri ale stratului de pictură. Detaliu de pe panoul Decapitarea Sfântului Valentin (Foto: M. Ferenc)

Der dritte Zeitraum, in dem erhebliche Eingriffe an siebenbürgischen Flügelaltären vorgenommen wurden, war der der Restaurierungsmaßnahmen durch die Kronstädter Werkstatt Gisela Richter in den Jahren 1970-1980. Neben den notwendigen Konservierungs-, Desinfektions- und Festigungsarbeiten wurden auch fast alle Übermalungen des 18. und 19. Jh.s – ungeachtet ihrer Qualität oder des konservatorischen Zustands der Originalfassung – entfernt. Nach den erfolgten Freilegungen wurden Ergänzungen und Rekonstruktionsarbeiten durchgeführt, die in vielen Fällen die Grenzen des Notwendigen überschritten.

Aufgrund der ab 1990 erfolgten massiven Auswanderung der Siebenbürger Sachsen schrumpften viele Kirchengemeinden bis auf wenige ältere Menschen und die Kirchen selbst waren der Gefahr des Vandalismus und Diebstahls ausgesetzt. Die Leitung der Evangelischen Kirche beschloss deshalb, die gefährdeten Flügelaltäre in den Jahren 1996–2004 in noch genutzte, geschützte Kirchen zu bringen. Im Zuge dieser Umstellungen konnten wir in den meisten Fällen minimale Konservierungsmaßnahmen ausführen, die sich auf Oberflächenreinigung, Desinfektion sowie Fassungs- und Firnisfestigung beschränkten, während Freilegungen oder die Abnahme von Übermalungen, Retuschen, Ergänzungen und Rekonstruktionen von 1970-1980 sowie Farbanpassungen unterlassen wurden. Ausnahmen bildeten die durch Vandalismus geschädigten Altäre von Radeln (Roadeș) und Schweischer (Fișer), bei denen durch Diebstahl etliche Konstruktionselemente verloren gingen. Der Altar von Schweischer erhielt rekonstruierte Rahmen ohne bildliche Darstellungen anstelle der verschwundenen Bildwerke. Die neuen Rahmen wurden lediglich durch farbliche Anpassung integriert. Der Radelner Altar wurde mit einer Tafel anstelle der verlorengegangen Bildtafel ergänzt und die zerstörte Predella wurde im unteren Bereich rekonstruiert.

Seit den oben erwähnten und in einigen Fällen in Eile erfolgten Umzügen sind 10 bis 20 Jahre vergangen. Allmählich passen sich Untergründe und Fassungsschichten der Altäre den veränderten Klimabedingungen (Feuchtigkeit, Temperatur) an. In einigen Fällen wurden erneut Schalenbildungen und Entfestigungen in der Malschicht beobachtet. Einige der betroffenen Tafeln wurden gefestigt, andere wiederum benötigen wiederholte Behandlungen oder weitergehende Restaurierungs- und Konservierungsmaßnahmen.

Zehn Altäre verblieben in den Kirchen, ohne in den 1990er Jahren umgesetzt oder an andere Standorte versetzt zu werden. Zurzeit führen wir Konservierungs- und Restaurierungsmaßnahmen am Flügelaltar von Taterloch (Tătârlaua) durch. An diesem Altar fanden ebenfalls zwischen 1970–1980 Maßnahmen der Werkstatt Gisela Richter statt. Die Kirche von Taterloch erlitt in den letzten 10 Jahren deutliche Verfallserscheinungen, so dass sich im Innenraum Veränderungen der Klimaparameter ergeben hatten.

Unserer Meinung nach sind die wichtigsten an Flügelaltären dringend durchzuführenden Maßnahmen: Monitoring des Gesamtkomplexes, Überwachung der Klimaparameter der Räume, in denen sie sich befinden und Ausführung der notwendigen Konservierungs- und Restaurierungsmaßnahmen. Hauptaugenmerk sollte auf Fassungsfestigung und Eindämmung des Befalls durch holzschädigende Insekten gelegt werden. Gleiches gilt – soweit möglich – für die Stabilisierung bzw. Einstellung der Klimabedingungen in den Kirchenräumen, wo diese Kunstwerke aufgestellt sind. Sicherlich sind diese Maßnahmen mit Aufwand verbunden, da sie mit einer professionellen Gesamtrestaurierung der Kirche einhergehen müssen. Hinsichtlich der Holzobjekte gibt es glücklicherweise nur relativ wenige Fälle von vereinzelten Heizmaßnahmen in Kirchenräumen. Auch die Verbesserung von Alarmsystemen stellt eine Priorität dar. Einige Kirchen und deren Ausstattungsgegenstände sind diesbezüglich ernsthaft gefährdet.

Abb. 3: Keisd, evangelische Kirche. Fragmente des kürzlich zum Vorschein gekommenen mittalterlichen, geschnitzten und gefassten Kirchengestühls

Fig. 3 Saschiz, biserica evanghelică. Fragmente de strane medievale, sculptate și pictate, descoperite recent (Foto: M. Ferenc)

Die optimale, verlockend klingende Variante ist natürlich die professionell ausgeführte Restaurierung an mehreren Flügelaltären mit Maßnahmen wie der Abnahme von Übermalungen und fehlerhaften Ergänzungen, der Ausführung von Konservierungsarbeiten und eine adäquate ästhetische Präsentation. In der jetzigen Situation jedoch müssen Anstrengungen unternommen werden, um die oben genannten notwendigen Schritte zur Erhaltung der Kunstwerke zu leisten.

Im Folgenden sollen einige Aspekte zur theoretischen und wissenschaftlichen Herangehensweise erwähnt werden. Neben den Veröffentlichungen im Zusammenhang mit Altären sind in den letzten Jahren auch Arbeiten und topografische Werke erschienen, die die Ikonografie und die kunstgeschichtliche Einordnung der Altäre beleuchten. Eine aus architektonischen Gesichtspunkten erstellte Auflistung, die Analysen zu Ausführungstechniken und durchgeführte wissenschaftliche Untersuchungen (physikalische, chemische, UV-, IR-Analysen etc.) umfasst, wäre wünschenswert. Parallel zu stilistischen Untersuchungen müssen weitere Recherchen in den schriftlichen Quellen der Kirchenarchive erfolgen. Unseres Wissens sind diese Archive noch nicht studiert worden.

Schließlich muss festgestellt werden, dass die Präsentation dieser Kunstwerke defizitär ist. Die Kirchen und Kirchenburgen wurden unzureichend mit von Experten erstelltem Präsentationsmaterial ausgestattet (Hinweisschilder, gehaltvolle Broschüren mit mehrsprachigen korrekten Texten, guten Abbildungen etc.), die den aktuellen wissenschaftlichen Kenntnisstand vermitteln.

Die siebenbürgischen Kirchen bewahren unter anderem auch Kirchengestühl aus den Jahren 1450–1550, die in denselben Werkstätten hergestellt wurden wie die Konstruktionselemente der Flügelaltäre. Beweis hierzu erbringt ein Gestühl der Bergkirche Schäßburg (Sighișoara), in dem sich eine umgekehrt angebrachte Tafel befindet, die die Skizze eines Altars zeigt. Im Gegensatz zu den Altären wurden diese Objekte nicht begutachtet, inventarisiert, studiert und entsprechend behandelt. Die erste und letzte diese Objekte behandelnde Monografie, deren Autor Viktor Roth ist, erschien vor 100 Jahren, im Jahr 1916.

Die Gesamtheit der im genannten Zeitraum entstandenen und heute noch in siebenbürgisch-sächsischen Kirchen vorhandenen Kirchengestühle umfaßt etwa 80 Werke. Ein Großteil von ihnen stammt aus dem ländlichen Raum. Leider sind jene der städtischen Kirchen zumeist durch Brände (Schäßburg, Kronstadt) oder im Laufe der in den letzten Jahrhunderten erfolgten großen Renovierungsmaßnahmen und Veränderungen (Hermannstadt, Mediasch) verloren gegangen. So wurden beispielsweise in Schäßburg und Keisd (Saschiz) im Zuge der kürzlich vorgenommenen Restaurierungen eine Anzahl von Kirchengestühlen und deren Fragmente an verschiedenen Orten wieder aufgefunden. Viele Fragmente waren bei Konsolidierungs- und Reparaturmaßnahmen an Bänken und in Fußböden integriert und wiederverwendet worden, wobei die gefassten und geschnitzten Flächen nach unten gedreht worden waren.

Die evangelische Kirche von Bistritz (Bistrița) wird zur Zeit restauriert. Sie stellt die einzige städtische Kirche dar, in der sich Kirchengestühl und Kirchenbänke befinden, die die geschichtliche Entwicklung der Stadt, der Kirche, der Kirchengemeinde, der städtischen Handwerker und der Zünfte illustrieren und damit auch das wirtschaftliche Potenzial der Stadt in den letzten 600 Jahren veranschaulichen. Die Schönheit dieser Ausstattungs stücke zeigt sich in der Überlagerung bzw. Abfolge der ausgearbeiteten Stilelemente aus

Abb. 4: Bistritz, evangelische Kirche: Blick nach Norden mit Kirchenbänken (vor der Kirchenrenovierung), mit im 15./ 16. Jh. entstandenen Einzelteilen

Fig. 4 Bistrița, biserica evanghelică. Vedere spre nord cu ansamblul de bănci (înainte de renovarea bisericii), format din piese construite în secolele XV–XIX (Foto: M. Ferenc)

den unterschiedlichen Bauzeiten, die gemeinsam ein harmonisches Ganzes bilden, wo jedes Einzelstück – ob als Einheit oder Fragment, ob aus dem 16. Jh. (rot markiert) oder aus dem 19. Jh. (grün markiert) – seinen angestammten Platz hat. Leider ist die Gemeinde der Evangelischen Kirche stark dezimiert, weswegen Pflege und Nutzung der Stadtverwaltung übertragen wurden, die im Kirchenraum auch andere kulturelle Veranstaltungen organisieren wird. Dieser Besitzwechsel mit den neuen Ansprüchen und Erwartungen stellt eine Herausforderung nicht nur für Spezialisten dar, um die letzte Sammlung in situ befindlicher sakraler Sitzmöbel zu erhalten und zu pflegen.

Um auf das zwischen 1450-1550 geschaffene Kirchengestühl in Siebenbürgen zurückzukommen, muss erwähnt werden, dass dieses eine ganz eigene und besondere Werkgruppe unter ähnlichen Werken in Osteuropa bildet. Es handelt sich um Tischlerarbeiten von guter Qualität, mit zurückhaltenden Ornamenten ohne figürliche Skulpturen, deren Dekor sich auf Malerei, Intarsienarbeiten und Flachschnitzereien oder angefügte Schnitzarbeiten beschränkt. Alle diese siebenbürgischen Gestühle wurden bauzeitlich ohne Baldachin mit Hängeornamenten, ohne durchbrochene Bekrönung und ohne Miserikordien an der Unterseite der Sitze ausgeführt. Auch diese Kategorie von Kunstwerken hat spezielle Eingriffe im Laufe der letzten Jahrhunderte erfahren, die ihr heutiges Bild prägen. Ursprünglich waren diese Möbel hauptsächlich für das aufrechte Stehen und nicht zum Sitzen gebaut worden. In vielen Fällen wurden die Konstruktionen nachträglich geändert, die Klappsitze wurden zwecks bequemeren Sitzens angehoben. Etliche Exemplare erfuhren eine erneute Bemalung im 17. / 18. Jh. und zeigen sich heute in charakteristischer Ornamentalfassung der damaligen Zeit. Im Gegensatz zu jenen Neufassungen stehen die Neubemalungen des 19. / 20. Jh., bei denen ungefähr 10 Kirchengestühle anspruchslos monochrom gestrichen wurden und damit einen falschen und störenden Eindruck vermitteln.

Aus konservatorischer Sicht stellt der biologische Befall die bedeutendste Schadensursache dar. Alle erhaltenen Kirchengestühle Siebenbürgens wurden bis auf zwei Ausnahmen aus Nadel- und Lindenholz gefertigt. Diese Holzarten sind sehr anfällig und dem Schädlingsbefall besonders ausgesetzt. Die entlang von Wänden aufgestellten Sitzmöbel stehen im Kontakt mit Feuchtigkeit sowohl in den Sockelbereichen als auch an den Rückseiten, was wiederum den mikrobiologischen Befall beschleunigt. Die Holzschäden im unteren Teil des Kirchengestühls führen zur Destabilisierung des gesamten Gefüges, zu Brüchen und Fehlstellen.

Vor einigen Jahren wurden an der Kirchenburg Birthälm (Biertan) Konservierungs- und Restaurierungsmaßnahmen in Angriff genommen. Auf für rumänische Verhältnisse ungewöhnliche Art arbeitete der Projektkoordinator und leitende Architekt Jan Hülsemann aktiv an den Untersuchungs- und Dokumentationsaufgaben in fast jedem Bereich mit. Er verfolgte auch konsequent und im Detail die konservatorischen und restauratorischen Fortschritte. Unserer Ansicht nach ist dies eine gute und vorbildliche Herangehensweise. Das Kirchengestühl wurde im ersten Schritt gegen Schädlingsbefall behandelt und gefestigt. Ein Teil der Einzelstücke wurde ausgebaut, gereinigt und einer Biozidbehandlung unterzogen, während man die Schwellen und geschädigten Sockelbereiche rekonstruierte.

In den letzten Jahren wurden Notsicherungsmaßnahmen in zwei evangelischen Kirchen von uns ausgeführt. Das Kirchengestühl der evangelischen Kirchen von Bogeschdorf (Băgaciu) und Wurmloch (Valea Viilor) wurde von der Wand entfernt, Schutt und Schmutz hinter und unter den Sitzen abtransportiert, die gesamte Oberfläche gereinigt und gegen Insektenbefall akut und präventiv behandelt. Weiterhin wurden die notwendigsten Festigungsmaßnahmen durchgeführt und schließlich die Gestühle so wieder aufgestellt, dass eine Belüftung von unten und hinten gewährleistet wird.

Abb. 5: Bellesdorf, evangelische Kirche: Fragmente der Kassettendecke aus dem 17. Jh., die durch Vandalismus zerstört wurde

Fig. 5: Idiciu, biserica evanghelică. Fragmente din tavanul casetat de secol XVII, distrus prin acte de vandalism (Foto: M. Ferenc)

Ein schwieriges Problem mit vielen Kontroversen ist die Entscheidungsfindung: Wann kann oder muss ein Kunstobjekt – zeitweise oder für immer – zur Rettung aus einer Kirche in eine andere gebracht werden? In den Jahren 1995–2000 wurde dieses Problem immer dringender und schien eine zufriedenstellende Lösung zu sein; wohl waren die Eingriffe in einigen Fällen unvermeidbar. Neben den oben genannten Altären zog das Kirchengestühl von Zendersch (Senereuș) nach Schäßburg um, die Kassettendecke von Wolkendorf (Vulcan) und andere Holzobjekte von Trappold (Apold) und Kleinschenk (Cincșor) wurden ebenfalls verbracht. Zu jenem Zeitpunkt war die Kirche von Zendersch verlassen, heute ist sie renoviert. In Wolkendorf erwartet man die Rückkehr der Kassettendecke. Im Gegensatz dazu konnten in Bellesdorf (Idiciu) von der Kassettendecke von 1693 nur 12 Felder gerettet werden, während die restlichen Diebstahldelikten zum Opfer fielen. Aus Schmiegen (Șmig) wurden zwei Kirchbänke evakuiert, konserviert und restauriert und nach Mediasch gebracht. Es bleibt die Frage, was mit dem Rest der Kunstobjekte von Schmiegen geschehen wird. Die Anfang des 15. Jh. erbaute Kirche beherbergt eine große Zahl von Wandmalereien im Innen- und Außenbereich, besitzt gehauene Steinportale und Türeinfassungen aus dem 15. (!) Jh., in-situ-Fragmente von Bleiglasfenstern aus dem 15. Jh., Epitaphien und eine mittelalterliche Glocke. Das Dorf zählt ca. 700 Einwohner mit fünf Konfessionen und sechs Kirchen. Die älteste ist die Evangelische Kirche, die aber keine Gemeindemitglieder mehr hat. Jedes Kirchengebäude muss separat betrachtet werden, es gibt keine Standardlösungen für Umzüge oder die Pflege einer Kirche.

Zusammenfassend für die von uns vorgenommenen Eingriffe kann gesagt werden, dass Notsicherungsmaßnahmen in den Kirchen von Bogeschdorf und Wurmloch, Konservierungsmaßnahmen in der Bergkirche Schäßburg, der Kirche von Keisd und Birthälm und Restaurierungsarbeiten lediglich am Kirchengestühl von Schmiegen und Bistritz durchgeführt wurden. In Zukunft muss der Fokus auf der Konservierung der Objekte liegen. Viele Kirchengestühle weisen fortgeschrittene Schäden auf, in manchen Fällen ist der Zustand kritisch und dramatisch. So steht das Kirchengestuhl von Taterloch beispielsweise kurz vor dem Zusammenbruch. Es ist ein reales Problem, dass die Objekte oftmals nicht mehr genutzt werden können, da ihr Erhaltungszustand in vielen Fällen dazu führt, dass sie auch nach einer Restaurierung nicht als Sitzbänke verwendet werden können. Wichtig ist es aber trotzdem, dass sie in der Kirche bleiben. Die Abnahme störender und fehlerhafter Übermalungen sollte angestrebt werden, ist aber oftmals aus technischer Sicht schwierig durchführbar. Häufig zeigt das Holz derart fortgeschrittene Schadensbilder, dass die nachfolgend aufgebrachten Fassungen die Oberfläche eher festigen. Die technischen Möglichkeiten zur Konservierung/ Restaurierung an Lindenholz sind ein ernstes Problem, da dieses zum großen Teil oder komplett von Holzschädlingen zerstört wird. In vielen Fällen findet man anstelle des Holzes eine mehr oder weniger lockere Masse aus Holzmehl zwischen zwei Lamellen aus Holz. Dort, wo solche Elemente unterschiedlichen Belastungen ausgesetzt sind, werden Konservierungsmaßnahmen in Anbetracht des starken Zerfalls unseres Wissens und Könnens nach fast unmöglich. Wir versuchen weitestgehend auf Austausch, Rekonstruktion und massive Ergänzungen zu verzichten.

Zu guter Letzt weisen wir darauf hin, dass die Kirchengestühle in ihrer Gesamtheit nicht inventarisiert und kartiert wurden und selbst unter Spezialisten weitestgehend unbekannt sind. Wie schon bei den Altären sei auch hier gesagt, dass die schriftlichen Quellen der Kirchenarchive diesbezüglich noch nicht untersucht worden sind.

Keywords: Kunstobjekt, Flügelaltar, Kirchengestühl, Konservierung, Restaurierung

Bisericile fortificate din Transilvania reprezintă un segment specific al patrimoniului european. Piesele de mobilier, operele de artă / componentele artistice constituie parte integrantă a acestor ansambluri. Dintre piesele de mobilier din lemn, grupul altarelor poliptice este relativ cunoscut specialiștilor și publicului larg, în schimb stranele, băncile, parapetele de emporă și tavanele casetate pictate ajung să fie doar menționate.

Importanța artistică, culturală a acestor opere de artă, intervențiile ulterioare efectuate în diferite epoci, tehnica de execuție a pieselor, starea lor de conservare, restaurările efectuate mai mult sau mai puțin corespunzător, ar putea fi dezbătute pe larg. Având în vedere scopul acestei conferințe, precum și durata limitată a unei prelegeri, aș dori să reflectăm doar asupra câtorva probleme din spectrul larg, bogat al acestei tematici, având ca scop stârnirea interesului, a unor gânduri și idei.

Problema conservării-restaurării operelor de artă pe suport din lemn este destul de dificilă, mai ales când edificiile care adăpostesc aceste opere nu sunt întreținute sau sunt abandonate. În momentul de față în Transilvania ne confruntăm cu acest fenomen.

Bisericile fortificate din Transilvania prezintă un segment specific al patrimoniului est-european. Aceste biserici adăpostesc obiecte de artă, componente artistice, cum ar fi: picturi murale, sculpturi de piatră, altare, strane, orgi, tavane și mobilier pictat, epitafuri, vitralii, cristelnițe, clopote, covoare etc., datorită cărora devin ansambluri arhitecturale complexe, purtând amprenta artistică, istorică și economică a secolelor. În rândurile următoare prezentăm foarte succint câteva observații referitoare la altarele și stranele construite între 1450–1550, înainte de Reforma religioasă din Transilvania.

Dintre altarele poliptice și fragmentele de altar (statui, panouri pictate) construite înainte de 1540, care se păstrează și în prezent în Transilvania, două treimi sunt adăpostite de biserici evanghelice.

Primul val de intervenții majore asupra acestui ansamblu a avut loc ca urmare a răspândirii Reformei religioase. O parte semnificativă a altarelor a fost eliminată, în primul rând altarele secundare, păstrându-se un singur altar în bisericile evanghelice. În multe cazuri, din părțile componente ale diferitelor altare a fost asamblat altarul din cor. O parte a polipticelor a fost modificată în spiritul dogmatic al Bisericii Evanghelice de Confesiune Augustană, care s-a aliniat tendințelor inovatoare ale Reformei luterane. Cultul sfinților a fost suprimat din practica religioasă, iar reprezentările figurative s-au limitat la acele personaje și scene a căror prezență istorică este dovedită și menționată în Vechiul sau în Noul Testament. Accentul a fost mutat / deplasat pe Cuvântul Scripturii, respectiv pe transmiterea mesajului biblic prin cuvinte, versete din Sfânta Scriptură. De asemenea a fost eliminată din scrinurile centrale ale polipticelor mare parte a statuilor reprezentând-o pe Maria sau diferiți sfinți, în cele mai multe cazuri numai amprenta statuilor se poate identifica în zilele noastre. În cazul polipticului din Biertan, statuia Sfintei Fecioare (Maria Ocrotitoare/ Maria cu Mantie / Schutzmantelmadonna) a fost eliminată, în locul ei fiind amplasat grupul statuar reprezentând Răstignirea; numai inscripția din jurul aureolei confirmă iconografia originală a altarului.

Al doilea val de intervenții majore asupra acestor poliptice s-a realizat în cursul secolului al XVIII-lea, începutul secolului al XIX-lea, când, tot din motive dogmatice, o parte semnificativă a panourilor pictate cu reprezentările Fecioarei și ale sfinților a fost acoperită, repictată. Repictările, de calitate inferioară picturii originale, au modificat iconografia altarelor, accentul fiind transpus pe reprezentarea Mântuitorului și a scenelor din viața Lui, alături de evangheliști, apostoli și câteva personaje din Vechiul Testament. Scenele din Ciclul Patimilor nu au fost acoperite, modificate în niciun caz.

A treia perioadă cu intervenții semnificative asupra polipticurilor din Transilvania a avut loc în anii 1970–1980, cu ocazia restaurării ansamblului în atelierul brașovean al doamnei Gisella Richter. Pe lângă lucrările de conservare, dezinfectare, consolidare, care erau necesare, au fost eliminate aproape toate repictările de secol XVII–XVIII, indiferent de calitatea lor sau starea de conservare fragmentară a stratului original. După decapări s-au efectuat completări, reconstituiri ale imaginii, care în mai multe cazuri au depășit limitele necesarului.

Din cauza emigrării masive a comunității săsești din anii 1990, multe biserici rămase cu puțini enoriași, mai ales bătrâni, au devenit periclitate, în câteva cazuri s-au constatat acte de vandalism, jefuiri. Biserica Evanghelică a luat o hotărâre conform căreia între anii 1996–2004 polipticurile periclitate au fost adunate în biserici întreținute, mai bine protejate. Cu ocazia acestor strămutări, în cele mai multe cazuri am putut realiza o conservare minimă, intervențiile fiind limitate la curățiri superficiale, dezinfectări, consolidarea stratului de pictură și vernisare, fără eliminarea oricărui strat de repictare sau retuș, integrare, reconstituire din anii 1970–80 și fără efectuarea operațiilor de integrare cromatică. Excepții s-au făcut la cele două altare vandalizate din Roadeș și Fișer, unde câteva elemente constructive s-au pierdut în urma furtului. La polipticul din Fișer, ramele de susținere a panourilor au fost reconstituite volumetric, fără refacerea picturii originale; ramele noi au fost integrate numai prin băițuire. La polipticul din Roadeș, în locul panoului pierdut a fost montat un panou de lemn și partea inferioară a structurii predelei a fost completată.

Au trecut 10–20 de ani de la aceste strămutări, în unele cazuri făcute în grabă. Încet-încet, suportul de lemn al polipticelor și stratul de pictură s-au acomodat schimbărilor parametrilor de mediu (umiditate, temperatură). În câteva cazuri au apărut din nou exfolieri, dezlipiri la nivelul stratului de pictură; unele panouri au fost consolidate, altele necesită repetarea sau continuarea lucrărilor de consolidare – conservare.

10 altare au rămas în biserici, fără a fi mutate, strămutate în anii 1990. În momentul de față efectuăm lucrări de conservare-restaurare la polipticul din Tătârlaua. Altarul a fost restaurat de Gisella Richter în anii 1970–1980, dar în ultimii 10 ani biserica a ajuns într-o stare de degradare avansată, care a determinat oscilații ale parametrilor de mediu din incinta bisericii.

În perspectivă, după părerea noastră, cele mai importante intervenții care trebuie efectuate la ansamblul de polipticuri sunt următoarele: monitorizarea ansamblului, a mediului în care sunt adăpostite aceste polipticuri și efectuarea lucrărilor de conservare–consolidare în cazurile necesare. Ne referim în primul rând la consolidarea stratului de pictură exfoliat, dezlipit și la stoparea infecțiilor de insecte xilofage, dacă este cazul, precum și stabilizarea,

remedierea, îmbunătățirea condițiilor din mediul înconjurător, a parametrilor de mediu – în funcție de posibilități – în bisericile care adăpostesc astfel de obiecte de artă. Bineînțeles, aceste lucrări sunt mult mai greu de realizat, fiindcă sunt legate de restaurarea arhitecturală profesională a întregii biserici. Din fericire (din punctul de vedere al mobilierului din lemn) sunt puține cazuri cu încălzirea ocazională a spațiilor în care se păstrează polipticuri. Remedierea, schimbarea, modernizarea sistemelor de siguranță, alarmă este de prioritate. În câteva cazuri ansamblul bisericii și obiectele valoroase din biserică sunt periclitate în mod accentuat.

Sună frumos, și – bineînțeles – varianta optimă ar fi o restaurare adecvată, profesională la mai multe polipticuri, cu înlăturarea repictărilor, completărilor neadecvate, confuze, false, efectuarea operațiilor de conservare și o prezentare estetică adecvată. Dar în momentul de față efortul trebuie depus pentru efectuarea intervențiilor enumerate mai sus și pentru întreținerea, îngrijirea acestor bunuri.

Câteva aspecte referitoare la abordarea teoretică, științifică a acestor opere. Pe lângă articole, publicații legate de altare, au apărut în ultimii ani și lucrări, volume topografice, în care accentul este pus pe iconografia altarelor și încadrarea lor din punctul de vedere al istoriei artei. Ar fi binevenită și relevarea arhitecturală a acestora, analiza tehnicii de execuție, efectuarea cercetărilor, a analizelor fizico-chimice, a analizelor fototehnice în UV și IR etc. Paralel, pe lângă studiile stilistice, ar trebui întreprinse cercetări în sursele scrise, în arhivele parohiale ale acestor biserici, care au fost adunate și sunt accesibile. După cunoștințele noastre, aceste arhive nu au fost studiate.

În final, dar nu în ultimul rând, se constată insuficiențe și la prezentarea, propagarea acestor opere. Bisericile, ansamblurile nu sunt dotate cu prezentări întocmite de specialiști (panouri, broșuri de calitate, cu texte corecte în mai multe limbi, cu imagini bune etc.), care să reflecte stadiul actual al cercetărilor.

În aceste biserici se păstrează și un ansamblu de strane construite între 1450–1550, în aceleași ateliere de tâmplărie în care au fost confecționate structurile polipticelor. Acest lucru este dovedit și de o strană din biserica evanghelică din Deal, de la Sighișoara, în care este montat în poziție inversă un panou care poartă o schiță de altar. Spre deosebire de altare, aceste opere nu au fost evaluate, inventariate, studiate, tratate corespunzător. Primul și ultimul studiu monografic despre acest ansamblu din Transilvania, scris de Victor Roth, a apărut acum o sută de ani, în 1916.

Numărul stranelor păstrate în bisericile săsești, construite în intervalul menționat, este în jur de 80. Mare parte a operelor provine din bisericile din mediul rural. Din păcate, ansamblurile din bisericile orășenești s-au pierdut ori din cauza incendiilor (Sighișoara, Brașov), ori din cauza marilor renovări, schimbări petrecute în secolele XIX–XX (Sibiu, Mediaș). De exemplu, la Sighișoara și la Saschiz, în cadrul unor restaurări recente, multe strane, elemente de strane, fragmente au fost recuperate din diferite locuri. O parte semnificativă a acestor fragmente a fost înglobată, refolosită cu ocazia diferitelor consolidări, renovări, în bănci sau în pardoseală, cu partea pictată ori sculptată orientată în jos.

Biserica evanghelică din Bistrița este în curs de restaurare, fiind ultima biserică orășenească unde se păstrează un ansamblu de mobilier (bănci, strane) care ilustrează evoluția orașului, a bisericii, a comunității, a meșteșugurilor din oraș, a vieții breslelor și, nu în ultimul rând, reflectă potențialul economic al orașului din ultimii 600 de ani. Frumusețea acestui ansamblu constă în suprapunerea respectiv succesiunea stilurilor și a diferitelor etape de construcție, formând un ansamblu armonios, în care fiecare piesă, fiind un întreg sau doar un fragment, de secol XVI (marcate cu roșu) ori de secol XIX (marcate cu verde), își găsește locul bine determinat. Din păcate au rămas puțini enoriași în cadrul Bisericii Evanghelice și întreținerea, folosirea bisericii a fost încredințată Primăriei orașului, care dorește să organizeze și alte evenimente culturale în incinta bisericii. Este o provocare profesională și nu numai, cum se poate menține și proteja ultima colecție de mobilier, păstrată in situ, ținând cont de pretențiile și așteptările noului beneficiar.

Revenind la stranele construite între 1450–1550 și păstrate în Transilvania, putem menționa că ele formează un grup de opere bine distins în rândul operelor asemănătoare din Europa de Est. Sunt construcții de tâmplărie, de bună calitate, cu ornamente mai modeste, fără statui, sculpturi figurative, decorația fiind restrânsă la pictură, intarsie și sculptură în relief plat (Flachschnitzereien) sau elemente sculptate aplicate. La toate stranele din Transilvania lipsesc încă din construcție baldachinul cu ornamente atârnate, coronamentul traforat, precum și misericordia de sub șezuturi.

Pe parcursul secolelor, și acest grup de obiecte a suferit intervenții specifice, care determină imaginea operelor în zilele noastre.

La origineal, aceste strane au fost construite în primul rând pentru o poziție de stat în picioare, și nu pentru ședere. În multe cazuri structurile au fost modificate ulterior, șezuturile rabatabile au fost ridicate în vederea asigurării unei șederi mai comode.

Câteva dintre ele au fost repictate în cursul secolelor XVII–XVIII, purtând o pictură ornamentală caracteristică acestor secole. Contrar cu aceste repictări, în cursul secolelor XIX–XX, în jur de 10 strane au fost revopsite nepretențios, monocrom, piesele căpătând un aspect fals, deranjant.

Din punctul de vedere al stării de conservare, cei mai importanți factori de degradare sunt infecțiile biologice. Cu excepția a două opere, toate stranele păstrate în Translivania au fost construite din lemn de rășinoase și tei. Aceste esențe sunt mult mai sensibile și mai expuse degradărilor biologice. Stranele amplasate de-a lungul pereților intră în contact cu umiditatea atât la soclu cât și în spate, ceea ce favorizează dezvoltarea atacurilor biologice. Degradarea materialului lemnos la structura inferioară a stranelor provoacă destabilizarea întregii structuri, și implicit fracturi și lipsuri.

La biserica evanghelică din Biertan au fost începute lucrări de conservare – restaurare acum câțiva ani. Puțin diferit de practica obișnuită în România, arhitectul coordonator, proiectantul Jan Hülsemann, participă activ la lucrările de cercetare, documentare, aproape în fiecare domeniu, dar urmărește consecvent și lucrările de conservare–restaurare, în detalii. Considerăm că este o metodă bună și merită urmărită. La ansamblul de strane, în prima etapă s-au efectuat lucrări de dezinfectare–consolidare. O parte din piese au fost scoase,

ridicate, curățite superficial și dezinfectate, iar grinzile de talpă, soclurile deteriorate, degradate au fost înlocuite.

În cursul anului trecut, am efectuat intervenții de urgență în două biserici evanghelice. Stranele din bisericile evanghelice din Băgaciu și Valea Viilor au fost ridicate, scoase de lângă zid, a fost eliminat molozul și murdăria de sub strane și din spatele stranelor, toată suprafața a fost curățată superficial, s-a aplicat un tratament de stopare și prevenire împotriva insectelor xilofage, s-au efectuat consolidări strict necesare și stranele au fost remontate în locurile originale în așa fel, încât să fie asigurată aerisirea lor atât în spate cât și la socluri.

O problemă dificilă, cu multe controverse, este luarea deciziei: când poate fi sau când trebuie evacuată, strămutată o operă de artă dintr-o biserică în alta, pentru o anumită perioadă, temporar sau definitiv, în vederea salvării. Între anii 1995–2000 acest fenomen s-a intensificat și a părut a fi o oarecare soluție; poate că în unele cazuri intervențiile au fost inevitabile. Lângă altarele mai sus enumerate, au fost evacuate strane din biserica evanghelică din Senereuș și duse la Sighișoara; tavanul casetat din Vulcani și alte piese de mobilier din Apold sau Cincșor au fost de asemenea adunate. Atunci biserica din Senereuș era temporar abandonată, acum este renovată. La Vulcani, acum se așteaptă înapoierea tavanului casetat. Contrar acestora, la Idiciu, din tavanul casetat din 1693 au putut fi salvate numai 12 casete, restul a fost vandalizat, furat. Din Șmig au fost evacuate două strane, conservate–restaurate și duse la Mediaș. Întrebarea este ce se va întâmpla cu restul ansamblului din Șmig? Biserica, construită la începutul secolului al XV-lea, este plină cu pictură în interior, dar și pe exterior, deține ancadramente de piatră sculptată, canaturi de uși de secol XV (!), fragmente de vitralii de secol XV, in situ, pietre funerare, clopote medievale etc. Satul are în jur de 700 de locuitori, de cinci confesiuni, și deține șase biserici. Biserica veche este cea evanghelică, dar fără enoriași. Fiecare biserică trebuie tratată separat, nu există soluții standardizate pentru strămutări sau întreținerea unei biserici.

Însumând intervențiile efectuate de noi până în prezent, putem menționa că intervenții de urgență au fost realizate la Băgaciu și la Valea Viilor, intervenții de conservare la Biserica din Deal de la Sighișoara, la Saschiz și la Biertan, iar restaurare numai în cazul stranelor din Șmig și la stranele din Bistrița.

În perspectivă, accentul trebuie pus pe conservarea operelor. Sunt multe strane la care degradarea este avansată, în câteva cazuri situația este chiar dramatică, critică. De exemplu, la Tătârlaua, strana este la un pas de prăbușire.

Este o problemă reală modalitatea de a scoate aceste piese din funcțiune, fiindcă în multe cazuri starea lor de conservare nu permite folosirea lor ca bănci de șezut nici după o restaurare, dar este important ca ele să rămână în biserică. Îndepărtarea repictărilor deranjante, false este un scop de urmărit, dar din motive tehnice este destul de greu de realizat. În multe cazuri lemnul este într-o stare de degradare atât de avansată, încât straturile de repictare, revopsire consolidează suprafața. Este o problemă dificilă modalitatea tehnică de conservare–consolidare a materialului lemnos de tei, care este degradat în mare parte sau integral din cauza insectelor xilofage. În multe cazuri, în loc de lemn se găsește o masă de praf compactat, între două lamele de lemn. În locurile unde aceste structuri sunt

supuse diferitelor solicitări, după cunoștințele și posibilitățile noastre, este aproape imposibilă conservarea materialului degradat într-o asemenea măsură; dar pe de altă parte nu dorim nici efectuarea unor schimbări, înlocuiri, completări masive.

În final, dar nu în ultimul rând, menționăm că ansamblul de strane nu este inventariat, relevat, și este necunoscut chiar și pentru specialiști. Cum am menționat și în cazul altarelor, nici sursele scrise din arhivele parohiale nu au fost cercetate din acest punct de vedere.

Aceste sarcini rămân un deziderat urgent pentru viitor.

Cuvinte cheie: componente artistice, altare poliptice, strane, conservare-restaurare

„Ein feste Burg ...“ und mittendrin die wehrlose Holzausstattung – Lösungsansätze

„O cetate puternică ...“ și în mijlocul ei obiecte din lemn lipsite de apărare – prezentarea soluțiilor

Ralf Buchholz

Rosch / Răvăşel 2014 (Foto: A. Kloos)

Hochschul-engagement zur Bewahrung des Inventars der Kirchenburgen Siebenbürgens als ein Lösungsansatz – viele weitere sind denkbar!

„Ein feste Burg ist unser Gott, ein gute Wehr und Waffen…". Dieses Kirchenlied, dessen Text und Melodie von Martin Luther vor 1529 geschrieben wurden, ist für den Protestantismus von großer Symbolkraft und wurde anschließend zu einer Hymne der Bauernkriege, also der „Revolution des kleinen Mannes" mit einer ersten Formulierung von Menschenrechten. Hier steht es sinnbildlich für die Differenz zwischen Trutzburg als Baukörper einerseits und der darin befindlichen, wesentlich anfälligeren und den äußeren Umständen meist hilflos ausgelieferten Holzausstattung. Wollte man einige Schlagworte voranstellen, so müssten Worte fallen wie Verwahrlosung, Verwitterung, zu hohe Feuchtigkeit, Schädlingsbefall und auch manchmal falsch ausgeführte Erhaltungsmaßnahmen. Gut gemacht und gut gemeint sind nicht dasselbe!

Abb1: Die wehrlose Holzausstattung, hier in Abtsdorf.

Fig. 1: Interioare din lemn, neprotejate, în Țapu.
(Foto: HAWK Hochschule für angewandte Wissenschaft und Kunst Hildesheim/Holzminden/Göttingen)

Seit über 15 Jahren engagieren sich Studierende und Dozenten der HAWK Hildesheim umfassend und unabhängig für das Mobiliar und die Innenausstattungen mehrerer Kirchenburgen in Siebenbürgen. Dies geschieht in enger Kooperation und Abstimmung mit dem Träger der Kirchenburgen, der Evangelischen Landeskirche A. B. Rumäniens in Hermannstadt, mittlerweile meist vertreten durch die dort ebenfalls ansässige Stiftung Kirchenburgen. Im Rahmen von zahlreichen Restaurierungskampagnen, Abschlussarbeiten und Studienfahrten wurden dabei nicht nur spätmittelalterliche Stollentruhen oder spätgotische Chorgestühle gerettet, erforscht, konserviert, restauriert und die Ergebnisse publiziert, sondern auch Lösungsansätze für die Erhaltung entwickelt.

Anhaltend geht es um die Erhebung einzigartiger Daten und Maße der dort in großer Anzahl in situ erhaltenen Intarsien- und Flachschnittmöbel zu Vergleichs- und Studienzwecken. Weiterführend werden Konzepte für die Einrichtung von Depots oder Werkstätten, für Inventarisierungen sowie anstehende Konservierungen und Restaurierungen entwickelt. Dabei entstanden vermehrt Ideen zur Beratung und Vermittlung der Bedeutung und Einzigartigkeit des überlieferten Bestandes, der Erhaltungsproblematik, der Zugänglichkeit oder der Nutzungsmöglichkeiten. Die Aufgabenstellungen und auch die Lösungsansätze haben sich dabei bereits verändert.

Bei den vielen bisherigen Bereisungen entstanden neben bedrückenden und beeindruckenden Fotos der schlecht erhaltenen Holzausstattung und des teilweise unsachgemäßen Umgangs damit auch viele persönliche Eindrücke und Erlebnisse, die immer wieder Anlass geben, die Maßstäbe der eigenen restauratorischen Arbeit neu zu bewerten und zu überprüfen.

Der Substanzverlust

Der Substanzverlust an den Kirchenburgen sowie den zahlreichen Nebengebäuden wie Pfarrhäusern, Burghüterhäusern, Schulgebäuden usw. ist erheblich, die Gründe für den Leerstand hinreichend bekannt und diskutiert. Rettungsmaßnahmen in der Vergangenheit unter dem Motto „Dächer dicht!“ bezogen sich meist nur auf die Gesamtsicherung der Denkmäler, ohne dabei der erhaltenen hölzernen Innenausstattung wie den Fußböden, Gestühlen und Sitzbänken, Kanzeln, Türen oder Orgeln die gebührende Aufmerksamkeit zu schenken. Damit einher gehen oftmals Schäden, die im Mittelpunkt dieser Betrachtungen und im Fokus der HAWK Hildesheim stehen. So verwahrlosen leerstehende Gebäude zunehmend, denn durch mangelnde Pflege, Aufsicht und Aufmerksamkeit kommt es schnell zum Eindringen von Tieren, Feuchtigkeit und Schadinsekten. Dies führt zu Verunreinigungen und z.T. irreparablen Schäden durch Holzabbau oder Schimmelbefall. Dadurch bedingt sind dann häufig statische Probleme an der Konstruktion von Großmöbeln, Böden und Orgeln oder beispielsweise der Verlust von Intarsien durch den Abbau des Leimes.

Schlimmstenfalls bedingt der Leerstand dann noch Vandalismus und Diebstahl, was zu totaler Zerstörung führen kann. Jedenfalls kommt es zu stetigem Substanzverlust und dieser potenziert sich, je länger die Bedingungen so bleiben!

In der Siebenbürgischen Kirchenburgenlandschaft hat sich ein einzigartiger Schatz an Mobiliar und Innenausstattungen aus über 500 Jahren Kulturgeschichte erhalten, den es durch die Entwicklung von Strategien zu erhalten gilt. Das Hochschul-engagement aus

Abb. 2: Verunreinigung der Oberfläche durch Taubenkot.

Fig. 2: Contaminarea suprafeței cu dejecții de porumbei.
(Foto: HAWK Hochschule für angewandte Wissenschaft und Kunst Hildesheim/Holzminden/Göttingen)

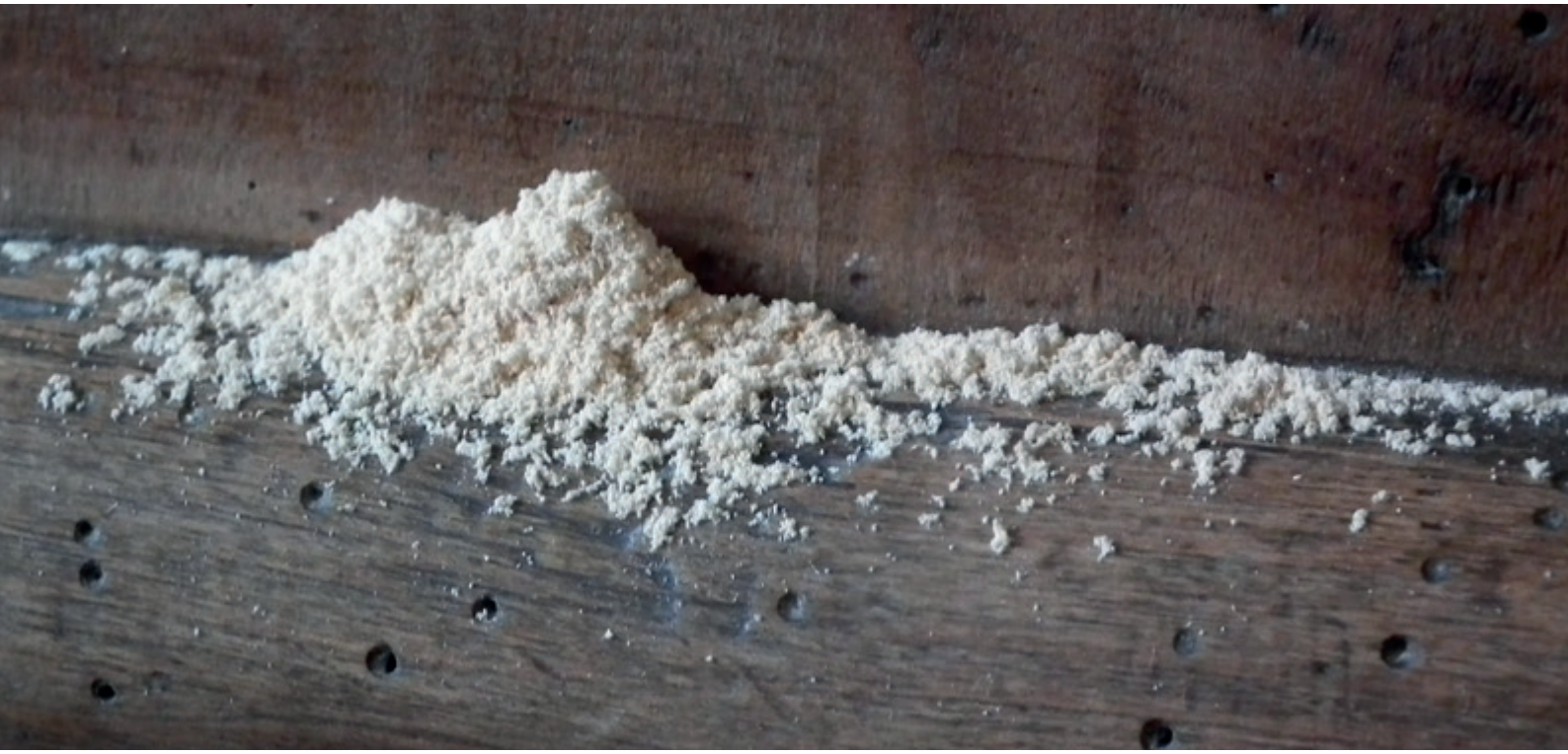

Abb. 3: Substanzverlust durch Schädlingsbefall – das häufigste Problem in allen Kirchenburgen.

Fig. 3: Pierderi materiale din cauza infestării cu dăunători - cea mai frecventă problemă a tuturor bisericilor fortificate.
(Foto: HAWK Hochschule für angewandte Wissenschaft und Kunst Hildesheim/Holzminden/Göttingen)

Hildesheim stellt dabei nur einen Lösungsansatz dar, einen Versuch, Konservierung und Restaurierung mit Forschung zu verbinden und dabei Inhalte zu vermitteln, die zu mehr Begeisterung für die Kulturschätze und damit verbunden zu mehr Aufmerksamkeit führen können.[1] Warum also nicht aus den Versäumnissen und der Not eine Tugend machen und dies als Chance verstehen? Forschung und Lehre einhergehend mit praktischen Arbeitseinsätzen und Abschlussarbeiten stellen eine große Chance dar und sind zu beiderseitigem Vorteil!

Die Henndorfer Truhen

Ein erstes Fallbeispiel gelungener Rettung und Konservierung sowie Vermittlung stellen die über 120 meist mittelalterlichen Stollentruhen auf dem Dachboden der Wehrkirche in Henndorf im Harbachtal zwischen Trappold und Agnetheln dar. Wohl als Sammlung angelegt und über die Jahrzehnte in Vergessenheit geraten hat sich dort ein in Europa einmaliger Bestand aus ehemals farbig gestalteten Vorratstruhen aus Rotbuchenholz erhalten, der beim Auffinden um das Jahr 2000 als fast nicht mehr zu retten angesehen werden musste. Die hochgelegenen Böden waren nicht zu begehen und nicht nur Tauben hatten sich ungehinderten Zugang verschafft. Jahrelang galt es, den Dachboden zunächst zu reinigen und den dauerhaften Verbleib der Truhen an ihrem Standort zu sichern. Mittlerweile konnte die Sammlung dort oben auf einem neu verlegten Fußboden eine gesicherte Aufstellung finden. Es gibt nun Licht, umfangreiche und mehrsprachige Informationstafeln und eine umfassende Publikation, die die Bedeutung dieser Truhen-Sammlung technologisch, restauratorisch und kunsthistorisch untermauert.[2] Durch eine Masterthesis zur Datierung der Truhen konnte mit umfangreichen dendrochronologischen Untersuchungen sogar das Alter abschließend und gesichert bestimmt werden.

Das Tobsdorfer Chorgestühl

Während der praktischen Arbeiten auf dem Henndorfer Dachboden gehörten auch immer wieder Studienfahrten zu Kirchenburgen und entlegenen sowie unbekannten Ortschaften zum Programm. Dabei stießen die Studiengruppen häufig auf spätgotische Flachschnitzereien sowie in der Technik der Blockintarsie gefertigte Intarsienarbeiten bei Chorgestühlen, Einzelmöbeln oder Türblättern, die vergleichbar oder sogar identisch erschienen. All diese Holzobjekte sind aus dem durch den Befall von Schadinsekten besonders bedrohten Holz der Linde gefertigt und mittlerweile durch eine ganze Reihe von BA- und MA-Thesen an der HAWK untersucht, eingeordnet und gewürdigt.[3] Durch Datierungen an den Objekten selbst und die Signatur des Kunsthandwerkers am Chorgestühl aus Bogeschdorf haben wir für diese Objekt- und Möbelgruppe (fortan als Werkgruppe bezeichnet) den Namen von Johannes Reychmut als Urheber, der mindestens zwischen 1495 und 1537 in Schäßburg tätig war. Durch Maßnahmen an allen Objekten dieser Werkgruppe konnte erneut das Zusammenspiel und die Ergänzung von praktischer Konservierung und Restaurierung mit

1 Seit 2003 unternimmt die HAWK Hildesheim finanziell unabhängige und unterschiedlich geförderte jährliche Studienfahrten und Arbeitskampagnen nach Siebenbürgen, manchmal mehrmals im Jahr. Daran haben über die Jahre fast einhundert Studierende aus den Hochschulen Hildesheim, Potsdam, Köln und Bern teilgenommen

2 Siehe: Maierbacher-Legl, Gerdi (Hrsg.): HARMS/FRANKE/KLEIN: Der Henndorfer Truhenfund. Dokumentation und Datierung von 127 gefassten siebenbürgischen Truhen des 15. bis 18. Jahrhunderts, München 2012

3 Eine Aufzählung der einzelnen Arbeiten findet sich u.a. in: The Choir Stalls of 1437 from Tobsdorf/Dupus in Transylvania, Romania: Aspects of the Workshop Technique and Connections to Master Johannes Reychmut of Schäßburg/Sighisoara, (gemeinsam mit Susanne Karius und Gerdi Maierbacher-Legl), in: A. SELIGER und W. PIRON: Choir stalls and their workshops. Proceedings of the misericordia international colloquium 2016, Newcastle 2017, S. 64–78

Abb. 4: Truhenvielfalt auf den Henndorfer Wehrgeschossen.

Fig. 4: Varietate de cufere în caturile de apărare din Brădeni.
(Foto: HAWK Hochschule für angewandte Wissenschaft und Kunst Hildesheim/Holzminden/Göttingen)

Abb. 5: Der Henndorfer Dachboden heute.

Fig. 5: Acoperișul din Brădeni, în momentul de față.
(Foto: HAWK Hochschule für angewandte Wissenschaft und Kunst Hildesheim/Holzminden/Göttingen)

kunsthistorischer Möbelforschung unter Beweis gestellt werden.

Im Mittelpunkt der Arbeiten stand neben der digitalen Aufnahme aller Maße, Intarsienmotive und Flachschnitzereien von allen Objekten das Tobsdorfer Chorgestühl, welches sich 2006 in der Depotkirche von Grossau bei Hermannstadt fand. Es war um 2000 aus Sicherheitsgründen in Tobsdorf abgebaut und dort eingelagert worden. Leider war es nicht mehr vollständig. So fehlten neben dem Podest und den Fußbodenbrettern zahlreiche Einzelbretter und Sitzflächen, mehrere Intarsiendetails oder ein ganzes Dorsalfeld. Erst bei genauerer Untersuchung in Hildesheim, wohin es zur Restaurierung nach langen Verhandlungen und zahlreichen Gesprächen gebracht werden konnte, zeigte sich auch der Verlust von 20-40 cm Lindenholz an den Unterseiten aller aufrechten Hoch- sowie Zwischenwangen!! Dies bedeutete, dass das Chorgestühl ohne entsprechende Ergänzungen nicht mehr würde stehen können.

Ohne das weitere Vorgehen genau besprochen zu haben, waren sich alle Mitwirkenden in Siebenbürgen und Hildesheim umgehend einig: Das Chorgestühl muss wieder auf eigenen Beinen stehen können!

Dazu waren umfangreiche Maßnahmen nötig. Zunächst wurde das Gestühl einer Acrylharz-Holzfestigung mittels Volltränkung unterzogen, bevor dann im 3D-Rapid-Prototyping-Verfahren die Fehlstellen gescannt und auf einer 5-Achs-Fräse aus neuem Lindenholz entsprechende Bauteile nachgefertigt werden konnten. Alle Wangen des Gestühles haben auf diese Weise neue Standflächen – neue Schuhe – erhalten und das Gestühl steht so wieder auf den eigenen Beinen in einem neugefertigten Podest. Das durch das fehlende Dorsalfeld entstandene „Loch“ wurde durch einen digitalen Druck auf ein entsprechend präpariertes Lindenholzbrett geschlossen und in die Gesamtkomposition harmonisch eingefügt. Beide Maßnahmen wurden erstmalig durch die Hildesheimer Werkstatt erprobt und mit Erfolg ausgeführt. Weitere Restaurierungsmaßnahmen oder abschließende Kittungen und Retuschen begleiteten die Forschungen zur Werkgruppe von Johannes Reychmut.

Im November 2018 konnte dann das gerettete und erforschte Tobsdorfer Chorgestühl im Chorraum der Margarethenkirche von Mediasch (dort befinden sich auch schon der Altar und das Taufbecken aus Tobsdorf)[4] eine würdevolle Wiederaufstellung finden. Der bestens besuchte Einweihungsgottesdienst mit Chor und Orgel, einer Predigt des Landesbischofs Reinhart Guib sowie der zu einem Violinkonzert vertonten Schicksalsreise des Chorgestühles und dessen Uraufführung durch Pastor Gerhard Servatius-Deppner wird allen Anwesenden sehr lange in Erinnerung bleiben. Am Ende stehen immer die Menschen!

Die Zukunft oder: Zuhören, Weitergeben und Vermitteln

Diese wenigen kurz dargestellten Beispiele des Engagements der Hildesheimer Hochschule zeigen bereits auf, dass es durchaus Sinn machen kann, durch kleine Schritte und das aufeinander Zugehen etwas zu beginnen, etwas zu bewegen… Niemand hätte vor Jahren gedacht, dass sich die Hochschule so lange, so vertrauensvoll und so erfolgreich um die Siebenbürgische Kirchenburgenlandschaft kümmern würde. Neben dem Expeditionscharakter einiger Fahrten, wenn es galt mit spontanen und ungeplanten Maßnahmen zur Konservierung und Reinigung vor Ort etwas beizutragen, oder geplante kleine Inventarisierun-

4 Tobsdorf gehört zum Kirchenbezirk Mediasch

Abb. 6: Neue Schuhe für das Chorgestühl.

Fig. 6 : Pantofi noi pentru strane.
(Foto: HAWK Hochschule für angewandte Wissenschaft und Kunst Hildesheim/Holzminden/Göttingen)

Abb. 7: Das Tobsdorfer Chorgestühl nach der Wiederaufstellung im Chor in der Margarethenkirche von Mediasch.

Fig. 7: Stranele din Dupuș, așezate după reîncadrarea lor, în corul din Biserica Sfânta Margareta din Mediaș.
(Foto: HAWK Hochschule für angewandte Wissenschaft und Kunst Hildesheim/Holzminden/Göttingen)

gen wie in Hundertbücheln, waren es immer auch die meist alten Menschen, die sich über Besuche und das Zuhören unsererseits besonders freuten. Vertrauen schaffen durch Zuhören und Verstehen. Und durch Wiederkommen, gemeinsames Essen oder auch das Weitergeben der Erfahrungen entstehen feste Bindungen zwischen Kulturkreisen, Menschen und Generationen, die exemplarisch für die kulturelle Vielfalt Europas stehen können. Die Fachleute gehen wieder, müssen aber vor Ort den Umgang mit dem Kulturgut und dessen Erhaltung vermittelt haben, um eine dauerhaft Sicherung gewährleisten zu können.

Um dem Anspruch der Vermittlung gerecht zu werden, konnte mit Unterstützung der Stiftung Kirchenburgen, der HOG Tobsdorf, des Verbandes der Siebenbürger Sachsen, der Evangelischen Landeskirche A. B. Rumäniens und durch das Haus des Deutschen Ostens in München von der HAWK Hildesheim im Sommer 2018 eine zweisprachige Wanderausstellung zur Restaurierung des Tobsdorfer Chorgestühles samt Begleitpublikation realisiert werden, die bisher in Hildesheim, Mediasch und Hermannstadt zu sehen war. Neben Düsseldorf, Ulm, Gundelsheim oder Berlin sind weitere Ausstellungsstationen im Gespräch und besonders in Rumänien wünschenswert. Die Texte der Ausstellung sind dabei zur besseren Vermittlung an interessierte Laien bewusst unfachmännisch gehalten.

Vielleicht wird ja das Tobsdorfer Chorgestühl durch dessen Wiederaufstellung zu einem Symbol der Wiedererstarkung der Siebenbürger Sachsen und deren Kulturlandschaft, wie es von Bischof Guib und Frau Gerhild Rudolf, der Leiterin des Kultur- und Begegnungszentrums im Friedrich-Teutsch-Haus anlässlich der Ausstellungseröffnung am 1. April 2019 in Hermannstadt formuliert wurde.

Das Engagement der HAWK Hildesheim geht inzwischen weiter. So sollen die nächsten Objekte digitalisiert und erforscht sowie konserviert werden. Und der Traum von einer Kirchenburg als „Restaurierungszentrum“ wird derweil weitergeträumt und weiterentwickelt! Eine solche Burg könnte zugleich Begegnungsstätte von Studierenden der Restaurierung aus mehreren Ländern sein, wäre als Schulungsstätte sowie Restaurierungswerkstatt, als Basislager und Depotkirche oder Bauhütte denkbar. Eine solche Kirchenburg wäre dann auch als Unterkunft für gemeinsames Lehren, Forschen und Lernen, Wohnen und Kochen, Arbeiten und Austauschen sowie Erleben und Vermitteln geeignet und wieder wäre Siebenbürgen im Fokus Europas! Wie schon Martin Luther formulierte: „Ein feste Burg…“!

Keywords: Holzobjekte, Verwahrlosung, Verwitterung, Feuchtigkeit, Schädlingsbefall, Tobsdorf, Chorgestühl, Mediasch, Johannes Reychmut

Implicarea Universității pentru păstrarea inventarului bisericilor fortificate din Transilvania, ca o soluție – încă multe alte propuneri sunt posibile! „O cetate puternică este Domnul nostru, o pavăză și armă bună ...”. Acest imn, ale cărui text și melodie au fost scrise de Martin Luther înainte de 1529, are o mare semnificație simbolică pentru protestantism și a devenit ulterior un imn pentru războaiele țărănești, „revoluția omului de rând”, cu o primă formulare a drepturilor omului. Aici, ea reprezintă metaforic diferența dintre cetatea impunătoare, ca un corp exterior, pe de o parte, și ornamentele interioare din lemn, simțitor mai vulnerabile și expuse, de cele mai multe ori în mod neajutorat, conjuncturilor exterioare. Dacă am vrea să prefațăm cu câteva cuvinte cheie, ar trebui să folosim cuvinte cum ar fi abandon, degradare din cauza intemperiilor, umiditate prea mare, distrugeri din cauza dăunătorilor și uneori și măsuri de conservare executate greșit. Bine făcut și bine intenționat, nu este același lucru!

De peste 15 ani, studenții și lectorii facultății HAWK din Hildesheim s-au implicat pe deplin și independent în a restaura mobilierul și interiorul mai multor biserici fortificate din Transilvania. Acest lucru se întâmplă în strânsă colaborare și cu acordul proprietarului bisericilor fortificate, Biserica Evanghelică C.A. din România, cu sediul central la Sibiu, reprezentată de cele mai multe ori de Fundația Bisericilor Fortificate, cu sediul în același oraș.

Este vorba de colectarea continuă a datelor și dimensiunilor unice ale mobilierului cu intarsii și basoreliefuri, aflat in situ în număr mare, cu scopul de a fi comparate și studiate. Apoi, sunt dezvoltate concepte privind amenajarea unor depozite sau ateliere pentru inventarieri precum și pentru lucrări necesare de conservare și restaurare. În acest proces s-au născut din ce în ce mai multe idei de consultanță și transmiterea importanței și unicității fondului păstrat, a problematicii conservării, a accesibilității sau a posibilităților de folosință. Datele problemei, precum și abordările de soluționare au fost schimbate.

În multele deplasări de până acum au luat naștere, pe lângă fotografii apăsătoare și impunătoare ale amenajărilor din lemn prost conservate și ale tratării parțial necorespunzătoare a acestora, și multe impresii și experiențe personale, care ne dau tot timpul prilejul de a reevalua și reverifica standardele propriei activități de restaurare.

Pierderile materiale

Golurile lăsate de pierderile materiale în bisericile fortificate și numeroasele anexe, cum ar fi casele parohiale, casele burgheze, clădirile școlilor etc., sunt suficient de considerabile pentru a fi făcute cunoscute și discutate. Măsurile de salvare din trecut, având motto-ul „acoperișuri solide!”, se referau de regulă numai la protejarea exterioară a monumentelor, fără a acorda atenția cuvenită conservării interiorului din lemn, cum ar fi pardoselile, stranele și băncile, amvonul, ușile sau orgile. Acestea sunt adesea însoțite de daune, lucru care face subiectul acestor considerații și care se află în centrul atenției HAWK Hildesheim. Astfel, clădirile neglijate din ce în ce mai mult, din cauza lipsei de îngrijire, de supraveghere și de atenție, ajung repede a fi pătrunse de animale, umiditate și insecte dăunătoare. Acest lucru duce la contaminări și deteriorări ireparabile din cauza degradării lemnului sau

a mucegaiului. Ca urmare, există deseori probleme statice la aspectul mobilierului, a podelelor și orgilor mari sau, de exemplu, pierderea intarsiilor din cauza degradării adezivului.

În cel mai rău caz, proprietatea abandonată este supusă vandalismului și furturilor, ceea ce poate duce la distrugere totală. Oricum, se ajunge la o pierdere materială constantă și acest lucru se amplifică, cu atât mai mult cu cât condițiile vor rămâne neschimbate!

În peisajul bisericilor fortificate transilvănene urmează a fi colectate și conservate comori de mobilier și interioare unice și inconfundabile, de peste 500 de ani de istorie culturală, prin dezvoltarea de strategii. Implicarea Universității din Hildesheim este una din abordări, o încercare de a combina conservarea și restaurarea cu cercetarea, transmiterea conținutului care poate duce la un entuziasm sporit pentru comorile culturale și, astfel, la o mai mare atenție.[1] Atunci, de ce să nu expunem eșecurile și nevoile și să vedem în acestea o oportunitate? Cercetarea și predarea, împreună cu lucrările practice și lucrările de teză, reprezintă o mare oportunitate și sunt reciproc avantajoase!

Cuferele din Brădeni

Un prim exemplu de salvare și conservare reușită, precum și de instrumentare, îl reprezintă cele peste 120 de cufere, în mare parte medievale, aflate în podul bisericii fortificate din Brădeni, de pe Valea Hârtibaciului, între Apold și Agnita. Reprezintă probabil o colecție unică în Europa, uitată de-a lungul deceniilor, construită din lemn de fag roșu și care, atunci când a fost găsită, în jurul anului 2000, aproape că nu mai putea să fie salvată. Etajele superioare nu au mai fost vizitate și nu doar porumbeii au avut acces neîngrădit în pod. Ani de zile au fost necesari pentru a se curăța în primul rând podul și pentru a asigura păstrarea cuferelor într-un loc permanent. Între timp, colecția ar putea rămâne în siguranță acolo, pe o podea nouă. Există acum panouri informative luminoase, extinse și multilingve și o publicație cuprinzătoare care susține importanța acestei colecții de cufere în ceea ce privește tehnologia, restaurarea și istoria artei.[2] Printr-o teză de masterat despre datarea cuferelor, prin examinări dendrocronologice extinse, ar putea fi determinată concludent și cu certitudine vârsta lor.

Stranele din Dupuș

În timpul lucrărilor practice la podul bisericii din Brădeni au fost organizate tabere de studiu la biserici fortificate precum și în sate îndepărtate și necunoscute. Grupurile de studenți au dat frecvent peste sculpturi gotice târzii, precum și lucrări încrustate, realizate prin tehnica de intarsiere, la strane, la mobilierul unic sau la canaturile ușilor, care păreau asemănătoare sau chiar identice. Toate aceste obiecte din lemn sunt realizate din lemn de tei, care este mai expus infestărilor cu insecte. Obiectele au fost între timp examinate, clasificate și li s-a dedicat o serie întreagă de teze de licență și master, la HAWK.[3] Prin datarea obiectelor și a semnăturii meșteșugarului pe coloanele stranelor din Băgaciu, avem pentru acest obiect și

1 Începând cu anul 2003, HAWK Hildesheim a efectuat în Transilvania, uneori, de mai multe ori pe an, activități independente din punct de vedere financiar și subvenționate în mod diferit, studii de lucru. De-a lungul anilor, au participat aproape o sută de studenți din universitățile din Hildesheim, Potsdam, Köln și Berna

2 Vezi: Maierbacher-Legl, Gerdi (ed.): HARMS/FRANKE/KLEIN: Der Henndorfer Truhenfund. Dokumentation und Datierung von 127 gefassten siebenbürgischen Truhen des 15. bis 18. Jahrhunderts, München 2012

3 O enumerare a operelor individuale poate fi găsită printre altele în: The Choir Stalls of 1437 from Tobsdorf/Dupus in Transylvania, Romania: Aspects of the Workshop Technique and Connections to Master Johannes Reychmut of Schäßburg/Sighisoara, (împreună cu Susanne Karius și Gerdi Maierbacher-Legl), în: A. SELIGER und W. PIRON: Choir stalls and their workshops. Proceedings of the misericordia international colloquium 2016, Newcastle 2017, pag. 64–78

grup de mobilier (denumit în continuare „grup de lucrări”) numele lui Johannes Reychmut ca autor, care a activat între 1495 și 1537 în Sighișoara. Prin măsurile luate asupra tuturor obiectelor din acest grup de lucrări, a fost demonstrată încă o dată interacțiunea și completarea conservării și restaurării practice cu cercetarea mobilierului istoric.

Accentul lucrărilor a fost pus pe înregistrarea digitală a tuturor dimensiunilor, motivelor intarsiilor și basoreliefelor tuturor obiectelor, stranelor din Dupuș, care au fost depozitate în 2006 în biserica din Cristian, de lângă Sibiu. Ele au fost dezmembrate în Dupuș, în jurul anului 2000, din motive de securitate și depozitate acolo. Din păcate, obiectele erau incomplete. Astfel că, pe lângă piedestal, lipsesc și plăcile de podea, numeroase scânduri și șezuturi, mai multe detalii de intarsii sau un spătar întreg. Abia la o examinare mai atentă la Hildesheim, unde au putut fi aduse pentru a fi restaurate, după lungi negocieri și numeroase discuții, a fost descoperită și pierderea a 20-40 cm de lemn de tei din partea inferioară a panourilor separatoare verticale și intermediare! Aceasta însemna că stranele nu ar fi putut sta în poziție verticală singure, fără reconstrucțiile corespunzătoare.

Fără a discuta despre procedura ulterioară exactă, toți participanții din Transilvania și Hildesheim au convenit imediat: stranele trebuie să poată sta singure în poziție verticală, pe picioarele lor!

Această decizie a necesitat acțiuni extinse. În primul rând, stranele au fost supuse impregnării totale cu rășină acrilică de consolidare a lemnului, înainte de scanarea defectelor prin procesul de prototipare rapidă 3D și de a reproduce componentele corespunzătoare, pe o mașină de frezat cu 5 axe, din lemn nou de tei. Panourile stranelor au primit flecuri noi - pantofi noi - iar stranele se întorc pe propriile picioare pe un piedestal nou construit. „Golul” creat de lipsa spătarelor a fost închis printr-o placă de lemn de tei imprimată digital, pregătită în mod corespunzător și introdusă armonios în compoziția generală. Ambele măsuri au fost mai întâi testate și implementate cu succes în atelierul de la Hildesheim.

Cercetările asupra grupului de lucrări ale lui Johannes Reychmut au fost însoțite și de alte măsuri de restaurare sau chituiri finale și retușuri.

În noiembrie 2018, stranele salvate și studiate din Dupuș și-au găsit o reîncadrare demnă în corul bisericii Sfânta Margareta din Mediaș (unde se află și altarul și cristelnița de la Dupuș).[4]

Ceremonia de inaugurare, bine organizată, cu cor și orgă, predica episcopului Reinhart Guib, precum și primirea solemnă a stranelor, care s-a desfășurat în cadrul unui concert de vioară și al unui discurs ținut de către pastorul Gerhard Servatius-Deppner, vor rămâne în amintirea multora încă mult timp. În cele din urmă există întotdeauna oameni mărinimoși!

Viitorul sau: ascultarea, partajarea și medierea

Aceste câteva exemple ale implicării Universității din Hildesheim, prezentate pe scurt, arată deja că are sens să se ia inițiative pentru a schimba ceva, prin asumarea unor pași mici și apropiere reciprocă... Nimeni nu s-ar fi gândit acum câțiva ani că universitatea se va ocupa atât de mult timp de peisajul bisericilor transilvănene, atât de încrezătoare și cu atât

4 Localitatea Dupuș aparține districtului bisericii evanghelice C. A. din Mediaș

de mult succes. Pe lângă caracterul de expediție al unor deplasări, atunci când au apărut măsuri spontane și neplanificate de conservare și curățare pe teren sau inventarieri planificate, precum cele din Movile, cei mai încântați de efortul nostru și deschiși spre dialog au fost întotdeauna cei bătrâni. Încredere construită prin ascultare și înțelegere. Și, revenind, mâncând împreună sau împărtășind experiențe se creează legături puternice între culturi, oameni și generații, care pot exemplifica diversitatea culturală a Europei. Experții vor pleca, însă transmiterea bunurilor culturale și conservarea lor trebuie să fie continuate pe teren pentru a asigura permanent siguranța acestora.

Pentru a răspunde cerințelor medierii, în vara anului 2018 HAWK Hildesheim a organizat o expoziție itinerantă bilingvă cu sprijinul Fundației Bisericilor Fortificate, al Asociației Sașilor Emigrați originari din Dupuș, al Asociației Sașilor Transilvăneni, al Bisericii Evanghelice C. A. din România și al Haus des Deutschen Ostens (Casa Orientului German) din München, dedicată restaurării stranelor din Dupuș, și publicarea de materiale însoțitoare, prezentate anterior la Hildesheim, Mediaș și Sibiu. În plus față de Düsseldorf, Ulm, Gundelsheim sau Berlin, mai multe stații ale expoziției se află în discuție, mai ales în România, unde acestea sunt de dorit. Textele expoziției sunt scrise în mod deliberat într-un limbaj nepretențios, pentru a fi înțelese mai bine de publicul larg interesat.

Poate că stranele din Dupuș, după reinstalarea lor, vor deveni un simbol al revigorării sașilor transilvăneni și a peisajului lor cultural, așa cum a formulat episcopul Guib și doamna Gerhild Rudolf, directorul centrului de cultură și de întâlnire al Casei Friedrich Teutsch, cu ocazia deschiderii expoziției în aprilie 2019 la Sibiu.

Între timp, implicarea celor de la HAWK Hildesheim continuă. Astfel încât vor mai urma a fi digitalizate, cercetate și conservate și alte obiecte. Iar visul unei biserici fortificate ca și „centru de restaurare” crește și se dezvoltă în continuare! O astfel de cetate ar putea fi, de asemenea, un loc de întâlnire pentru studenții de la restaurare din mai multe țări, ar putea fi concepută ca centru de formare și atelier de restaurare, ca tabără de bază pentru specialiștii din diferite domenii. O astfel de biserică fortificată ar fi locul potrivit pentru predare, cercetare și învățare, pentru a trăi și găti împreună, pentru a lucra și schimba idei, experiențe și a negocia, iar Transilvania ar fi din nou în centrul Europei! După cum a spus Martin Luther: „O cetate puternică...”!

Cuvinte cheie: obiecte din lemn, neglijare, intemperii, umiditate, infestare cu dăunători, Dupuș, strane, Mediaș, Johannes Reychmut

Warum und wie sollte man die Authentizität von historischen Baudenkmälern erhalten? Zwei Fallbeispiele: Das „Haus mit dem Hirschgeweih“ und die „Bergkirche“ in Schäßburg

De ce și cum restituim epiderma monumentelor istorice? Două cazuri: Casa cu Cerb și Biserica din Deal din Sighișoara.

Dan Mohanu

Schässburg / Sighișoara 2018 (Foto: A. Kloos)

Eine der Hauptkrankheiten, die heute das Bauerbe bedrohen, ist der Verlust der Authentizität. Die Vorherrschaft des Neuheitswerts (Riegl) und das neue Instrument der virtuellen Rekonstruktion bieten uns eine Show von Wiederaufbauten *ex novo*, wodurch wir all das, was wir im Laufe eines Jahrhunderts durch eine Gründererfahrung, an die europäischen Werte geknüpft, durch scheinbar umkehrbare Doktrinerläuterungen erreicht hatten, verlieren. Die Authentizität der "Mauerhülle", von einfachen Finissageverputzen bis hin zu Paramentsimitationen und figurativen Spuren, wird oftmals geopfert, ohne deren Rolle durch einen Prozess der Identifikation der Zeithorizonte an den historischen Denkmälern zu erkennen und zu bewerten. Es werden zwei bedeutende Erfahrungen mit Bauarchäologie an zwei erstrangigen Denkmälern des mittelalterlichen Schäßburg präsentiert: die Bergkirche und das Haus mit Hirschgeweih.

Der erste untersuchte Fall ist jener der Bergkirche (14.–16. Jh.), deren Wandverzierung Gegenstand der im Rahmen des von ICCROM veranstalteten Regionalkurses war.

Der zweite Fall ist das „Haus mit dem Hirschgeweih", ein Gebäude mit einer spektakulären Geschichte, das noch Zeugnisse seiner gesamten Bauentwicklung bewahrte und dessen endgültiges Gesicht es im 17. Jh. erhielt.

Die beiden Fallstudien stehen für eine kritische Analyse in Bezug auf die Perspektive der Konservierung eines der repräsentativsten Standorte des mittelalterlichen Siebenbürgen dar.

Abb. 1: Gesamtansicht der Burg Schässburg.

Fig. 1: Cetarea Sghișoara. Imagine de ansamblu. (Foto: D. Mohanu)

Die Behandlung der Architekturoberflächen ist ein entscheidender Eingriff im umfangreichen Prozess der Konservierung und Restaurierung des Bauerbes. Paradoxerweise sind Verputze oder dekorative Architekturfassungen ein für die Architektur eines Baudenkmals ausschlaggebender Aspekt, obwohl sie oft als minderwertige Bestandteile eingestuft werden und – verglichen mit schwerwiegenden Statikproblemen oder mit ästhetischen, wirtschaftlichen und sonstigen Anforderungen – als vernachlässigbar angesehen werden. Ich habe die Metapher „Wandhülle historischer Baudenkmäler" gewählt, um von Beginn an auf die Analogie dessen hinzuweisen, was die Physiognomie eines Antlitzes, die Ästhetik und Botschaft eines Bildes ausmacht. Die griechischen Tempel waren polychrom gefasst, die mittelalterlichen Burgen wurden oftmals mit imitierten Quadersteinen verputzt und verziert und von falschen Schießscharten durchdrungen. Die Kirchen und Kathedralen bekamen ihrerseits eine vielfarbige „Wandhülle". Das Äußere der mittelalterlichen Häuser wurde durch Verputz und dekorative Fassung vervollständigt.

Um sich an das ursprüngliche Äußere anzunähern und die Zeitreise der „Architekturhülle" zu verfolgen, ist eine sorgfältige Fassungsuntersuchung in einem interdisziplinären Rahmen, integriert in die Gesamtmaßnahme des zu restaurierenden Baus, unvermeidlich.

Wir haben zwei bedeutende Fallbeispiele für das Behandeln von Architekturoberflächen gewählt, um zu verdeutlichen, welches die Chancen zur Rekonstruktion einer historischen Stadt in ihrer Authentizität noch sein können. In der Liste des Weltkulturerbes aufgenommen, trägt die Burg von Schäßburg, auf die wir uns beziehen, in der Schichtung der „Wandhülle" ihrer Baudenkmale das Zeugnis einer turbulenten Geschichte, aus der wir hier einige Meilensteine in chronlogischer Reihenfolge aufzählen:

- 13. Jh.: Gleich nach der Ansiedlung der sächsischen Siedler in Schäßburg (Castrum Sex, Schespurch)
- 1298: Die Stadt gewinnt eine bedeutende Rolle unter den mittelalterlichen Burgen mit einem gut ausgeprägten handwerklichen Profil.
- 14.-15. Jh.: Die Civitas Seguswar bekommt durch ihren Status eine Reihe von Privilegien, unter ihnen das Jahrmarktrecht, Befreiung von Zollgebühren, freies Wählen der lokalen Herrschaft/ Verwaltung. Die wirtschaftliche Blütezeit, auf einer extrem vielfältigen Handwerksproduktion basierend, verleiht der Burg die Rolle eines bedeutenden Glieds im Handelsaustausch innerhalb Siebenbürgens.
- 16. Jh.: Als erstrangiges Humanismuszentrum wird Schäßburg zum Versammlungsort der Sächsischen Nationaluniversität und Schäßburgs Bedeutung im Leben Siebenbürgens bestimmt; die Stadt wird zum Versammlungsort des Adelslandtags (1516, 1527, 1535, 1540).
- 17. Jh.: Das Stadtleben ist von dramatischen Ereignissen geprägt, verursacht durch politischen Streit und Katastrophen. Der Pestausbruch von 1643 dezimiert die Burgbevölkerung und der Brand von 1667 beschädigt etwa drei Viertel der Stadtgebäude.
- 18. Jh.: Die Stadt wird erneut von verheerenden historischen Momenten geprägt, wie z. B. die Rache der Kurutzen, Unterstützer des siebenbürgischen Fürsten Franz Racoczy, als die Kaisertruppen in Siebenbürgen eindrangen. Die Burg erleidet neue Zerstörungen (1704), gefolgt von einem neuen Pestausbruch (1709) und, in Abständen von mehreren Jahrzehnten, von zwei weiteren großen Bränden (1736, 1788).

Abb. 2: Haus mit dem Hirschgeweih vor der Restaurierung und stratigraphischen Untersuchung.

Fig. 2: Casa cu Cerb înainte de operațiunile de conservare-restaurare și de cercetare stratigrafică a fațadelor. (Foto: D. Mohanu)

Die kurzgefasste Folge der oben genannten geschichtlichen Entwicklung spiegelt sich in den Veränderungen, Reparaturen und Umbauten im Baubestand der Stadt wider. Obwohl zahlreiche Häuser ihre ursprünglichen Fundamente aus dem 14.-15. Jh. bewahren, gehören deren Fassaden neueren Epochen an, die zwischen dem ausgehenden 17. und beginnenden 20. Jh. liegen.

Die Zeitreise Schäßburgs lässt sich natürlich auch an der „Wandhülle" der Bauten ablesen, welche die wiederholten Zerstörungen der Stadt überlebt haben. Dies soll durch die zwei folgenden Fallbeispiele unterstrichen werden:

Das Haus mit dem Hirschgeweih und die Bergkirche:

Die Fassungsuntersuchung am Haus mit dem Hirschgeweih (1997) bot ein bedeutendes Bild der Abfolge von Ereignissen, die zur Entwicklung und Veränderung der Bauten geführt sowie deren jetziges Erscheinungsbild bestimmt haben. Gleichzeitig musste die Untersuchung der Architekturoberflächen als Grundlage dienen zur Entscheidungsfindung bei der Fassadenwiederherstellung im Konservierungs-/Restaurierungsprozess des Hauses mit dem Hirschgeweih.

Die Hausgeschichte ermöglichte uns die Altersbestimmung der unterschiedlichen Wandoberflächen, die eng verbunden sind mit der Entwicklung und Umwandlung der Architektur.

Dies sind die geschichtlichen Meilensteine, welche die Entwicklung des Hauses geprägt haben:

- 13. Jh.: Aus diesem Jahrhundert stammen die Fundamente eines ersten Hauses aus Holz, dessen Überreste in den archäologischen Ausgrabungen im Inneren des Hauses mit dem Hirschgeweih entdeckt wurden.
- 14.-15. Jh.: Drei Häuser machten im Laufe jener zwei Jahrhunderte das jetzige Volumen des Hauses mit dem Hirschgeweih aus.
- 16. Jh.: Die jetzige Hausform, durch Vereinigung der drei mittelalterlichen Bauten, wird von einigen Forschern Michael Hegyes zugeschrieben, der Richter des Schäßburger Stuhls, danach königlicher Richter, Bürgermeister der Stadt und Mitglied im Rat des königlichen Statthalters war.
- 17. Jh.: 1691 (Inschrift an der Nordfassade) baut der Bürgermeister Michael Deli das vom Brand 1667 (dabei drei Viertel der Stadt vernichtet) schwer beschädigte Haus wieder auf. Das Haus geht in den Besitz der Familie Kelp von Sternburg über. In dieser Familie gab es Senatoren, Bürgermeister, königliche Richter. Eines der Familienmitglieder, Martin Kelp, war eine der bedeutendsten Persönlichkeiten Schäßburgs. Nach brillianten Studien in Wittenberg, Hamburg und Leipzig wird der gelehrte Hebräist, Theologe, Historiker und Gründer der Bibliothek in Schäßburg, zum Rektor des Gymnasiums gewählt. Im Laufe dieses Jh.s wird das Haus mit dem Hirschgeweih weitläufigen Veränderungen an der Einrichtung und an den Verzierungen des Bauwerks unterzogen.
- 18. Jh.: Die Familien Kelp von Sternburg und Csech von Sternheim sind die Hausbewohner. Dies ist die Zeit der Erweiterung des Gebäudes, als das Haus mit dem Hirschgeweih die Form bekommt, die wir heute kennen.

Abb. 3: Das Haus mit dem Hirschgeweih nach der Konservierung-Restaurierung und der Fassadenwiederherstellung

Fig. 3: Casa cu Cerb după operațiunile de conservare-restaurare și de restituire a fațadelor. (Foto: D. Mohanu)

- 19. Jh.: Außer an den Fenstern im obersten Geschoss wird das Haus keinen wesentlichen Veränderungen unterzogen. Es folgen aber mehrere Serien von Reparaturen und Malerarbeiten.
- 20. Jh.: Anfang des Jahrhunderts geht das Haus mit dem Hirschgeweih in den Besitz der Therese Bacon über.

Diese geschichtlichen Entwicklungen spiegeln sich in der Abfolge der Fassungsschichten wider, die im Laufe der Fassadenuntersuchung zu Tage gebracht wurden.

Es folgen nun die Schritte der interdisziplinären Untersuchungen, die vor der Fassadenwiederherstellung am Haus mit dem Hirschgeweih erfolgt sind, in verkürzter Form:

Die historische und kunstgeschichtliche Dokumentation zur zeitlichen Entwicklung des Hauses; die Studie wurde von der Kunsthistorikerin Dana Jenei erarbeitet;

Direkte Untersuchung der Wandflächen mit Nutzung der bestehenden Fehlstellen, die eine erste Beobachtung der Abfolge der Putz- und Malschichten ermöglichten;

Stratigraphie, die eine echte Archäologie der Architekturoberfläche darstellt. Ziel war es, den Umfang und die Überlagerungen von Putzen und Wandfarben zu bestimmen; Identifizieren von Änderungen architektonischer Details (Gesimse, Tür- und Fensterrahmen, Wandfassungen);

Laboranalysen, durchgeführt mithilfe von Rasterelektronenmikroskopie, gekoppelt mit energiedispersiver Röntgenanlayse (SEM-EDAX). Die Analysen erfolgten durch die Physiker Gheorghe Niculescu und Irina Popa. Durch die Laboruntersuchungen wurden die in situ gemachten Beobachtungen überprüft sowie Art und Merkmale der in den Verputz-, Anstrich- und gemalten Verzierungsschichten verwendeten Materialien bestimmt;

Mikrobiologische Analysen, erfolgt durch Prof. Dr. Ioana Gomoiu; Ziel der Untersuchung war, die unterschiedlichen biologischen Verfallsprozesse zu bestimmen als Unterstützung für die Konservierungs- und Restaurierungsbehandlung an den Fassaden;

Die Planung und Abwicklung der in situ Schichtenuntersuchung erfolgte durch das Team von Pro Patrimonio S.R.L, geleitet von Prof. Dr. Dan Mohanu und Konf. Dr. Romeo Gheorghiță.

Interpretation der Verputze und Kalkanstriche, die infolge der Fassungs- und Laboruntersuchungen identifiziert wurden:

Deckputze mit Kalkanstrich und gemalten Verzierungen

A – erster Putz (Kalk-Sand) des Hauses, der das Bild des Hirsches trägt und sich auch zwischen den anderen zwei Häusern befindet (zusammen bilden sie die Endform des Hauses mit dem Hirschgeweih); Dies ist ein Verputz, der eine gemalte Imitation von Steinquadern enthielt. Die bei der Sondierung aufgetauchte Putzprobe wurde nach der Fassadenrestaurierung abgedeckt.

A' – erster Verputz (Kalk, mit sehr wenig Zuschlagstoff) des in der Strada Muzeelor gelegenen Hauses, das zusammen mit den anderen zwei Häusern die Endform des Hauses mit dem Hirschgeweih gebildet hat.

Abb. 4: Bergkirche. Gesamtansicht des Kirchenchores nach der Konservierung und Restaurierung

Fig. 4: Biserica din Deal. Vedere de ansamblu către corul bisericii după finalizarea operațiunilor de conservare-restaurare. (Foto: D. Mohanu)

Abb. 5: Bergkirche. Östliches Tympanon am Gewölbes des Raums am Fuß des Turms. Der Inschrift zufolge stammt die Wandmalerei aus dem Jahr 1488 von Iacobus Kendlinger.

Fig. 5: Biserica din Deal. Timpanul estic al bolții încăperii de la baza turnului. Conform inscripției, pictura murală de la 1488 este datorată lui Iacobus Kendlinger. (Foto: D. Mohanu)

A'1 – zweiter Verputz (Kalk-Sand) des Hauses in der Strada Muzeelor.

Ap – zweiter Verputz (Kalk-Sand) des Hauses, das die Hirschdarstellung und die Latein-Inschrift enthält. Dieser wurde vermutlich nach dem Brand von 1667 hergestellt, in einer Phase, die von der Familie Kelp geprägt war.

B – gemeinsamer, vereinigender Verputz (Kalk-Sand) der drei Häuser, welche die jetzige Form des Hauses mit dem Hirschgeweih ausbildet; Dieser wurde wahrscheinlich nach dem zweiten Brand von 1788 aufgetragen, zur Zeit der Familien Kelp-Csech.

Fassungsschichten, die über dem vereinigenden Verputz der drei Häuser aufgetragen wurden, B – 19.-20. Jh.

B1 – rosa Fassung, direkt auf den Verputz B aufgetragen (Kalk-Eisenoxide)

B2 – ocker-rote Fassung (Kalk-Eisenoxide)

B3 – oxidrote Fassung (Kalk-Eisenoxide)

B4 – oxidrote Fassung, sehr ähnlich der Fassung B3

B5 – dunkelgraue Fassung (Kalk-tonhaltiger Zuschlag)

B6 – hellgraue Fassung (Kalk mit viel Sand)

B7 – ockerfarbene Fassung (Kalk-Eisenoxide)

B8 – grünfarbene Fassung(en) (chromgrüne Tonerde)

Die Stratigraphie (Schichtenuntersuchung) nebst den Sondierungsproben aus der Zeit vor der Vereinigung der drei Häuser, führten zur Wiedergewinnung der doppelten Ansicht des Hirschs, der auf beiden Fassadenseiten gemalt wurde und dessen in Holz geschnitzter Kopf mit dem echten Geweih sich wie die Gallionsfigur eines Schiffs an der Gebäudeecke ausnimmt. Die endgültige Wiederherstellung der Fassaden ging jedoch einen Kompromiss zwischen den baugeschichtlichen Wandproben und einer Wiederherstellung der polychromen Fassaden *ex novo* ein. So wurde das doppelte, stark nachgebesserte Bild des Hirsches angepasst.

Der am Haus mit dem Hirschgeweih angewandten Erfahrung ging ein viel umfangreicherer Ablauf auf der Baustelle der Bergkirche voraus. Die Arbeiten zur Konservierung/ Restaurierung der Kirche, die 1995 begonnen worden waren, kamen dem Konservierungskurs Wandmalerei zugute. Sie waren unter der Schirmherrschaft von ICCROM und zum Zweck der Ausbildung von Wandrestauratoren organisiert worden, die sich dem Bauerbe Siebenbürgens widmen. Das Baustellenpraktikum an der Bergkirche bot die nötigen methodologischen Anhaltspunkte zum Weiterführen und Fertigstellen der Konservierung/ Restaurierung der Wandmalereien. Kurzgefasst waren diese Anhaltspunkte ein nützlicher methodologischer Leitfaden für all das, was Erhalt von Architekturoberflächen bedeutet, von „Wandhüllen" und ihrer Authentizität.

Abb. 6: Das Jüngste Gericht des Malers Valentinus (1483) an der Ostwand des Kirchenschiffes.

Fig. 6: Biserica din Deal. Judecata de Apoi realizată de pictorul Valentinus (1483) pe perete le estic al navei bisericii. (Foto: D. Mohanu)

Die Konservierung-Restaurierung der Wandmalereien basierten auf Interdisziplinarität und auf der Synergie mit Eingriffen in das Tragwerk, in die Architektur und die künstlerischen Bestandteile (Wandmalerei, Deckputze, Bildhauer- und Schnitzarbeiten, Möbelstücke, Bleiglasfenster usw.).

Dazu wurden folgende methodologische Schritte vollzogen:

- eine Voruntersuchung, welche die Fassungsschichten in der gesamten Denkmalanlage bestimmen sollte;
- eine kritische Untersuchung der Befunde, gefolgt von einem Projekt, das die originalen Fassungen samt den Beweisproben mit der jeweiligen Datierung wiederherstellt
- Restaurierung der Schäden vom Träger bis zur Oberfläche unter Einhaltung der Grundsätze der Kompatibilität der eingebauten Materialien und deren Reversibilität sowie der Verträglichkeit eines späteren Eingriffs mit anderen Materialien und der Beständigkeit gegen Umwelteinflüsse; eine Behandlung der Fehlstellen, welche die Authentizität der gesamten Anlage bewahrt, mit Entfernung von nicht adäquaten Rekonstruktionen oder von willkürlichen Nachbauten; eine Integration der Fehlstellen, die sich auf ein nötiges Mindestmaß beschränkt, um eine Lesbarkeit sicherzustellen, die keine historische sowie ästhetische Verfälschung zulässt.
- Sicherung der durchgeführten Eingriffe durch eine komplexe Dokumentation, durch Fotos, Zeichnungen, Skizzen und Schriftstücke.

Selbstverständlich muss all dies unter den Bedingungen einer vorbeugenden Konservierung abgewickelt werden, die das Beseitigen der Schadensursachen der Architekturoberflächen sowie ein während und nach dem Eingriff erfolgtes Monitoring beinhaltet.

Die Gesamtheit der Wandmalereien im weiträumigen Inneren der Bergkirche stellt ein wahrhaftiges Manuskript dar, das während des Errichtens dieses Bauwerks im Laufe mehrerer Jahrhunderte, durch erlittene Beschädigungen und Wiederaufbauten entstand. Den Heiligenbildern werden die großen freien Verputzflächen hinzugefügt, die ebenfalls Botschaften aus unterschiedlichen Epochen in sich tragen. Diese sind als Sgraffiti erhalten geblieben und stellen gemalte Inschriften oder einfache bemalte Umfassungen verschwundener *Ex-votos* dar. In der Aufeinanderfolge der einzelnen Heiligenbilder, vom Kirchenchor bis zum Raum unter dem Eingangsturm, stechen zwei Heiligenbildanlagen durch deren Übereinstimmungen hervor: jene des Valentinus Pictor (1483) im Kirchenschiff und jene des Malers Iacobus Kendlinger (1488) im Raum am Fuße des Turms. Das Projekt des Valentinus war viel weitläufiger und ehrgeiziger und bedeckte gänzlich die Nordost- und Südostwand des Schiffs einschließlich des Triumphbogens. Leider wurden die Spuren der Sepiaskizzen der Szene, die ein Pendant zum Jüngsten Gericht hätte sein sollen und die auf dem Verputz aus dem 15. Jahrhundert an der Südostwand noch erhalten waren, von dem neuen Verputz bei der jüngsten Restaurierung abgedeckt. Unsere Untersuchung legte auch weitere Teile der Gestaltung der „Wandhülle" im Kircheninneren frei. Das älteste Fragment einer Wandmalerei wurde ans Licht gebracht: an der Laibung des Südbogens im Raum am Fuß des Turms. Ein Freskogemälde, mit bewegten Linien in einer archaisierenden Provinzgotik gemalt, das nebst der Kreuzigungsikone und dem Gottesbild mit der Dreifaltigkeit

Abb. 7: Das älteste Wandgemälde, das an der Laibung des Südbogens im Raum am Fuß des Turms, gefunden wurde

Fig. 7: Biserica din Deal. Cea mai veche pictură murală descoperită pe intradosul arcului sudic al încăperii de la baza turnului. (Foto: D. Mohanu)

auch die Rettungsszene der drei Töchter vor der Prostitution durch den Heiligen Nikolaus enthält, welcher der ursprüngliche Schutzpatron der Bergkirche ist. Der Originalverputz, der im 15. Jh. das Kircheninnere bedeckte und in seinem unteren Abschnitt eine Imitation von Reihen aus gehauenen Steinquadern hatte, wurde hervorgehoben. Unser Projekt zielte ab auf das Hervorheben sämtlicher historischer Verputze aus diesem faszinierenden Manuskript der Architekturoberflächen der Kirche. Unserem Vorschlag wurde allerdings der Wunsch nach ästhetischer Einheit entgegengestellt, der Anspruch auf Rekonstruktion der von der Zeit verschlissenen „Wandhülle", die den gegenwärtigen Vorstellungen von neuen Verputzen und Maleranstrichen entgegensteht.

Es wurde dennoch ein Kompromiss gefunden, indem die Konservierung des alten Verputzes unter der neuen vereinheitlichenden Verputz- und Malerschicht und durch das Beibehalten von Probeflächen beschlossen wurde, die ausdrucksstarke Belege zum Alter der Kirche darstellen: der Abschnitt mit dem Tympanon der Heiligen Magdalena mit den Stiftern an der Nordwand des Chores und die freigelegten Referenzflächen der Steinimitation im unteren Schiffsabschnitt, in der Südostecke.

Die Restaurierung der Bergkirche bleibt dennoch ein Modell für die Untersuchung eines Baudenkmals und dessen Restaurierung. Dieses Modell wurde mit Ausnahme des Fronius-Hauses nicht weiter verfolgt.

Welches ist also die Perspektive der Konservierung von Architekturoberflächen in der Schäßburger Altstadt, wo wir seit fast zwei Jahrzehnten der Verbreitung von willkürlichen und geschmacklosen „Sanierungen" beiwohnen, die uns von Werten fernhalten, die systematische Wanduntersuchungen und eine geeignete Restaurierung ans Licht brächten?

Keywords: Bauerbe, Authentizität, Parament, Bauarchäologie, Bauforschung, Architekturoberflächen, Architekturfarbigkeit, Putze, Wandmalerei

Una din principalele maladii care amenință astăzi patrimoniul construit este pierderea autenticității. Preeminența valorii de noutate (Riegl) și noul instrument al reconstituirilor virtuale ne oferă spectacolul refacerilor abusive, *ex novo*, prin care pierdem tot ceea ce, vreme de un secol, dobândisem printr-o experiență fondatoare, racordată la valorile europene, prin clarificări doctrinare ce păreau ireversibile.

Autenticitatea "epidermei" murale, de la simplele tencuieli de finisaj la imitațiile de parament și la urmele figurative, este adeseori sacrificată fara a se evalua rolul ei în definirea identității și a identificării urmelor trecerii prin timp a monumentelor istorice.

Sunt prezentate două experiențe semnificative privind arheologia suprafețelor murale din două monumente de prim ordin ale orașului medieval Sighișoara: Biserica din Deal și Casa cu Cerb.

Incă din secolul al XIII-lea, imediat dupa așezarea coloniștilor sași in zona Sighișoarei (Castrum Sex – 1298 Schespurch – 1298) orașul ocupa un loc important între cetățile medievale ale Transilvaniei. In secolele XIV–XV Sighișoara are, prin statutul său de civitas un rol important în evoluția economică și culturală a Voievodatului. Loc al întrunirilor Universității Sașesti și al reuniunilor, în tot cursul veacului al XVI-lea, al Dietelor nobiliare, orașul de pe Târnave a fost marcat de o istorie frământată care explică faptul că edificiile Cetății au suferit reparații și refaceri sistematice. Locul în care putem citi într-un mod neașteptat trecerea prin timp a orașului medieval Sighișoara este „epiderma" monumentelor sale.

Primul caz analizat este cel al Bisericii din Deal (sec. XIV–XVI), a cărei decorație murală a constituit obiectul șantierului desfășurat în cadrul cursului regional organizat de ICCROM, pentru formarea specialiștilor dedicați picturilor murale din Transilvania.

Cel de-al doilea caz, îl reprezintă Casa cu Cerb, edificiu cu o istorie spectaculoasă al cărui parament păstra martorii întregii evoluții a construcției, al cărei chip definitiv l-a căpătat în veacul al XVII-lea.

Cele două studii de caz reprezintă subiectul unei analize critice în raport cu perspectiva conservării unuia din cele mai reprezentative situri ale Transilvaniei medievale.

Tratarea suprafețelor arhitecturale reprezintă, în amplul proces al conservării-restaurării patrimoniului construit, un act decisiv. Paradoxal, tencuielile sau decorațiile de parament, clasate de multe ori în categoria componentelor minore, de care ne putem dispensa în fața unor probleme structurale grave sau a unor imperative estetice, comerciale sau de alt

ordin, reprezintă un aspect definitoriu pentru arhitectura unui monument. Am ales expresia metaforică „epiderma monumentelor istorice“, pentru a sugera dintru început analogia cu ceea ce definește fizionomia unui chip, estetica și mesajul unei imagini. Templele grecești au avut o policromie intensă, cetățile medievale au fost tencuite și împodobite adeseori cu imitații de asize străpunse de false guri de tragere, bisericile și catedralele au primit și ele „epiderma“ policromă, chipul caselor medievale s-a desăvârșit prin finisajul și decorația paramentului.

Pentru a ne apropia, însă, de înfățișarea inițială și trecerea prin timp a „epidermei“ arhitecturale, este inevitabilă o cercetare stratigrafică atentă, într-un cadru interdisciplinar și integrată proiectului general de restituire a patrimoniului construit.

Am ales două cazuri semnificative privind tratarea suprafețelor arhitecturale pentru a înțelege care pot fi încă șansele de a recupera un oraș istoric în autenticitatea lui. Înscrisă în Lista Patrimoniului Mondial, Cetatea Sighișoara, la care ne referim, poartă în stratigrafia „epidermei“ monumentelor sale mărturia unei istorii frământate din care prezentăm, în succesiunea lor, câteva repere:

- Secolul al XIII-lea: imediat după așezarea coloniștilor sași în Sighșoara (Castrum Sex, Schespurch) - 1298 - orașul capătă un rol important între cetățile medievale cu un profil meșteșugăresc bine conturat.
- Secolele XIV-XV: Civitas Seguswar dobândește, prin statutul său, o serie de privilegii, printre care dreptul de a ține târg anual, scutiri vamale, alegeri libere ale conducerii locale. Situația economică înfloritoare, bazată pe o producție meșteșugărească extrem de diversificată, conferă cetății rolul de verigă importantă în schimburile comerciale ale Transilvaniei.
- Secolul al XVI-lea: centru umanist de prim rang, Sighișoara devine locul întrunirilor Universității Săsești, iar prestigiul său în viața Transilvaniei determină alegerea sa ca loc de reunire a Dietelor nobiliare (1516, 1527, 1535, 1540).
- Secolul al XVII-lea: viața orașului este marcată de evenimente dramatice, provocate de dispute politice sau calamități. Epidemia de ciumă din 1643 decimează populația cetății, iar incendiul din 1667 afectează aproximativ trei sferturi din clădirile orașului.
- Secolul al XVIII-lea: orașul este din nou marcat de momente istorice devastatatoare, cum ar fi răzbunarea curuților, susținători ai lui Francisc Racoczi, în condițiile intrării trupelor imperiale în Transilvania. Cetatea suferă noi distrugeri (1704), urmate de o nouă epidemie de ciumă (1709) și, la intervale de mai multe decenii, de alte două mari incendii (1736, 1788).

Succesiunea sumară a evoluției istorice de mai sus se reflectă în transformările suferite, prin reparații și reconstrucții, de fondul construit al orașului. Deși numeroase case păstrează fundațiile inițiale, din secolele XIV-XV, fațadele aparțin epocilor mai recente, situate între sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului XX.

Trecerea prin timp a cetății Sighișoara se citește, desigur, și în „epiderma“ construcțiilor care au supraviețuit devastărilor succesive ale orașului. Este ceea ce dorim să subliniem prin cele două studii de caz propuse : Casa cu Cerb și Biserica din Deal.

Cercetarea stratigrafică efectuată la Casa cu Cerb (1997) ne-a oferit o imagine semnificativă a succesiunii evenimentelor care au dus, deopotrivă, la evoluția și transformările construcțiilor care au determinat înfățișarea ei actuală. În același timp, arheologia suprafețelor

arhitecturale trebuia să ofere premisele soluțiilor de restituire a fațadelor în procesul de conservare-restaurare a Casei cu Cerb.

Istoria casei ne-a permis plasarea în timp a diferitelor etape ale paramentului, în strânsă legătură cu evoluția și transformările arhitecturii. Iată principalele momente istorice care au marcat evoluția casei:

- Sec. XIII: din acest secol datează fundațiile unei prime case, din lemn, surprinse în săpăturile arheologice efectuate în interiorul Casei cu Cerb.
- Sec. XIV-XV: trei case compuneau, pe parcursul acelor două secole, volumul actual al Casei cu Cerb.
- Sec. XVI: forma actuală a casei, prin unificarea celor trei construcții medievale, este atribuită de unii cercetători lui Michael Hegyes, jude al Scaunului, apoi jude regal, primar al orașului și membru în Sfatul locțiitorului regal.
- Sec. XVII: în 1691 (cf. inscripției de pe fațada nordică) primarul Michael Deli reface casa degradată grav de incendiul (1667) care a distrus trei sferturi din oraș. Casa intră în proprietatea familiei Kelp von Sternburg, familie cuprinzând senatori, primari, juzi regali. Unul din membri familiei, Martin Kelp, reprezenta una din cele mai însemnate personalități sighișorene. După studii strălucite la Wittenberg, Hamburg și Leipzig, eruditul ebraist, teolog și istoric, întemeietor al bibliotecii din Sighișoara, este ales rector al gimnaziului. Pe parcursul acestui secol Casa cu Cerb este supusă unor ample lucrări de reamenajare și decorare a spațiului arhitectural.
- Sec. XVIII: Familiile Kelp von Sternburg și Csech von Sternheim sunt locuitorii casei. Este perioada de extindere a spațiului arhitectural, Casa cu Cerb căpătând forma pe care o cunoaștem astăzi.
- Sec. XIX: cu excepția ferestrelor de la ultimul nivel, casa nu suferă modificări esențiale. Se succed, în schimb, reparațiile și zugrăvelile.
- Sec. XX: la începutul secolului Casa cu Cerb intră în proprietatea Terezei Bacon.

Toată această succesiune istorică se reflectă în stratigrafia pusă în evidență pe parcursul cercetării fațadelor. Într-o formă abreviată, prezentăm în continuare etapele investigațiilor cu caracter interdisciplinar ce au precedat restituirea fațadelor de la Casa cu Cerb.

Documentația istorică si de istoria artei privind evoluția in timp a casei; studiul a fost realizat de istoricul de artă Dana Jenei.

Examinarea directă a suprafeței murale profitând de lacunele existente ce permiteau o primă observație a succesiunii straturilor de tencuieli și zugrăveli.

Sondaje stratigrafice, reprezentând o veritabilă arheologie a suprafețelor arhitecturale.

Se urmărea: determinarea extinderii și suprapunerilor tencuielilor si zugrăvelilor de parament; identificarea modificărilor apărute în detaliile arhitecturale (cornișe, ancadramente, parament).

Analize de laborator realizate prin microscopie electronică cu baleiaj, cuplată cu investigații de raze X (SEM-EDAX). Analizele s-au datorat fizicienilor Gheorghe Niculescu și Irina Popa. Prin investigațiile de laborator au fost verificate observațiile efectuate in situ și s-au determinat natura și caracteristicile materialelor folosite în straturile de tencuială, zugrăveală și decorație pictată.

Analize microbiologice realizate de prof. dr. Ioana Gomoiu. Scopul investigației a fost de a determina diferitele procese de biodeteriorare în sprijinul tratamentului de conservare-restaurare a fațadelor.

Proiectarea și desfășurarea in situ a cercetării stratigrafice s-a realizat de echipa Pro Patrimonio S.R.L, sub coordonarea Prof. dr. Dan Mohanu și conf. univ. dr. Romeo Gheorghiță.

Lectura tencuielilor și văruielilor identificate în urma sondajelor stratigrafice și a investigațiilor de laborator a fost următoarea:

Tencuieli de finisaj cu văruieli și decorație pictată

A – prima tencuială (var-nisip) a casei ce conține imaginea cerbului și se află între celelalte două case, împreună cu care a alcătuit forma finala a Casei cu Cerb; este o tencuială ce conținea o imitație pictată de asize. Martorul apărut prin sondaj a fost, în urma restaurării fațadelor, acoperit.

A' – prima tencuială (var, cu foarte puțin agregat) a casei situată pe Str. Muzeelor, ce a alcătuit, împreună cu celelalte două case, forma finală a Casei cu Cerb.

A'1 – a doua tencuială (var-nisip) a casei de pe Str. Muzeelor.

Ap –a doua tencuială (var-nisip) a casei ce conține reprezentarea cerbului si inscripția în latină. A fost realizată, probabil, după incendiul din 1667, perioadă marcată de existența și prestigiul Familiei Kelp.

B – tencuiala comună, unificatoare (var-nisip) a celor trei case ce alcătuiesc forma actuală a Casei cu Cerb. A fost aplicată, probabil, după al doilea incendiu, din 1788, în timpul familiilor Kelp-Csech.

Zugrăveli suprapuse tencuielii unificatoare a celor trei case, B – sec. XIX-XX

B1 – zugrăveală roz aplicată direct pe tencuiala B (var-oxizi de fier).

B2 v zugrăveală ocru-roșu (var-oxizi de fier).

B3 – zugrăveală roșu oxid (var-oxizi de fier).

B4 – zugrăveală roșu oxid, apropiată de zugrăveala B3.

B5 – zugrăveală gri închis (var-humă).

B6 – zugrăveală gri deschis (var cu mult nisip).

B7 – zugrăveală ocru (var-oxizi de fier)

B8 – zugrăveală sau zugrăveli de culoare verde (humă verde crom).

Cercetarea stratigrafică, pe lângă martorii fazelor anterioare unificării celor trei case, a dus la recuperarea dublei imagini a corpului cerbului, pictată pe ambele fațade, al cărui cap sculptat în lemn și purtând coarne reale se impune ca un vârf de navă în colțul clădirii. În schimb, restituirea finală a fațadelor a recurs la un compromis între martorii trecerii prin timp a casei și o reconstituire - *ex novo* - în termeni aproximativi a policromiei fațadelor. Acesteia i s-a adaptat dubla imagine, incisiv retușată, a cerbului.

Experiența consumată la Casa cu Cerb a fost precedată de un parcurs mult mai amplu legat de șantierul Bisericii din Deal. Inițiate în 1995, lucrările de conservare-restaurare a bisericii au venit în întâmpinarea cursului de conservare a picturilor murale, patronat de ICCROM și organizat în scopul formării restauratorilor muraliști dedicați patrimoniului Transilvaniei. Practica de șantier de la Biserica din Deal, care a urmat cursurilor, a oferit reperele metodologice necesare continuării și finalizării conservării-restaurării picturilor murale. Exprimate succint, aceste repere reprezentau un ghid metodologic util pentru tot ceea ce înseamnă conservarea suprafețelor arhitecturale, a „epidermei" murale în autenticitatea ei. Bazată pe interdisciplinaritate și pe sinergia intervențiilor la nivelul structurii, al arhitecturii și al componentelor artistice (pictură murală, tencuieli de finisaj, sculptură, mobilier, vitralii, etc), conservarea-restaurarea picturilor murale trebuia să parcurgă următoarele etape metodologice:

- cercetare preliminară care să determine situația stratigrafică în ansamblul monumentului;
- un examen critic al descoperirilor, urmat de un proiect care să restituie ansamblul pictural în autenticitatea sa împreună cu martorii trecerii sale prin timp.
- un tratament al degradărilor existente, de la suport la stratul pictural, urmând principiile compatibilității materialelor puse în operă, al reversibilității acestora, al permisivității intervenției ulterioare cu materiale de altă natură, al rezistenței la factorii de mediu;
- un tratament al lacunelor care să respecte autenticitatea ansamblului, eliminând reconstituirile abuzive, prin analogie, sau refacerile arbitrare; o integrare a lacunelor restrânsă la minimum necesar pentru a asigura o lectură a imaginii în afara oricărui risc de a produce deopotrivă un fals istoric și estetic;
- asigurarea memoriei lucrărilor efectuate printr-o documentație complexă, fotografică, grafică și scrisă.

Desigur, toate acestea trebuie să se desfășoare în condițiile rezolvării conservării preventive care vizează înlăturarea cauzelor degradării suprafețelor arhitecturale și ale asigurării unei monitorizări a acestora post-intervenție.

Ansamblul picturilor murale din interiorul vast al Bisericii din Deal se prezintă ca un veritabil palimpsest, explicabil prin edificarea construcției pe parcursul mai multor secole, prin degradările și refacerile suferite. Iconografiei i se adaugă marile câmpuri ale tencuielilor de finisaj, purtătoare și ele ale mesajelor din diferite epoci, păstrate în grafite, inscripții pictate, sau simple ancadramente zugrăvite ale unor ex-voto-uri dispărute. În succesiunea imaginilor iconografice disparate, de la corul bisericii la încăperea de sub turnul de intrare, două ansambluri iconografice se impun prin coerența lor: cel al lui Valentinus Pictor (1483) din nava bisericii și cel al pictorului Iacobus Kendlinger (1488) din încăperea de la baza turnului. Proiectul lui Valentinus a fost mult mai amplu și mai ambițios, vizând acoperirea în întregime a pereților de nord-est și sud-est ai navei împreună cu arcul triumfal. Din păcate, urmele schițelor în sepia ale scenei care ar fi trebuit să fie pandant Judecății de Apoi, care se mai păstrau pe tencuiala secolului al XV-lea, pe peretele de sud-est, au fost acoperite de noua tencuială de finisaj a ultimei restaurări. Cercetarea noastră a descoperit și alte verigi în evoluția „epidermei" murale din interiorul bisericii. A fost scos la lumină cel mai vechi fragment de pictură murală, pe intradosul arcului sudic al încăperii de la baza turnului. O pictură în frescă, așternută alert într-un gotic provincial, arhaizant, cuprinzând pe lângă icoana Răstignirii și a lui Dumnezeu cu întreită față, scena Salvării celor trei fete de

la prostituție de Sfântul Nicolae, patronul inițial al Bisericii din Deal. A fost pusă în evidență tencuiala originală care cuprindea, în secolul al XV-lea, interiorul bisericii, având în registrul inferior o imitație de asize din piatră fasonată. Proiectul nostru prevedea punerea în valoare a tuturor tencuielilor istorice din acest palimpsest fascinant al suprafețelor arhitecturale ale bisericii. Propunerii noastre i s-a opus dorința de unitate estetică, imperativul înlocuirii „epidermei" murale, îmbătrânită și erodată de timp, cu prezența confortabilă a noilor tencuieli și zugrăveli. Am reușit totuși să obținem un compromis prin acceptarea păstrării vechilor tencuieli sub noul strat, unificator, de tencuială și zugrăveală și a menținerii unor zone martor care oferă câteva expresive repere de vechime ale bisericii: tronsonul cu timpanul Sfintei Magdalena cu donatorii de pe peretele nordic al corului și martorii imitației de piatră din registrul inferior al navei, în colțul de sud-est.

Restaurarea Bisericii din Deal rămâne totuși un model de cercetare și restituire în autenticitatea lui a unui monument, model care, cu excepția casei Fronius, nu a mai fost urmat.

Care este, prin urmare, perspectiva conservării suprafețelor arhitecturale din cetatea Sighișoarei în condițiile în care, de aproape două decenii, asistăm la extensia unor „reabilitări" arbitrare și stridente care ne țin departe de valori pe care o arheologie murală sistematică și o restaurare adecvată le-ar scoate la lumină?

Cuvinte cheie: patrimoniul, autenticitate, Parament, arheologie, investigatie stratigraficèi/ cercetare în domeniul construcțiilor, suprafețele arhitecturale, cromatică arhitecturale, tencuială, pictură murală

VI.
PROJEKTE NICHT-STAATLICHER ORGANISATIONEN

PROIECTE ALE ORGANIZAȚIILOR NEGUVERNAMENTALE (ONG-URILOR)

„Zentrum zur Interpretation der traditionellen Kultur“ in Almen – Sanierung und Umnutzung der befestigten Anlage

Centrul de interpretare a culturii tradiționale Alma Vii – reabilitarea și refuncționalizarea incintei fortificate

Caroline Fernolend

Almen / Alma Vii 2018 (Foto: A. Kloos)

Abb. / Fig. 1+2: Almen / Alma Vii, vor – und nach der Restaurierung / inainte şi după restaurarea
(Foto: Mihai Eminescu Trust (MET))

Der Mihai Eminescu Trust (MET) konzentriert seine Tätigkeit in den sächsischen Dörfern im Südosten Siebenbürgens, einem Gebiet mit reichem historischen Kultur- und Naturerbe. Obwohl in Siebenbürgen stark eingebunden, ist der MET auch in anderen Regionen tätig, wo Projekte willkommen sind, die das Kulturerbe und die nachhaltige Entwicklung von Gemeinschaften in den Mittelpunkt des Interesses stellen, wie zum Beispiel in der Maramuresch.

Die Projekte der Stiftung bezwecken den Erhalt des Kulturerbes. Dazu wird eine Reihe von aufeinander abgestimmten Plänen entwickelt, die auf lange Sicht angelegt sind und somit zur Gemeinschaftsentwicklung beitragen.

Zum jetzigen Zeitpunkt ist die Stiftungstätigkeit als ein Beispiel für gute und bewährte Praxis durch das Kulturministerium Rumäniens, den Europäischen Rat, das Institut der Regionen in Europa und weitere in- und ausländische Einrichtungen und Organisationen anerkannt und wertgeschätzt.

In 17 Jahren ununterbrochener Tätigkeit engagierte sich der MET in über 1.200 Projekten: beim Erhalt und der Aufwertung des Kultur- und Naturerbes, bei der Wiederbelebung traditioneller Handwerkstechniken und bei der nachhaltigen Entwicklung ländlicher Gemeinden in Siebenbürgen. Aktuell laufen zahlreiche Projekte. Die Tätigkeit der Stiftung wurde 2006 mit dem Europa Nostra-Preis belohnt – außerdem mit Preisen, die von der Gala der Zivilgesellschaft sowie von weiteren Organisationen verliehen werden, welche die bedeutendsten gesellschaftlichen Beiträge in Rumänien würdigen. Die Stiftung befand sich 14 Jahre lang unter der Schirmherrschaft SKH des Prinzen von Wales, bis sie eine neue Entwicklungsstufe erreicht hatte.

Almen/ Alma Vii – Das Dorf

Die Kirchenburg Almen wacht vom Berg aus über das ganze Dorf und ist das Wahrzeichen des Ortes. Sie wurde im 14. Jh. errichtet, später erweitert und im 16. Jh. befestigt. Die Kirchenburg musste sich im Laufe der Zeit gegen die Türken- und Tatareneinfälle verteidigen.

Heute leben in den 200 Häusern in Almen 390 Einwohner. Seit 2009 hat der Mihai Eminescu Trust (MET) in Almen mehrere Restaurierungs- und gesellschaftliche Wiederbelebungsprojekte durchgeführt, unterstützt die Einheimischen bei der Renovierung ihre Häuserfassaden und dabei, Unternehmer zu werden sowie ihr Kultur-, Natur- und soziales Erbe bestmöglich aufzuwerten.

Der MET baute in Partnerschaft mit dem Norwegischen Institut zur Erforschung des Kulturerbes 2015–16 durch eine EWR-Förderung[1] das Projekt „Zentrum für Interpretation der traditionellen Kultur Almen – Sanierung und Umnutzung der befestigten Anlage” auf. Die befestigte Kirchenanlage in Almen hat begonnen, unterschiedliche Veranstaltungen der Gemeinde sowie lokale Handwerksgegenstände zu beherbergen. Das Dorf präsentiert sich heute als eine Gemeinschaft von verschiedenen Bevölkerungsgruppen und Persönlichkei-

1 EWR = Europäischer Wirtschaftsraum/ rum. SEE = Spațiului Economic European/ engl.: EEA= European Economic Area

Abb. / Fig. 3+4: Almen / Alma Vii, vor – und nach der Restaurierung / inainte şi după restaurarea
(Foto: Mihai Eminescu Trust (MET))

ten, die in gutem Verhältnis miteinander leben und das Brauchtum des „echten Landlebens“ bewahren. Die Besucher, die nach Almen kommen, werden mit Freude bemerken, dass die Äcker gut bestellt sind und die Obstgärten gedeihen. Sie werden sehen, wie man in der Zimmermannswerkstatt und in der Eisenschmiede arbeitet. Die Hausfrauen in Almen werden Touristen Käse von Schafen anbieten, die in der Nähe weiden, weiterhin schmackhafte Konfitüren und Zakuska, Honig, der das Aroma der umgebenden Linden in sich hat und festes, auf der Backofenplatte gebackenes Brot. Eine lokale kulinarische Spezialität, die von in Almen einkehrenden Gästen genossen werden kann, ist der flache Krautkuchen.

Da meine Familie und ich uns tief verbunden fühlen mit unserem Geburtsort und uns als Teil unseres Landes empfinden, sind wir uns der Verantwortung bewusst, das Erbe unserer Vorganger schützen und erhalten zu müssen. Somit haben wir 1990 gemeinsam beschlossen, nicht, wie die Mehrheit der Sachsen unseres Dorfes und ganz Siebenbürgens, nach Deutschland auszuwandern.

Im Anschluss an den Exodus der sogenannten traditionellen Dorfgemeinschaften wurden die sächsischen Dörfer durch andere Bewohner neu besiedelt. Damals fingen wir an zu verstehen, wie wichtig es werden würde, unser Kulturerbe zu bewahren, was zur damaligen Zeit weder für die neuen Bewohner noch für die lokalen Verwaltungen ein Thema war. Mit der Zeit wurde klar, dass sich die neuen Dorfgemeinschaften mit der vorhandenen lokalen Kultur identifizieren müssten, um diese erhalten zu können.

Die Geschichte meiner Familie machte mir klar, wie wichtig es ist, unsere Wurzeln und unsere Kultur zu bewahren und das so abwechslungsreiche und bedeutende Erbe Rumäniens zu erhalten.

Inzwischen sind 29 Jahre seit meinen ersten Schritten zur Wiederbelebung meines Heimatdorfes und 19 Jahre seit der Gründung der Stiftung Mihai Eminescu Trust in Rumänien vergangen. Mit seiner Hilfe wurden 1.238 Projekte in 111 Gemeinden geplant und umgesetzt.

Unsere Aktivitäten begannen mit sehr kleinen Projekten: Weiterbildungskurse für ansässige Handwerker zur Anwendung traditioneller Materialien und Techniken, mit deren Hilfe Häuserfassaden, Scheunen, Einfahrten instandgesetzt werden konnten, Gästehäuser für Familien hergerichtet wurden, die sich im Kulturtourismus engagieren wollten, die Errichtung zweier Ziegelbrandöfen und vieles mehr. Von den herausragenden Projekten möchte ich das Abwassersystem von Deutsch-Weißkirch / Viscri nennen, was das erste dieser Art in Rumänien war, ausserdem die Anlage der Apfelplantage in Malmkrog/ Mălâncrav und die dazugehörige Biosaftanlage und das Pflanzen von 2,2 Mio. Bäumen in Zusammenarbeit mit der Hotelkette Accor Hotels Orbis.

Almen/ Alma Vii – Das Zentrum zur Interpretation traditioneller Kultur

Almen ist eine ganz besondere Gemeinde. Es ist eines der wenigen sächsischen Dörfer, die vor Jahrhunderten gegründet wurden und auch heute noch neben einem gut erhaltenen Kultur- und Naturerbe eine aktive Dorfgemeinschaft besitzen. Seit 2008 ist hier die Stiftung tätig. Damals wurden in Kooperation mit der Gemeindeverwaltung und ansässigen Handwerkern neun Brücken repariert. In den darauffolgen Jahren wurden Häuserfassaden

Abb. / Fig. 5+6: Almen / Alma Vii, vor – und nach der Restaurierung / inainte şi după restaurarea
(Foto: Mihai Eminescu Trust (MET))

instandgesetzt, das örtliche Gesundheitszentrum und der Dorfladen wurden repariert und neu ausgestattet. Zur selben Zeit wurden Weiterbildungskurse durchgeführt und Beratungen für Anwohner angeboten, die bereit waren, kleine Unternehmen zu gründen. Im April 2015 nahm die Stiftung in Zusammenarbeit mit dem Norwegischen Institut für Denkmalforschung ein neues Projekt in Angriff: Das Zentrum zur Interpretation traditioneller Kultur Almen – Restaurierung und Umnutzung der befestigten Anlage. Das Projekt erhielt eine Finanzierung im Wert von 6,3 Mio. Lei, die von einer EWR-Förderung[2] unter Beteiligung der Stiftung MET und der Stiftung Horizon bereitgestellt wurden. Dies war nach mehreren Gutachten und vielen Treffen und Diskussionen mit den Einwohnern Almens möglich geworden. Die Bewohner zeigten großes Interesse am Erhalt der örtlichen Kirchenburg, die aus dem 14. Jh. stammt und 200 Jahre später ausgebaut und befestigt wurde. Sie durchlief im Rahmen des Projektes mehrere umfangreiche Restaurierungsmaßnahmen, die vor allem die Türme und Befestigungsmauern sowie die Einrichtung eines kommunalen Kulturzentrums betrafen, was für besondere Anlässe und Gemeindefeiern hergerichtet wurde. Nach den Instandsetzungsmaßnahmen begann eine neue wichtige Phase des Projekts mit dem Ziel, die Anlage behutsam in das Gemeindeleben einzubinden. In den restaurierten Räumen wurden mithilfe der von Einwohnern gespendeten Objekte Ausstellungen organisiert, die das multiethnische Leben der Gemeinde widerspiegeln. Ebenso werden hier von den Einwohnern Almens hergestellte kunsthandwerkliche Gegenstände und traditionelle kulinarische Delikatessen ausgestellt und verkauft.

Während der Durchführung der Restaurierungsarbeiten wurden wichtige archäologische Befunde sichergestellt, weshalb die Arbeiten sehr vorsichtig erfolgten. Alle Forschungen und Freilegungen wurden durch ein rumänisch-norwegisches Archäologenteam dokumentiert. Da eines der Ziele darin bestand, die nachhaltige wirtschaftliche Entwicklung voranzutreiben und eine Gemeinschaft zu schaffen, die auch nach Beendigung des Projektes nicht an Lebensqualität einbüßt, fanden mit den Vertretern der fast 400 Einwohner regelmäßige Treffen statt mit dem Ziel, den Zusammenhalt zu stärken und die Menschen dazu zu motivieren, gemeinsam an der Verbesserung des aktuellen Lebensstandards mitzuwirken, ohne die traditionelle Seite des Dorflebens zu vernachlässigen. Die Stiftung MET veranstaltete für die Einwohner Almens Weiterbildungskurse im Bereich Tourismus sowie Englischkurse, um den lokalen Tourismus voranzubringen.

Noch bevor die Restaurierungsarbeiten an der Kirchenburg beendet waren, wurden schon Werbekampagnien für das kulturelle und denkmalpflegerische Erbe des Dorfes auf Fachseiten im Internet und im Rahmen des partnerschaftlichen Tourismus-Netzwerks gestartet. Auch das Drehen von 10 Kurzfilmen und eines längeren Dokumentarfilmes während der Projektlaufzeit trug dazu bei, das Dorf als kulturtouristisches Ziel bekannt zu machen.

Die Stiftung Mihai Eminescu Trust versuchte im Rahmen ihrer Projekte in erster Linie die Lebensqualität der Betroffenen zu verbessern. Dies ist der Grund, weshalb alle von uns durchgeführten Projekte eine Herangehensweise unter dem Motto „Selbständiges Dorf” aufweisen und gleichzeitig die sozialen und ökonomischen Probleme der Dorfgemeinschaften angehen, indem die natürlichen und kulturellen Werte hervorgehoben werden.

Die größte Errungenschaft ist jedoch meiner Meinung nach, dass im Laufe der Zeit Mentalitäten verändert werden konnten, dass wir den Stolz und den Respekt für das denkmalpfle-

2 EWR = Europäischer Wirtschaftsraum/ rum. SEE = Spaţiului Economic European/ engl.: EEA= European Economic Area

Abb. / Fig. 7+8: Almen / Alma Vii, vor – und nach der Restaurierung / inainte şi după restaurarea
(Foto: Mihai Eminescu Trust (MET))

gerische und kulturelle Erbe wecken konnten und vor allem, dass der Begriff Gemeinschaft wieder seinen ursprünglichen Sinn erhielt und die Menschen wieder für das Gemeinwohl zusammen arbeiten. So geschah es auch in Deutsch-Weißkirch/ Viscri und in vielen anderen Orten sind wir auf dem richtigen Weg.

Der schwierigste Teil unserer Arbeit besteht in der Interaktion mit den Betroffenen: der Prozess, der Menschen dazu bringt, veraltete Gewohnheiten und Ansichten aufzugeben, die Mentalität zu verändern, um festzustellen, wie einfach das Leben verbessert werden kann, wenn die natürlichen und kulturellen Ressourcen sinnvoll genutzt werden. Diese Etappe dauert am längsten und verlangt den stärksten Einsatz, der wiederum viel Unterstützung benötigt.

Es gibt viele Hürden, mit denen wir bei der Umsetzung der Projekte konfrontiert werden, doch wir versuchen jedesmal erneut, die optimale Lösung für alle Beteiligten zu finden. Entmutigend wirken leider diejenigen, die nur für ihren persönlichen Nutzen zerstören, was innerhalb von Jahren zum Wohle der Gemeinschaft aufgebaut worden war.

Auf der anderen Seite gibt es keine größere Freude als jene zu sehen, wie die Stiftung MET als Vorbild für andere Organisationen und Gemeinschaften wirkt und wie einige unserer Projekte als beispielhaftes Engagement beim Schutz und Erhalt von Kulturgut und nachhaltiger komunaler Entwicklung vorgezeigt werden.

Der Tourismus, der vom Mihai Eminescu Trust unterstützt und beworben wird, muss in erster Linie den Anwohnern zugute kommen und zur wirtschaftlichen Entwicklung des Dorfes beitragen. Wir versuchen, dass jedes Mitglied der Dorfgemeinschaft eine Rolle einnimmt beim Erhalt der Authentizität des Dorfes. Das Denkmalerbe und der öffentliche Raum werden von einheimischen Handwerkern (Maurer, Tischler, Zimmerer, Ziegelbrenner) gepflegt, einheimisches Kunsthandwerk (Korbflechten, Marmeladen, Sirup, Wollsocken, Filzschuhe, Webarbeiten) und das Herstellen von Lebensmitteln hoher Qualität und mit lokalen Zutaten (z.B. die traditionelle Hühnersuppe mit hausgemachten Nudeln und Gartengemüse) werden angeregt und wir empfehlen den Besuchern Spazierfahrten mit der Pferdekutsche und Unterkünfte in traditionell hergerichteten Gästehäusern.

Keywords: Mihai Eminescu Trust (MET), Sanierung, Umnutzung, Revitalisierung, traditionelles Handwerk, Gemeinschaft

Fundația Mihai Eminescu Trust (MET) își concentrează activitatea în satele săsești din partea de Sud-Est a Transilvaniei, o zonă cu un bogat patrimoniu istoric, cultural și natural. Deși puternic implicată în Transilvania, MET lucrează și în alte regiuni unde sunt binevenite proiectele sale ce pun în centrul preocuparilor patrimoniul cultural și dezvoltarea sustenabilă a comunităților, cum se întâmplă de exemplu în Maramureș. Proiectele Fundației vizează păstrarea patrimoniului care contribuie la dezvoltarea comunității printr-o serie de planuri conjugate, gândite să funcționeze pe termen lung.

În acest moment activitatea sa este recunoscută și apreciată ca exemplu de bune practici de către ministerul culturii din România, Consiliul Europei, Institutul regiunilor din Europa și alte instituții și organizații din țară și de peste hotare.

În acești 17 ani de activitate neîntreruptă MET s-a implicat în peste 1200 de proiecte de: păstrare și punere în valoare a patrimoniului cultural și natural, de revitalizare a meșteșugurilor tradiționale, de dezvoltare sustenabilă a comunităților rurale din Transilvania și are și în prezent numeroase proiecte în desfășurare. Activitatea Fundației a fost recompensată în anul 2006 cu premiul Europa Nostra și constant cu premii oferite de Gala Societății Civile, precum și de alte organizații care evaluează cele mai semnificative contribuții sociale din România. Fundația s-a aflat timp de 14 ani sub patronajul ASR Prințul de Wales până când a atins la un nivel nou de dezvoltare.

Alma Vii – Satul

Biserica fortificată din Alma Vii ce veghează întregul sat de pe deal este emblema locului; a fost ridicată în secolul al XIV-lea și apoi a fost mărită și fortificată în secolul al XVI-lea. Biserica fortificata a avut de-a lungul timpului rol de apărare împotriva atacurilor turcești și tătare.

Astăzi, în cele 200 de case din Alma Vii trăiesc 390 de locuitori.

Începând cu anul 2009, fundația Mihai Eminescu Trust (MET) a derulat în Alma Vii mai multe proiecte de restaurare și revigorare socială, susținându-i pe oamenii locului să își renoveze fațadele caselor, să devină întreprinzători și să își valorifice cât mai bine patrimoniul cultural, natural și social de care dispun.

Fundatia Mihai Eminescu Trust (MET) în parteneriat cu Institutul Norvegian pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural, printr-un grant SEE[1] a implementat in anul 2015-2016 proiectul „Centrul de interpretare a culturii tradiționale Alma Vii - Reabilitarea și refunctionalizarea incintei fortificate”. Incinta fortificată din Alma Vii a început să găzduiască diferite evenimente ale comunității cât și creații locale. Satul se prezintă astăzi cu o comuniune de etnii și personalități diverse care conviețuiesc în bună înțelegere, păstrând obiceiurile vieții autentice de la țară. Vizitatorii care ajung în Alma Vii vor observa cu plăcere terenurile agricole îngrijite și livezile în rod, și vor vedea cum se lucrează în atelierul de dulgherie și în cel de fierărie. Gospodinele din Alma Vii îi vor ispiti pe turiști cu brânză de la oile ce pasc în apropiere, cu dulcețuri și zacuște delicioase, cu miere care păstrează savoarea teilor din jur și pâine îndesată, coaptă pe vatră. O specialitate culinară locală ce poate fi savurată de oaspeții ce vin la Alma Vii, este plăcinta cu varză.

1 SEE = Spațiului Economic European / engl.: EEA= European Economic Area

Pentru că familia mea și cu mine suntem legați sufletește de locul natal, simțim că suntem parte integrantă a acestei țări și suntem responsabili de a păstra moștenirea primită de la generațiile care ne-au precedat. Prin urmare, am decis împreună cu familia, să nu plecăm în Germania in 1990, atunci când majoritatea sașilor din satul nostru și din Transilvania au emigrat și s-au stabilit în Germania.

În urma plecării comunității așa-zis tradiționale, satele săsești au fost populate de noi locuitori. Am înțeles atunci că este nevoie să ne dedicăm păstrării patrimoniului nostru, ceea ce la vremea respectivă nu era o prioritate nici pentru locuitori, nici pentru autorități. Cu timpul, am realizat că pentru a conserva patrimoniului, este esențial ca noile comunități formate să și-o însușească și să fie mândră de cultura locală existentă.

Istoria familiei și a comunității mele, m-a făcut să înțeleg cât de important este să ne păstrăm rădăcinile și cultura și să conservăm patrimoniul României, care este atât de bogat și de variat.

Au trecut 29 de ani de când am făcut primii pași pentru revitalizarea satului natal și 19 ani de când a fost înființată Fundația Mihai Eminescu Trust, în România. Cu ajutorul acesteia am dezvoltat si implementat 1238 de proiecte în 111 de localități.

Activitatea noastră a început cu proiecte foarte mici: cursuri de instruire a unor meșteri locali în folosirea materialelor și tehnicilor de construcții tradiționale, iar cu ajutorul lor, refacerea fațadelor de case, a șurilor, podețelor, amenjarea de case de oaspeți pentru familiile care au dorit să se implice în dezvoltarea turismului cultural, construcția a două cuptoare de cărămidă și țiglă și multe altele. Printre proiectele mai importante aș enumera sistemul de canalizare si stația de epurare ecologică din Viscri, prima de acest fel din țară, livada de meri de la Mălâncrav și fabrica de suc de mere ecologic și plantarea a 2,2 milioane de puieți, în parteneriat cu lanțul hotelier AccorHotels -Orbis.

Alma Vii - Centru de interpretare a culturii tradiționale

Alma Vii este un loc special. Este unul dintre puținele sate întemeiate de sași, acum multe sute de ani, ce are astăzi o populație activă și un patrimoniu cultural și natural bine păstrat. Fundația a început să își facă simțită prezența în sat încă din anul 2008, când au fost reparate nouă poduri de lemn, în parteneriat cu primăria și cu meșterii locali. În anii care au urmat au fost renovate fațadele mai multor case particulare, a fost consolidat, reparat și dotat dispensarul sătesc, precum și magazinul. Tot în această perioadă Fundația a organizat cursuri de formare profesională și a oferit consultanță locuitorilor ce doreau să-și dezvolte mici afaceri. În luna aprilie 2015, Fundația și partenerul său, Institutul Norvegian pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural, au început proiectul Centru de interpretare a culturii tradiționale Alma Vii – Restaurarea și refuncționalizarea incintei fortificate. Proiectul, in valoare de aproximativ 6,3 milioane de lei, a fost finanțat printr-un grant SEE[2] și cofinanțat de către MET și fundația Horizon. Acesta a fost inițiat în urma unor studii și ca o continuare a multiplelor întâlniri și discuții cu membrii comunității din Alma Vii. Acestea au relevat faptul că membrii comunității pun mare preț pe biserica fortificată a satului. Construită în secolul al XIV-lea și apoi fortificată și extinsă 200 de ani mai târziu, incinta fortificată a trecut, în cadrul acestui proiect, prin ample lucrări de restaurare. Acestea au vizat în special

2 SEE= Spatiului Economic European

turnurile și zidul de fortificație, dar și amenajarea spațiului interior al incintei fortificate și transformarea acestuia într-un centru cultural local ce va găzdui evenimentele speciale și sărbătorile comunității. La finalizarea lucrărilor de restaurare a început o altă fază importantă a proiectului, și anume reintegrarea armonioasă a monumentului în viața comunității. În spațiile reabilitate din incinta fortificată, cu ajutorul obiectelor donate de către membrii comunitatii, au fost amenajate expoziții ce pun în valoare cultura multietnică locală. Tot aici sunt prezentate și pot fi cumpărate de către vizitatori obiectele de artizanat și delicatesele culinare tradiționale, realizate de către membrii comunității.

Proiectul a avut și o importantă componentă de arheologie medievală construită, astfel că renovările incintei fortificate s-au făcut cu multă grijă. Toate cercetările și descoperirile au fost documentate atent, cu sprijinul unei echipe de arheologi români și norvegieni. Pentru că unul dintre obiective a fost generarea unei dezvoltări economice durabile și întărirea unei comunități care să înflorească și după terminarea proiectului, au avut loc și întâlniri regulate cu reprezentanți ai celor aproape 400 de persoane care locuiesc astăzi în sat. Scopul a fost acela de a crește sentimentul de coeziune socială și de a-i motiva pe locuitori să lucreze împreună la îmbunătățirea standardului de viață actual, păstrându-și totuși stilul de viață tradițional. Pentru a impulsiona turismul local, MET a realizat pentru locuitorii din Alma Vii cursuri de instruire în domeniul turismului și de învățare a limbii engleze.

Încă înainte de terminarea lucrărilor la incinta fortificată, Fundația a început să promoveze patrimoniul arhitectural și cultural al Alma Vii pe siteurile de specialitate și în cadrul rețelei de parteneri din turism. Satul a fost popularizat ca destinație de turism cultural și cu ajutorul a 10 filme de scurtmetraj și a unui documentar de lung metraj, realizate în timpul proiectului.

Fundația Mihai Eminescu Trust a încercat ca prin fiecare proiect realizat să îmbunătățească nivelul de trai al membrilor comunității. Acesta este motivul pentru care toate proiectele noastre au o abordare integrată, pe care o numim Satul de sine stătător, prin care incercăm să reducem problemele sociale si economice din mediul rural, prin valorificarea patrimoniului cultural si natural existent.

Cu toate acestea, după părerea mea, cea mai mare realizare a noastră este că, în timp, am reușit să schimbăm mentalitatea oamenilor, să le trezim mândria și respectul pentru patrimoniu și cultură și, mai ales, am redat sensul noțiunii de comunitate și i-am ajutat pe oameni să lucreze din nou împreună, pentru un bine comun. Asta s-a întâmplat la Viscri și în multe alte sate și suntem pe drumul cel bun.

Partea cea mai complexă a muncii noastre este interacțiunea cu oamenii: demararea procesului prin care oamenii se debarasează de concepte învechite și își schimbă mentalitatea, pentru a descoperi cât este de ușor să îți îmbunătățești viața, folosind moștenirea culturală și naturală pe care o avem. Aceasta este etapa care durează cel mai mult si necesită eforturi susținute.

Există multe probleme cu care ne confruntăm în implementarea proiectelor, dar incercăm de fiecare dată să găsim soluția optimă pentru toate părțile implicate. Este descurajant insă, când întâlnim persoane care, pentru beneficii strict individuale, distrug ceea ce a fost clădit cu greu, in ani, pentru binele comunității.

Pe de altă parte, nu există bucurie mai mare ca aceea când vedem că Mihai Eminescu Trust, devine un exemplu urmat și de alte organizații si comunități, iar unele dintre proiectele noastre sunt date drept exemple de bune practici pentru conservarea patrimoniului și dezvoltarea comunitară sustenabilă.

Turismul sustinut și promovat de Mihai Eminescu Trust trebuie să servească în primul rând localnicilor și să contribuie la dezvoltarea economică a comunității. Încercăm să găsim fiecărui membru al comunității un rol în păstrarea autenticității satului. Patrimoniul construit și spațiul comunitar este întreținut cu ajutorul meșterilor locali (zidari, tâmplari, dulgheri, căramidari), încurajăm realizarea de produse meșteșugărești locale (coșuri de nuiele, gemuri, siropuri, șosete de lână, papuci de pâslă, țesături), de preparate culinare de calitate, gătite cu ingrediente locale (spre exemplu tradiționala supă de găină cu tăiței de casă și legume din grădină), recomandăm vizitatorilor plimbări cu căruța și promovăm casele de oaspeți tradiționale.

Cuvinte cheie: Reabilitare, refuncționalizare, revitalizare, meșteșuguri tradiționale, comunitate

TEMAD

Die „Denkmalambulanz” und der Erhalt von Denkmalen mit Hilfe der Zivilgesellschaft

„Ambulanța pentru monumente” și punerea în siguranță a patrimoniului construit cu ajutorul societății civile

Eugen Vaida

Felldorf / Filitelnic 2018 (Foto: Arh. Ambulanta pentru Monumente)

Über 600 im öffentlichen oder Privatbesitz befindliche Denkmale Rumäniens harren der Notsicherung durch Maßnahmen der "Denkmalambulanz" – ein Pilotprojekt des Vereins "Monumentum", das den Erhalt von Baudenkmalen mit der Unterstützung von Freiwilligen, Handwerkern und ortsansässigen Gemeinschaften ermöglicht und Aktionen durchführt, die von Denkmalspezialisten und Restauratoren überwacht werden.

Die "Denkmalambulanz", deren Hauptsponsor Prinz Charles von Wales ist, verfügt über einen mit allen notwendigen Werkzeugen ausgestatteten Einsatzwagen und ergreift Maßnahmen zum Erhalt eines Denkmals unter der Voraussetzung, dass alle für die Intervention notwendigen Unterlagen vorhanden sind. Bis zum aktuellen Zeitpunkt wurden 18 Baudenkmale "behandelt", zu denen vier südsiebenbürgische evangelische Kirchenburgen zählen.

Fig. 1: ASR Prințul de Wales, principalul susținător al "Ambulanței pentru monumente", împreună cu voluntarii, în cadrul unei vizite oficiale la București, în 2017

Abb. 1: Seine Königliche Hoheit Prinz Charles von Wales, der Hauptsponsor der "Denkmalambulanz" gemeinsam mit freiwilligen Helfern im Rahmen eines offiziellen Besuchs in Bukarest, 2017 (Foto: Ambulanta pentru Monumente)

Für den Verfall von Baudenkmalen in Rumänien gibt es mehrere Gründe, die hauptsächlich in der chronischen Unterfinanzierung von Instandsetzungs- und Restaurierungsmaßnahmen staatlicherseits sowie in der Gleichgültigkeit und Ignoranz seitens der Eigentümer liegen.

Im ”Strategiepapier Kultur” von 2016 werden 600 Baudenkmale erwähnt, deren exakter Schadenszustand unbekannt ist. Wahrscheinlich ist ihre Zahl in der Zwischenzeit exponentiell angestiegen und hat mittlerweile einige Tausend erreicht. Die begrenzte Zahl an Experten und der Verlust an Fachleuten und traditionellen Produkten im Allgemeinen, verstärkt durch eine widersprüchliche Gesetzgebung im Bereich der Denkmalpflege, haben zusätzlich zum Schadensfortschritt beigetragen. Neue Herangehensweisen auf dem Gebiet der Denkmalsicherung sind notwendig, die mithilfe der Zivilgesellschaft unter strenger Aufsicht von Fachleuten und Handwerkern und mit Unterstützung der Gemeinden vor Ort umgesetzt werden müssen.

Infolgedessen entstand unter mehreren Denkmalliebhabern und Spezialisten (Architekten, Restauratoren, Historikern) die Idee, die ”Denkmalambulanz” einzurichten, die nach oben erwähnten Prinzipien funktionieren sollte. Von Anfang an wurde dieser Ansatz von Prinz Charles unterstützt, der ein großer Verehrer rumänischer Denkmale und Traditionen ist.

Der Verein MONUMENTUM, der das Pilotprojekt koordinierte, schlug die Einrichtung eines Netzwerks von „Denkmalambulanzen“ vor, die jeweils von verschiedenen lokalen Organisationen vor Ort gesteuert werden. Das mit dem Projekt bereitgestellte Modell wird multipliziert und in jedem Gebiet oder Bezirk, in dem es tätig ist, an die jeweiligen lokalen Bedingungen angepasst. So wird eine unabhängige Struktur der Zivilgesellschaft geschaffen, die von Finanzierungsschwankungen und politischen Entscheidungen weniger beeinflusst ist und subjektive Entscheidungen, die von den jeweiligen Projektmitglieder vor Ort getroffen werden, beeinträchtigen nicht das Gesamtprojekt.

Der Verein MONUMENTUM vergibt die Rechte an der Umsetzung dieses Projekts an jede interessierte Organisation und steht ihr mit der nötigen Ausrüstung und der vorhandenen Erfahrung bei.

Bis Mai 2018 wurde das Projekt in Südsiebenbürgen (Kreise Hermannstadt, Kronstadt, Weißenburg, Eisenstadt und Neumarkt) und im Banat (Kreise Temes und Karasch) unter dem Dach der Vereine MONUMENTUM und PACT (Verein für aktives Kulturerbe) umgesetzt. Im Kreis Arad ist mit dem Verein „Vernacular” (volkstümliches Kulturerbe) eine Erweiterung des Projektes ab Mai 2019 geplant.

Das Projekt ”Denkmalambulanz” hat sich zum Ziel gesetzt, das Interesse an gefährdetem Denkmalerbe auf lokaler Ebene zu wecken und zu stärken, indem ein Wandel in der Mentalität der gesamten rumänischen Gesellschaft angestrebt wird: nicht mehr auf staatliche Hilfe warten, sondern vor Ort (auf Gemeinde- und Kreisebene) handeln, bevor die Denkmale unwiederbringlich verfallen. Die Zivilgesellschaft soll bei ihren Bemühungen, sich zu engagieren, untestützt werden indem ihr mit einem Projektmodell ein Mittel zur Hand gegeben wird, mit dessen Umsetzung der Schutz des Erbes in jeder Region des Landes und sogar international wirksam sichergestellt werden kann.

Fig. 2: Voluntari în timpul unei intervenții de punere în siguranță a acoperișului bisericii evanghelice fortificate din Alțîna, județul Sibiu. S-au refolosit țiglele istorice aflate în stare bună și s-au completat cele degradate cu unele noi, confecționate manual în tehnica tradițională.

Abb. 2: Freiwillige Helfer während eines Einsatzes zur Notsicherung des Kirchendaches Alzen / Alțîna, Kreis Hermannstadt. Die gut erhaltenen Ziegel wurden wiederverwendet und die geschädigten durch in traditionellen Techniken handgefertigte Ziegel ersetzt. (Foto: Ambulanta pentru Monumente)

Bis zum aktuellen Zeitpunkt konnten an 18 Baudenkmalen Notsicherungsmaßnahmen durchgeführt werden. Die Eingriffe beinhalten in den meisten Fällen Elemente und Techniken aus dem Fachgebiet Restaurierung und Konservierung – vor allem im Bereich der Dacheindeckungen.

Das Projekt ist insofern als innovativ zu bezeichnen als dass es zum einen ein Vorgehensmodell "Pro Denkmalerbe" vorschlägt, das unabhängig von einer einzigen koordinierenden Dachorganisation von mehreren Vereinen eigenständig umgesetzt wird. Und zum anderen bietet dieses Modell durch die Integration verschiedener Tätigkeitsbereiche beispielhafte Vorgehensweisen an, die so ausgewählt nachhaltige Ergebnisse erzielen werden. Der erste Schritt im Rahmen des Projekts ist das fachlich unterstützte Monitoring des Konservierungszustands von Denkmalen der betroffenen Region. In Zusammenarbeit mit den örtlichen Kreiskulturdirektionen wird eine Liste mit besonders gefährdeten Baudenkmalen zusammengestellt, die Notsicherungsmaßnahmen bedürfen.

Das Projekt funktioniert nach einer simplen Regel: Stellt der Eigentümer oder ein Spender das für die Notsicherung notwendige Material zur Verfügung, dann unterstützt der Verein den Eigentümer im Antragsverfahren und beim Erhalt der Baugenehmigung; während des eigentlichen Eingriffs stehen ihm freiwillige Helfer, Fachleute und die örtliche Gemeinschaft zur Seite. Das Einsatz-Set besteht aus dem Team der Einsatzkräfte (Leitung, Assistenz und Freiwilligenarbeit) und einem komplett eingerichteten Einsatzwagen, der Material und Gerätschaften transportiert.

Die Notfallmaßnahmen beinhalten im Allgemeinen Reparaturen an statischen Dachkons- t ruktionen, die Sicherung historischer Putzschichten (Wandmalereien im Außenbereich mit eingeschlossen), das Reinigen von Regenablaufrinnen und Instandsetzen von Bodendrainagesystemen, das provisorische Abstützen von Dächern und Wänden, den Schutz der Konstruktion mit provisorischen Dachdichtungsplanen, das Eindecken von Dächern nach historischem Modell etc.

Mittel- und langfristig gesehen stellen Präventivmaßnahmen zur Konservierung und notwendige Pflegearbeiten - beide durch den Eigentümer vorgenommen - einen bedeutenden Erfolgsfaktor dieser Maßnahmen dar. Mit dem Ziel des Schutzes und der Werbung für Baudenkmale in Europa verfolgt die "Denkmalambulanz" kurzfristig die Sicherung bedeutender Denkmale, die sich in besonders geschädigtem Zustand befinden. Kurz- und mittelfristig soll die Zivilgesellschaft und langfristig sollen auch gemeinnützige Organisationen in den Denkmalschutz einbezogen werden. Daraus folgt, dass sich das Projekt zur effizienten Umsetzung folgende spezifische Ziele gesetzt hat:

- Schutz und Erhalt von Baudenkmalen und Kulturgut und deren Registrierung und Kontrolle;
- Weiterbildung von Fachleuten durch Zugang zu Fachinformationen und durch Teilnahme an Bildungsprojekten im Denkmalbereich nach der Methode „hands on training";
- Erhalt und Wiederbelebung traditioneller Techniken und Materialien;
- Mobilisierung der ansässigen Bevölkerung zur Sicherung des eigenen Kulturerbes und Anerkennung desselben als lokaler Identitätsfaktor;
- Verbreitung von Informationen an die interessierte Öffentlichkeit.

Fig. 3: Intervenție realizată la biserica ortodoxă din lemn (secolele XVI – XIX) din satul Breb, comuna Ocna Șugatag, județul Maramureș, pentru schimbarea învelitorii. Meșterii dranițari din comunitate au confecționat local materialul, iar bărbații din comunitate au montat-o, cu ajutorul voluntarilor, pe acoperiș, după ce a fost tratată în prealabil cu o soluție hidrofobă, antiseptică și împotriva atacurilor xilofage. Femeile din localitate au gătit pentru voluntari, iar proprietarii de pensiuni au oferit cazare gratuită.

Abb. 3: Rettungseinsatz an der orthodoxen Holzkirche von Breb (16.-19. Jh.), Gemeinde Ocna Șugatag, Kreis Maramureș: Auswechseln der Dachdeckung. Die Holzschindelmeister der Gemeinde fertigten das Material vor Ort an, während die Männer des Dorfes mit freiwilligen Helfern die Schindeln auf dem Dach montierten. Das Material wurde zuvor mit hydrophoben, antiseptischen und gegen Holzschädlinge wirksamen Mitteln behandelt. Die Frauen der Gemeinschaft verköstigten die Helfer und die Eigentümer von Pensionen boten ihnen gratis Unterkunft an. (Foto: Ambulanta pentru Monumente)

Das Projekt verfolgt weiterhin, das Zielpublikum permanent zu erweitern – nicht nur durch das Einbinden von Freiwilligen aus dem städtischen Raum, sondern auch von Kindern, Jugendlichen und Erwachsenen aus den jeweiligen Gemeinden, denen die Möglichkeit geboten wird, sich aktiv einzubringen und im Rahmen von freiwilliger Arbeit an den Notsicherungsmaßnahmen teilzunehmen.

Die Wiederbelebung traditioneller Handwerkstechniken und deren Bewahrung im gemeinschaftlichen Gedächtnis durch die Teilnahme von Freiwilligen stellt im Hinblick auf immaterielles und materielles Kulturerbe einen zusätzlichen Gewinn für die Gemeinschaft dar. Die "Denkmalambulanz" ermutigt durch die praktische Tätigkeit während des Einsatzes zur Ausbildung fachlicher Fertigkeiten im Zusammenhang mit traditionellen Bautechniken, die fast völlig verlorengegangen waren. So wird angeregt, dieses Wissen dem lebendigen immateriellen Kulturerbe hinzuzufügen und es an kommende Generationen weiterzugeben – und dieses Wissen im lokalen kulturellen Gedächtnis zu erhalten.

Die "Denkmalambulanz" hat ein großes Team zusammengebracht. Bestehend aus den direkt an Bausicherungsmaßnahmen Beteiligten, aus Vertretern der lokalen Verwaltungen und des Kultusministeriums sowie aus erfahrenen Fachleuten aus dem Umkreis des Vereins und dessen Partnern. Ein Grund für die Akzeptanz dieser Herangehensweise ist die abgesicherte Qualität der ergriffenen Maßnahmen. Durch deren strikte Umsetzung trägt die „Denkmalambulanz" zu einem Wandel der Mentalität im Sinne des Denkmalschutzes auf allen Ebenen bei.

"A most exciting and inspiring idea, and one I have never encountered before. It may well be responsible for saving more buildings than any other national organisation"

John Julius Norwich (†), Ehrenvorsitzender des World Monument's Fund

Familie Cory aus den USA spendete die notwendigen Ziegel zur Sicherung des Bahnhofsdaches von Trappold / Apold und reiste aus 10.000 km Entfernung an, um uns bei der Maßnahme persönlich zu helfen.

Keywords: Verfall, Sicherung, Denkmal, Freiwilligenarbeit, Gemeinschaft, immaterielles Kulturerbe, weiterführende Berufsausbildung, Gemeinnützigkeit, Einsatz-Set, Effizienz

Der rumänische Originaltext wird gekürzt in ähnlicher Fassung in der Zeitschrift Transsylvania Nostra Nr. 1/2019 erscheinen.

Peste 600 de monumente istorice din România, aflate în proprietate privată sau publică, așteaptă salvarea de urgență prin intermediul intervențiilor Ambulanței pentru monumente; un proiect pilot al Asociației Monumentum prin intermediul căruia se realizează punerea în siguranță a patrimoniului cultural imobil cu ajutorul voluntarilor, al meșterilor și al comunităților locale sub stricta supraveghere a specialiștilor din domeniul conservării și restaurării monumentelor istorice. Acolo unde proprietarul oferă materialele de construcție necesare „Ambulanța pentru monumente" a cărei principal susținător este Alteța Sa Regală, Charles, Prinț de Wales, acționează pentru punerea în siguranță a monumentului cu ajutorul unei autoutilitare echipate cu uneltele necesare. Până în prezent s-a intervenit aspra unui număr de 18 monumente istorice, dintre care 4 biserici evanghelice fortificate săsești din sudul Transilvaniei.

Degradarea patrimoniului imobil din România are mai multe motive, dintre care principalele sunt lipsa unui sprijin financiar suficient din partea statului pentru reabilitarea și restaurarea clădirilor de patrimoniu, dar și indiferența și ignoranța proprietarilor.

În anul 2016, se vorbea, în „Strategia sectorială din domeniul culturii", despre un număr de peste 600 de monumente, a căror stare exactă de degradare nu era cunoscută. Probabil că între timp numărul a crescut accelerat și a ajuns, în prezent, la câteva mii. Numărul redus de specialiști și dispariția meșterilor și a produselor tradiționale în general, coroborate cu o legislație contradictorie privind conservarea și restaurarea monumentelor istorice, au contribuit și ele la deteriorarea atât de gravă a monumentelor, încât să fie nevoie de o abordare nouă în domeniu, prin punerea în siguranță a acestora cu ajutorul societății civile, sub atenta supraveghere a specialiștilor și a meșterilor și cu sprijinul comunităților locale. Astfel, s-a născut în mintea mai multor iubitori ai patrimoniului și a unor specialiști (arhitecți, pictori restauratori, istorici) necesitatea înființării unui proiect de tip „Ambulanța pentru monumente", care să funcționeze după principiile enunțate mai sus. Aceasta a fost susținută încă de la început de către Alteța Sa Regală, Prințul de Wales, un mare iubitor al patrimoniului și al tradițiilor românești.

Asociația MONUMENTUM, care a coordonat proiectul-pilot, și-a propus inițierea unei rețele de „ambulanțe pentru monumente" care să fie coordonate de diferite organizații locale, prin multiplicarea modelului oferit de proiectul amintit, dar adaptat condițiilor din fiecare zonă sau județ unde acționează. Astfel, se creează o structură independentă a societății civile, a cărei funcționare va fi mai puțin afectată de către fluctuațiile finanțărilor și de către deciziile politice, iar deciziile subiective ale membrilor echipelor de proiect nu vor afecta în mod decisiv bunul mers al proiectului. Asociația MONUMENTUM concesionează drepturile de implementare ale acestui proiect oricărei organizații interesate și o sprijină cu echipamentele necesare și prin experiența ei.

Până în mai 2018, s-a reușit implementarea proiectului în zona de sud a Transilvaniei, sub coordonarea Asociației MONUMENTUM (județele Sibiu, Brașov, Alba, Hunedoara, Mureș), și în zona Banatului (județele Timiș și Caraș), sub coordonarea Asociației pentru Patrimo-

niu Activ – PACT, iar din mai 2019 se estimează extinderea proiectului în zona Arad, prin intermediul Asociației „Vernacular”.

Proiectul „Ambulanța pentru monumente” urmărește creșterea interesului pentru salvarea patrimoniului degradat, la nivel local, prin provocarea unor schimbări în mentalitatea societății românești în ansamblu: să nu se mai aștepte ajutorul statului, ci să se acționeze la nivel local sau județean, înainte ca monumentele să se degradeze definitiv. Societatea civilă va fi ajutată în efortul de a se implica prin oferirea unui model de proiect a cărui implementare poate să asigure în mod eficient protecția patrimoniului în orice regiune a țării și chiar pe plan internațional.

Până în momentul de față, s-au realizat intervenții de punere în siguranță la un număr de 18 monumente istorice. Intervențiile implică, de cele mai multe ori, câteva elemente și tehnici din domeniul restaurării și conservării, mai ales la nivelul învelitorii.

Proiectul este inovator prin faptul că propune un model de acțiune pro-patrimoniu care să nu depindă de o unică asociație, ci să fie implementat independent de către mai multe organizații, fără ca acestea să fie coordonate de o entitate superioară, și prin faptul că oferă un model de bună practică, pe baza unui concept ce integrează activități din domenii diferite: intervenții arhitecturale, marketing, educație, cultură și artă, alese astfel încât să se obțină rezultate durabile.

Prima activitate din cadrul proiectului este monitorizarea stării de conservare a monumentelor din zona aferentă, cu ajutorul specialiștilor. În parteneriat cu Direcțiile Județene pentru Cultură, se elaborează o listă cu monumentele periclitate care au nevoie de o intervenție rapidă. Regula după care funcționează proiectul este una simplă: acolo unde proprietarul sau un alt donator pune la dispoziție materialele necesare punerii în siguranță a monumentului, asociația sprijină beneficiarul în întocmirea documentației de intervenție și obținerea autorizației necesare și îl ajută la intervenția propriu-zisă, cu ajutorul voluntarilor, al specialiștilor și al comunității locale. Kitul de intervenție rapidă este compus din echipa de intervenție (coordonator, asistent și voluntari) și o autoutilitară complet echipată cu unelte și materiale de construcție.

Lucrările de intervenție de urgență cuprind, în general, completarea sau consolidarea elementelor structurale deteriorate ale șarpantelor, consolidarea tencuielilor istorice, inclusiv a picturii exterioare, curățarea burlanelor, refuncționalizarea drenajelor de la nivelul solului, sprijinirea provizorie a acoperișurilor și a zidurilor, protejarea construcției cu membrane provizorii de etanșeizare a învelitorii sau refacerea învelitorii după modelul istoric etc.

Un important indicator de succes al intervenției îl constituie, pe termen mediu și lung, efectuarea, din partea beneficiarului, măcar a lucrărilor de conservare preventivă necesare sau realizarea de către beneficiar a lucrărilor de mentenanță a edificiului.

Având ca obiectiv general protejarea și promovarea patrimoniului construit din Europa, „Ambulanța pentru monumente” urmărește, pe termen scurt, punerea în siguranță a unor obiective de patrimoniu importante, aflate în stare avansată de degradare sau de precolaps. Pe termen scurt și mediu, se urmărește o mai bună implicare a societății civile și, pe termen lung, și a societății filantropice, în prezervarea patrimoniului imobil.

Prin urmare, pentru a acționa eficient, proiectul și-a propus următoarele obiective specifice: protejarea patrimoniului mobil și imobil și realizarea evidenței patrimoniului; creșterea nivelului de pregătire profesională a specialiștilor, prin facilitarea accesului la informațiile de specialitate și prin educație participativă în domeniul patrimoniului imobil, după sistemul „hands on training"; recuperarea tehnicilor tradiționale și a materialelor locale; mobilizarea comunității în prezervarea moștenirii culturale proprii ca marcă a identității locale; încurajarea parteneriatelor public-privat și colaborarea cu autoritățile statului pentru atragerea de investiții pentru dezvoltarea fondului construit tradițional; diseminarea informației către publicul interesat.

Proiectul urmărește, totodată, dezvoltarea de audiențe noi, nu numai prin implicarea voluntarilor din mediul urban, dar și a copiilor, a tinerilor și a adulților din comunitățile beneficiare, cărora li se va oferi ocazia de a se implica în mod activ, prin voluntariat, în realizarea intervențiilor.

Reintroducerea tehnicilor de construcție tradițională și păstrarea lor în memoria comunitară prin implicarea voluntarilor, reprezintă un alt câștig al comunităților, vizând patrimoniul imaterial, cât și pe cel material. „Ambulanța pentru monumente" încurajează, prin practica din timpul intervențiilor de urgență, formarea unor deprinderi practice legate de tehnicile tradiționale de construcții, aproape dispărute, stimulând reintroducerea acestora în patrimoniul imaterial viu și transmiterea lor generației următoare, păstrarea lor în memoria culturală locală.

Până în prezent, „Ambulanța pentru monumente" a creat o echipă lărgită, din persoane direct implicate în procesul de intervenție asupra monumentelor, din membri ai instituțiilor administrative locale, ai Ministerului Culturii și din specialiști cu experiență ai Asociației și ai partenerilor. Motivul pentru care s-a optat pentru această metodă de implementare este că garantează calitatea intervențiilor, iar prin autoritatea cu care sunt investiți, sprijină procesul de schimbare a mentalităților în favoarea protejării patrimoniului la toate nivelurile.

„A most exciting and inspiring idea, and one I have never encountered before. It may well be responsible for saving more buildings than any other national organisation."

The late John Julius Norwich, președinte de onoare al World Monument's Fund

Familia Cory din SUA a donat țiglele necesare pentru punerea în siguranță a acoperișului stației CFR din Apold și a venit de la 10.000 de km pentru a ne ajuta la intervenția propriu-zisă.

Keywords: Degradare, punere în siguranță, monument, voluntariat, comunitate, patrimoniu imaterial, formare profesională continuă, filantropie, kit de intervenție, eficiență.

Textul va apărea parțial într-o formă asemănătoare în numărul 1/2019 al Revistei Transsylvania Nostra.

Großkopisch / Copșa Mare 2019 (Foto: A. Kloos)

Kulturlandschaft Kirchenburgen

Peisajul cultural al bisericilor fortificate

Jonas Arndt

Hundertbücheln / Movile 2013 (Foto: A. Kloos)

Der Verein „churchfortress e.V.“ beschäftigt sich mit landschaftsarchitektonischen, freiraumplanerischen und ökologischen Ansätzen bei der Restaurierung der Kirchenburg in Movile / Hundertbücheln und darüber hinaus. Durch die Analyse der historischen Freiräume, der die Kirchenburg umgebenden Landschaft und ihrer funktionalen sowie ästhetischen Zusammenhänge auf den drei Maßstäben – der Makro-, Meso- und Mikroebene – entsteht ein Gesamtbild der Kirchenburganlage mitsamt ihrer Einbettung in das Dorf und seine Umgebung. Dadurch lassen sich besondere Maßnahmen und Handlungsempfehlungen für die Restaurierung der Bausubstanz einerseits, als auch für die zukünftige Nutzung der Kirchenburgen andererseits ableiten und somit die langfristige Erhaltung und Entwicklung der einzigartigen Kirchenburgenlandschaft in Siebenbürgen maßgeblich beeinflussen.

Abb. 1 / Fig 1: Hunderbücheln/Movile (Foto: churchfortress e.V.)

Die siebenbürgische Kirchenburgenlandschaft mit ihren fast 200 noch erhaltenen Kirchenburgen ist wohl eine der ursprünglichsten Kulturlandschaften Europas und weist noch heute den Charme einer Kulturlandschaft aus vergangener Zeit auf. Mit dem Wegzug der Siebenbürger Sachsen in den späten 1980er und frühen 1990er-Jahren und dem damit verbundenen Funktionsverlust der Kirchen stehen die Dörfer und die ganze Region vor der großen Herausforderung, neue Nutzungsformen und Allianzen zu bilden, um die Kirchenburgen wieder mit Leben zu füllen.

Der hohe baugeschichtliche Wert der Kirchenburgen hat bereits dazu geführt, dass einige herausragende Einzelobjekte von der UNESCO als Weltkulturerbe unter Schutz gestellt und mit entsprechenden Fördermaßnahmen gesichert wurden. Die große Anzahl der Kirchenburgen, deren außerordentliche Qualität vor allem in ihrer Ensemblewirkung besteht, macht es jedoch für engagierte Stiftungen, Vereine und Privatleute schwierig, die Kirchenburglandschaft zu bewahren.

Zahlreiche Burgen sind in einem schlechten baulichen Zustand oder vom Verfall bedroht. Häufig reichen die Mittel zur Erhaltung nur für einzelne Notmaßnahmen, um die dringendsten Reparaturen durchzuführen. Die Bedeutung der Kirchenburgenensembles für die sie umgebende Landschaft, mit der sie eine ästhetische sowie funktionale Einheit bilden und dadurch identitätsstiftend und landschaftsprägend wirken, wird zumeist nicht erkannt. Aus diesem Grund hat der Verein „churchfortress e. V.“ ein beispielhaftes Freiraumgutachten für die Burgen in Hundertbücheln / Movile und Denndorf /Daia erarbeitet. Das Gutachten stellt einen wichtigen Beitrag von Landschaftsarchitekten zur Erhaltung der Kirchenburgenanlagen dar. Es hat zum Ziel, den Fokus der Restaurierung nicht nur auf Einzelobjekte zu richten, sondern auch die umgebende Landschaft und die sich aus der baulichen Anlage ergebenden Freiräume als Einheit mit einzubeziehen.

I. MAKROEBENE

Analysen der Umweltschutzgüter und Planungshinweise für Schutz, Pflege und Entwicklung

> geografische und soziale Lage
> Geologie und Boden
> Klima
> Wasser
> Landschaftsbild
> Flora, Fauna und Schutzgebiete

>> Planungshinweise

I. PLANUL MACRO

Analiza bunurilor ce necesită protecția mediului și indicații de proiectare pentru protecție, întreținere și dezvoltare

> situare geografică și situație socială
> geologie și teren
> climă
> ape
> imaginea peisajului
> floră, faună și zone protejate

>> indicații de proiectare

II. MESOEBENE

Analysen der näheren Umgebung und des Kontexts der Kirchenburgen und Planungshinweise für landschaftliche und stadtplanerische Einbindung

Hundertbücheln
> Dorfstruktur
> Landschaft und Landnutzung
> Wegeverbindungen
> Nutzungen und öffentliche Bereiche
> Sichtachsen

>> Planungshinweise

Denndorf
> Dorfstruktur
> Landschaft und Landnutzung
> Wegeverbindungen
> Nutzungen und öffentliche Bereiche
> Sichtachsen

>> Planungshinweise

II. PLANUL MEZO

Analiza mediului mai apropiat și a contextului bisericilor fortificate și indicații de proiectare pentru integrarea peisagistică și urbanistică

Movile
> structura satului
> peisaj și folosința terenurilor
> legăturile prin drumuri
> categorii de funcțiuni și domenii publice
> axe de perspectivă

>> indicații de proiectare

Daia
> structura satului
> peisaj și folosința terenurilor
> legăturile prin drumuri
> categorii de funcțiuni și domenii publice
> axe de perspectivă

>> indicații de proiectare

III. MIKROEBENE

Bestandsaufnahme und Analyse der Außenanlagen der Kirchenburgen und Vorschläge zur Nutzung und Gestaltung

Hundertbücheln
> historische Einschätzung
> Bestandsbeschreibung
> fachliche Einschätzung und Handlungsempfehlung

Denndorf
> historische Einschätzung
> Bestandsbeschreibung
> fachliche Einschätzung und Handlungsempfehlung

III. PLANUL MICRO

Inventarierea și analiza platformelor exterioare ale bisericilor fortificate și propuneri pentru folosință (funcțiuni) și amenajare

Movile
> evaluare istorică
> descrierea fondului existent
> estimare de specialitate și recomandări de acțiuni

Daia
> evaluare istorică
> descrierea fondului existent
> estimare de specialitate și recomandări de acțiuni

Abb.2: Die drei Betrachtungsebenen für die Freiraumanalyse: Makro-, Meso- und Mikroebene

Fig. 2: Cele trei planuri de perspectivă pentru analizarea spațiilor deschise: planul macro, mezo și micro

Zur Analyse der Freiraumsituation wird die das Ensemble umgebende Landschaft auf drei Maßstabsebenen untersucht: auf Makro-, Meso- und Mikroebene. (Abb. 2)

Der Maßstab mit dem größten dargestellten Landschaftsausschnitt ist die Makroebene. Neben der geografischen und sozialen Lage werden die verschiedenen Umweltschutzgüter (Klima, Geologie / Boden, Wasser, Landschaft und Landnutzung, Flora, Fauna und Schutzgebiete) betrachtet. Durch die Betrachtung eines großen Ausschnittes der Landschaft können wichtige Informationen erfasst werden, die für die anderen Ebenen von Bedeutung sind. Beispielsweise zeigt das Niederschlagsdiagramm individuell für jeden Ort an, in welchen Monaten des Jahres mit hohen oder niedrigen Regenmengen zu rechnen ist und wann somit der beste Zeitpunkt für Dachreparaturarbeiten ist. Darüber hinaus stellen die Kirchenburgenensembles einen wichtigen Lebensraum für bedrohte und europarechtlich geschützte Tier- und Pflanzenarten dar. Mit dem frühzeitigen Wissen über das Vorkommen solcher Arten lassen sich Maßnahmen zur Erhaltung und zum Schutz leicht in die weiteren Baumaßnahmen integrieren und eine unvorhergesehene Steigerung der Baukosten vermeiden. Als Ergebnis der Analyse der Makroebene stehen Handlungsempfehlungen und Planungshinweise zu jedem einzelnen Umweltschutzgut.

Die mittlere Maßstabsebene wird als Mesoebene bezeichnet. Sie betrachtet die unmittelbare Umgebung sowie alle Blickbeziehungen zum Kirchenburgensemble. Prinzipiell geht es bei der Erhebung der Mesoebene um ein generelles Bewusstsein des Kontextes zwischen Bauwerk und umgebender Landschaft. Aufgrund der sowohl religiösen, als auch verteidigungsrelevanten Funktion der Gebäude weisen diese häufig einen intensiveren Bezug zu der sie umgebenden Landschaft auf, als das bei gewöhnlichen Bauten der Fall ist. Sorgfältig geplante Sichtachsen prägen die Kirchenburgenlandschaft Südsiebenbürgens seit Jahrhunderten und tragen maßgeblich zu der als besonders harmonisch empfundenen Wirkung dieser Landschaft bei. Darüber hinaus hatten die Kirchenburgen durch ihre zentrale Lage und gemeinschaftliche Aufgabe auch eine direkte Auswirkung auf die Gestaltung des sie umgebenden Siedlungsbereiches, wie z.B. die Ausrichtung funktionaler Gebäude, Wegeführungen etc. zur Kirchenburg hin. Da die Bedeutung dieser Funktionen in der jüngeren Vergangenheit stark zurückging, drohen sie infolge von Modernisierungsarbeiten, Neubauten oder auch Vegetationswachstum zu verschwinden, obwohl sie maßgeblich die Qualität der Landschaftswahrnehmung bestimmen. Zur Aufrechterhaltung eines Großteils dieser Qualitäten (Sichtachsen, Vegetationsgestaltung und -pflege etc.) der Kirchenburgenlandschaft bedarf es häufig nur geringer Maßnahmen, welche auf der Mesoebene herausgearbeitet werden können. Ein wichtiges Instrument zur Sensibilisierung der funktionalen Zusammenhänge und der historischen Sichtbeziehungen und zur Verbesserung des allgemeinen Raumverständnisses liegt – aus Sicht des Vereins „churchfortress e.V.“ – in der zeichnerischen Analyse. (Abb. 3)

Die detaillierteste Betrachtungsebene ist die Mikroebene: Hier werden die Freiräume um die Kirchenburgen und ihre direkten Wechselwirkungen mit dem historischen Denkmal aufgezeigt. Neben Freiräumen innerhalb der Kirchenanlage werden auch die Wegeführung sowie Vegetation und Biotope detailliert im Bestand analysiert und Handlungsempfehlungen für die Restaurierungsmaßnahmen abgeleitet. Dabei spielt die historische sowie aktuelle Nutzung der Freiräume eine maßgebliche Rolle, da sie die Gestaltung und Beschaffenheit

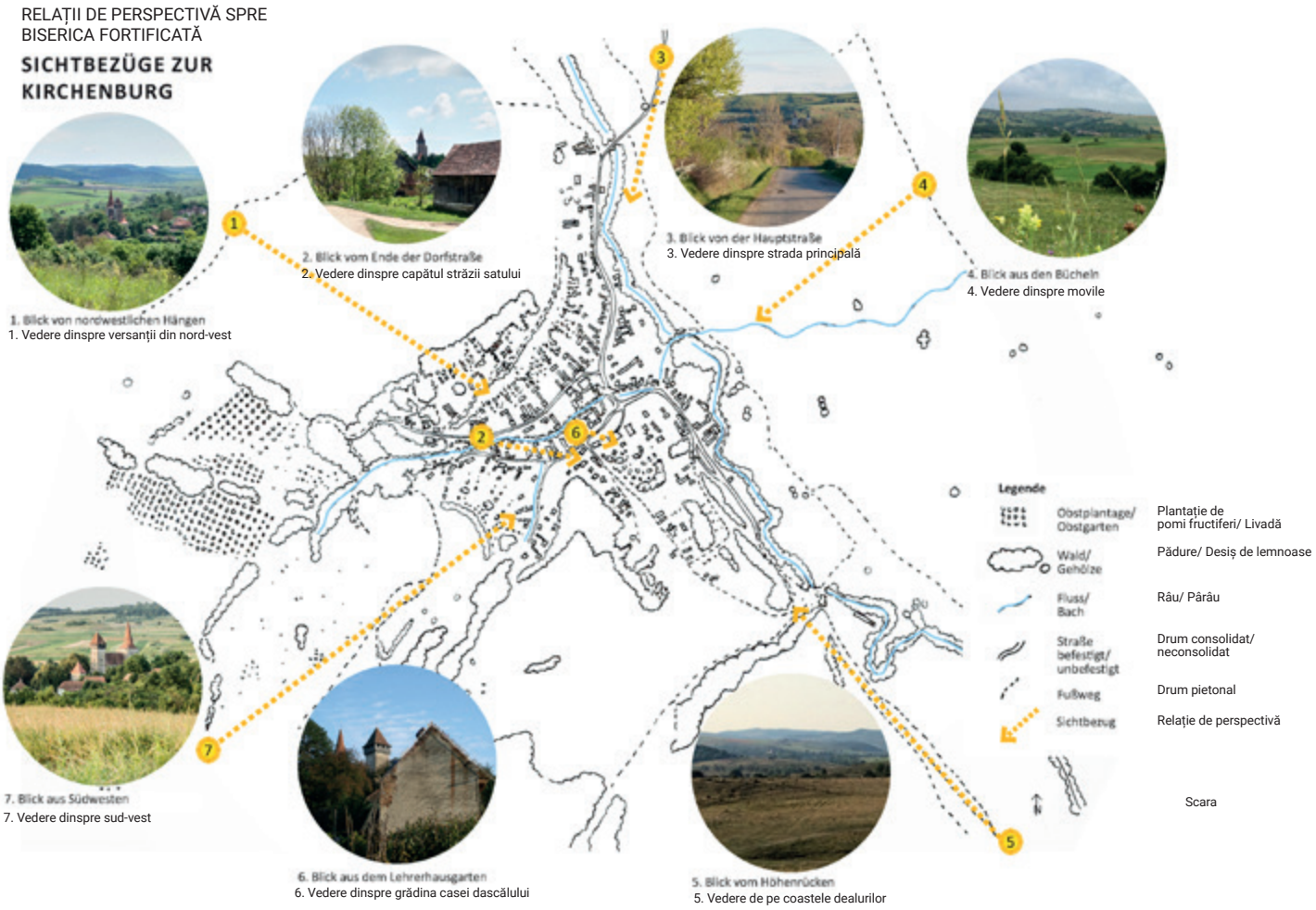
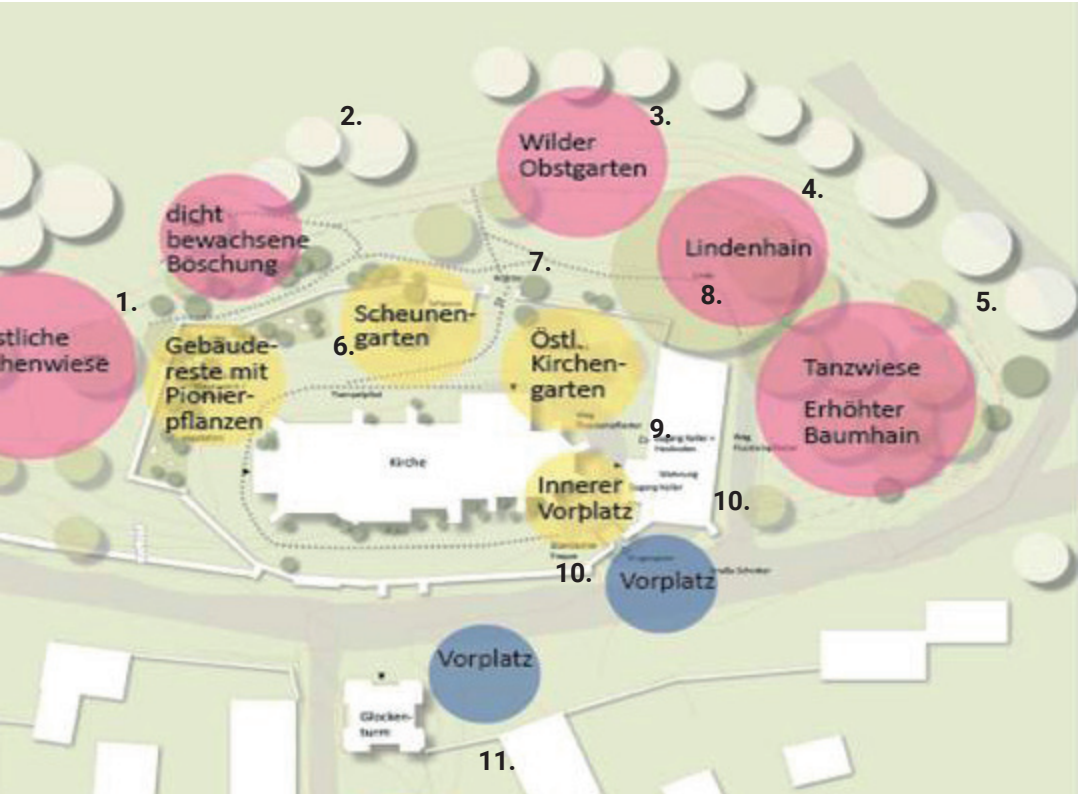

Abb. 3: Sichtachsen und -bezüge aus der umgebenden Landschaft und des Dorfes auf die Kirchenburg in Hundertbücheln / Movile

Fig. 3: Axe și raporturi de perspectivă din peisajul înconjurător și cel al satului asupra bisericii fortificate din Movile (Grafik: churchfortress e.V.)

Legendă:
1. Pajiștea de vest a bisericii
2. Taluz cu vegetație deasă
3. Livadă sălbatică
4. Poiană de tei
5. Câmpie pentru dans Poiană cucopaci înălțată
6. Rămășițe de clădire cu plante pioniere
7. Grădină șurii
8. Grădina de est a bisericii
9. Piața interioară din fața clădirii
10. Piața din fața clădirii
11. Grădina turnului clopotniță

Abb. 4: Analyse der Mikroebene der Kirchenburg in Daia / Denndorf: öffentliche Plätze sind in blauer Farbe markiert, halböffentliche in rot und private in gelb.

Fig. 4: Analiza nivelului micro al bisericii fortificate din Daia: piețele publice sunt marcate cu culoare albastră, spațiile semipublice cu roșu și cele private cu galben. (Grafik: churchfortress e.V.)

der Kirchenburgen über Jahrhunderte geprägt hat und nach wie vor prägt. Zum anderen wird die Materialität der Freiräume, ihre Ausstattung und Vegetation detailliert betrachtet. Dabei steht besonders der Vegetationsbestand im Fokus, da wir es für wichtig erachten, einen bestimmten historischen Zustand nicht unreflektiert zu rekonstruieren, sondern auch auf das einzugehen, was sich an spontaner Vegetation und Lebensräumen über die Zeit von selbst entwickelt hat. Aus diesen Informationen können wiederum Handlungsempfehlungen für die Restaurierungsarbeiten abgeleitet werden und neben der Erhaltung der historischen Bausubstanz gleichzeitig die zukünftige Nutzung der gesamten Anlage gesteuert werden, um der Gefahr einer musealen Restaurierung entgegen zu treten. (Abb. 4)

Aufgrund der besonderen Baustruktur und historischen Entwicklung können die Kirchenburganlagen in öffentliche, halböffentliche und private Räume unterteilt und für jeden einzelnen Ort kann die bestmögliche Nutzung herausgearbeitet werden. Durch die Analyse der historischen wie aktuellen Wegeverbindungen entsteht ein Nutzungsbild, das ganz neue Möglichkeiten eröffnet. Neben traditionellen Nutzungen wie z.B. die Jahrestreffen der Siebenbürger Sachsen innerhalb der Burganlagen können Restaurierungsarbeiten auch darauf abzielen, nutzungsweise neuartigen Raum zu schaffen, wie z.B. Sommercamps für Jugendliche in den Burggärten, Veranstaltungsorte, Marktplätze, Aufenthaltsbereiche, Orte der Wissensvermittlung oder touristische Infrastruktur. Die Berücksichtigung der zukünftigen Nutzung der gesamten Kirchenburganlage bei aktuellen Restaurierungsarbeiten trägt somit einen entscheidenden Schritt zur langfristigen Erhaltung der gesamten Kirchenburgenlandschaft bei.

Keywords: Landschaftsarchitektur, Landschaftsentwicklung, Kulturlandschaft, Biodiversität, traditionelle Landnutzung, Sichtachsen, Umweltbildung, churchfortress e. V.

Der Beitrag wurde bisher nicht an anderer Stelle veröffentlicht oder eingereicht.

Asociația „churchfortress e.V.“ se ocupă cu abordări de arhitectură peisageră, de ecologie și de proiectare a spațiilor deschise la restaurarea bisericii fortificate din Movile și dincolo de aceasta. Prin analiza spațiilor deschise istorice, a peisajului care înconjoară biserica fortificată și a contextelor lor funcționale și estetice la cele trei scări – planul macro, mezo și micro – se formează o imagine de ansamblu a complexului bisericii fortificate împreună cu încadrarea ei în sat și în împrejurimile acestuia. Astfel se pot deriva măsuri speciale și recomandări de acțiuni pentru restaurarea substanței construite pe de o parte, cât și pentru utilizarea viitoare a bisericilor fortificate pe de alta, iar astfel se influențează în mod decisiv conservarea și dezvoltarea pe termen lung a peisajului unic al bisericilor fortificate din Transilvania.

Peisajul bisericilor fortificate transilvănene, cu cele aproape 200 de biserici fortificate încă păstrate, este bunăoară unul din cele mai originare peisaje culturale ale Europei și prezintă încă și astăzi farmecul unui peisaj cultural din vremuri trecute. Odată cu emigrarea sașilor transilvăneni de la finele anilor 1980 și începutul anilor 1990 și cu pierderea funcției bisericilor, legată de această emigrare, satele și întreaga regiune se confruntă cu marea provocare de a găsi noi forme de folosință și de a forma alianțe pentru a aduce din nou viață în bisericile fortificate.

Valoarea mare a bisericilor fortificate din punct de vedere al istoriei construcțiilor, a dus deja la protejarea ca patrimoniu cultural mondial de către UNESCO, a câtorva obiective individuale marcante și la consolidarea lor prin măsuri de finanțare aferente. Marele număr de biserici fortificate și calitatea lor extraordinară rezidă, în special, în efectul lor ca ansamblu, însă îngreunează conservarea peisajului bisericilor fortificate pentru fundațiile, asociațiile și persoanele particulare implicate.

Numeroase cetăți sunt într-o stare constructivă proastă sau amenințate de ruină. Adesea, mijloacele de conservare ajung numai pentru măsuri de urgență individuale, pentru a efectua reparațiile cele mai stringente. Importanța ansamblului cetăților fortificate pentru peisajul care le înconjoară, cu care formează o unitate estetică și funcțională și astfel au efect de formare a identității și marcare a peisajului, este de cele mai multe ori nerecunoscută. Din acest motiv, asociația „churchfortress e.V.“ a elaborat o expertiză pentru spațiile deschise ale cetăților din Movile (Fig. 1) și Daia, care are valoare de exemplu. Expertiza reprezintă o contribuție importantă a arhitecților peisagiști la conservarea ansamblurilor bisericilor fortificate. Ea are ca obiectiv îndreptarea atenției restaurării nu doar pe obiectivele individuale, ci să includă ca unitate și peisajul înconjurător și spațiile deschise care rezultă din ansamblul constructiv. La analiza situației spațiilor deschise, peisajul înconjurător al ansamblului este cercetat pe trei planuri de scară: la nivel macro, mezo și micro.

Scara cu cea mai mare porțiune de peisaj reprezentată este nivelul macro. Pe lângă situația geografică și socială se cercetează diversele bunuri de mediu care necesită protecție (climă, geologie/teren, apă, peisaj și utilizarea terenului, floră, faună și arii protejate). Prin analiza unei porțiuni mari a peisajului, pot fi obținute informații importante care sunt însemnate pentru celelalte planuri. De pildă, diagrama de precipitații indică individual, pentru fiecare localitate, în care luni ale anului se preconizează cantități de ploaie mari sau reduse și când este astfel cel mai bun moment pentru lucrările de reparații la acoperiș. În plus, ansamblurile bisericilor fortificate reprezintă un habitat important pentru specii de animale și plante periclitate și protejate de legislația europeană. Odată cu cunoașterea timpurie despre existența unor asemenea specii, măsurile de conservare și protecție se pot integra ușor în celelalte măsuri constructive și se evită creșterea neprevăzută a costurilor de execuție. Ca rezultat al analizei nivelului macro, avem recomandări de acțiune și indicații de proiectare, pentru fiecare bun individual care necesită protecția de mediu.

Nivelul la scară medie este denumit planul mezo. El ține cont de împrejurimea imediată și de toate relațiile de perspectivă asupra ansamblului bisericii fortificate. În principiu, la cercetarea planului mezo, este vorba de o conștiință generală a contextului între construcție și peisajul înconjurător. Pe baza funcției religioase, cât și relevante din punct de vedere defensiv a clădirii, acestea prezintă adesea un raport mai puternic față de peisajul care le înconjoară decât este cazul la construcțiile obișnuite. Axele de perspectivă, planificate cu atenție, marchează de secole peisajul bisericilor fortificate transilvănene și contribuie decisiv la impactul acestui peisaj, perceput drept deosebit de armonios. În plus, bisericile fortificate aveau, prin situarea lor centrală și sarcina lor comunitară, de asemenea un efect direct asupra configurării zonei așezării care le înconjura, ca de ex. orientarea clădirilor cu destinații clare, traseul drumurilor etc. spre biserica fortificată. Deoarece importanța acestor funcțiuni a scăzut dramatic în trecutul recent, ele sunt în pericol de dispariție ca urmare a lucrărilor de modernizare, a construcțiilor noi sau și a creșterii vegetației, deși determină decisiv calitatea perceperii peisajului. Pentru păstrarea unei părți mari a acestor calități (axe de perspectivă, configurarea și întreținerea vegetației etc.) ale peisajului bisericilor fortificate, este adesea nevoie doar de măsuri minore, care pot fi elaborate la nivelul planului mezo. Un instrument important pentru sensibilizarea contextelor funcționale și a relațiilor de perspectivă istorice și pentru îmbunătățirea înțelegerii generale a spațiilor, rezidă – din punctul de vedere al asociației „churchfortress e.V.“ – în analiza prin desene și schițe. (Fig. 1).

Cel mai detaliat nivel de perspectivă este planul micro: aici sunt prezentate spațiile deschise din jurul bisericilor fortificate și interacțiunile lor directe cu monumentul istoric. Lângă spațiile deschise din interiorul ansamblului bisericii, sunt analizate detaliat trasarea drumurilor, vegetația și biotopurile din fondul existent și sunt derivate recomandări de acțiuni pentru măsurile de restaurare. Aici, funcțiunea istorică și actuală a spațiilor deschise, joacă un rol hotărâtor, deoarece ea a marcat timp de veacuri alcătuirea și componența bisericilor cetate și încă o mai marchează. De asemenea, materialitatea spațiilor deschise, dotarea și vegetația lor sunt observate în detaliu. Aici, accentul se pune îndeosebi pe fondul de vegetație, deoarece considerăm că este important să nu reconstruim o anumită etapă istorică fără a reflecta asupra sa, ci să abordăm de asemenea stadiile care s-au dezvoltat de la sine în timp, prin vegetația și habitatele spontane. Din aceste informații se pot deriva din nou recomandări de acțiune pentru lucrările de restaurare și se poate controla funcțiunea viitoare a întregului ansamblu, concomitent cu conservarea substanței construite istorice pentru a preîntâmpina pericolul unei restaurări muzeale. (Fig. 4)

Pe baza structurii constructive deosebite și a evoluției istorice, ansamblurile bisericilor fortificate pot fi subdivizate în spații publice, semipublice și private, iar pentru fiecare loc se poate elabora funcțiunea cea mai bună posibilă. Prin analiza legăturilor drumurilor istorice și actuale se formează o imagine de folosință, care deschide posibilități complet noi. Pe lângă utilizările tradiționale, ca de ex. întâlnirile anuale ale sașilor transilvăneni în cadrul ansamblurilor cetăților, lucrările de restaurare pot viza, de asemenea, crearea de noi spații din punctul de vedere al funcțiunii, ca de ex. tabere de vară pentru tineri în grădinile cetăților, locuri pentru manifestări, piețe, zone de recreație, locuri în care se transmite cunoașterea sau infrastructură turistică. Luarea în considerare a funcțiunii viitoare a întregului ansamblu al bisericii fortificate, în condițiile lucrărilor de restaurare actuale, contribuie astfel cu un pas decisiv la conservarea pe termen lung a întregului peisaj al bisericilor fortificate.

Cuvinte cheie: arhitectură peisagistică, dezvoltare peisageră, peisaj cultural, biodiversitate, folosirea tradițională a terenului, axe de perspectivă, formare în domeniul mediului, churchfortress e. V.

Acest articol nu a mai fost publicat în această formă până acum.

Stiftung Kirchenburgen — Die Leitstelle für die Erhaltung des Kulturerbe der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien

Fundația Biserici Fortificate — biroul central pentru conservarea patrimoniului cultural al Bisericii Evanghelice C. A. din România

Philipp Harfmann

Abb. 1: Kirchenburg Arbegen/ Agârbiciu: Dacharbeiten im Laufe des Jahres 2018

Fig: 1: Biserica fortificată din Agârbiciu: lucrări de reparare a acoperișului desfășurate pe parcursul anului 2018 (Foto: Archiv Stiftung Kirchenburgen)

Die siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen entstanden zwischen dem 13. und 16. Jahrhundert als Gemeinschaftsbauwerke von freien Bauern, die sich damit in der Mitte ihrer Dörfer Schutzräume vor Bedrohungen und Angriffen schufen. Die laufende Pflege sowie Um- und Ausbauten leisteten bis weit in das 20. Jahrhundert hinein vor allem die lokalen evangelischen Gemeinden aus eigener Kraft. Erst mit der Auswanderung fast aller Siebenbürger Sachsen um 1990 verschwanden aus den Dörfern nicht nur die meisten Nutzer der Kirchenburgen, sondern auch die Menschen, die sie erhielten und das dafür erforderliche Wissen und die langjährigen Erfahrungen hatten. Zurück blieben in vielen Orten nur sehr wenige bzw. keine Gemeindemitglieder. Auch bei den übergeordneten Kirchenbezirken und der Landeskirche waren angesichts des Schrumpfungsprozesses die Ressourcen so begrenzt, dass in vielen Fällen Reparaturen und Pflegemaßnahmen ausblieben oder aufgeschoben werden mussten. An zahlreichen Kirchenburgen traten zunehmende Schäden auf, die die wertvolle historische Bausubstanz bedrohten. Einzelne Reparaturprojekte, die in den 1990er-Jahren zum Teil mit internationaler Hilfe durchgeführt wurden, konzentrierten sich in der Regel auf besonders wertvolle Objekte und konnten nicht in der Breite wirken.

Vor diesem Hintergrund wurde im Frühjahr 2007 im Rahmen der deutsch-rumänischen Entwicklungszusammenarbeit das Projektbüro Leitstelle Kirchenburgen geschaffen, das die Bemühungen zum Erhalt der Kirchenburgenlandschaft bündeln sollte. Aus der Leitstelle heraus gründete die Evangelische Kirche A. B. in Rumänien im Herbst 2015 die Stiftung Kirchenburgen. Sie arbeitet seitdem als Fachinstitution für den Erhalt des kirchlichen Kulturerbes und bietet die dafür erforderliche langfristige institutionelle Perspektive. Neben der Durchführung eigener Aktivitäten koordiniert das Stiftungsbüro im Sinne einer Leitstelle die zahlreichen Akteure aus Rumänien und dem Ausland, die auf verschiedenen Wegen am Erhalt der Kirchenburgenlandschaft mitwirken.

Zum Erreichen ihrer Ziele verfolgt die Stiftung einen umfassenden Ansatz, der weit über die Maßnahmen der praktischen Denkmalpflege hinausgeht. Neben der konzeptionellen Arbeit gehören auch die Bereiche Fachtourismus, Bildung, Öffentlichkeitsarbeit und Fundraising zu den Schwerpunkten. Mit Blick auf einen langfristigen Erhalt der Kirchenburgen gewinnen zudem Fragen der Nutzungserweiterung und der Nachnutzung zunehmend an Bedeutung. Die Stiftung entwickelt dazu Modellprojekte und setzt diese mit Partnern um.

Die Arbeit der Stiftung steht unter der gemeinsamen Schirmherrschaft des deutschen Bundespräsidenten Frank-Walter Steinmeier und des rumänischen Staatspräsidenten Klaus Werner Johannis, die damit verdeutlichen, dass der Erhalt der Kirchenburgenlandschaft eine rumänisch-deutsche Gemeinschaftsaufgabe ist.

Keywords: Kirchenburgen, Kirchenburgenlandschaft, Erhalt von Kulturerbe, Evangelische Kirche A. B. in Rumänien, Siebenbürgen, Stiftung Kirchenburgen, Fachtourismus

Abb. 2: Durchführung des Workshops Hands on Conservation an der Kirchenburg Denndorf/ Daia

Fig. 2: În timpul atelierului de lucru „Hands on Conservation“, desfășurat la biserica fortificată din Daia (Foto: Archiv Stiftung Kirchenburgen)

Bisericile fortificate săsești din Transilvania s-au edificat între secolele XIII și XVI ca construcții comunitare executate de țărani liberi, care și-au creat astfel în mijlocul satelor lor spații protejate de amenințări și atacuri. Întreținerea curentă precum și modificările și extinderile au fost executate până mult după jumătatea secolului XX în special de comunitățile evanghelice locale prin forțe proprii. Abia după exodul majorității sașilor transilvăneni în jurul anului 1990 au dispărut din sate nu doar cei mai mulți utilizatori ai bisericilor fortificate, ci și oamenii care le întrețineau și care aveau cunoștințele și experiența îndelungată necesare în acest sens. În multe localități au rămas numai foarte puțini membri ai comunității bisericești, respectiv deloc. Și la nivelul districtelor bisericești supraordonate și la cel al bisericii naționale resursele erau atât de limitate din cauza procesului de diminuare a populației săsești, încât în multe cazuri reparațiile și măsurile de întreținere nu s-au mai executat respectiv au trebuit amânate.

La numeroase biserici cetate au apărut degradări tot mai ample care periclitau substanța construită istorică valoroasă. Proiectele de reparații răzlețe, efectuate în anii 1990 parțial cu sprijin internațional, se concentrau de regulă pe obiective deosebit de valoroase și nu puteau avea un efect în masă.

Pe acest fundal s-a creat în primăvara anului 2007 în cadrul cooperării de dezvoltare germano-române biroul de proiect Biroul Central Pentru Biserici Fortificate, care urma să concentreze eforturile de conservare a peisajului bisericilor fortificate. Din biroul central, Biserica Evanghelică C.A. din România a înființat în toamna anului 2015 Fundația Biserici Fortificate. Ea activează de atunci ca instituție specializată în păstrarea patrimoniului cultural ecleziastic și oferă perspectiva instituțională pe termen lung necesară în acest sens. Pe lângă efectuarea de activități proprii, biroul Fundației coordonează în sensul unui nucleu de coordonare numeroșii actori din România și din străinătate care contribuie pe diverse căi la conservarea peisajului bisericilor fortificate.

Pentru atingerea scopurilor sale, Fundația urmează o abordare cuprinzătoare care depășește cu mult măsurile protecției practice a monumentelor. Pe lângă activitatea de concepție se pune accent și pe domeniile turismului specializat, formării și educării, relațiilor cu publicul și strângerii de fonduri. În perspectiva conservării pe termen lung a bisericilor fortificate, chestiunile privind extinderea destinației și destinația ulterioară câștigă tot mai mult teren.

Fundația dezvoltă de asemenea proiecte model și le implementează în cooperare cu parteneri. Activitatea Fundației se află sub patronajul comun al președintelui Republicii Federale Germania, domnul Steinmeier, și al președintelui României, domnul Johannis, care ilustrează astfel că conservarea peisajului bisericilor fortificate este o sarcină comunitară româno-germană.

Cuvinte cheie: biserici fortificate, peisajul bisericilor fortificate, patrimoniu, conservarea patrimoniului cultural, Biserica Evanghelică C. A. din România, Transilvania, Fundația Biserici Fortificate, Turism de specialitate

Reflexion und Ausblick

Sven Taubert, Henriette Lemnitz

“Is it possible to recapture the light of the setting sun,
or to hold a moment of joy that came and then departed?
Can we bring back the storm, or freeze the waves of the sea
and the raindrops as they fall from the sky?
If we could, if we tried to stop time and to turn it back,
we could recapture the city during those moments.
But because that is impossible, we will stop by some of the landmarks
and pause at some of the details,
to remember the faces of a few men and women
who were there and then departed,
leaving in our hearts and memories certain scenes
and fragments that refuse to disappear.
As we do so, an approximate picture of the city can be redrawn,
reflecting its shadows, both those that existed
and those that are created by the imagination.
It is simply an attempt.”

Abd al-Rahman Munif
din prefața cărții
„Story of a City – A Childhood in Amman“
Londra (1996).

Nennt man heute die Namen Siebenbürgens oder Transsilvaniens, wird schnell erkennbar, dass die Region allgemein große Bekanntheit genießt. Gleichwohl löst der Gedanke an Siebenbürgen bei vielen Menschen recht unterschiedliche Reaktionen und Emotionen aus. Hier sind es Erinnerungen an glücklich verbrachte Urlaubszeit und die liebenswerte Gastfreundschaft der einheimischen Bevölkerung. An anderer Stelle weiß man von Repressalien des kommunistischen Regimes, von Mangelwirtschaft und traurigen Ortsbildern zu berichten, die Rumänien bis zur politischen Wende 1989 großenteils prägten. Die meisten Besucher Rumäniens – insbesondere Siebenbürgens – haben Konsens in der Wahrnehmung einer großartigen Landschaft und eines überaus reichen kulturellen Erbes – allen voran die architektonischen Hinterlassenschaften einer langen und wechselvollen Landesgeschichte.

Seit der letzten großen Auswanderungswelle der Siebenbürger Sachsen ab 1990 sind die Schwierigkeiten um die Erhaltung des architektonischen Erbes der Kirchenburgen enorm gewachsen. Erdrückend Ist die Last für die wenigen zurückgebliebenen Gemeindeglieder und die offiziellen Verwalter dieser gewaltigen Gebäudekomplexe.

Sollen diese wertvollen Zeugen europäischer Kultur-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte wenigstens in Teilen erhalten und für die nächste Generation nutz- und erlebbar gemacht werden, so braucht es die Unterstützung vieler Menschen, die sich dieser Aufgabe mit Leidenschaft und Hingabe, Energie und Hartnäckigkeit, Geduld und Ideenreichtum widmen. Die Aufgabe ist so gewaltig und langwierig, kraftzehrend und schwer, dass möglichst viele Akteure mit verschiedensten Erfahrungen, Kompetenzen und Potentialen gefragt sind.

Diesen multidisziplinären und gleichsam internationalen Hintergrund haben die Ausrichter des Berliner Symposiums – der VDR, der Verein Kulturerbe Kirchenburgen e. V. und die Stiftung Kirchenburgen – bewusst gewählt und gestaltet.

Vom 4. bis 6. Mai 2018 trafen sich erstmals in Berlin über 80 Fachbesucher sowie 20 hochkarätige und engagierte Fachreferenten aus Rumänien und Deutschland aus Lehre, Forschung, Landschaftsschutz, Restaurierung, Denkmalpflege, Archäologie und Bauforschung zum Start eines interdisziplinären Austauschs. Das Berliner Symposium ging damit über eine fachspezifische Tagung mit sachlich-informativem Charakter weit hinaus. Die zahlreichen fachlichen und teilweise sehr emotionalen Diskussionen nach den einzelnen Vorträgen und in den Pausen machten den Bedarf solcher Veranstaltungen klar deutlich. Alle Beteiligten betonen die Wichtigkeit interdisziplinären Austauschs und fachübergreifender Zusammenarbeit. Bedauern wurde geäußert, dass diese in Rumänien unter den Fachleuten immer noch nicht ausreichend stattfindet. Der durch mangelnde Vernetzung bedingte Wissensverlust ist massiv. Die Aspekte des Natur- und Umweltschutzes, die im unmittelbaren Zusammenhang mit Denkmalschutz und Denkmalpflege stehen, müssen innerhalb des Kulturgüterschutzes eine viel größere Beachtung finden.

Das Symposium in Berlin hat ein weiteres Mal die Wichtigkeit der Vernetzung und Zusammenarbeit über Länder- und Fachgrenzen hinweg aufgezeigt. Nur durch eine enge Zusammenarbeit aller Fachgebiete und die Einbindung der Bevölkerung – vor allem auch der jungen Menschen als die Erben der Kultur – wird es möglich sein, die überkommene Kulturlandschaft mit ihren Baudenkmalen nicht nur einfach zu erhalten, sondern auch mit und in ihr zeitgemäß zu leben.

Abb. 1: Aufstellung der Tagungsteilnehmer vor der Botschaft von Rumänien in der Bundesrepublik Deutschland

Fig. 1: Participanții la simpozion, aflați în fața Ambasadei României din Republica Federală Germania (Foto: S. Taubert)

Die immer wieder betonte Notwendigkeit einer besseren fachübergreifenden Zusammenarbeit, die Forderungen nach besserer Ausbildung im Bereich Restaurierung, Architektur, Denkmalpflege und Handwerk, die Forderung nach gesetzlichen Rahmenbedingungen, aber auch die notwendige partnerschaftliche Zusammenarbeit mit der Dorfbevölkerung sind nicht neu.

Es sind Punkte, die u. a. auch schon 2009 bei der DBU-geförderten internationalen Fachtagung „Restaurierung von Baudenkmalen in Siebenbürgen unter dem Aspekt von Umwelt- und Klimaeinflüssen“ in Mediasch formuliert wurden. Sind wir heute keinen Schritt weitergekommen? Manchmal mag das so wirken. Es wird aber dabei übersehen, dass in den letzten Jahren doch erste Fortschritte gemacht wurden, was die Vernetzung und Zusammenarbeit von Initiativen, Fachleuten und Spezialisten aus den unterschiedlichen Fachbereichen (Architektur, Landschaftsplanung, Naturwissenschaften, Ökologie, Denkmalpflege, Konservierung, Restaurierung, Kunstgeschichte, Archäologie, Soziologie) untereinander, als auch mit den NGOs, Hochschulen etc. anbelangt. So zeigten die in Berlin präsentierten Fachbeiträge nicht ausschließlich die Erfolge durchgeführter Projekte, sondern benannten auch zu überwindende Schwierigkeiten und Fehler offen und kritisch.

Wichtig bleibt „*…diesen Weg zur stärkeren Vernetzung und Zusammenarbeit über Länder- und Fachgrenzen hinweg mutig weiterzugehen. Denn die bisherigen Bemühungen zum Erhalt der Baudenkmale waren zwar vom großen Engagement rumänischer und deutscher Kirchenburgen-Enthusiasten geprägt, aber auch von den Problemen des nicht selten sporadischen und unkoordinierten Arbeitens. So wurden wertvolle Synergien verschenkt, weil langwierige Lernprozesse für jedes Projekt durchlaufen werden mussten, weil Fehler an verschiedenen Orten wiederholt wurden oder weil objektübergreifende Erkenntnisse, Prozesse und Routinen auf diese Weise gar nicht erst entstehen konnten.*“ (Zitat: Bischof Reinhart Guib, Berlin 2018)

Der Wunsch nach Vernetzung, gegenseitiger Information, Fortbildung, Ideenfindung und -austausch zu der großen und ernsten Aufgabe des Kulturguterhalts in Siebenbürgen wurde mit dem Symposium 2018 von Berlin aus erneuert und verstärkt. Eine Folgeveranstaltung in Rumänien ist für 2020 in Planung.

Reflecții și perspective

Sven Taubert, Henriette Lemnitz

“Is it possible to recapture the light of the setting sun,
or to hold a moment of joy that came and then departed?
Can we bring back the storm, or freeze the waves of the sea
and the raindrops as they fall from the sky?
If we could, if we tried to stop time and to turn it back,
we could recapture the city during those moments.
But because that is impossible, we will stop by some of the landmarks
and pause at some of the details,
to remember the faces of a few men and women
who were there and then departed,
leaving in our hearts and memories certain scenes
and fragments that refuse to disappear.
As we do so, an approximate picture of the city can be redrawn,
reflecting its shadows, both those that existed
and those that are created by the imagination.
It is simply an attempt.”

Abd al-Rahman Munif
din prefața cărții
„Story of a City – A Childhood in Amman“
Londra (1996).

Dacă menționăm în zilele noastre numele Ardealului sau al Transilvaniei, devine repede clar că regiunea este în general foarte cunoscută în rândul oamenilor. În același timp, gândul la Transilvania declanșează la mulți oameni reacții și emoții dintre cele mai diverse. Uneori sunt amintiri despre concedii petrecute în mod plăcut și despre ospitalitatea prietenoasă a populației locale. Alteori se știe despre represaliile regimului comunist, despre economia precară și imagini triste ale localităților, care au marcat România în mare parte până la schimbarea politică din 1989. La cei mai mulți vizitatori ai României – în special ai Transilvaniei – există un consens în perceperea unui peisaj minunat și a unui patrimoniu cultural deosebit de bogat – înainte de toate, a unui patrimoniu arhitectural creat de-a lungul istoriei lungi și tulburate a acestui ținut.

De la ultimul mare val de emigrare a sașilor transilvăneni începând din 1990, dificultățile legate de păstrarea moștenirii arhitecturale a bisericilor fortificate au crescut enorm. Sarcina este apăsătoare pentru puținii membri ai comunităților care au rămas în țară și pentru administratorii oficiali ai acestor complexe de clădiri impunătoare.

Dacă acești martori valoroși ai istoriei culturale, economice și sociale din Europa urmează să fie păstrați măcar parțial și utilizarea și experiența lor urmează să fie făcută disponibilă pentru generațiile viitoare, atunci este nevoie de susținere din partea multor oameni, care se dedică acestei sarcini cu pasiune și devotament, energie și tenacitate, răbdare și bogăție de idei. Sarcina este atât de amplă și de durată, dificilă și consumatoare de puteri, încât este necesară contribuția cât mai multor factori activi cu experiență în cele mai diverse domenii, cu competențe și potențiale cât mai diverse.

Organizatorii simpozionului de la Berlin – Uniunea Restauratorilor din Germania (VDR), Asociația pentru Patrimoniul Cultural al Bisericilor Fortificate și Fundația Bisericilor Fortificate – au ales și au configurat în mod intenționat acest fundal multidisciplinar și în același timp internațional.

În perioada 4 - 6 mai 2018 s-au întrunit pentru prima oară la Berlin peste 80 de vizitatori specialiști, precum și 20 lectori, specialiști implicați și de mare calibru, din România și Germania. Participanții, provenind din domeniile învățământului, cercetării, protecției peisagistice, restaurării, conservării monumentelor, arheologiei și cercetării în construcții, au demarat un schimb de experiență interdisciplinar. Simpozionul de la Berlin a depășit astfel cu mult cadrul unei conferințe de specialitate cu caracter obiectiv-informativ.

Discuțiile numeroase, de specialitate și pe alocuri foarte emoționale, de după fiecare prelegere și în pauze, au arătat clar necesitatea unor asemenea manifestări. Toți participanții subliniază importanța schimbului de experiență interdisciplinar și a colaborării transdisciplinare. S-a exprimat regretul privind faptul că acest schimb nu are încă loc în suficientă măsură între specialiștii din România. Pierderea de cunoaștere din cauza contactelor și comunicării insuficiente este masivă. Aspectele protecției naturii și a mediului, legate direct de protecția și întreținerea monumentelor, trebuie să se bucure de mult mai multă atenție în cadrul protecției patrimoniului cultural.

Simpozionul de la Berlin a demonstrat încă o dată importanța contactelor, a relaționării și colaborării dincolo de granițele țărilor și domeniilor de specialitate. Numai prin colaborarea

strânsă între toate domeniile de specialitate și implicarea populației – în special și a tinerilor în calitate de moștenitori ai culturii – va fi posibil nu doar să păstrăm peisajul cultural care ni s-a transmis, împreună cu monumentele sale construite, ci să și trăim cu el și în el conform epocii noastre.

Necesitatea tot mereu subliniată a unei mai bune colaborări transdisciplinare, pretențiile la o mai bună specializare în domeniile restaurării, arhitecturii, protecției monumentelor și meseriilor, pretenția de a obține condiții-cadru legale, dar și colaborarea necesară de parteneriat cu populația din sate nu sunt aspecte noi.

Sunt aspecte care au fost formulate deja, printre altele, și în 2009 la Conferința de Specialitate Internațională „Restaurarea monumentelor construite din Transilvania sub aspectul influențelor de mediu și climatice“ de la Mediaș, finanțată de Fundația Germană pentru Mediu (DBU). Oare până azi nu am avansat cu niciun pas? Uneori lucrurile par să stea astfel. Aici se pierde însă din vedere că în ultimii ani s-au făcut totuși primele progrese în ceea ce privește contactele, relaționarea și colaborarea între inițiative, persoane calificate și specialiști din diferitele domenii (arhitectură, proiectare peisagistică, științele naturii, ecologie, întreținerea monumentelor, conservare, restaurare, istoria artei, arheologie, sociologie), cât și cu ONG-uri, facultăți, universități etc. Astfel, prelegerile de specialitate prezentate la Berlin au arătat nu doar succesele proiectelor efectuate, ci au menționat într-o manieră deschisă și critică de asemenea dificultățile și greșelile care trebuie surmontate.

Rămâne important faptul „…de a continua cu curaj pe acest drum spre contacte și o relaționare și colaborare mai strânsă dincolo de granițele țărilor și ale domeniilor de specialitate. Căci este adevărat că eforturile de până acum pentru păstrarea monumentelor construite au fost marcate de marea implicare a entuziaștilor români și germani dedicați trup și suflet bisericilor fortificate, dar și de problemele unui stil de lucru nu arareori sporadic și necoordonat. Astfel au fost irosite sinergii valoroase, deoarece au trebuit parcurse procese de învățare de lungă durată pentru fiecare proiect, din cauză că s-au repetat aceleași greșeli în locuri diferite sau pentru că nici nu s-au putut crea de la bun început în acest mod cunoștințe, procese și rutine valabile pentru mai multe obiective construite.“

(„*…diesen Weg zur stärkeren Vernetzung und Zusammenarbeit über Länder- und Fachgrenzen hinweg mutig weiterzugehen. Denn die bisherigen Bemühungen zum Erhalt der Baudenkmale waren zwar vom großen Engagement rumänischer und deutscher Kirchenburgen-Enthusiasten geprägt, aber auch von den Problemen des nicht selten sporadischen und unkoordinierten Arbeitens. So wurden wertvolle Synergien verschenkt, weil langwierige Lernprozesse für jedes Projekt durchlaufen werden mussten, weil Fehler an verschiedenen Orten wiederholt wurden oder weil objektübergreifende Erkenntnisse, Prozesse und Routinen auf diese Weise gar nicht erst entstehen konnten.*“ citat: episcopul Reinhart Guib, Berlin 2018)

Dorința de contacte, relaționare, informare reciprocă, perfecționare, generare și schimb de idei legate de marea și serioasa sarcină a păstrării patrimoniului cultural din Transilvania a fost reînnoită și intensificată cu ocazia simpozionului din 2018 de la Berlin. O manifestare de continuare care va avea loc în România este în curs de planificare pentru anul 2020.

Jonas Arndt
churchfortress e. V., Vorstand
Adresse: Friedrichstraße 237, 10969 Berlin, Deutschland
E-Mail: vorstand@churchfortress.de

Sebastian Bethge
Stiftung Kirchenburgen, Beauftragter für Denkmalpflege
Adresse: Stiftung Kirchenburgen, Str. G-al Magheru 4,
550185 Sibiu (Hermannstadt), România
E-Mail: office@kirchenburgen.org
Telefon: +40 (0) 269221010

Dr. Ralf Buchholz
Diplom-Restaurator
HAWK Hochschule Hildesheim, wissenschaftlicher Mitarbeiter,
Verband der Restauratoren (VDR) e. V.
Adresse: HAWK Hildesheim, Deutschland
E-Mail: ralf.buchholz@hawk.de
Telefon: +49 (0) 17620003240

Prof. Dr. habil. Anca Hanna Derer
Universitatea de Arhitectură și Urbanism „Ion Mincu", București, Professor
Adresse: Academie 18-20, 010014 București, România

Mihály Ferenc
S.C. Fornax S. R. L., Administrator / Restaurator
Adresse: Str. Linistei 26, 545500 Sovata, România
E-Mail: fmihaly@yahoo.com
E-Mail: ahd0050@gmail.com

Caroline Fernolend
Stiftung Mihai Eminescu Trust, Direktorin
Adresse: Fundatia Mihai Eminescu Trust, Str. Cojocarilor 10,
Sighisoara, jud. Mures, România
E-Mail: contact@mihaieminescutrust.ro
Telefon: +40 (0) 265506024
Website: www.mihaieminescutrust.ro

Dr. arh. Liviu Alexandru Gligor
Universitatea de Arhitectură și Urbanism „Ion Mincu", București, Dozent
Adresse: Str. Ștefan cel Mare 52, 550316 Sibiu, România
E-Mail: lagligor@yahoo.it
Telefon: +40 (0) 743059861

Hon. Prof. Dr. Konrad Gündisch
Siebenbürgisches Kulturzentrum „Schloss Horneck" e. V., Vorsitzender;
Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas an der LMU München,
Vorstandsmitglied
Adresse: Ina-Seidel-Bogen 79, 81929 München, Deutschland
E-Mail: konradguen@gmx.de
Telefon: +49 (0) 1713733887

Dr. Márta-Júlia Guttmann
Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Chemikerin, Abteilungsleiterin
Adresse: Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Str. Daicoviciu 2,
400699 Cluj-Napoca, România
E-Mail: guttmannmarta@gmail.com

Philipp Harfmann
Stiftung Kirchenburgen, Geschäftsführer
Adresse: Str. General Magheru 4, 550185 Sibiu, România
E-Mail: ph@kirchenburgen.org
Telefon: +40 (0) 269221010

Jan Hülsemann
Architekt
Adresse: Herderstr. 10, 28203 Bremen, Deutschland
E-Mail: jhuelsemann@gmail.com

Lóránd Kiss
S. C. Imago Picta S.R.L., Administrator / Restaurator
Adresse: Str. M. Eminescu 1/A, 540043 TG Mures, România
E-Mail: kisslorand73@gmail.com
Telefon: +40 (0) 744478044

Henriette Lemnitz
freiberufliche Diplom-Restauratorin, Verband der Restauratoren (VDR)
Adresse: Leipzig, Deutschland / Sibiu, România
E-Mail: henriette.lemnitz@gmail.com
Telefon: +49 (0) 1773543617, +40 (0) 748243224

Dr. phil. Dr. h. c. mult., Assoc. Prof. Christoph Machat
ICOMOS Deuschland, Vizepräsident
Adresse: Viersener Str. 4, 50733 Köln, Deutschland
E-Mail: cmachat@netcologne.de
Telefon: +49 (0) 2217393008

Prof. Dr. Dan Mohanu
Universitatea Naţională de Arte Bucureşti
Adresse: Str. Romancierilor 2, bl. C4, sc. A, ap. 8, sect. 6,
061792 Bucureşti, România
E-Mail: dan_ileana_m@yahoo.com
Telefon: +40 (0) 722269319

Iozefina Postăvaru
National institute for heritage (INP), wissenschaftliche Mitarbeiterin
E-Mail: ipostavaru@yahoo.com; iozefina.postavaru@patrimoniu.gov.ro
Telefon: +40 (0) 743646462

Sven Taubert
freiberuflicher Diplom-Restaurator, Verband der Restauratoren (VDR)
Adresse: Altkaditz 23a, 01139 Dresden, Deutschland
E-Mail: sven.taubert@t-online.de
E-Mail: sven.taubert@st-denkmal.de
Telefon: +49 (0) 351 8385701, +49 (0) 172 3521941

Dr. Cristina Serendan
Universitatea Națională de Arte, Dozentin
Adresse: Universitatea Națională de Arte, Str. General Budișteanu 19, sector 1, București, România
E-Mail: cserendan@yahoo.com
Telefon: +40 (0) 723405161

Prof. univ. Dr. habil. Ioan Marian Țiplic
Universitatea „Lucian Blaga“ din Sibiu, Prorektor
Adresse: Bdl. Victoriei 10, 550024 Sibiu, România
E-Mail: ioan-marian.tiplic@ulbsibiu.ro
Telefon: +40 (0) 744312778
Website: www.arhin.ro

Eugen Vaida
Asociaţia Monumentum, Präsident
Adresse: Str. Principala 557, Alțâna, Sibiu, România
E-Mail: eugen_vaida@yahoo.com
Telefon: +40 (0) 746319869

În Transilvania există un peisaj cultural marcat de o natură încă neatinsă, de agricultură extensivă și de un stil de construire tradițional. Simbolurile reprezentative ale acestei regiuni din România de azi, care ies în evidență, sunt cele 150 de biserici fortificate și biserici-cetate medievale edificate de sașii transilvăneni, dintre care unele figurează pe Lista Patrimoniului Mondial a UNESCO.

Construite într-o regiune cu importanță strategică, bisericile fortificate au oferit populației protecție și refugiu în fața atacurilor popoarelor și statelor străine, încă din Evul Mediu până în epoca modernă timpurie.

Astăzi, bisericile fortificate sunt cele care necesită ele însele protecție și întreținere urgentă. Căci emigrarea masivă a sașilor transilvăneni a dus cel târziu începând din anii 1990 la starea de fapt că multe dintre aceste clădiri extraordinare au fost abandonate și lăsate în voia sorții.

De atunci, diverși factori interesați și-au făcut o însărcinare din a contracara ruinarea dramatică și pierderea acestor construcții. Aceste instituții de stat și neguvernamentale, fundații, uniuni, asociații și persoane individuale s-au întrunit pentru la Berlin în luna mai 2018 pentru a face schimburi de experiență în cadrul unui prim simpozion internațional.

În acest volum cu lucrările simpozionului, participanții din România și Germania furnizează o imagine de ansamblu fundamentală asupra fundalului istoric și privind întreținerea și conservarea monumentelor. Ei prezintă lucrări de restaurare și măsuri de conservare a construcțiilor, dar și proiecte pentru protecția peisajului și concepte pentru utilizarea viitoare a acestor spații. Aceste proiecte extind considerabil contextul în care se plasează eforturile de conservare pentru ansamblurile de clădiri ale bisericilor fortificate. Autorii oferă de asemenea impulsuri importante pentru proiecte de cercetare, educație și specializare – cu obiectivul de a dezvolta pe termen lung strategii comune pentru păstrarea acestui patrimoniu cultural european de mare valoare, cât și pentru a-i asigura acestuia un viitor.

finanțat de

gefördert durch
DBU
Deutsche
Bundesstiftung Umwelt
www.dbu.de

978-3-930015-06-1 (E-Book PDF)

In Siebenbürgen gibt es eine Kulturlandschaft, die von unberührter Natur, extensiver Landwirtschaft und traditioneller Bauweise geprägt ist. Herausragende Wahrzeichen dieser Region im heutigen Rumänien sind die rund 150 mittelalterlichen, siebenbürgisch-sächsischen Wehrkirchen und Kirchenburgen, von denen einige den Status UNESCO-Weltkulturerbe haben.

Erbaut in einer strategisch wichtigen Region, boten die Kirchenburgen den freien Bauern vom Mittelalter bis in die frühe Neuzeit hinein Schutz und Zuflucht vor Angriffen fremder Völker und Staaten.

Heute benötigen die Kirchenburgen selbst dringend Schutz und Pflege. Denn das weitläufige Auswandern der Siebenbürger Sachsen führte spätestens seit den 1990er-Jahren dazu, dass viele dieser großartigen Gebäude ihrem Schicksal überlassen wurden.

Dem dramatischen Verfall und den Verlusten entgegenzuwirken haben sich seither verschiedene Akteure zur Aufgaben gemacht. Diese staatlichen und nichtstaatlichen Institutionen, Stiftungen, Verbände, Vereine und Einzelakteure kamen im Mai 2018 zu einem internationalen Erfahrungsaustausch in Berlin zusammen.

Im vorliegenden Tagungsband geben die Beteiligten aus Rumänien und Deutschland einen grundlegenden Überblick über geschichtliche und denkmalpflegerische Hintergründe. Sie stellen Restaurierungen und Maßnahmen zur Bauwerkserhaltung vor, aber auch soziale und landschaftspflegerische Projekte. Diese erweitern wesentlich den Kontext, in dem die Erhaltungsbemühungen für die Gebäueensemble der Kirchenburgen stehen. Die Autoren geben darüber hinaus wichtige Anregungen für Forschungs-, Bildungs- und Fortbildungsprojekte – mit dem Ziel langfristig gemeinsame Strategien zum Erhalt dieses wertvollen europäischen Kulturerbes zu entwickeln und diesem eine Zukunft zu geben.

gefördert durch
DBU
Deutsche
Bundesstiftung Umwelt
www.dbu.de

978-3-930015-06-1 (E-Book PDF)